KULCSKÉRDÉSEK A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN 2014-2015

Az ELTE Társadalomtudományi Kar konferenciája

Kulcskérdések a társadalomkutatásban 2014-2015

A kötetet szerkesztette

Bíró Judit, Papp Richárd, Szabó Miklós, Gacs Katalin

A kiadásért felelős

Juhász Gábor

ISBN 978-963-284-728-3

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

titkarsag@tatk.elte.hu

http://tatk.elte.hu

Budapest, 2016

ELŐSZÓ 4

KULCSKÉRDÉSEK A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN IV. 2014. ÁPRILIS 3-4. ERŐ ÉS ERŐTLENSÉG 5

CSÁNYI GERGELY: A KÉK PONT ESETE AZ ÖNKORMÁNYZATTAL ÉS A „FANTOM CIVIL SZERVEZETTEL". A JÓLÉTI ÁLLAM VÁLSÁGA, A BÜNTETŐ POPULIZMUS ÉS A CIVIL SZEKTOR 5

BÍRÓ JUDIT: HATALOM ÉS GYENGESÉG 25

FINSZTER NÓRA: AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGA ISKOLAI KÖRNYEZETBEN MEGJELENŐ VALLÁSI JELKÉPEKKEL KAPCSOLATOS GYAKORLATA 31

CZEGLÉDI ALEXANDRA: ÜVEGJELENSÉGEK – NŐK HÁTRÁNYBAN A MUNKAERŐPIACON 41

BAKÓ BOGLÁRKA: ERŐVISZONYOK AZ ISKOLÁKBAN: TANÁROK, DIÁKOK, CIGÁNYOK 51

KULCSKÉRDÉSEK A TÁRSADALOMKUTATÁSBAN V. 2015. MÁRCIUS 26-27. TRAUMÁK ÉS TABUK 77

ALKOTÁS A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIAI KUTATÁSBAN VÁLOGATÁS EGY ALKOTÓMŰHELYBEN VÉGZETT KUTATÁS ESETEIBŐL SOÓS KATALIN 78

KUNT GERGELY – VAJDA JÚLIA: „HARAGSZOK RÁJA E NÉDD, PEDIG MÁR MEGHALT" – AVAGY AHOGY EGY SZEMTANÚ A SOÁT ELBESZÉLI 99

HORVÁTH MÁRK – LOVÁSZ ÁDÁM: INHUMÁN KOMPLEXITÁS TÁRSADALOMTUDOMÁNY AZ ANTROPOCENTRIZMUS UTÁN 135

KEMÉNY RÉKA – MOLNÁR LUCA: KEEP CALM AND VAK KOMONDOR – KÖZÜGY VAGY MAGÁNÜGY A CSALÁDON BELÜLI ERŐSZAK? 165

BALÁZS PETRA: KISLÁNY VAGY KISFIÚ? AZ INTERSZEXUALITÁS MINT TRAUMATIZÁLÓ TABU 194

NÓTÁR ILONA: ROMA DAGANATOS BETEGEK EGÉSZSÉGMEGTARTÁSA, ÉS AZ ELENGEDÉS RÍTUSA 217

BAKÓ BOGLÁRKA: „RAJTAM LÁTSZIK, HOGY CIGÁNY VAGYOK"- EGY KÁRPÁTI CIGÁNY KÖZÖSSÉG ALKALMAZKODÁSI GYAKORLATA 227

HÁBERMAN ZOLTÁN: AZ ANTI-DISZKRIMINÁCIÓS GYAKORLAT ÉS A HOLOKAUSZT OKTATÁSA SZOCIÁLIS MUNKÁSOKNAK 243

SEIDI LILIEN: EGY ÚJ ÉLET HATÁRÁN - A KÍSÉRŐ NÉLKÜLI KISKORÚAK MAGYARORSZÁGI HELYZETÉNEK ÉRTÉKELÉSE ÉS A SIKERES TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJUK LEHETŐSÉGÉNEK FELTÉRKÉPEZÉSE 258

BOZSÓDI BLANKA – DÉS FANNI – KORMOS JANKA – KOVÁCS ESZTER – RÖSER ADÉL – SIK DORKA – STOLLMAYER NIKOLETT: INNOVÁCIÓ ÉS KREATIVITÁS A SZOCIÁLIS MUNKÁBAN 290

FELVEZETÉS – SIK DORKA 290

BOZSÓDI BLANKA – RÖSER ADÉL: KÖNYVTÁR-PROJEKT A GYÁLI ÚTI HAJLÉKTALANOK ÁTMENETI SZÁLLÓJÁN 293

DÉS FANNI: „BENTI PILLANATOK" – PHOTOVOICE PROJEKT A RÁKOSPALOTAI LÁNYNEVELŐ INTÉZET ÉS SPECIÁLIS GYERMEKOTTHONBAN 301

KORMOS JANKA: BIZTONSÁG FELÉ VEZETŐ UTAK, RELAPSZUS PREVENCIÓS, STRATÉGIAI TÁRSASJÁTÉK PROJEKT BEMUTATÁSA 308

KOVÁCS ESZTER: KÖLCSÖNKÖNYVTÁR 317

STOLLMAYER NIKOLETT: AKKOR ÉS MOST 323

JUHÁSZ GÁBOR: A SZOCIÁLIS ÁLLAMPOLGÁRISÁG MEGHONOSÍTÁSÁNAK ESÉLYEI MAGYARORSZÁGON 333

NAGY ALÍZ: KETTŐS ÁLLAMPOLGÁRSÁG HATÁSA ERDÉLYBEN 347

DESSEWFFY TIBOR – NAGY ZSÓFIA A BIZALOM ALAKVÁLTOZÁSAI A MAGYAR TÁRSADALOMBAN 380

NÉMETH KRISZTINA: REPREZENTÁLT VESZTESÉG ÉS KIVETÍTETT HIÁNY: A TRAUMATIKUS ÉS A NOSZTALGIKUS EMLÉKEZET 414

KADERJÁK ANITA: HOGYAN SZEREPEL A HAZAI KÖZOKTATÁS A KOMPETENCIATESZTEN? 435

BODA-UJLAKY JUDIT – PAPP RICHÁRD: „EZ AKAR MINKET AZ ÜZLETRE TANÍTANI?" HUMOR ÉS TÁRSADALMI TRAUMA-FELDOLGOZÁS 469

KEMÉNY PÉTER: A FOGYATÉKOSSÁG TRAUMÁJA NE VÁLJON TABUVÁ 486

KÖVÉR ÁGNES: KÉRDÉSEK ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEK: A DEMOKRÁCIA ÉS CIVIL TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGI KONTEXTUSOKBAN 495

Előszó

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kara minden évben megrendezi a Kulcskérdések a társadalomkutatásban című konferenciáját. Célunk, hogy Karunk oktatói és hallgatói közösen elemezzenek és vitassanak meg olyan témákat, amelyek napjaink nemzetközi társadalomtudományi diskurzusait is meghatározzák. A kötet a 2014-ben és 2015-ben megrendezett konferenciákon elhangzott előadások alapján írt tanulmányokat tartalmazza.

A kötet első felének témája az erő és erőtlenség. Ez az ellentétpár minden emberi szerveződés életében fellelhető. Ezeket elemezve ezért a társadalmi csoportok működése, érték- és normarendszere, gondolkodása egyaránt feltárhatóvá válik.

A második rész tanulmányai a traumák és tabuk kérdéskörének, összefüggéseinek, társadalmi jelentéseinek megvitatásával folytatják a diskurzust. Társadalom-és kultúrakutatóként szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy traumákat átélni univerzális emberi tapasztalat. Személyes és kollektív traumák szövik át a társadalmak történetét és kulturális emlékezetét. Egyes kultúrákban átbeszélésre, feloldásra kerülnek a traumák, míg máshol tovább élnek kibeszéletlenül, feldolgozatlanul, tabusítva, továbbőrizve az ezekből fakadó társadalmi feszültségeket és pszichés problémákat. A traumák és tabuk kutatása ezért lehetővé teszi egy társadalom és a társadalmi csoportok történelemszemléleteinek, emlékezet-narratíváinak, politikai ideológiáinak mélyreható értelmezését az ezektől elválaszthatatlan konfliktusok megértésének és (ennek következtében) lehetséges enyhítésének lehetőségeit. Ezzel együtt a traumák és tabuk kutatása során megismerhetjük azokat a kulturális jelenségeket, folyamatokat is, amelyek válaszul születtek a traumák enyhítésére, feloldására illetve a tabuk kibeszélésére.

Köszönetet mondunk mindenkinek, aki szervezőként, előadóként, vagy résztvevőként segítette a konferenciák megvalósulását és sikerét.

Kulcskérdések a társadalomkutatásban IV.
2014. április 3-4.
Erő és erőtlenség

CSÁNYI GERGELY: A KÉK PONT ESETE AZ ÖNKORMÁNYZATTAL ÉS A „FANTOM CIVIL SZERVEZETTEL”. A JÓLÉTI ÁLLAM VÁLSÁGA, A BÜNTETŐ POPULIZMUS ÉS A CIVIL SZEKTOR[1]

A tanulmány azt a szociológiai nézőpontból érdekes pillanatot próbálja megragadni, amikor egy civil szervezet tüntetést szervez egy másik civil szervezet tevékenysége ellen. 2014. január 18-ra az Orczy Egyesület tüntetést szervezett a Kék Pont Alapítvány józsefvárosi irodája elé, melynek során felszólították a civil szervezetet, hogy hagyjon fel józsefvárosi tevékenységével, a tűcsereprogrammal. Tanulmányomban megkísérlek bemutatni egy, a jóléti állam válságán és a büntető populizmuson alapuló fogalmi keretet és értelmezni benne a VIII. kerületi önkormányzat és a Kék Pont konstruálta diskurzust, valamint azt, hogy miképp illeszkedik ebbe a másik civil szervezet, az Orczy Egyesület.

Fogalmi keret: a jóléti állam válsága, a büntető fordulat a szociálpolitikában, a morális pánik és a büntető populizmus

A jóléti állam válsága és a civil szektor

A II. világháború óta a nyugat-európai társadalmak gyors változáson mentek keresztül és az ötvenes évek végére nagyfokú gazdasági és politikai stabilitást értek el. A nyugat-európai modernizációnak fontos elme volt a jóléti államok kialakulása, mely leginkább a közszolgálatok kialakulásában és az átviteli sémák megváltozásban mutatkozott meg (Flora 1995). A hetvenes

1 A tanulmány eredeti megjelenésének helye: Csányi 2014.

évek közepétől azonban az olajrobbanást követő gazdasági válság után a korábbi konvergencia felbomlott és széles körben hódítani kezdett az, az Egyesült Államokból elterjedő tézis, hogy a jóléti állam válságban van, mert nem elég eredményes, bürokratikus és legfőképpen, mert a gazdasági növekedés ellenösztönzőjévé vált. A jóléti állam válságtünetei megmutatkoztak a gazdasági növekedéslassulásban, ebből adódóan pedig a társadalombiztosítási juttatások leépülésében is (Ferge 1989). Ez a válság hatással volt a jóléti államba vetett hitre is, hiszen a szociális ellátások csökkenése megkérdőjelezte a jóléti állam problémamegoldó hatékonyságát is. A válságból kivezető út keresésekor előtérbe kerültek a nonprofit szektor egyre nagyobb jelentőséget kapó öntevékeny, civil szervezetei (Bartal 1999). Bizonyos értelemben a nonprofit szervezetek térnyerése értelmezhető úgy mint „válságjelenség", (cit Offe 1985) hiszen a hetvenes évek közepéig megingathatatlannak tűnt az állam és a piac kettőssége, ám az elmúlt évtizedekben megjelent mint egy a válságból kivezető alternatívaként, egy a magánszektorhoz tartozó, de közcélokat szolgáló szektor az állam és a piac között. A hagyományos kétszektoros modell széttöredezett és különösen a jóléti szolgáltatásokban, illetve a szociálpolitikában kialakult a háromszektoros modell. A harmadik szektor tudományos kutatásának kezdetei egybeesnek a jóléti állam válságára vonatkozó tézisek megjelenésével. (Bartal 1999) Ahogy a kilencvenes évek elején újraértelmeződött a jóléti állam koncepciója, úgy a nonprofit szektor szerepéről két nézet bontakozott ki. Az optimistább a civil szektor gyors intézményesülését ünnepelte (Bartal 2005 cit Salmaon at al. and Ass. 1999; Salamon-Sokolowski-List 2003; Anheier-Glasius-Kaldor 2004) A szkeptikusabb nézet szerint a neokonzervatív kormányzati politikai erők az általuk elindított privatizációs folyamatokkal lépéseket tesznek az állami, a piaci és a civil szektor közötti határ elmosásáért (Bartal 2005 cit Kramer 2000; Weisbrod 1998).

Ám, ha a nonprofit szektor egyre nagyobb arányú térnyerése olyan trendként értelmezhető, mely megoldási lehetőség a jóléti állam koncepciójának újraértelmezésére és megmentésére, akkor azoknak a hangoknak és koncepcióknak a terjedése, melyek szerint a liberális állam koncepciója meghaladott és alapvetően elvetendő, egy ez előbbivel ellentétes irányú trendként értelmezhető. Ez a jóléti redisztribúciós szociálpolitikában való paradigmaváltásként tűnik fel, mikor a „jóléti állam" fénykora, a hetvenes évekre jellemző

társadalomszemlélet megszűnik uralkodó ideológiának lenni és ezt a a neoliberális-neokonzervatív szemléletet váltja fel. Ez a paradigma túllép a francia forradalom eszméinek – szabadság, egyenlőség, szolidaritás – fontosságán vagy azoknak megvalósíthatóságába vetett hiten. Illetve azon a hiten, hogy az ezek közötti ellentmondások csökkenthetőek és ebben nagy szerepe van az államnak, vagy éppen a civil szervezeteknek. A paradigma számára a piac, az állam és a civil szféra mint egymást kölcsönösen kordában tartó szektorok értelmezhetetlenek, az elsődleges szektorrá a piac válik. A szabadság, egyenlőség, társadalmi szolidaritás hármasából számára egyedül a berlini értelemben vett negatív szabadság lényeges, a közjó és a „*nonprofit*" fogalmai (a szavak régi értelmében) szintén értelmezhetetlenek (Ferge 2000).

Büntető fordulat a szociálpolitikában, mint regresszió, és mint vándorpolitika

Alapvetően két nagy szakaszra bontható a szociálpolitika története. Az első a szociálpolitika „előtörténete" melyben sok minden történt a másik emberért, de közvetlenül nem avatkozott be az állam. Ez a szakasz több ezer évet ölel fel az emberiség történetéből. A második szakasz az utóbbi 300-400 év, amikor a modern állam közvetlenül vett részt ebben. A modern szociálpolitika kezdetének az 1601-es törvényt[2] nevezhetjük és ezt a szakaszt három kisebb korszakra oszthatjuk. Az első 250 év a szegénypolitika korszaka volt, amikor az állam tevékenysége leginkább a szegények kordában tartására irányult. Erre a szakaszra jellemző, hogy az állam főként büntetett és fegyelmezett dologházakkal, „munkakerülők" tömeges akasztásával vagy gályára küldéssel. Ebben a szakaszban az állam inkább fegyelmező mint segítő funkciót töltött be (Ferge 2000). A feudalizmus felbomlásával, a manufaktúrák kialakulásával nagymértékű szegénység jött létre Európában. Társadalmi jelenségük és a benne rejlő fenyegetés a hatalmat válaszra sarrkalta, VIII. Henrik angol király például 72 ezer csavargót akasztott fel. Az 1789 és 1848 között lezajlott polgári forradalmak és az iskolarendszer expanziója eredményeképpen hirtelen felduzzadt középosztály öntudatosan hirdette, hogy megjavult helyzete nem születési előjogokra, hanem tanulásra, munkára és tehetségre épül. A látszólagos egyenlő esélyekkel induló felemelkedési harcból kimaradó

[2] I. Erzsébet szegényügyi törvénye, a Poor Relief Act.

tömegek úgy maradtak ki a mobilizációs forradalomból, hogy azután már csak magukat hibáztathatták. Az általános ideológia azt sugallta, hogy a szegénység általános kisebbrendűség, a szegénység bűn és más bűnök forrása. A városi és falusi szegénység köreiben növekedett a csecsemőgyilkosság, az öngyilkosság, az elmezavar és a prostitúció, emellett egész Európát megfertőzte a főleg a szegények körében terjedő alkoholizmus, a vagyon elleni erőszak pedig ekkoriban vette fel meghatározó szerepét az antiszociális viselkedésformák között. A deviáns magatartásformák azt fejezték ki, hogy tömegek voltak képtelenek alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. A XIX. század közepén a kapitalizmus első törvényei nem tettek különbséget a különböző típusú szegénységek között, ami még a feudalizmushoz képest is visszalépés volt. A szegénység okát nem kellett kutatni, a dologház egyszerre volt szociális és büntető intézmény. Az 1900-as évek elején megindult az urbanizáció és a munkaerő- kínálat messze meghaladta a munkaerőkeresletet. Az új városlakók többsége a létminimum alatt élt. Kiterjesztették a szakképzett „elit" munkások számára az addig csak közhivatalnokok számára létező biztosítási rendszert, hiszen ezeknek a rétegeknek a lojalitásra volt feltétlenül szükség. Közben a közgondolkodást, a politikát és a tudományt is áthatották a darwini eszmék, miszerint a törvény előtt az emberek egyenlők, de születésüknél fogva egyenlőtlenek, ennél fogva a szegények alacsonyabb rendűek (Gönczöl 1991).

A következő korszak a XIX. század utolsó harmadától kezdődött, amikor is az állam tevékenységét kiterjesztette a munkásság tömegeinek védelmére is. Ennek a korszaknak Bartal Anna Mária (2003) tankönyvében találóan a „*Már nem csak önhiba*!" címet adta. Ekkor megjelentek a gyári törvények, illetve a társadalombiztosítás, valamint hangsúlyosabbá vált az állami, társadalmi felelősségvállalás. A harmadik szakasz az utolsó ötven év, a második világháború után szakasz, amikor a szociálpolitika ténylegesen politikává, illetve mindenkinek szóló közpolitikává vált. Ekkor lett az állam, mégpedig a *jóléti állam* a közjólét főletéteményesévé (Ferge 2000).

A jóléti állam válságával azonban megindult egy tendencia mely a gazdaságilag neoliberális, politikailag neokonzervatív ideológiák térnyerésével kezdett terjedni. A tendencia lényegében abból áll, hogy a szociális eredetű társadalmi problémákat büntető eszközökkel próbálják megoldani, összefoglalva nevezhetjük ezt *büntető fordulatnak a szociálpolitikában*. Loic

Wacquant (2001) arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzetközi tendencia melyben fokozatosan egyre jobban háttérbe szorul a szociális állam és megerősödik a büntető állam, egy az Egyesült Államokban többé-kevésbé tudatosan kidolgozott vándorpolitika, ami londoni közvetítéssel terjedt el a kontinensen. Ennek a politikának nyilvánosságban megjelenő homlokzatát olyan fogalmak alkotják mint „*fiatalkori bűnözés*", „*városi erőszak*" vagy „*érzékeny városrészek*".

Az Egyesült Államokban akkor kezdett létrejönni az új politika, mikor paradox módon csökkenni, de legalábbis stagnálni kezdett a bűnözés. A börtönökben ülők száma hirtelen a négyszeresére növekedett és elkezdett kialakulni a „börtönipar". A börtöniparban összekapcsolódnak az állami és szakmai szervek, a szakszervezetek, a magánszektor és a piaci szereplők. Az új ráció kialakításában nagy szerepe volt a konzervatív agytrösztöknek, például az olyan szerzők népszerűsítésében mint Charles Murray. Charles Murray miután megírta a *Losing Ground: American Social Policy 1950-1980* című művét (1984) a konzervatív agytrösztök fizetett PR szakemberekkel médiafelhajtást csaptak a könyv körül, amely a segélyezésről szóló vita klasszikusa és a „(sokkal) *kevesebb* (szociális) *államot*" ideológia bibliája lett. Murray ezután megírta az *In Poursuit of Happiness and Good Government* (1988) művét, amelyben az államot mint kártékony, és a világegyetem összes bajáért felelős szubsztanciát írta le. Később megírta a *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life* (1994) című könyvét Richard Herristeinnel, egy oxfordi pszichológussal, amiben a szerző azt állítja, hogy nem azért válik valaki bűnözővé, mert egyenlőtlen társadalomban él, hanem azért, mert a veleszületett kognitív képességei alacsonyabbak az átlagnál. Ebből következően a szociális állam nem képes csökkenteni a bűnözést.

Nem York rendőrfőparancsnoka, William Bratton a büntetőráció politikáját ültette át a gyakorlatba. Egy a büntetőráció melletti kampányban így fogalmazott: „*Mi itt New Yorkban tudjuk, hol az ellenség.*" A rendőrfőparancsnok ellenségnek nevezte a hajléktalanokat, akik a közlekedési lámpáknál némi apróért felajánlják az autósoknak, hogy lemossák az ablakokat, a kicsiben dolgozó kábítószer kereskedőt, a prostituáltat, a koldust, a csavargót és a graffitist. A felsorolt csoportok elleni harcot Bratton háborúhoz hasonlította. Több európai politikus ezek után úgy tüntette fel New Yorkot, mint az „*idegenek*" elleni és a közterületek visszahódításáért vívott háború mintáját. Henry McLeish skót belügyminiszter 1998 így

fogalmazott: „*Arra kérem a skót polgárokat, hogy emelt fővel járjanak. Háború van, és minden csatát egyenként kell megívnunk. Az embereknek vissza kell hódítaniuk az utcákat. Túl nagy toleranciát tanúsítottunk a közhivatalok és a városainkban tapasztalható civilizálatlan viselkedés iránt. Az értelmetlen vandalizmus, a graffitik, a hulladék elcsúfítják lakótelepeinket.*" (Wacquant 2001: 26) Szintén 1998-ban Franciaországban Sophie Body-Gendrot azt javasolta a párizsi rádióban, hogy „*vezessék be a zéró toleranciát francia módra*". Még ugyanabban az évben Mexikó elnöke meghirdette a „*nemzeti keresztes hadjáratot a bűnözés ellen*". Egy évvel később Németországban a Kereszténydemokrata Unió kampányt szervezett a „*Null Toleranz*" témája köré. 1999-ben Fokváros is zéró toleranciát hirdetett. Olaszország 1997-től szintén. Az amerikai büntetőráció elsőszámú importőre azonban az Egyesült Királyság volt. 1989-ben Murray felszólította a briteket, hogy próbálják visszaszorítani a szociális államot, ha már felszámolni nem tudják. A felszólalást magasztaló sajtóvisszhang fogadta és a témában újabb kötetek jelentek meg. Ilyen volt például Lawrence Mead több kötete, a *The New Politics of Powerty: The Nonworking Poor in America* (1992), melynek elsődleges témája az, hogy a fő probléma a nyugati világban már nem a társadalmi egyenlőtlenség, hanem a szegények függősége, akik képtelenek dolgozni inkompetenciájuk és morális alkalmatlanságuk miatt. 1998-ban már a brit miniszterelnök a következő kijelentést tette: „*Fontos kimondani, hogy ezentúl már az apró kihágásokat sem tűrjük el. Az alapvető elv az, hogy kimondjuk: igenis helyes dolog intoleranciát tanúsítani az utcán a hajléktalanokkal szemben.*" (Wacquant 2001: 47)

Könnyű lenne amellett érvelni, hogy a szociálpolitika büntető fordulata felfogható olyan regresszióként mint a szociálpolitikának a szegénypolitika korszakába való visszatérése. Ferge Zsuzsa (2000) ezt a folyamatot Norbert Élias civilizáció elméletére hivatkozva „decivilizációnak" nevezi. Mindenesetre jól látható, hogy újra megjelenik az a retorika, amely a marginalizálódott helyzetben egyéni erkölcsi, vagy intelligenciabéli alsóbbrendűséget vél felfedezni. A szegénység *már megint önhiba*.

A morális pánik

A Howard S. Becker által 1969-ben írt *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance* a deviancia elmélet egyik klasszikusa (Becker 1991). Becker elméletét a meadi szimbolikus

interakcionalista elméletre támaszkodva dolgozta ki. Eszerint a devianciák nem a deviáns cselekvés aktusában, magában konstruálódnak, hanem a társadalom bélyegez meg bizonyos cselekvéseket vagy magatartásformákat az interakciók során. Ebben az értelemben az akció maga nem lehet deviáns, csak akkor, ha a reakció újra konstruálja mint deviáns akciót. Ezekben az interakciókban átalakul maga a cselekvő is aki ezáltal „megcímkéződik", deviánssá válik önmaga és a társadalom számára. Ez az aktus, a címkézés választja el a jót a rossztól, a konvencionálist a deviánstól és a normatívat a normaszegőtől. (Adler 2000 cit Mead 1918) Becker szerint ez az interakciós folyamat, melyben a deviánsnak minősített cselekvés elkövetőjét ellátják egy címkével („*drogos*", „*kurva*", „*csöves*"), a cselekvőt kizárja a konvencionális társadalomból és szegregálja, *kívülállóvá* teszi azt.

Beckert elméletének egyik központi eleme annak meghatározása, hogy kik állapítsák meg egyes cselekedetekről és magatartásformákról, hogy azok deviánsnak számítanak, ezáltal konstruálva meg a szabályokat. Becker szerint a devianciát definiáló szabályok kialakításával bizonyos emberek teremtik meg a *kívülállókat*. Ezek az emberek társadalmi pozíciójuknál fogva rendelkeznek elegendő hatalommal ahhoz, hogy megkonstruálják és érvényre jutassák a szabályokat. Beckert ezeket az embereket „*erkölcsi vállalkozóknak*" nevezi. Felhívja a figyelmet, hogy mikor az erkölcsi vállalkozók kampányt szerveznek bizonyos deviáns viselkedési formák ellen akkor ezeknek a deviáns viselkedéseknek sokkal súlyosabb a megítélése mint más időkben. A morális vállalkozók azon cselekvését, mikor az érvényben lévő norma és deviancia definíciók újra definiálásáért, vagy éppen a fennálló szabályok, definíciók nevében, azok megerősítésért járnak el, sokszor meghatározott csoportok ellen, Becker „*morális kereszteshadjáratoknak*" nevezi. Ugyanakkor Goode és Ben-Yehuda (2009) kritikusak a modellel szemben, véleményük szerint az elit nem rendelkezhet azzal az erővel, hogy a semmiből teremtsen morális pánikot, mindössze a már meglévő veszélyeztetettségérzet képes azt felerősíteni.

Stanley Cohen *Folk Devils and Moral Panics: The Creations of the Mods and Rockers* című művében *mod* és *rocker* szubkultúrák sorozatos összecsapásának vizsgálatával tovább gondolta Becker elméletét (Cohen 1978). Az összecsapások tanulmányozása során Stanley Cohen azt találta, hogy az ellentét eredetileg (a tengerparti üdülőtelepeken) a helyi és

környékbeli fiatalok valamint a Londonból érkezett fiatalok között alakult ki. A *mod - rocker* ellentétet csak a média húzta rá az eseményekre utólag. Stanley Cohen szerint a médiában kialakított kép erősen túlzó volt, így minden kísérlet, ami az előítéletek kezelésére irányult csak rosszabbá tette a helyzetet. Kialakult a *morális pánik*.

A morális pánik mikor „egy csoport vagy csoporthoz tartozó jelenség (…) fenyegető veszélyként tudatosul a társadalomban. A média leegyszerűsítő és szenzációkeltő bemutatása nyomán, a fenyegetést hordozó csoport könnyen azonosíthatóvá válik. (…) A folyamat során alkotott szimbolikus képzetek beépülnek a társadalmi hiedelemrendszerbe, az itt kialakult népszerű képek leegyszerűsítő magyarázatot biztosítanak a társadalmi rendről szóló laikus elképzelések számára." (Kitzinger 2000: 23-24)

A büntető populizmus

Gönczöl Katalin (2013) arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, ami az 1980-as évektől egyre inkább részese lett a kriminológiai diskurzusnak, és amelyben sokan a kriminológiai viták átpolitizálódásának okát látják. Ez a jelenség a *büntető populizmus. „Büntető populizmusról akkor beszélhetünk, ha az uralkodó politikai elit a közvélemény nyomására hivatkozva a bonyolult társadalmi jelenségekre – különösen a bűnözésre és más ön-és közveszélyes deviáns magatartásokra – folyamatosan leegyszerűsítő, látványos és gyors sikereket ígérő módon reagál. A súlyos társadalmi konfliktusok enyhítésének érdemi kezelése helyett az elit gyakran nyúl a társadalmi kontroll kiterjesztéséhez, a korábbinál indokolatlanul szigorúbb büntetések alkalmazásához, és az „eltévelyedettek" megregulázását tarja egyedül hatékony politikai megoldásnak*." (Gönczöl 2013: 5) A büntető populizmust tekinthetünk úgy mint a politikai célokért indított *erkölcsi kereszteshadjáratot* és politikai célokért konstruált *morális pánikot*. A büntető populizmus, a szociálpolitika büntetőfordulatával szoros összefüggésben, akkor kezdett terjedni, amikor a nyugati világban a bűnözési statisztikák csökkentek, de legalábbis stagnáltak. Ezt a látszólagos ellentmondást az oldhatja fel, hogy a politikai elit politikai célokra használta fel a média piacorientált, túlzó, néző és fogyasztó- maximalizáló, sokszor inkorrekt, tájékoztatását és a poszt-modern társadalomban kialakult biztonságdeficitből és kontingenciából adódó szorongást. A poszt-modern társadalomban megszűnt az életpályák tervezhetősége és a

társadalom átláthatósága. A jóléti állam koncepciójának háttérbe szorulásával pedig átértékelődik a kockázat és a felelősségvállalás kérdésköre. Az egyén önmagáért felelős, egyedül marad. A folyamatos szorongás kedvez az érzelmi alapon kialakított véleménynek, a leegyszerűsített magyarázatoknak és üdvözli a gyors és hatásos megoldásokra tett ígéreteket. Az önmagukért felelősséget vállaló polgárok pedig úgy érzik egzisztenciájukat, csak maguknak köszönhetik és növekszik a haragjuk azokkal szemben, akik e logikánál fogva, csak saját hibájukból marginalizálódtak. A szociológiai magyarázatokkal szemben - melyek a struktúrák diszfukciójából vezetik le a marginalizálódott helyzetet - ignoránsak, a kollektív sors képzetében nem hisznek, így a marginalizációt egyéni morális és funkcionális kudarcnak látják. Úgy látják a kirekesztettek „élősködnek" az egyre szűkülő állami forrásokon, melyek az ő adójukból fedeződnek. Az így démonizált kirekesztett rétegeknek mint a közbiztonságra jelentő veszélyének megoldását – ők, az erkölcsileg magasabb rendű adófizetők – egyedül a kormánytól várják el.

Másrészről a büntető populizmus oka a modern polgári demokráciákban létrejövő demokráciadeficit, mely az alacsonyabb jövedelmű és iskolázottságú rétegek politikai inaktivitása miatt alakult ki. A büntető populizmus értelmezhető úgy mint ezeknek a rétegeknek a politikai reaktiválására tett kísérlet. Mivel ezeknek a rétegeknek a tagjai sokkal inkább ki vannak téve a bűncselekményeknek mint a „védett" környezetben élő rétegek tagjai, illetve az ő környezetüket érinti a hajléktalanság, a graffiti, a vagyonelleni erőszak, illetve bizonyos esetekben a szétdobált injekciostűk, ezért ezek a rétegek sokszor jól fogadják a szigorú büntető politikai programokat és a gyors megoldás ígéretét. Így nyugati országokban gyakori, hogy pártok úgy alakítják ki a kampányukat, hogy abban helyet kapjanak a „rend helyreállításra" vagy „büntető politikai reformra" irányuló retorikai elemek.

A büntető populizmus főleg azokra az országokra jellemző, ahol kétpólusú választási rendszer alakult ki és a választás a verseny szigorú szabályai szerint zajlik, így a választópolgárok erős emocionális és intenzív indulati impulzusok hatása alá kerülhetnek. (cit Green 2009) Magyarországon, ugyanúgy mint a többi közép- és kelet-európai poszt-szocialista országban, a választópolgárok nosztalgiával tekintenek a „felülről szolgáltatott rend" intézménye felé (cit Kornai 2010) és a választási preferenciák aránylag hamar

centralizálódtak. Ennek ellenére 2010-ig, amikor a kétharmados többséget megszerző kormányzat megalakult, nem volt jellemző a magyar politikára a büntető populizmus. Ekkor viszont „*Legyen végre rend!*" felkiáltással a köz figyelme elé és napirendre helyezték a büntetőpolitika reformját.

A Kék Pont és a VIII. kerületi önkormányzat által konstruált diskurzus

A 2010-ben kétharmadot szerzett kormányzat több büntetőpolitikai reformot is bevezetett. 12 évre szállították le a büntethetőség korhatárát, megszüntették a fiatalkorúak büntető-igazságszolgáltatásának önálló rendszerét, széles körre kiterjesztették a „három csapás" és a tényleges életfogytiglaniig tartó büntetés rendszerét és nagymértékben kibővítették a tényleges elzárással büntethető kriminalitások körét. Ezek után büntethetővé tették a hajléktalanság jelenségét is Gönczöl 2013).[3] Emellett a kormány 2010-ben úgy döntött, hogy nem támogatja a 2009-ben elfogadott drogstratégiát és újat alkot. 2013 júliusában az utolsó pillanatban az új drogstratégia címét az Országgyűlés elétárás előtt az addigi „*Nemzeti Stratégia a Kábítószer-probléma visszaszorítására*" címről a "*Nemzeti Drogellenes Stratégia*" címre módosította. Az új drogstratégiát övező retorikát jól mutatja be a stratégia kidolgozásában résztvevő Victorné Erdős Eszter és Victor István *mandiner.blog.hu*-nak adott interjúja. Az interjú legelső felében ezt a kijelentést teszi Victorné Erdős Eszter: „*A drogfogyasztás nem társadalmi osztályonként alakul ki, ez inkább az élethez való viszonytól függ. Azok a fiatalok nyúlnak inkább drogokhoz, akiknek nincsenek céljaik az életben, nincs jövőképük, ambícióik, vagy nem tudnak megküzdeni a problémáikkal."*[4]

Az első mondatokban világossá válik, hogy e retorika szerint nem létezik olyan drogfogyasztás ami a társadalmi struktúrák mentén alakul ki, tehát nem létezik bizonyos társadalmi rétegekre jellemző drogfogyasztás és nem létezik az a fajta „szegénységi drogfogyasztás" amivel a Kék Pont Egyesület tűcsereprogramja foglakozik, így a drogfogyasztás minden esetben *egyéni* probléma. „*Európában Magyarország az egyetlen, ahol nem tanítanak erkölcstant az iskolákban.*

[3] Lsd. még Misetics 2010

[4] Bánlaki Dalma Stella: „Eltorzult a drogszakma" – Drogcsata Magyarországon III., Mandiner.hu, 2012. február 22., http://mandiner.hu/cikk/20120222_magyarorszagon_eltorzult_a_drogszakma (utoljára megtekintve 2014-01-25)

Úgy nőnek fel generációk, hogy senki nem beszélget velük arról, hogy miért élünk a világban – semmilyen útmutatót nem kapnak az élethez."[5] A kábítószer tehát semmilyen esetben sem gazdasági, hanem individuális erkölcsi probléma. *„Magyarországon valahogy eltorzult a drogszakma és az elmúlt évtizedekben azt sugallták bizonyos szakmainak nevezett szervezetek, hogy az a drogszakember, aki támogatja a drogfogyasztást. (…) Aztán a drogszakmában nem lehet beszélni a marihuána-fogyasztás ártalmairól sem, pedig az egyáltalán nem könnyűdrog."* [6] Az interjú során kirajzolódó kábítószer-narratíva olyan retorikaként értelmezhető, ami egy egyszerűen megnevezhető gyűjtőfogalommá próbálja folyamatosan összemosni a különböző egymáshoz köthető alapvetően összetett és heterogén jelenségeket. a kanabiszt az intravénás, kevés használat után is függőséget és gyors leépülést okozó kábítószerekkel mint például a heroin, valamint az alkalmi kábítószer-használatot a kábítószer-addikcióval és a középosztálybeli vagy felső-középosztálybeli droghasználatot a strukturálisan determinált szegénységi- vagy nyomor-droghasználattal, hogy egy egységes, jól körülírható, egyéni erkölcsi hiányosságokon alapuló jelenség ellen tudjon fellépni. Az ettől eltérő álláspont mentén szerveződő drogpolitikai törekvéseket pedig társadalomellenesnek bélyegzi: *„hogy az a drogszakember, aki támogatja a drogfogyasztást"* (lsd. feljebb).

A Nemzeti Drogellenes Stratégiát a kormányzat 2013. 07. 19-én terjesztette az Országgyűlés elé, és 2013. 10.16-án hirdették ki az életbe lépését. Nagyjából ezekkel egy időben jelentette be a Józsefvárosi Önkormányzat, hogy felbontja az együttműködési megállapodást a Kék Pont Alapítvánnyal, amit a józsefvárosi tűcsereprogram kapcsán kötöttek. A tűcsereprogram a Kék Pont Alapítvány egyik projektje, ami 2001-ben indult a Balázs Béla utcában, a 11. kerületben. Ez egy alacsony hatékonyságú program volt, amely pár intravénás kábítószer-használót érintett. Közben útszéli munka során cseréltek tűt a 9. kerület marginalizálódott részén a „Dzsumbujban"[7]. A Dzsumbujban tapasztaltak és egy kutatás alapján feltételezték, egy nagyobb rejtett intravénás droghasználó szcéna létét a 8. kerületben. 2006-ban hozták át a tűcsere programot a VIII. Kerületbe, a Kálvária térre, amikor a Kálvária téri programban

[5] (u.a.)
[6] (u.a.)
[7] Az Illatos út és a Gubacsi út sarkánál található házak a közbeszédben és a szociológiában is elterjedt elnevezése. Lsd. még Ambrus 1988.

hirtelen megjelent körülbelül 1500 intravénás droghasználó és nagyjából egy 2-3 ezer fős intravénás droghasználó populációt feltételeztek a VIII. Kerületben, akik akkor már (becslésük szerint) szerhasználók voltak tíz éve. Ekkor az intravénás droghasználó populáció körülbelül 70%-a heroint, míg a maradék 30%-a amfetamint használt. A Kék Pont munkatársai ekkor körülbelül 75%-os hepatitis fertőzöttséggel számoltak. A Kék Pont együttműködési megállapodást kötött a Józsefvárosi Önkormányzattal. A Kék Pont a megállapodás kereti között minden évben írt egy jelentést az önkormányzat számára, amiben javaslatokat és kéréseket fogalmaztak meg a kerületi drogstratégiát illetően. Majd miután nem történt semmi, 2009-ben konferenciát szerveztek Narkógettó címen. A konferencia sajtóvisszhangot keltett, több internetes portál is foglalkozott a konferenciával. Több cikk is élesen bírálta az önkormányzatot.[8] „Játszótereken eldobált fecskendők, fekáliával és háztartási szeméttel súlyosbított nyíltszíni szúrás, az országos arányszámokat sokszorosan meghaladó hepatitis C fertőzés jellemzi a több ezer józsefvárosi intravénás droghasználót. A Kék Pont drogkonzultációs központ ebben a súlyos közegészségügyi problémában vár segítséget a kerület és a főváros döntéshozóitól, egyelőre hiába. December elsején, az AIDS világnapján számoltak be a Józsefvárosban kialakult narkógettó helyzetéről és a lehetséges megoldásokról. A helyi önkormányzat egyszerűen ignorálja a problémát, a kerületi ÁNTSZ vezetője szerint pedig csupán egy elszigetelt kisebbség bajáról van szó."[9] Ekkor már dr. Kocsis Máté volt Józsefváros polgármestere. A józsefvárosi tűcsereprogram 2011-ben költözött át a jelenlegi Magdolna utca és Lujza utca sarkán álló épületbe. A Kálvária téri ingatlan állami ingatlan volt, amit a Semmelweis Orvostudományi Egyetemtől béreltek. A jelenlegi ingatlan pedig önkormányzati tulajdon, amit a Józsefvárostól bérelnek, a civil szervezetek számára szokásosan kedvezményes áron. Ezt követően, az együttműködési

[8] Munk Veronika: Nem számít, hogy narkógettó van a Józsefvárosban, Index.hu, 2012. december 1., http://index.hu/belfold/2009/12/01/nem_szamit_hogy_narkogetto_van_a_jozsefvarosban/ (utoljára megtekintve 2014-01-25)
Narkógettó, Népszava Online – Vélemény, 2010. február 23. http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=262177 (utoljára megtekintve 2014-01-25)
Sárosi Péter: A narkógettó felszámolása, Nol.hu – Vélemény, 2009. december 17. http://nol.hu/velemeny/20091217-a_narkogetto_felszamolasa?ref=sso (utoljára megtekintve 2014-01-25)
[9] Munk Veronika: Nem számít, hogy narkógettó van a Józsefvárosban, Index.hu, 2012. december 1., http://index.hu/belfold/2009/12/01/nem_szamit_hogy_narkogetto_van_a_jozsefvarosban/ (utoljára megtekintve 2014-01-25)

megállapodás keretében, az önkormányzat szedette össze a használt injektorokat a Közterület-fenntartó Zrt.-vel. Ezt a megállapodást bontotta fel az önkormányzat 2013. szeptember 18-án. (Az együttműködési megállapodás felbontása nem jár együtt a bérleti szerződés felbontásával, amire a Kék Ponttal 2016-ig szerződése van.)

Az önkormányzat saját honlapján tudatta az együttműködési megállapodás felmondását 2013. december 31-es hatályba lépéssel, de úgy fogalmazott, 2014-től megszűnik a tűcsereprogram a Magdolna utca és a Lujza utca sarkán. Az önkormányzat saját honlapja[10] és a Kék Pont Alapítvány saját honlapján található leírás[11] szerint az önkormányzat érvei a következők voltak: *„Azért vannak itt az eldobott tűk, mert itt működik a Kék Pont. Józsefvárosnak meg kell szabadulnia a kábítószerfogyasztás következményeitől. A kerületi helyzet tarthatatlanná vált, feldühödött szülők százai követelik, hogy tüntessék el a tűket az utcákról, amelyek a Kék Pont szolgáltatása miatt kerülnek oda. Egyáltalán nem kell tűcseréket létrehozni, mert a környezet életminősége a programtól jelentősen csökken.*

A tűcserének köszönhetően a Kék Pont főként más kerületek drogosait szolgálja ki, akik aztán itt dobálják el a tűket. Ha minden kerületben lenne Budapesten ilyen program, akkor az itteni tűcsere is rendben lenne, de ha nem alakul ki Budapesten legalább 30 tűcsere-pont, akkor nem kér a Józsefváros sem ebből a szolgáltatásból. A kerület drogproblémájának megoldásában helyt tudnak állni, de más kerületek problémáját nem tudják felvállalni és nem is akarják.

A játszótereken, köztereken kint lévő használt tűk rendkívüli veszélyt jelentenek a lakosság számára. Józsefváros 80 ezer polgárának érdeke áll szemben 1600 drogos érdekével. Józsefváros eddig is túlterhelt volt a leszakadó rétegek problémáival, a tűcsere okozta problémát nem vállalhatja már fel.

Nem akkor lesz közegészségügyi katasztrófa a kerületben, ha a Kék Pont programja megszűnik, hanem most van az, hogy itt vannak. A Kék Pont víziója arról, hogy komoly HIV/AIDS veszély

[10] Megszüntetik a tűosztást a Magdolna utcában, A Józsefvárosi Önkormányzat honlapja, 2013. szeptember 19. http://www.jozsefvaros.hu/hir/1372/Megszuntetik_a_tuosztast_a_Magdolna_utcaban/ (utoljára megtekintve 2014-01-25)

[11] Józsefváros felbontja együttműködését a Kék Ponttal, avagy "ha nincs tűcsere, nem jön ide a drogos sem", A Kék Pont honlapja, 2013. szeptember 18. http://www.kekpont.hu/blog/2013-09-18-jozsefvaros-felbontja-egyuttmukodeset-a-kek-ponttal (utoljára megtekintve 2014-01-25)

alakulhat ki a tűcsere program megszűnése esetén, alaptalan, hiszen az évi kb. 1200 HIV fertőzött között jelenleg egy sem intravénás úton kapta el a vírust. Ezért e helyett a mantra helyett, az alapítvány inkább óvszert osztogasson!

A tűcsere program működtetőinek érvei tipikusan álhumánus érvek, amelyek tulajdonképpen a droghasználatatot támogatják, tehát a tűcsere a drogfogyasztás elősegítése. Amennyiben a droghasználat is büntetendő, felmerülhet a kérdés, hogy valójában egy jogszerű állapotot tartottak - e eddig is fenn.

A programban elenyésző számban folyik valós tűcsere, sokkal inkább tűosztás történik. Ha a drogosoknak akad napi több 10ezer Ft-juk is drogra, akkor talán 10 Ft is juthat fecskendőre.

'A tett halála az okoskodás!', tehát nem szociológiai felméréseket kell olvasgatni meg hatásvizsgálatokat kérni, hanem cselekedni!"[12]

Az önkormányzat bejelentésére a Kék Pont saját honlapján és több sajtóorgánum is reagált. Konstruálódott egy diskurzív tér, melybe az önkormányzat saját érvrendszerével és retorikájával lépett be a honlapján kiadott közleménnyel, majd reagált rá a Kék Pont saját ettől eltérő érvrendszerével és retorikájával. A sajtóorgánumok pedig ezt követően vagy az önkormányzati érvrendszerrel és retorikával vagy pedig a Kék Pont érvrendszerével és retorikájával léptek be ebbe a diskurzív térbe. Az önkormányzat érvrendszerével és retorikájával lépett be például a Magyar Nemzet Online.[13] „Használt fecskendők tízezrei kallódnak most is Józsefváros utcáin – a felelős ezért a Kék Pont Alapítvány, amely bevallottan nem képes betartani vállalását, a drogszemét eltakarítását. A veszélyes hulladék fellelhetősége arra is rámutat, hogy a VIII. kerületben nem tűcsereprogram, hanem tűosztás zajlik. (…)A „felületi kezelés", vagyis a fertőzésveszélyes használt fecskendők eltüntetése egy megállapodás értelmében a józsefvárosi önkormányzattal eddig együttműködő Kék Pont Alapítvány dolga lett volna. Az utóbbi hónapokban túlnőtte őket a feladat, csak idén több mint 2000 fecskendőbe botlottak a járókelők, amelyeket aztán

[12] Józsefváros felbontja együttműködését a Kék Ponttal, avagy "ha nincs tűcsere, nem jön ide a drogos sem", A Kék Pont honlapja, 2013. szeptember 18. http://www.kekpont.hu/blog/2013-09-18-jozsefvaros-felbontja-egyuttmukodeset-a-kek-ponttal (utoljára megtekintve 2014-01-25)

[13] Mi van itt? Használt tűk tengere a józsefvárosi Kék Pont környékén, Magyar Nemzet Online, 2013. szeptember 20. http://mno.hu/belfold/mi-van-itt-hasznalt-tuk-tengere-a-jozsefvarosi-kek-pont-kornyeken-1185493 (utoljára megtekintve 2014-01-25)

az önkormányzat városüzemeltetési szolgálatának munkatársai gyűjtöttek be." Ebben a cikkben már megjelenik a Kék Pont legitim szakértését bíráló hangnem is. Nem csak a Kék Pont céljait és erkölcsiségét támadják, hanem a hozzáértését is. Valamint megjelenik az az érv, hogy a Kék Pont nem tett eleget a megállapodásnak, tehát gyakorlatilag ő rúgta fel az együttműködést az önkormányzattal. Retorikáját tekintve a cikket végig kísérik a hangulatkeltő szavak: fecskendők tízezrei, felelős, kallódnak, nem képes, fertőzésveszély, veszélyes, sötétedés, drogszemét, fertőzött, veszélyes hulladék, stb. amik teátrálisan egy tarthatatlan állapotot festenek le. Itt tetten érhető a morális pánik konstruálása.

Az önkormányzati retorika lényegi elemei, hogy a Józsefváros 80 ezer polgárának érdekét védje az 1600 „*drogos*" (vö. Becker címkézés elméletével) érdekével szemben és hogy a Kék Pont munkatársait „*álhumánusnak*" tüntesse fel, akik a drogfogyasztást elősegítik, a szerződést pedig megszegik. A Kék Pont ezzel szemben fogalmazta meg érvrendszerét. Bizonyos értelemben a Kék Pont védekező retorikára volt kényszerítve, aminek alapja a másik fél állításainak igazságtartalmának negálása, illetve a másik fél legitim szakértésének a megkérdőjelezése, valamint a párbeszédre kész, szakmai és logikai érvekkel tárgyaló szakértői homlokzat fenntartása volt. Hangsúlyozták, hogy az önkormányzat és a *Magyar Nemzet Online* valótlanságot állít, mikor azt állítja, hogy a megállapodás értelmében a használt injektorok a közterületről való összeszedése a Kék Pont Alapítvány feladata lett volna. *„(…) nem szegtünk megállapodást. A drogszemét begyűjtésre vonatkozó hármas együttműködés a jelenlegi aljegyző koordinálásával jött létre, a Közterület- Fenntartó, a Józsefvárosi Városüzemeltetési Iroda és a Kék Pont bevonásával. Mi kezdettől fogva a rejtett droghasználó csoportok felkutatását vállaltuk, és a nem közterületre vonatkozó lakossági bejelentésekre történő kiszállást."*[14] *„Tisztelettel kérjük a Magyar Nemzet online szerkesztőségét, hogy az újságírói etika szabályainak megfelelően, a fenti cikkben tett valótlan állításokat korrigálják, (…), a civil lakosság elfogulatlan tájékoztatása érdekében!"*[15] Hangsúlyozták, hogy munkájuk elsősorban a HIV és Hepatitis járványok

[14] Tűcsere - Szájbarágó, utoljára, A Kék Pont honlapja, 2013. december 10. http://www.kekpont.hu/blog/2013-12-10-tucsere-szajbarago-utoljara/ (utoljára megtekintve 2014-01-25)
[15] Nem szegtünk megállapodást, helyreigazítást kérünk, A Kék Pont honlapja, 2013. szeptember 22. http://www.kekpont.hu/blog/2013-09-22-nem-szegtuk-meg-a-megallapodast/ (utoljára megtekintve 2014-01-25)

megelőzése. (A tűcsereprogram feladata) „*a HIV és hepatitis fertőzések és járványok kialakulásának megelőzése, elsősorban steril tűk, eszközök biztosításával és a fertőző betegségek szűrésén keresztül. (…) A tűcsere programok hatékonyságát nem a drogszemét begyűjtés mértékében mérik, hanem a kiadott tűk számában (…) A többször idézett román és görög példák arra utalnak, hogy kialakulhat HIV robbanás.*"[16] Hangsúlyozták továbbá, hogy ők többször felhívták a drogszemét problémájára az önkormányzat figyelmét, és hogy az valóban probléma, ám elsősorban esztétikai probléma. „*Az utcákon megnövekedett drogszemét problémájáról magunk írtunk 2013 nyarán levelet a helyi kábítószerügyi egyeztető fórum társelnökének, Balog István Szilveszter önkormányzati képviselőnek, és kértük, hogy hívja össze a drogszemétgyűjtésben érdekelt partnereket. Az éves beszámolókban is jeleztük a drogszemét problémáját (…) Az eldobált tűk elsősorban a közhangulat szempontjából riasztóak. A tűszúrásos kockázat - a HIV fertőzés szempontjából - elhanyagolható járványügyileg (…)*" Végül hangsúlyozták, hogy az önkormányzat honlapján megjelent állítás, miszerint véget ér a kerületben a tűcsereprogram, valótlan állítás. „*A cikkben olvasható 'az év végén véget ér a tűcsere-program Józsefvárosban' záró mondattal szemben, nem zár be a tűcsere program. Érvényes szolgáltatási finanszírozási szerződésben a magyar állammal állunk, a szükséges hatósági engedélyek birtokában, melyek értelmében szenvedélybetegek alacsonyküszöbű -és közösségi ellátását végzik a kerületben. A Kék Pontnak sem korábban nem volt, sem jelenleg nincs olyan támogatási szerződése az Önkormányzattal, amelynek felmondásával az Önkormányzat megszüntethetné az alapítvány tűcsere szolgáltatását.*" A Kék Pont honlapján megjelenő zárónyilatkozat pedig részükről lezárta a diskurzust a másik fél inkompetenciájára és tárgyalásképtelenségére hivatkozva. „A jövőben itt nem cáfolunk ezredszerre is, a józan ész itt már nem segít. Mindent leírtunk, mindent elmondtunk már ebben az ügyben, minden érvünk ott van a blog bejegyzéseinkben, minden adatunk és tapasztalatunk szerepel a nyilvános és az önkormányzat által egyhangúan elfogadott szakmai beszámolónkban. Aki kíváncsi, az olvassa el! Aki kérdez minket, annak válaszolunk, aki meghív minket, ahhoz elmegyünk. Dolgozunk tovább." Ez utóbbi bejegyzés jól mutatja a Kék Pont retorikáját

16 Tűcsere - Szájbarágó, utoljára, A Kék Pont honlapja, 2013. december 10. http://www.kekpont.hu/blog/2013-12-10-tucsere-szajbarago-utoljara/ (utoljára megtekintve 2014-01-25)

kulcsszavaiban: józan, érv, adat, tapasztalat, nyilvános, szakmai. Láthatjuk, hogy két érvrendszer és retorika áll szemben egymással. Mindezt az alábbi táblázatban szemléltetem.

	Önkormányzat	Kék Pont
Pozíció	Offenzív	Defenzív
Retorika struktúrája	Affektív	Kognitív
Retorika alapja	Hétköznapi tapasztalatokon alapul	Társadalomtudományi érveken alapul
Retorika központi eleme	Morális pánik	Közegészségügyi veszély
Retorika időorientáltsága	Jelen idejű	Jövő idejű
Fenntartott homlokzat	A helyi lakosok érdekeinek képviselője	Legitim szakértő
A másik fél homlokzatára irányuló retorika	A másik erkölcsiségének megkérdőjelezése	A másik legitim szakértésének megkérdőjelezése

1. táblázat: Az önkormányzat és a Kék Pont érvrendszere és retorikája

Az Orczy Egyesület, avagy a fantom civilszervezet megidézése

Az általam készített négy interjúból és az elmúlt öt év sajtócikkeiből arra lehet következtetni, hogy a Józsefváros marginalizálódottabb területein folyamatos a lakosság a kábítószer használóktól való veszélyeztetettségérzete. A sajtóban körülbelül 2011-ig a drog más deviáns magatartásformákkal együtt megjelenő, „járulékos devianciaként" jelent meg. 2011-től ír a sajtó arról, hogy kábítószeres csoportok fészkelik be magukat üresen álló bérlakásokba,[17] 2012-től pedig arról számoltak be médiumok, hogy a kábítószerhasználó csoportok a helyi lakosság ellen követnek el bűncselekményeket. Egy hírportál például a következő

[17] Huszár Krisztina: Drogosoktól retteg Józsefváros, Hír24.hu, 2011. október 27. http://www.hir24.hu/baleset-bunugy/2011/10/27/drogosoktol-retteg-jozsefvaros (utoljára megtekintve 2014-01-25)

interjúrészletet közölte: „*A kábítószeresek továbbra is hangoskodnak, dorbézolnak, buliznak, elszállnak, jönnek és mennek kényükre-kedvükre. Egyre pofátlanabbak, a lépcsőház vizeletben és szemétben úszik, és ami a legnagyobb baj, már nem csak egymással kötekednek – mondja a Hír24-nek nyilatkozó lakó. Az egyik szomszédjához például szellőztetés közben surrant be az egyik 'szállóvendég' valamilyen zsákmány reményében, míg hozzá egy másik egyenesen bekéredzkedett, vagy legalábbis próbált.*" [18] Az általam készített interjúk összevágnak az idézett sajtóanyaggal. Ezek szerint a lakosság folyamatosan veszélyeztetve érzi magát mivel a kábítószerhasználók bejutnak a bérházakba és a lépcsőházakban injektálják a kábítószert. Székletet és vizeletet hagynak maguk után, a fém eszközöket eltulajdonítják, és sok esetben megfélemlítik a lakókat vagy vagyon elleni bűncselekményt követnek el ellenük. Ugyanakkor az eldobált injektorokat egyik interjú alanyom sem hozta fel magától, amikor pedig rákérdeztem, nem tekintették súlyos problémának. Ahogy egyikük fogalmazott: „*Ez más kerületben is előfordul*".

A fent leírt, az önkormányzat és a Kék Pont által konstruált diskurzív térben először 2014. január 9-én jelent meg az Orczy Egyesület, mikor egy a Józsefvárosi Önkormányzathoz köthető egyesület honlapján megjelent, hogy az Orczy Egyesület január 18-ra tüntetést szervez a Kék Pont Alapítvány tűcsereprogramja ellen, illetve annak beszüntetéséért.[19] Majd nem sokkal később hírportálokon jelent meg a hír, hogy a kerület óvodáiban is megjelent a felhívás a tüntetésre.[20] Idézem:

„Tiszta tudattal, tiszta Józsefvárosért!

[18] Huszár Krisztina: KözéletDrogtanyák és szép remények Józsefvárosban, Hír24.hu, 2012. január 5. http://www.hir24.hu/baleset-bunugy/2012/01/05/drogtanyak-es-szep-remenyek-jozsefvarosban/ (utoljára megtekintve 2014-01-25)

[19] Tiszta tudattal, tiszta Józsefvárosért!, A Tisztviselőtelepi Önkormányzati Egyesület honlapja, 2014. január 9. http://www.tisztviselotelep.hu/uncategorised/tiszta-tudattal-tiszta-jozsefvarosert.html (utoljára megtekintve 2014-01-25)

[20] Nagy Attila: Bevitték az oviba a józsefvárosi drogháborút, Cink.hu, 2014. jnauár 15. http://cink.hu/bevittek-az-oviba-a-jozsefvarosi-droghaborut-1501766966

Kis óvodai drogháború a VIII. kerületben, Magyarországon.hu, 2014. január 18. http://magyarorszagon.hu/hirek/2014-01/belfold/kis-ovodai-droghaboru-/hir (utoljára megtekintve 2014-01-25)

Az Orczy Egyesület ***2014.január 18.-án szombaton 11 órától*** békés tüntetést szervez a ***Kék Pont Drogambulancia*** Irodája elé (Budapest, VIII. Magdolna u.43., Magdolna utca-Lujza utca sarok).

Arra kérünk mindenkit, hogy támogassa jelenlétével a tüntetés sikerét, ne engedjük, hogy a drogosok és eldobott tűk tovább szennyezzék kerületünket!

Tiltakozásunk tárgya, a Kék Pont Drogközpont és annak tevékenysége. Szeretnénk, ha újból tiszták lennének a Józsefvárosi közterületek és társasházak! Tiltakozunk a tűcsere program ellen, mert az nem tűcsere, hanem valójában tűosztogatás. Ide vonzza a kerületünkbe a drogosokat és a dílereket.

Ha Ön is egyetért azzal, hogy a vérrel szennyezett, fertőzött drogos tűk helye nem játszótereinken, lépcsőházainkban és óvodáink udvarán van, és Ön sem szeretné, hogy gyerekek, idős emberek, vagy bármelyikünk megszúrhassa magát, jöjjön el közénk, hogy együtt mutassuk meg:

Visszafoglaljuk kerületünket a drogosoktól és a dílerektől!"

Itt már egyértelműen jelenik meg egy a New Yorkban konstruált retorikához nagyon hasonlító háborús metafora: „*Visszafoglaljuk a kerületünket*!" „*Ne engedjük*!", „*…ha újból tiszták lennének a Józsefvárosi közterületek…*!".

Az Orczy Egyesület a bíróság nyilvántartása szerint csak a tüntetés időpontja előtt pár hónappal alakult 2013. május 25-én. A bíróság jegyzéke szerint az egyesület célja „*az önkormányzati projectekben való részvétel, az önkormányzat értesítése alapján bármely project indítása és tervezése, a közbiztonság növelése és a területen lévő társasházakban önkéntes lánc létrehozása*".[21] Azon a címen ahova az egyesület be van jelentve, az egyesület elnökének társasházkezelő cége van. Az interneten nincs információ arról, hogy a civil szervezet ezen a tüntetésen kívül bármilyen más tevékenységet végzett volna és nincs honlapja, illetve nincs nyoma, hogy ezen a diskurzív téren kívül egyáltalán létezne, leszámítva a bírósági

[21] A bíróság honlapja http://www.birosag.hu/allampolgaroknak/tarsadalmi-szervezetek-es-alapitvanyok-nevjegyzeke (utoljára megtekintve 2014-01-25)

névjegyzéket. A Kék Pont Alapítvány Lujza utca és Magdolna utca sarkán található irodája előtt lezajlott tüntetésről videófelvételt készített több hírportál.[22] E videók és az általam készített interjú szerint a tüntetésre a hangosítást a Józsefvárosi Polgárőrség hozta. A tüntetésen nagyszámban vettek részt a Józsefvárosi Önkormányzat munkatársai, az egyesület által használt retorika nem különbözött a fent ismertetett önkormányzati retorikától. A tüntetésre való felhívás pedig az önkormányzat saját újságjával együtt lett bedobva a környék postaládáiba. A párbeszédet a tüntetés szervezője megtagadta. Interjút készítettem a Kék Pont irodájával szemben lévő társasház házmesterével, aki maga is részt vett a tüntetésen. Elmondása szerint a tüntetés előtt nem hallott az Orczy Egyesületről. A tüntetés előtt pár nappal egy vele jó barátságban lévő kormánypárti józsefvárosi képviselő kérte meg, hogy szervezzen embereket a tüntetésre.

Az Orczy Egyesület a Kék Pont elé szervezett tüntetését legalább négyféleképpen értelmezhetjük.

Felfoghatjuk úgy, mint két ellentétes érdekeltségű független civil szervezet közül az egyik megmozdulását a másik tevékenysége ellen. Ebben az értelmezésben a Kék Pont Alapítvány egy globális közérdeket képvisel a társadalmi szolidaritásra és egy esetleges nagyobb közegészségügyi vészhelyzet elkerülésére hivatkozva. A tevékenységük ellen fellépő Orczy Egyesület pedig a kerület nem-droghasználó lakósainak érdekét képviseli, azok hétköznapi tapasztalataira és veszélyérzetére hivatkozva.

Másodszor a tüntetés felfogható úgy, hogy az Orczy Egyesület szociálpszichológiai értelemben véve – lehetségesen az önkormányzat által populista célokból kreált – morális pánik hatása alá került független civilek szervezete, akik tüntetnek egy másik független civil szervezet a pánik célkeresztjében lévő tevékenysége ellen. Ebben az értelmezésben a lakosság eredeti veszélyeztetettség érzete a kábítószerhasználathoz kötődő egyéb deviáns magatartásformákhoz kapcsolódott, leginkább a betörésekhez és a lopásokhoz. Ebből a

[22] Polgárőrök védték a fideszes képviselőt, HVG Online, videó, 2014. január 18. http://www.youtube.com/watch?v=Zg2dTn4ydsU
Laikusok a drogparadicsomban, Index.hu videó, 2014. január 18. http://index.hu/video/2014/01/19/2014_0118_kek_pont/ (utoljára megtekintve 2014-01-25)

veszélyeztetettség érzetből alakult ki (a morális pánik konstruálódásának mechanizmusa szerinti egyszerűsödéssel), az a nézet, hogy a deviáns magatartások okozója a tűcsereprogram és lépett az eredetileg fontosabb (nagyobb veszélyeztetettség érzetet okozó) deviáns magatartásformák elé az eldobált injektorok problémája.

Harmadszor mindezt felfoghatjuk úgy, mint egy önkormányzat-közeli civil szervezet megmozdulását egy független civil szervezet ellen. Ebben az értelmezésben a Kék Pont Alapítvány egy globális közérdeket képvisel a társadalmi szolidaritásra és egy esetleges nagyobb közegészségügyi vészhelyzet elkerülésére hivatkozva. A tevékenységük ellen fellépő Orczy Egyesület pedig az önkormányzati érdekeit képviseli, aminek lehetséges érdeke a neokonzervatív büntető-szociálpolitika és a populista büntetőpolitikai reform véghezvitele, mely a lakosság veszélyeztetettség érzetére alapozva próbálja maximalizálni szavazói számát.

Negyedik értelmezésben pedig az Orczy Egyesület csak jogi értelemben létezik a fent leírt diskurzív téren kívül. Ebben az értelmezésben az Orczy Egyesület a diskurzív térben konstruálódott, azon kívül nem létezik. Úgy értelmezhető tehát, mint egy mögöttes tartalom nélküli homlokzat, illetve mint az önkormányzati retorika egyik eleme, ami arra vonatkozik, hogy „*Lám a polgárok is rendet akarnak!*" Ezt az értelmezést erősíti, hogy e nagy sajtó visszhangot kapott tüntetésen kívül nincs nyoma semmilyen tevékenységüknek, és hogy a tüntetésre embereket szervező házmester sem tudott korábban az egyesületről. Ebben az értelmezésben az egyesület egy *fantom.*

A két civil szervezet jellemzőit az alábbi táblázat szemlélteti:

	Orczy Egyesület	**Kék Pont**
Helyi társadalom által támogatott	Igen	Nem
Elsődleges funkció	Érdekképviseleti	Közszolgálati
Kapcsolat	Önkormányzati	Független
Múlt	Relatíve frissen alakult	Relatíve régen alakult
Legitimáció	Hétköznapi tapasztalaton alapuló	Szakmaiságon alapuló
Értékorientáció	Lokális	Globális
Párbeszédre való készég	Elzárkózó	Nyitott

1. táblázat táblázat: Az Orczy Egyesület és a Kék Pont alapítvány jellemzői

Bartal Anna Mária cikkében (2009) már a 2008-as év tanulságaként felhívja a figyelmet arra, hogy az instabil politikai környezet, a válság sújtotta gazdasági környezet és az anomiás társadalmi környezet (cit Merton 1980) hatással van a civil szektorra. Egyfelől felhívja a figyelmet arra, hogy a romló gazdasági környezetben a civil szektor és szervezetei az állami támogatásoktól függővé válhatnak. Másfelől bőséges szakirodalmi áttekintésen keresztül veti fel egy „*rossz civil társadalom*" lehetőségét olyan civil szerveződésekre utalva, akiknek törekvései átpolitizálódtak, demokráciaellenesek vagy a közjó helyett klubjavak előállításán fáradoznak. Ugyan itt Bartal leginkább a demokrácia értékeit szélső jobb- vagy szélső baloldali ideológiájukkal veszélyeztető civil szervezetekre utal, de mit kezdjen a hazai civil társadalom és a civil szektor szociológiája egy olyan jogilag civilnek bejegyzett szervezettel, ami jó esetben is erősen kötődik az önkormányzathoz és annak politikai érdekeihez, rossz esetben pedig egyszerűen annak retorikai elemeként jött létre, a párbeszédet pedig – amit a civil társadalom alapjának tekinthetünk – megtagadja? Ez a szervezet a „*rossz civil társadalom*" kategóriájába esik, vagy egyszerűen arról van szó, hogy ez esetben a józsefvárosi civilek érdekeit jól

képviselte az Önkormányzat így az önkormányzat és a civil szervezet érdekei egybe estek? Vagy az Orczy Egyesület felfogható úgy mint egy gyorslefolyású morális pánikban konstruálódott szervezet, ami ahogy létrejöttek erre a *kereszteshadjáratra* úgy el is fog tűnni? Talán csak az Orzy Egyesület jövőbeli cselekvései, akciói, illetve ezek hiánya ad majd választ ezekre a kérdésekre.

A Kék Pont gyenge beágyazottsága

Felmerül a kérdés, hogy miért válhatott annyira „*kitetté*" bizonyos értelemben a Kék Pont. Ha úgy gondoljuk, hogy az önkormányzat intézkedése, retorikája és az Orczy Egyesület színrelépése mögött a fent ismertetett populista célok szerepet játszottak, akkor látnunk kell, hogy a *morális kereszteshadjárat* közvetlen célpontja nem a józsefvárosi droghasználó populáció volt, hanem maga a Kék Pont Alapítvány. Ugyan az Orczy Egyesület felhívásában ez a szöveg szerepelt: „*Visszafoglaljuk a köztereket a drogosoktól és a dealerektől!*", de a felhívás célja, a Kék Pont tűcsereprogramja elleni tüntetés létrehozatala volt.

Egy civil szervezet, ahogy nem független a gazdasági, politikai és (globális) társadalmi környezettől, úgy nem független a helyi társadalomtól sem. Úgy tűnik a Kék Pont ennek a „lokális beágyazottságnak" hiánya miatt lett ideális célpontja egy morális kereszteshadjáratnak. Egyrészről úgy tűnik a Kék Pont nem tett lépéseket a lokális beágyazottságának növelésére. A Kék Pont minden évben elkészítette a jelentését az önkormányzat számára, és amikor ez hatástalan volt, konferenciát szervezett, hogy felhívja a sajtó és a „szakma" figyelmét a problémára. Emellett viszont a helyi társadalom megszólítására nem tett lépéseket. Az Orczy Egyesület tüntetése alatt ugyan a józsefvárosi irodájukra fel voltak függesztve molinók, amikre az érveik voltak kiírva, ettől az esettől eltekintve viszont a Kék Pont meg sem próbált a lokális nem-droghasználó társadalommal kommunikálni, saját beágyazottságának mértékét növelni, ezért lehetett ideális célpontja a *kereszteshadjáratnak*.

Ugyanakkor fel kell tennünk a kérdést, mik az esélyei egy alapvetően marginalizált környezetben működő kábítószerhasználókkal foglakozó civil szervezetnek a lokális beágyazódásra. Goode és Ben-Yehuda (2009) felhívják a figyelmet arra, hogy a kábítószer használat nyomán kialakult *morális pánik* hullámok folyamatosak a harmincas évektől egészen

napjainkig. Pikó Bettina (2005) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a kábítószer szociokulturális szimbólum is. A józsefvárosi szegénységi droghasználat kapcsán pedig a droghasználat és az eldobált injektorok, könnyen a marginalizált helyzet és az azzal együtt járó deviáns magatartásformák szimbólumaivá ezáltal pedig emocionálisan terhelté válhatnak. Így válhattak könnyű célpontjaivá a *morális kereszteshadjáratoknak*, illetve a *büntető populizmusnak ezek*. Talán még könnyebb céltáblájává tenni egy ilyen kereszteshadjáratnak egy világos, jól kivehető homlokzattal rendelkező civil szervezetet mint egy rejtőzködő, nem túl kontrasztos körvonalú kábítószer-használó populációt. Ezért lett volna talán mégis fontos a Kék Pont részéről valamiféle kommunikációt kezdeményezni nem csak az önkormányzattal, hanem a helyi társadalommal is.

Irodalom

Adler, Freda – Mueller, Gerhard O. – Laufer, William S. (2000): Kriminológia. Budapest: Osiris Kiadó.
Ambrus Péter (1988): A Dzsumbuj. Budapest: Magvető Kiadó.
Anheier, K. Helmut-Glasius, Marlies-Kaldor, Mary (2004): Globális civil társadalom. Budapest: Typotex.
Bartal Anna Mária (1999): Nonprofit alapismeretek kézikönyve. Budapest: Ligatura.
Bartal Anna Mária (2003): Szociálpolitikáról alapfokon. Budapest: Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet.
Bartal Anna Mária (2005): Nonprofit elméletek, modellek, trendek. Budapest: Századvég
Bartal Anna Mária (2009): A válság elején – A nonprofit trilemmáról, valamint a „jó" és a „rossz" civil társadalom kérdéseiről. Civil Szemle, 2009/1-2, 8-21.
Becker, Howard S. (1991): Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance. New York: The Free Press.
Cohen, Stanley (1972): Folk Devils and Moral Panics: The Creation of Mods and Rockers. Oxford: Martin Robertson.
Csányi Gergely (2014): A Kék Pont esete az önkormányzattal és a „fantom civil szervezettel" A jóléti állam válsága, a büntető populizmus és a civil szektor. Civil Szemle, XI, 2, 67-86..
Ferge Zsusza (1989): Van-e negyedik út? Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Ferge Zsuzsa (2000): Elszabaduló egyenlőtlenségek. Budapest: Hilscher Rezső Alapítvány.
Flora, Peter (1995): Növekedés a határokig. In: Andorka Rudolf - Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): Társadalmi rétegződés. Budapest: Aula Kiadó Kft..

Gönczöl Katalin (1991): Bűnös szegények. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Gönczöl Katalin (2013): A „büntető populizmus". Élet és Irodalom, LXVII évfolyam, 36.. 5.
Goode, Erich - Ben-Yehuda, Nachman (2009): Moral Panics: the socal construction of deviance. Oxford: Wiley-Blackwell.
Green, David A. (2009): Punitativeness and Culture. European Journal of Criminology, no 6, vol 6, 517-536.
Kitzinger Dávid (2000): A morális pánik elmélete. Replika, 40, 23-48.
Kornai János (2010): Liberté, Égalité, Fraternité. Gondolatok a szocialista rendszer összeomlását követő változásokról. Mozgó Világ, 1, 5-18.
Kramer, Ralph (2000): A Third Sector in the Third Millenium? Voluntas, 1, 1-23.
Mead, George Herbert (1918): The Psychology of Punitive Justice. American Journal Of Sociology, 23, 577-602.
Mead, Lawrence (1992): The New Politics of Poverty: The Nonworking Poor in America. New York: Basic Books.
Merton, Robert K. (1980): Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest: Gondolat.
Misetics Bálint (2010): Otthontalan, csupa-csősz világ. Hajléktalanság és kriminalizáció Magyarországon. Replika, (71.) 29-44.
Murray, Charles (1984): Losing Ground: American Social Policy 1950-1980. New York: Basic Books.
Murray, Charles (1988): In Pursuit: Of Happiness and Good Government. New York: Simon & Schuster Inc..
Murray, Charles Herrstein, Richard (1994): The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life. New York: Simon & Schuster Inc..
Offe, Claus (1985): New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. Socila Research, 52,(4.), 817-868..
Pikó Bettina (2005): A drogfogyasztás mint deviancia. In: Pikó Bettina (szerk.): A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban. Szeged: JATEPress.
Salamon, M. Lester et al. and Ass. (1999): Global Civil Society. Dimensions of the Nonprofit Sector. Baltimore: The John Hobkins Center for Civil Society Studys.
Salamon, M. Lester-Sokolowski, S. Wojciech,-List, Regina (2003): Civil társadalom világnézetben. Budapest: Civatalis Egyesület.
Wacquant, Loic (2001): A nyomor börtönei. Budapest: Helikon Kiadó.
Weisbrod, Burton (1998): To Profit or No to Profit: The Commercial Transformation of the Nonprofit Sector. New York: cambridge University Press.

BÍRÓ JUDIT: HATALOM ÉS GYENGESÉG

Erő és erőtlenség. Hatalom és alávetettség. Végesség és végtelenség. Oszthatóság és oszthatatlanság. Szükségszerűség és szabadság. Az európai filozófia Platón és Arisztotelész óta alkalmazza az antinómia fogalmát két, okszerűen egyaránt bizonyítható, logikailag egyforma meggyőző erővel igazolható, de egymást kölcsönösen mégiscsak kizáró tétel ellentmondásosságára. A sajátosan emberi megismerőképesség csapdájában vergődő racionalizmus aztán az ellentételességet mindörökre a világ alapjává tette. Ekkortól hegyeződik ki a figyelem az európai emberben – legyen az a dolgokat taxatív rendbe szervező tudós ember vagy a különöstől, a különbözőtől megrémülő, viszolygó közember – a normától, a sztenderdtől, az objektívtől való eltérésre.

Ellentétpár-e a hatalom és gyengeség? Egymás ellentételezései-e csupán – vagy pedig így, együtt hozzásegítenek az emberről szóló tudás tágításához?

A választ az európai kultúra gyökerénél, az antik görög mitológiában keresem. Adódhat rögtön a kérdés: miért éppen ott? Miért gondolom én alkalmasnak tudományos jellegű mondandó alátámasztására azt a szövegfolyamot, amelynek írásos forrásai jobbára kimerülnek szarkofágok felirattöredékeiben vagy dél-itáliai szentélyromok nehezen kibetűzhető fogadalmi feliratai ban, és amihez ógörög bazilikák metopé képei meg persze a vázaképek kínálkoznak vizuális forrásul. Ez utóbbiak, a művészeti emlékek ugyan jóval számosabbak, de esetükben az értelmező torzítás lehetősége is jóval nagyobb.

De pontosan ez az, ami engem érdekel: arra a kulturális kémiára vagyok kíváncsi ahogyan az európai múlt több ezer éves szövegáradata elvegyül egy XIX. században keletkezett tudományág, a klasszika-filológia XX. századi tudósa, Kerényi Károly ember-értelmezésével.

Az így előálló vegyület, feltevésem szerint, sok újat képes mutatni az emberről – akár az Erő és Erőtlenség fogalmi kereszteződésében is.

A *Hérosztörténetek* előszavában Kerényi mintha tudományos legitimitást keresne hatalmas munkájához, amely kétezer éves leletek és az értelmezésükre irányuló gondolati kísérletek alapján tár fel egy olyan világot, ahol istenek, félistenek és halandók élik gyötrelmes és kevésbé gyötrelmes életüket (Kerényi, 1997. 159.o.). A Junggal komoly szakmai kapcsolatban álló és persze történészi képesítéssel is rendelkező Kerényi kétli, hogy „egy ekkora darab történelmet" mellőzni lehetne az európai ember „hajdani szellemi valósága" és „az emberiség történetéről alkotott összkép" megismerésének folyamatából. Márpedig akkor, amikor a történettudomány a forrás autentikusságára, a szerző mivoltára és a keletkezés pontosan meghatározható időpontjára hegyezi ki a figyelmét, akkor saját maga állít akadályt az antik hagyományok megismerésének, s ezzel az emberről szóló tudás napról-napra való tágításának útjába. Pedig már az antikvitás tudós hagyománya is indolens volt a mitológiai ismeretekkel szemben – ahogy Kerényi fogalmaz: „A sokoldalúságot már az antik tudósok sem tudták elfogadni."

„Ismerd meg magadat!" – a delphoi Apollón-templom falán több ezer éve kőbe vésett intés így folytatódik: „Semmit sem túlságosan!". A sűrű és titokzatos mondatban lévő talányt nem értették, nem tudták megfejteni a halandó görögök. Azt „tudták", hogy, mint mindent, az embereket is az Istenek teremtették, s az isteni teremtés egyfajta összekapcsoltságot jelent az isteni és az emberi világ között. Ugyanakkor azzal is tisztában voltak, hogy a féltékeny és önző istenek mindenféle fogyatékkal és korlátozással sújtották az embereket, köztük szenvedéssel és halállal – mindazzal, ami alapvetően tette nagyon is különbözővé az isteni és az emberi világot.

És pontosan ezt üzente a delphoi-i szentély is: „Hogy ember vagy!", ez volt ugyanis a talány megfejtése. A halandók és az istenek különbözőségét érzékelni és átélni kellett. Az antik

görögöknek épp emiatt talán, vagy ahogy Kerényi mondja, „önkéntelenül is", emberi mértékkel mért és emberileg elképzelt isteneik voltak. Sőt, azt tartották, hogy az ősidőkben a föld őslakói megleshették az istenek kezdetben való tetteit, ahogy a halandók szeme előtt, sokszor azokkal együttműködve alakítják a világ sorsát. Tudva levő volt az is, hogy az istenek a halandók számára az isteni lét három formáját adták át: a harcot, a szerelmet és a hatalmat. Hatalom és gyengeség – előadásom címéül azért e két, egymással ritkán párba állított fogalmat és semmiképpen nem antinómikus fogalompárt választottam, mert, reményeim szerint, e fogalmi paradoxon beljebb vihet minket annak az „emberi"-nek a tartományába, amelynek genealógiai alapja „isteni" – legalábbis az antik görög emberek szerint.

Az emberről szóló tudás transzcendens forrásaiként tekinthető mítosztörténetek tekintetében is észlel különbséget Kerényi, lévén a „kései elbeszélők" szövegeiben erőltetett magyarázatokat, hamis értelmezéseket, „mérlegelő utánuk-beszélést" vehetünk észre, míg a „korai mesemondók" anyaga a maga összefüggő létezésében, mindenféle absztrakció és redukció nélkül mutatja be önmagát. Tudnunk kell, hogy a történetmesélők állandóan alakítgatták szövegeiket annak mentén, hogyan rezonált a hallgatóság. Példának okáért Andromeda története nem fejeződhetett volna be Athénének azzal az ígéretével, miszerint csillaggá változtatja a leláncolt királylányt és szabadítóját, Perzeuszt, ha már korábban nem terjedt volna el a hit, hogy az őszi és téli égbolt legfényesebb pontjai a két szerelmest rejtik magukban, sőt magát a gonosz királynőt, Kassziopeiát is.

Az antikvitás görög emberei, vélte Kerényi, nem pusztán az isteneikbe és héroszaikba projektálták vágyaikat és szorongásaikat, amikor a mítikus alakokat megteremtették, hanem észrevették, megmagyarázandónak és megörökítésre méltónak tartották mindazokat a köztük élő különös embereket, akik gyengébbek és erősebbek, hatalmasabbak és esendőbbek voltak mindnyájuknál: az elmeséléssel, a meghallgatással, a megértéssel helyet találtak világukban a félelmetesnek és a viszolyogtatónak, nem elfojtással és tagadással válaszoltak. A különös megértése tehát a közösségből történt, az emberi teljesség megértését pedig a mítosztörténetek segítették.

Érthetővé vált az érthetetlen öngyilkosság Inó történetével, hiszen az önpusztítással önmaga újjáteremtését tette lehetővé: a fia meggyilkolása után magát tengerbe ölő megtébolyult királyné a későbbiekben tengeristennőként segítette a bajba jutott tengerészeket. A mostohafiát elcsábítani képtelen, bosszúálló Phaidra királyné szégyenében felakasztja ugyan magát, de az alvilágban saját maga lesz, aki tragédiájából bohózatot ír: gyengeségét karikírozva játékosan himbálódzik az idők végeztéig. A gyengeség diadala mellett a hatalmasok esendőségét lehetett megérteni a különféle titántörténetekből, amelyekben a hősök győzelmét mindig a bukásuk követte. Annak, hogy bármit megeshet és annak az ellenkezője is, Tykhé alakjában találtak megfelelőt: az eshetőség istennőjének nem is kellett saját történet, hiszen hatalma nagyobb volt Zeuszénál is, hisz' ő nem tett, tehetett többet, *csak* amit kitervelt, és nem is történt más, *csak* amit akart. Az ellentételesség tapasztalata mellett a kettős vagy többszörös aspektus is mitológiai alakokba formálódott. Prothyraia egyszerre volt a vajúdó asszonyok segítője és kegyetlen kínzója, s ettől megérthetővé vált a szülési fájdalmak rendszertelensége. „A keveréklények", az emberi és állati, a férfi és női tulajdonságok egy alakban való megjelenítése az állandóra adott cáfolatot tette átélhetővé: a változtatás képessége a lehatárolt legyőzését, a halandók világának végtelenre tágítását „igazolta". Az emberi isteni jellegzetességeket öltött, az erő gyengeségnek bizonyult.

A teljesség, amely a felemásságban mutatkozik meg, a szép, amely a rossz érzékeltetésére szolgál, a különböző, ami az egyedülálló megtestesülése, a hősökként ünnepelt őrjöngők, a mélybe taszított égbe szárnyalása, a feldarabolással új életet teremtő gyilkos anya – a mitológia olyan alapsémái, amelyekben az erő és az erőtlenség, a hatalom és a gyengeség nem egymás ellentétes tulajdonságai, emberi pozíciói, hanem az emberi létezés végtelen számú létezésmegnyilvánulásai – a véges emberi világban.

A mítosztörténetek hősei – legyenek azok istenek vagy halandók – fölött nem lóg pallósként a foucault-i episztemológiai inga, mely a Rossz vagy a Jó, vagy az Erő vagy az Erőtlenség, vagy a

Véges vagy a Végtelen melletti döntésre készteti és kényszeríti őket. A mítosz-szereplők olyan „lebegő identitású" hősök, akik története hol így, hol úgy végződik, akiknek külseje, sorsa, sőt még a neve is számtalan változatú lehet, akik egyetlen személyükben, egyetlen testükben képesek több, akár egymással gyökeresen ellentétes aspektust – jellegzetességet, értéket, attitűdöt – megjeleníteni, megtestesíteni.

Előadásom alapjává Kerényi azon állítását teszem, miszerint a mítosz, ha nem pusztán az életet szabályozó instrumentumként – azaz morális tanulságok kijelölésére – használjuk, mint tették azt példának okáért az I.e. V. századi nagy tragikusok, valójában az (európai) emberi létezés eszmei alapja: a mítosztörténetek minden emberi cselekvés és jellegzetesség *időtlen* sémáit magukban rejtik. Az időtlenség ebben az esetben az emberi cselekedetek, vágyak, választások *korlátozatlanságát* jelenti: „az ember adottságai egy olyan helyzetben, amelyben a (...) cselekvést még semmi nem gátolta". (Kerényi, 1997. 12.o.)

Számomra most az európai emberről szóló tudás történeti és ismeretelméleti ős-mélységét jelentő antik görög mítosztörténetek két jellegzetessége fontos.

Először is: ezek az ős-szövegek bűn-történetek. A mitológiában a létezés a maga teljességben mutatkozik meg, melynek természetszerű eleme a gonosz is. A bűnről szóló eredet-történetek, amelyekben bűn-ismeretek közvetítődnek: megismerhetjük a bűnös tett keletkezésének körülményeit, a bűn közösség által szabályozott rítusait. A bűn-történetek nem tagadják le, nem fojtják, hárítják és hazudják el, hanem egyszerűen az emberi cselekedetválasztások alapjává teszik, s ezáltal megismerhetővé, megérthetővé, értelmezhetővé teszik a bűnt.

Másodszor: ezek az ős-szövegek nem a bűnt elkövető emberről szólnak, hanem a mindenféle korlátozástól, gátlástól és szabályozástól mentes emberi cselekedetek teljes tárházát jelenítik

meg. Ha ugyanis elfogadjuk Kerényi értelmezését, miszerint a mítosztörténetek *időtlen* sémák, akkor az antik görög szövegfolyamok nem az idő rendje szerint létező emberről, nem az időbeliségbe vetett emberi létről (Csepeli, 2012) adnak leírást, hanem az emberi létezés totalitásáról – benne természetszerűleg a bűnös, gonosz, zsarnoki létezésmegnyilvánulásokkal is. Ezek a történetek nem a bűnös emberről szólnak tehát, hanem a bűnről, a gonoszról, a zsarnokiról. A korlátozást nélkülöző, szabályozás mentes emberi tett-alakzatok egyik típusáról. Az emberbe költöző bűnről – ahogyan azt egy későbbi *szöveg* is áthagyományozza: „... nem is én cselekszem, hanem a bennem lakó bűn". (Róm 7, 15-21)

Ekképpen az antik görög mítosztörténeteket olyan bűn-történeteknek fogom föl, amelyek nem az emberhez, hanem a tetthez, a cselekedethez kötik a bűnt mint az ember egyik adottságát akkor, amikor még az ember adottságait semmi nem korlátozta. Az ős-szövegek a bűn tudatát, s nem a bűntudatot teszik az emberi létezés alapjává. A mítoszok a bűnt kitermelő világot mutatják meg: a mítoszmesélőket, a hallgatóságukat és a bűnök végtelen számú megnyilvánulását. A mitologéma interszubjektív tapasztalata olyan életvilágot mutat, amelyben a bűn nem strukturális probléma, nem fiziológiai-biológiai csököttség, nem kianalizálandó személyiségvonás, hanem az emberi létezés magától értetődő jelensége.

Irodalom

Csepeli, 2012 – Csepeli György: A bűn ontológiája. In.: Az Oresztész Műhely közzétételében: „Jelenleg 30 éves ítéletem ülöm emberölésért, az áldozatok apám és mostohaanyám". Szülőgyilkosság Magyarországon az ezredfordulón. Apeiron Kiadó, 2012. pp. 45-54.

Kerényi, 1997 – Kerényi Károly: Görög mitológia. Szukits Könykiadó, Szeged, 1997. 504 p.

FINSZTER NÓRA: AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGA ISKOLAI KÖRNYEZETBEN MEGJELENŐ VALLÁSI JELKÉPEKKEL KAPCSOLATOS GYAKORLATA

Az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) az utóbbi években több, érvelésében és döntésében is vitatható ítéletet hozott iskolai környezetben megjelenő vallási jelképek ügyében. Jelen írás kiemel néhány elemet a strasbourgi bíróság gyakorlatából, melyek kritikára adhatnak okot és ehhez kapcsolódva különböző tanulmányok megállapításait összevetve, több szempont alapján kívánja vizsgálni a Bíróság vallási jelképek kapcsán tanúsított gyakorlatát. A főbb szempontok, amelyeket a dolgozat áttekint a következők: (1) az EJEB különböző vallásokhoz való egyenlő viszonyulásának kérdése, (2) a szekularizmus érvének és az egyén vallásszabadságának viszonya az ítéletekben, (3) az érvelések felépítése és az azokban levont következtetések jellemzői, illetve (4) az érvelések mögött kirajzolódó, a Bíróság által tanúsított megítélés a Bíróság viszonya a valláshoz, valamint ennek a hozzáállásnak a hatása. A dolgozat külön-külön elemzi az EJEB releváns gyakorlatát a különböző szempontok alapján, majd igyekszik egy összegző, általános konklúziót levonni.

Az első vitatható elem az EJEB gyakorlatában érzékelhető eltérő viszonyulás a különböző vallásokhoz. Ezen állítás szerint a Bíróság nem ugyanolyan megértést és toleranciát tanúsít az egyes vallások és azok szabad gyakorlása felé, valamint azok híveinek vallásszabadságának biztosítása irányában. Erre a következtetésre jut Patrick Macklem tanulmányában.[23] Macklem szerint az EJEB elkezdte a vallást a „demokráciára leselkedő veszélyként" értelmezni ahelyett, hogy a demokrácia lényegi elemének tekintené, ezért hajlandó a szabad vallásgyakorlás korlátozását megengedni azáltal, hogy az adott részes állam által hozott korlátozó szabályok felett szemet huny és visszavonul, úgy ítéli meg, hogy az adott államnak nagyobb belátása van az adott kérdésre, vagyis az államok mérlegelési szabadságába tartozónak (margin of appreciation) ítéli meg. Az EJEB vallásszabadsággal kapcsolatos gyakorlatát a militáns

[23] Patrick Macklem: „A külső határok védelme. Militáns demokrácia és vallásszabadság Európában", Fundamentum, 2010. 4. szám

demokrácia elméleti keretén belül vizsgálja és ennek alapján úgy látja, hogy a Bíróság a demokrácia védelmének érdekében hagyja jóvá a tagállami korlátozásokat. Ráadásul Macklem érvelése szerint az eddig szűkre szabott állami mérlegelési szabadság egyre inkább kiszélesedik. Tanulmányában ezt különböző kategóriákkal szemlélteti, amelyek a következők az egyre szűkebb szabadság felé haladva: militáns liberalizmus (*Refah Párt kontra Törökország*), militáns szekularizmus (*Sahin kontra Törökország*), militáns republikanizmus (*Dogru kontra Franciaország*) és militáns konzervativizmus (itt a *Begum-ügyet*, egy angliai esetet és annak akadémiai kommentárját hozza példának). Az említett esetekben az a közös, hogy mind az iszlám valláshoz és annak jelképeihez (elsősorban fejkendő) kapcsolódnak. A tanulmányból tehát még egy vészjósló megfigyelés következni látszik: az EJEB nem viszonyul egyenlően az egyes vallásokhoz, hanem különbséget tesz köztük. Macklem azt írja, hogy „az alkotmányos berendezkedés szekuláris jellegzetességeinek" védelmében hagyja jóvá a militáns intézkedéseket a Bíróság. A szekularizmust azonban nem csak az iszlám vallás veszélyeztetheti, hanem bármely vallás – amely azonban az EJEB gyakorlatában mintha nem jelenne meg. Ehelyett egy vallások között különbséget tevő gyakorlat felé halad a Bíróság ítélkezése Macklem szerint, aki tanulmányában itt egy angol ügyre, illetve annak kommentárjára hivatkozik. Macklem *a Begum-ügyre utal,* melynek során nem engedték meg egy lánynak egy középiskolában, hogy az ott engedélyezett salwar kameez viseletről a testét nagyobb mértékben eltakaró dzsilbáb viseletére térjen át. A szerző megemlíti John Finnis egyik cikkét írásában.[24] Finnis szerint a keresztény jelképek léte elfogadható az iskolában, a moszlim jelképeké azonban nem, mert azok mások jogait veszélyeztetik. Az EJEB által a *Lautsi-ügyben* hozott Nagykamarai döntés beleillik a Macklem által leírt megkülönböztető gyakorlatba. Ebben az ügyben az osztályterem falára kifüggesztett feszületről a Kamara megállapította, hogy az sérti az első kiegészítő jegyzőkönyv 2. cikkét a 9. cikkel összefüggésben, vagyis a szülők jogát, hogy gyermekeiket vallási meggyőződésük szerinti oktatásban részesítsék, valamint a gyermekek vallásszabadságát.[25] A döntés nagyon vitatott volt[26], Olaszország fellebbezett, így került az ügy

[24] John Finnis: „*Endorsing discrimination between faiths: A case of extreme speech?",* University of Oxford Faculty of Law Legal Studies Research Paper Series, Working Paper No. 09/2008, 2008. március
[25] ECHR Application No. 30814/06 judgment in Lautsi v. Italy, 3. November, 2009. (Chamber)
[26] Több ország is kifejezte nemtetszését illetve véleményét, a Nagykamarai döntés 47-56. bekezdésében találhatóak a harmadik felek által hozzáfűzött megjegyzések. Magyarország egy kormányhatározatban fejezte ki

a Nagykamara elé. A Nagykamarai döntés[27] szerint a feszület az osztályterem falán „passzív jelkép"[28], amelynek így kifüggesztését a Nagykamara jóváhagyta. A döntés tehát eltér a Bíróság korábbi gyakorlatártól abból a szempontból, hogy jóváhagyta egy vallási jelkép láthatóságát (ezzel a kérdéssel a későbbi pontok bővebben foglalkoznak). Mivel éppen egy keresztény vallási jelkép kapcsán hozott ilyen ítéletet a Bíróság, ez olyan érzetet kelthet, mintha Finnis intoleráns álláspontjához hasonló motívum jelenne meg a Bíróság esetjogában, tehát beleillik Macklem érvelésébe. Ráadásul a Lautsi ügyben hozott végleges ítéletével a Bíróság (ismét) nem egy egyén vagy egyének vallásszabadságát biztosítja a feszület jelenlétének jóváhagyásával, hanem olyan állami intézkedést hagy jóvá, amely, éppen ellenkezőleg, egyéni jogokat korlátoz: gyerekek vallásszabadságát, illetve a szülők jogát, hogy gyermeküket vallási meggyőződésüknek megfelelő oktatásban részesítsék azon tanulók esetében, akik nem keresztény vallásúak vagy ateisták. (A döntésnek e vitatott elemére a további pontok részletesebben kitérnek.)

Az első szempont szerint tehát az EJEB Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) 9. cikkével kapcsolatos gyakorlata esetében felmerülhet a különböző vallások közötti különbségtétel mintha egyes vallásokkal szemben mintha toleránsabb vagy akár támogatóbb lenne a Bíróság, míg más vallások szabad gyakorlását (ha előszeretettel nem is, de) gyakrabban engedné korlátozni, így pedig az egyes ügyekben hozott ítéletek is megkérdőjelezhetővé válnak.

A következő vizsgálandó szempont a szekularizmus-érv és az egyéni vallásszabadság viszonya az EJEB érveléseiben, ítéleteiben. Javier Martínez-Torrón tanulmányában[29] arra hívja fel a figyelmet, hogy míg az EJEE vallásszabadságról szóló cikke kifejezetten említi és garantálja az egyén vallási meggyőződésének kifejezéséhez fűződő, egyéni vagy másokkal közösen gyakorolt jogát, addig a szekularizmusról nem ejt szót a cikk, ugyanakkor a Bíróság ítéleteiben a szekularizmusnak mint a demokrácia lényegi elemének megőrzése céljából hagyja jóvá a vallási

---

aggályait a kamarai döntéssel kapcsolatban, melyben egyébként kétszer is helytelenül Európai Tanács szerepel, Európa Tanács pedig egyszer sem („*A Kormány 1138/2010. (VII. 1.) Korm. határozata az Emberi Jogok Európai Bíróságának az olaszországi állami iskolákkal kapcsolatos keresztállítási vonatkozó ítéletével kapcsolatos aggályokról*", Magyar Közlöny 2010. évi 111. szám)

[27] ECHR Application No. 30814/06 judgment in Lautsi v. Italy, 18. March, 2011. (Grand Chamber)

[28] Ld. 5. lj., 72. bekezdés – kiemelés: Macklem

[29] Javier Martínez-Torrón: „Freedom of Religion in the European Convention on Human Rights Under the Influence of Different European Traditions", In: Universal Rights in a World of Diversity – The Case of Religious Freedom, The Pontifical Academy of Social Sciences, 17th Plenary Session, 2011. ápr. 29-május 3.

meggyőződés kinyilvánítására vonatkozó egyéni jogosultság korlátozását. Ráadásul a szekularizmus nem is szerepelhetne a cikk szövegében, hiszen az Egyezményben részes államok eltérő modelleket alkalmaznak az állam és egyház viszonyát illetően, államegyház megléte tehát nincs és nem is lehet az Egyezmény által kizárva. A két érv ilyen összeütközése jól példázza az EJEB gyakorlatának egyik legmélyebb konfliktusát: egyszerre igyekszik tiszteletben tartani a részes államok változatosságát, tehát az eltérő modelleket és gyakorlatokat, illetve próbál egyenlő fokú védelmet nyújtani az egyéneknek és csoportoknak, attól függetlenül, hogy a többségben vagy a kisebbségben levő vallást gyakorolják-e.[30] Eme két alapelvnek való megfelelés, a kettő együttes alkalmazása, mint láthatjuk, problémákat vet fel a gyakorlatban. Csakhogy ezzel a gyakorlattal, amely az egyéni vallásszabadságot feláldozza a szekularizmus javára, azt az állami gyakorlatot hagyja jóvá a Bíróság, amely egyre kevesebb teret enged a vallási jelképek megjelenítésének. Az EJEB döntéseiben a pluralizmusra is hivatkozik, ugyanakkor igencsak vitatható, hogy a vallási jelképek elrejtése, „láthatatlanná tevése/válása"[31] miként szolgálja ezt a célt, hiszen ha a toleranciát szeretnénk növelni, amely a pluralizmus társadalmi előfeltétele, akkor annak leghatékonyabb eszközének a különböző vallási jelképek megjelenítése tűnik, amely az azok által képviselt, valamint az így meg nem jelenő vallások társadalmi elfogadására és befogadására nevelhet, ahol a pluralizmus biztos alapokra lelhet. Ez a gyakorlat tehát lehet, hogy a pluralizmus szempontjából kedvezőtlenebb – ráadásul az Egyezmény konkrét cikkével és szellemiségével is konfliktusban áll.

A szekularizmusra való hivatkozás más szempontból is kritizálható: a szekularizmus nem egyenlő a semlegességgel.[32] Míg a szekularizmus az állam céljának tekinthető, addig a semlegesség egy az állammal szemben megfogalmazott követelmény. Az első számára az az ideális, ha a közszférában nincs semmilyen utalás a vallásra, míg a második nem ellenzi az egyének vallási meggyőződésének kifejezését. Az EJEB azonban a szekularizmus védelmére szokott hivatkozni. Ahogyan Varsányi Benedek is írja tanulmányában, amely a *Lautsi-ügyben* hozott Kamarai döntést kritizálta a Bíróság ilyen irányú gyakorlata miatt, az EJEB az adott

[30] Martínez-Torrón, uo.
[31] Martínez-Torrón, uo.
[32] Dimitrios Kyritsis, Stavros Tsakyrakis: „*Neutrality in the classroom*", International Journal of Constitutional Law (I-CON), Vol. 11, No. 1. (2013)

ügyben megfogalmazott érvelésében egy francia „laicitás" típusú semlegesség elvét alkalmazza.[33] Márpedig igencsak kritizálható, ha a franciaországi régre visszanyúló gyakorlaton kívül más országoktól is ilyen környezet megteremtését várja el, vagy ha ilyen környezet létrehozásával már meg is elégszik. Martínez-Torrón lát némi esélyt arra, hogy ez a vitatható gyakorlat megváltozzon, méghozzá éppen a *Lautsi-ügyben* hozott Nagykamarai döntés hatására. A szerző szerint ez az ítélet megnyugtató, hiszen azt sugallja, hogy a Bíróság felismerte: az állami semlegesség úgy is elérhető, ha láthatóak maradnak a vallási jelképek.

A vallási jelképek teljes száműzése az iskolából nem lehet az egyetlen járható út, a pluralizmus megőrzésére és támogatására pedig nem is jelenthet megoldást. Ugyanakkor az iskola falára kifüggesztett jelképek az állam elköteleződését jelzik egy adott vallás felé vagy ilyen jelentést hordozhatnak azon személyek számára, akik alatta kényszerülnek tanulni. Így ténylegesen sérthetik azon tanulók vallásszabadságát és szüleik jogát, akik nem az így megjelenített vallást gyakorolják, hogy gyermeküket vallási és világnézeti meggyőződésüknek megfelelő oktatásban részesítsék. Másrészt viszont azokban az esetekben, amikor egyéni jogokról van szó, tehát a diákok (és tanárok) jogáról, hogy magukon hordott vallási jelképekkel kifejezzék vallási meggyőződésüket, elítélhető az EJEB által tanúsított, korlátozásokat jóváhagyó gyakorlat. (Tanárok esetében már elképzelhető némi mérlegelés, a diákok életkorától esetleg függővé lehet tenni azt.) A vallási jelképeket engedélyezni kéne/lehetne az iskolákban, mert azok csak elősegítik a toleranciát. A Nagykamarai döntéssel a *Lautsi-ügyben* a fentiekből következően nem értek egyet, a Macklem által leírt megkülönböztető gyakorlat igazolása fedezhető fel benne. Ráadásul, ahogy a következő pontban látni fogjuk, kifejezetten problémásak a Bíróság által az egyes fejkendőviseléssel kapcsolatos ügyekben megfogalmazott érvek, amelyek miatt a korlátozásokba beleegyezett.

Nagyon fontos tehát megvizsgálni, hogy az EJEB milyen érveket használ, milyen gondolatokkal támasztja alá az érvelését. Ha közelebbről szemügyre vesszük a fentebb már említett ügyeket és kommentárjukat, észrevehetjük, hogy az ítéletekben igyekszik messzebb mutató, későbbi döntések alapjául szolgáló általános, elvi következtetéseket levonni, amely következtetések

[33] Varsányi Benedek: „Az erősebb „nem" jogán? Az állam semlegessége, lelkiismereti és vallásszabadság a Lautsi-ügy tükrében", Fundamentum, 2010. 4. szám

azonban vitatható érveléseket vagy akár döntéseket hozhatnak – sőt, hoztak is, látunk is erre példát. Macklem kritizálja a Bíróság *Sahin-ügyben* és *Dogru-ügyben* kimondott érveit ilyen szempontok alapján.[34] A *Sahin-ügy*[35] érvelésében, mely ügyben nem engedték meg Törökországban egy egyetemista lánynak, hogy az egyetemen fejkendőt viseljen, megjelenik a harciasság motívuma az által, hogy a fejkendőviselést „egy állásfoglalásnak" minősíti, amely a törökországi szélsőséges politikai mozgalmakkal áll kapcsolatban.[36] A Bíróság sem értett teljes egészében egyet ezzel az érveléssel. Macklem ezen a ponton Tulkens bíró különvéleményét emeli ki. A bíró szerint a fejkendő viselését nem lehet összekapcsolni a fundamentalizmussal, és a „kérelmező ahhoz fűződő személyes érdekét, hogy a vallásszabadságát gyakorolja és a vallását külső jelkép által megjelenítse, nem lehet teljesen alávetni a köz szélsőségek elleni harcának".[37] A *Dogru-döntés*[38] kapcsán, mely ügyben Franciaországban egy lánynak nem engedték meg, hogy az iskolai tornaórán fejkendőt viseljen, azt kifogásolja a szerző, hogy az EJEB juthatott volna ugyanarra a végkifejletre, mint amire valóban jutott, úgy is, ha nem azt mondja, hogy a demokrácia és a pluralizmus megkövetel „bizonyos engedményeket az egyének részéről […] a demokratikus társadalom eszméinek és értékeinek fenntartása és elősegítése érdekében"[39], hanem alaposan bizonyítja, hogy a tornaórai fejkendőviselés valóban balesetveszélyes lehet és esetleg még alternatívát is ajánlhatott volna helyette (sapka a kendő helyett, ahogyan azt a kérelmező is javasolta).[40] Ehelyett azonban itt is a „demokráciára leselkedő veszélyként" értelmezi a fejkendőviselést, amely ha megnézzük az ügy körülményeit, igencsak érthetetlen: a francia szabályozás ugyanis megengedte más órákon a fejkendőviselést, ilyen messzemenő és baljós irányba mutató következtetéseket tehát nem lett volna szükséges levonni. A fejkendőviselés ilyen megítélése veszélyeket hordoz magában, hiszen már magában a gondolat megjelenése is káros hatásokkal járhat, különösen, ha azt egy nagytekintélyű, tiszteletreméltó bíróság fogalmazza meg. Láthatjuk a konkrét példákon keresztül is, hogy a *Sahin-döntés* érvelése hogyan hatott a *Dogru-ügyben* megfogalmazott érvekre. Varsányi Benedek

[34] Macklem, uo.
[35] ECHR Application No. 44774/98 judgment in Leyla Sahin v. Turkey, 10. November, 2005.
[36] Ld. 14. lj., 115. bekezdés – kiemelés: Macklem
[37] Ld. 14. lj., Dissenting Opinion of Judge Tulkens, 10., 13. bekezdés – kiemelés: Macklem
[38] ECHR Application No. 27058/05 judgment in Dogru v. France, 4. March, 2009.
[39] Ld. 17. lj., 62. bekezdés – kiemelés: Macklem
[40] Macklem, uo.

fentebb már röviden ismertetett véleménye is hasonló az elvi következtetések levonásával kapcsolatban.[41] Szerinte a *Lautsi*-ügyben hozott Kamarai döntés alátámasztható lett volna egy egyszerű érveléssel, mely az állam objektív intézményvédelmi kötelezettségén (ha a lelkiismeret- és vallásszabadság kérdésében ilyet gyakorol) és a pluralizmus érvén nyugszik, ehelyett azonban az EJEB továbbment és olyan elvi álláspontot fogalmazott meg, melyből egy „laicitás" típusú semlegesség érve rajzolódik ki. A következő pontban látni fogjuk, hogy a különböző szerzők szerint az így megfogalmazott érvelésekben felsejlő mögöttes gondolatok milyen, a vallás irányába tanúsított Bírósági hozzáállást, viszonyulást sugallnak.

A negyedik állítás tehát az előzővel szorosan összefügg: a messzemenő következtetésekkel teli érvelés következménye az EJEB olyan gyakorlata, amely azt sugallja, hogy a Bíróság a vallásra potenciális konfliktusforrásként a demokráciára veszélyt jelentő tényezőként tekint.[42] Macklem a militáns demokrácia elméleti keretén belül vizsgálta a kérdést, hiszen szerinte a Bíróság a demokrácia védelmében hagyja jóvá a vallásszabadság korlátozását.[43] Ezt jelzi az államoknak biztosított mérlegelési szabadság kiszélesedése, és a demokrácia védelmére való utalás az érvelésekben. Így pedig a vallásszabadság az EJEB szemében átalakul a „demokrácia lényegi tulajdonságából" a „demokráciát fenyegető veszéllyé". Ehhez hasonló nézetet képvisel Martínez-Torrón is. Martínez-Torrón szerint a személyes vallási jelképekkel (fejkendőviselés) kapcsolatos ügyekben, illetve az első *Lautsi-döntésben* szereplő érvelések mögött az a gondolat rejlik miszerint a vallás egy lehetséges konfliktusforrás, amely így könnyen konfrontációhoz és társadalmi feszültségekhez vezethet.[44] Ebből pedig levezethető, hogy a Bíróság szerint a legjobb megoldás a vallás látható elemeinek csökkentése, visszavonása, illetve „nem fertőzött" környezet létrehozása az állam által. Ez pedig olyan közszféra kialakulásához vezet, amelyben az ateisták sokkal jobban érezhetik magukat. Súlyos problémát jelent a Bíróság ilyen irányú állásfoglalása. Ezzel ugyanis tulajdonképpen lehetetlenné teszi a különböző vallásokat tiszteletben tartó társadalmi, állami gyakorlatot, sőt az ennél jóval kevesebbet jelentő megtűrés elvének megvalósulását is, hiszen ítéleteivel jóváhagyja a korlátozó állami szabályzásokat.

[41] Varsányi, uo.
[42] Martínez-Torrón, uo., Macklem, uo.
[43] Macklem, uo.
[44] Martínez-Torrón, uo.

Érveivel azonban nem csak az egyes államokra, hanem a bennük élő társadalmakra is hatást gyakorol. Azzal, hogy általánosságban potenciális konfliktus- és veszélyforrásként kezeli a vallást, és így igyekszik a közszférát mentesíteni minden vallási megnyilvánulástól, kifejeződéstől, nem a pluralizmust segíti elő, hiába érvel így. Éppen ellenkezően, ez a gyakorlat ahhoz vehet, hogy a társadalmak a különböző vallásokkal és magával a hittel szemben már-már ellenségessé válnak – ami már valóban problémát jelent.

Ez a négy pont, észrevétel összefügg, nem mond ellent egymásnak, hanem inkább kiegészíti egymást. Ezt azonban többen is vitatnák: Martínez-Torrón, illetve Varsányi tanulmányában a *Lautsi-ügyben* hozott Nagykamarai döntés mindenképp pozitív. A szerzők elmozdulást éreznek a korábbi esetből kirajzolódó, francia „laicitás" alapú semlegesség támogatásától. Mindkettejük szerint az EJEB végre a pluralizmust nem a különböző jelképek láthatóságának visszaszorításával igyekszik elérni, hanem a láthatóság biztosításával. Álláspontjuk azonban vitatható: a döntés nem igazán ebbe az irányba mutat, hanem egy egyéni jogokat korlátozó, állami gyakorlattal szemben elnéző eljárásra utal, melyben mintha az egyes vallásokkal kapcsolatban eltérő megítélés is megjelenne a Bíróság részéről, hiszen míg a feszület kifüggesztését engedélyezte, a fejkendők viselésének korlátozását jóváhagyta. Martínez-Torrón és Varsányi ez utóbbi észrevételt meg sem említi, nem tételezik fel, hogy a Bíróság eltérően viszonyulna a különböző vallásokhoz. Abban azonban mindhárom idézett szerző egyetért, hogy a Bíróság érvelése általában tartalmaz elvi megállapításokat az adott ügy körülményeitől elvonatkoztatva, melyek ezáltal gyakran vitathatóak. Varsányi nem tér ki rá, Macklem és Martínez-Torrón pedig egyetért abban, hogy a Bíróság mintha veszélyforrásként tekintene a vallásra.

Természetesen a fentebb megfogalmazott kritika vitatható, ennek egyik érve éppen az lehet, hogy túl messzemenő következtetéseket von le az EJEB vallásszabadsággal kapcsolatos gyakorlatáról. A Bíróság későbbi gyakorlata fényében majd jobban meg lehet ítélni a fenti pontok érvényességét, amelyek akkor talán már nem lesznek igazolhatóak. Ehelyett remélhetőleg egy olyan gyakorlatot látunk majd inkább, melyben az egyes vallásokhoz egyenlően viszonyul a Bíróság; az egyéni szabadságjogok garantálását a szekularizmus Egyezményben meg sem jelenő elvének biztosítása fölé helyezi; az adott ügy elbírálásakor elsősorban az adott ügy körülményeire és az az alapján levonható következtetésekre

koncentrál és nem tekinti a vallást a demokráciát, illetve a társadalmi békét veszélyeztető tényezőnek.

Irodalom

A Kormány 1138/2010. (VII. 1.) Korm. Határozata az Emberi Jogok Európai Bíróságának az olaszországi állami iskolákkal kapcsolatos keresztállítási vonatkozó ítéletével kapcsolatos aggályokról", Magyar Közlöny 2010. Évi 111. Szám

ECHR Application No. 44774/98 judgment in Leyla Sahin v. Turkey, 10. November, 2005, http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?l=001-70956, utolsó hozzáférés: 2013-06-21

ECHR Application No. 27058/05 judgment in Dogru v. France, 4. March, 2009, http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?l=001-90039, utolsó hozzáférés: 2013-06-21

ECHR Application No. 30814/06 judgment in Lautsi v. Italy, 3. November, 2009. (Chamber), http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?l=001-95589, utolsó hozzáférés: 2013-06-21

ECHR Application No. 30814/06 judgment in Lautsi v. Italy, 18. March, 2011. (Grand Chamber), http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?l=001-104040, utolsó hozzáférés: 2013-06-21

John Finnis: „Endorsing discrimination between faiths: A case od extreme speech?", University of Oxford Faculty of Law Legal Studies Research Paper Series, Working Paper No. 09/2008, 2008. Március, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?Abstract_id=1101522&rec=1&srcabs=1094691 utolsó hozzáférés: 2013-06-21

Dimitrios Kyritsis, Stavros Tsakyrakis: „Neutrality in the classroom", International Journal of Constitutional Law (I-CON), Vol. 11, No. 1. (2013)

Patrick Macklem: „A külső határok védelme. Militáns demokrácia és vallásszabadság Európában", Fundamentum, 2010. 4. Szám

Javier Martínez-Torrón: „Freedom of Religion in the European Convention on Human Rights Under the Influence of Different European Traditions", In: Universal Rights in a World of Diversity – The Case of Religious Freedom, The Pontifical Academy of Social Sciences, 17th

Plenary Session, 2011. Ápr. 29-május 3. Http://www.pass.va/content/dam/scienzesociali/pdf/acta17/acta17-martineztorron.pdf utolsó hozzáférés: 2013-06-21

Varsányi Benedek: „Az erősebb „nem" jogán? Az állam semlegessége, lelkiismereti és vallásszabadság a Lautsi-ügy tükrében", Fundamentum, 2010. 4. Szám

CZEGLÉDI ALEXANDRA: ÜVEGJELENSÉGEK – NŐK HÁTRÁNYBAN A MUNKAERŐPIACON

A tanulmány célja, hogy a betekintést nyújtson a magyarországi munkaerő-piaci folyamatok láthatatlan mechanizmusaiba. Elsősorban azokat a nemi alapú diszkrimináció hátterében meghúzódó jelenségeket vizsgálom, amelyek felelősek lehetnek a nők és más kisebbség hátrányos helyzetéért. Az elméletei megközelítéséket az empirikus kutatásom eredményeivel összehasonlítva, az életutak példáján keresztül röviden értékelem a fiatal pályakezdő nők érvényesülési lehetőségeit. Adatközlőim szakmai életútját és tapasztalatit relevánsnak látom a munkaerő-piaci nehézségek szemléltetésére. Egyéni megküzdési stratégiákkal jelentek meg a hagyományosan maszkulin értékeket jutalmazó munkakörökben, amelynek rámutatnak a magyarországi munkaerő-piaci akadályokra.

A megosztott munkaerőpiac: horizontális és vertikális szegregáció

Amíg a magánszférában a nemi szerepek viszonylagossá válnak, ahol a társadalmi szerepvállalás személyes döntéseken alapszik, addig a munkaerőpiac merev rendszere tovább őrködik a tradicionális szerepelvárások felett (Somlai, 1997). A nemi alapú szegregáció esetében olyan jelenségről beszélünk, amely az Európai Unió tagállamainak mindegyikében jelen van, de kétségtelen, hogy az egyenlőtlenségek ország specifikus méréseket kívánnak. Megjegyezném, hogy az európai kulturális és társadalmak különbségei mellett, az regionális különbségeket is figyelembe kell venni a munkaerőpiac elemzésénél. Azonban a komplexitások megléte mellett úgy gondolom, hogy a szegregáció mérésére alkalmazott Hakim-féle (1991) leíró megközelítés megfelelő kiindulópont. A modell alapján három csoportról beszélhetünk a munkaerőpiac elemzésénél: (1) többségben férfiak által betöltött pozíciók, (2) többségben nők által vállalt pozíciók és (3) vegyes foglalkozású kategória. Az Európai Unióban elnőiesedett szakmák közé sorolandó elsősorban a kereskedelmi foglalkozások, a háztartással kapcsolatos, gondviselői, adminisztratív, valamint vendéglátói kisegítő munkák. A férfias szakmák elsősorban az építkezési munkálatokhoz, vállalkozások irányításához, műszaki és mérnöki szakmákhoz

kapcsolhatóak. A felsorolt kategóriák jellemzője, hogy egyáltalán nem, vagy csak kevés átfedést mutatnak (Gender employment segregation in the labour market, 2009). A munkaerőpiac jellemzőjeként, a nemek szerinti foglalkozások elkülönítése horizontális szegregációként vált ismerté a szakirodalomban. A foglalkozási szegregáció megléte miatt a nők az alacsonyabb presztízsű szektorban túlreprezentáltak, így anyagilag is kevesebb megbecsüléssel járnak, ami szintén a nők hátrányos gazdasági helyzetét erősíti (Fényes, 2010). A vertikális szegregáción pedig a munkahelyi ranglétrán való elhelyezkedést értjük, ami a hierarchiában való előrejutási lehetőségeket foglalja magában. A beosztási szinteken egyre feljebb haladva, akkor is jelentősen csökken a nők aránya, ha megfelelő képzettséggel rendelkeznek. Ebből következik, hogy gazdasági élet topmenedzserei között csak csekély számban találunk nőket (Nagy,1997).

A magyarországi munkaerőpiac értékelésében az EU szegregációs indexe segít. Magyarország és Szlovákia is a legmagasabb szegregációs mutatóval rendelkező országok listáján szerepel, Bulgáriával, Litvániával, Lettországgal, Észtországgal, Finnországgal karöltve. Az európai uniós tanulmány a hármas besorolással arra enged következtetni, hogy ezek a legmagasabb kategóriába tartozó országok általában merev munkaerő-piaci mechanizmusokkal rendelkeznek. Az okok a tradicionális magyar családon belüli munkamegosztásban keresendőek, amely természetes következményeként kezeli a munkahelyi horizontális és vertikális szegregáció jelenségeit (Gender employment segregation in the labour market, 2009). Ez a természetesnek tartott szegregáció vezet ahhoz, hogy a nőket hátrányos helyzetbe hozó mechanizmusokat és diszkriminatív helyzeteket a magyar társadalom kevésbé tudatosan kezeli, mint az alacsony szegregációs indexel rendelkező uniós tagállamok. Ezért úgy gondolom, hogy a magyar munkaerőpiacon tapasztalt kétirányú szegregáció kevésbé tudatosult formái az üvegjelenségek leírásával interpretálható.

Az üvegjelenségekről

A fogalom azokra a láthatatlan mechanizmusokra utal, amelyek nemek szerint eltérő módon, általában az egyén kompetenciáit figyelmen kívül hagyva, nemi sztereotípiák alapján akadályozza vagy jutalmazza az egyént a munkaerő-piaci érvényesülésében. Elsősorban szervezetszociológiai, illetve szociálpszichológiai megközelítésekből táplálkozó elméletek közelebb visznek minket a nemi sztereotípiák munkavállalás esélyeire gyakorolt hatásának

megértéséhez. Az üvegjelenségek tehát, olyan metaforikus elméletei megközelítésetekre utal, mint az üvegfal, üvegplafon, üveglift és az üvegcipellő jelensége.

Üvegfal

Az üvegfalat, mint lehetséges akadályt, a horizontális szegregációhoz kapcsolódóan ismerték fel. A láthatatlan falként funkcionáló munkaerő-piaci jelenség a feminin és maszkulin értékeket hordozó foglalkozási kategóriák viszonylagos átjárhatatlanságára utal. A munkavállaló jelenlegi pozíciójával azonos szintű, másik munkakörbe lépne át, azonban ez a szakmai váltás akadályba ütközik. A támogató jellegű állásokból, mint például az adminisztráció, humán erőforrási pozíciók, kevés esély van átkerülni stratégiai állásokba (Nguyen Luu Lan Anh In Mészáros, 2006). Ebben az esetben a probléma nem kizárólag a nőies és férfias kategóriák elkülönítésében keresendő, hanem a nemi sztereotípiákból táplálkozó feminin tulajdonságok leértékelésében, mely sokszor kereseti különbségekben mutatkozik meg. A női munkavállalókat egy láthatatlan fal tatja vissza az anyagilag nagyobb megbecsültséget élvező munkakörök betöltésétől. Képességeit és kompetenciáit különösen azokban a szakmákban alulértékelik, ahol a nők vannak többségben. Ezzel egyidejűleg a fizikai, férfiak által végzett munkának kedvezőbb a megítélés, így sok esetben az anyagi megbecsültsége is (A nők és férfiak közötti bérszakadék áthidalása az Európai Unióban, 2014).

Üvegplafon

Az üvegplafon fogalma nagyobb figyelmet kap a munkaerő-piaci mechanizmusok leíró szakirodalomban. A vertikális szegregációt szemléltető fogalom a nők előrejutásának nehézségeire utal a szervezeti hierarchiában. Megfelelő motivációval és kompetenciával rendelkező nők sok esetben kevesebb eséllyel kerülnek versenybe a célként kitűzött, magasabb fizetéssel járó pozícióért. Ennek elsődleges oka az a sztereotip, esszencialista érveket hangsúlyozó megítélés, miszerint a nőknek kevesebb vezetői képességekkel rendelkeznek. Az üvegplafon jelensége azonban nem egyszerűsíthető le egyetlen beazonosítható problémára. Következményei nem csak az egyénre hatnak, hanem a szervezeti működés hatékonyságát is befolyásolja. Például abban az esetben, mikor a nő észleli, hogy kevesebb esélye van az előrelépésre munkája során, akkor fenn áll annak a veszélye, hogy elveszti addigi motivációját, illetve ambícióit, amely a vállalati produktivitásra negatívan hat (Dreher, 2003). Az előrejutási

kísérlet során tapasztalt demotiváló tényezők lehetséges következményeként munkahelyváltás, foglalkozásváltás, illetve a munkaerőpiac elhagyása is fenn áll. Itt még érdemesnek tartom megjegyezni, hogy az üvegplafon kifejezés használata kezdetben csak a nőket érő diszkriminációra terjedt ki. A legfrissebb tanulmányokban, nemtől függetlenül, a kisebbségi csoportokat érő diszkriminatív mechanizmusok leírására is alkalmazhatónak tarják (Boyd, 2008).

Üveglift/ üvegmozgólépcső

Az üvegplafon akadályozó természete mellett a vertikális szegregáció jelenségeként értelmezhető a jutalmazó jellegű üveglift. Ahogyan a neve is jelzi, az üveglift gyorsan változó piaci folytatokra utal, amelyek nőkkel szemben a férfiakat részesíti előnyben. A nemi sztereotipikus elvárásoknak köszönhetően a vezetői pozícióra alkalmasnak tartott férfiak hamarabb kerülhetnek magasabb, illetve jól jövedelmező pozícióba, mint női kollégáik. A gyorsabb előmeneteli lehetőség másik oka az informális kapcsolati hálóval magyarázható, amellyel a férfiak rendelkeznek. Ez a jelenség feminin foglalkozási körben figyelhető meg, ahol a női foglalkoztatottak felülreprezentáltak, de a szervezet, illetve intézmény vezetői székébe férfi kerül (Williams, 1992). A leggyakoribb példa az üveglift jelenségére az elnőiesedett pedagógusi pálya, ahol igazgatói pozícióra gyakran férfit választanak.

Az elméleti sík mellett fontosnak tatom gyakorlati példán keresztül szemléltetni a munkaerőpiac jutalmazó és akadályozó mechanizmusait. A diszkriminációt megélt foglalkoztatottak aránya korcsoportonként és nemenként változást mutat: amíg a férfiaknál negyvenes éveik közepéig csökken a hátrányos megkülönböztetés esélye, addig a nők a húszas éveiktől kezdődően, pályakezdőként egyre nagyobb arányban kerülnek diszkriminatív helyzetekbe (KSH: Munkaerő-piaci diszkrimináció, 2012).

Az utóbbi kétségtelenül a családalapítással áll kapcsolatban. A nők gyermekvállalása, mint a munkát hátráltató potenciális tényező van jelen a munkaerőpiacon. Ezzel ellentétben, a férfi munkavállaló esetében a család, támogató tényezőként kedvező hatással van a felelősségteljes apa imidzsére. A munkáltató ezt a kettős szerepvállalást a férfiak esetében jutalmazza. Számokban kifejezve a nők munkaerő-piaci esélyeit 37%-al rontja, a férfiakét pedig 8%-al növeli a szülővé válás ténye (KSH: Munkaerő-piaci diszkrimináció, 2012).

Üvegcipellő

Az előzőekben tárgyalt üvegjelenségeket a munkaerő-piaci szegregációhoz kapcsolódva nyernek értelmet. Ezzel szemben az üvegcipellő effektus a szervezeti hierarchiától függetlenül a személyközi interakciók során nyer értelmet. A jelenséget Rudman és Happen (2003) pszichológiai szempontból vizsgálta a domináns és alárendelt nemi szerepek viszonyában. Az elmélet tündérmesékből merítve a következőképp fogalmazta meg a jelenséget: Azok a nők akik, a férfiakra hős lovagként tekintenek, a hagyományos nemi szerepelelvárásokat követendőnek tarják. Így kevesebb késztetést éreznek arra, hogy hatalmi pozíciót szerezzenek a társadalomban. A kutatásban megkérdezett nők az anyagi biztonságot, illetve a társadalmi megbecsültség kulcsát a férfiben, pontosabban a romantikus partnerükben látták. Ezekben az implicit motivációkban felfedezhető passzív hagyományos nő szerepe, aki nem törekszik személyes sikerre vagy karrierre. Személyes döntésen alapuló preferenciának is nevezhetnénk a jelenséget, de valójában olyan pszichológiai mechanizmussal nézzünk szembe, ami visszatartja a nőket a férfiakkal való versengéstől (Nguyen Luu Lan Anh, In Mészáros, 2006).

Tehát az üvegcipő annak az internalizált tradicionális női nemi szerepnek a tárgyi kivetülése, amely elsődleges gátja a nők karrierépítésének. Az üvegjelenségek viszonyában vizsgálva az üvegcipő-effektus ellehetetlenítheti a nők munkaerő-piaci szerepvállalását, még mielőtt belépnének a munka világába. Ugyanakkor ambiciózus nők esetében a romantikus partner és a család elsőbbsége is megszakíthatja az egyéni karrier utat. Az élet bármely szakaszában, a munkaerő-piaci sikerektől függetlenül megfigyelhető a jelenség.

Összefoglalva az üvegjelenségek olyan szociálpszichológiai folyamatokat szemléltetnek egy-egy láttató képet segítségül hívva, amely értelmezhetővé teszi a problémát: a szervezeti diszkrimináció és a hagyományos nemi szerepek összjátékát. Az üveg, mint a láthatatlanságra utaló anyag alkalmazható a jelenségek leírására. Valamint az anyag tulajdonságából fakadó törékenység is a fogalmak része, amely arra utal, hogy ezek az akadályok áttörhetőek. Azonban, ha karrier utakat vizsgálva próbáljuk értékelni az üvegjelenségek alkalmazhatóságát, észrevehetjük, hogy nem egy-egy akadály és diszkriminatív helyzettel kell szembe néznünk. Ha valaki nőként áttörte az üvegfalat, akkor újabb kihívásokkal kell szembenéznie, amire a labirintus kifejezés is utal.

A labirintus: útvesztő a munkaerőpiacon

A munkavállalás esélyeit komplex és összefüggő folyamatok rendszerében kell értelmezni, amely több dimenzió együttese elemzését kívánja. A többszintű vizsgálat kiterjed a demográfiai, munkaerő-piaci, társadalmi tényezőkre, illetve a személyközi és egyéni szintre. Ezt a komplexitás azonban az üvegjelenségek önálló elemzésével nem tárható fel. A nőket érintő szervezeti hátrányokat Eagly and Carli (2007) labirintusként írja le, amely a szerzők szerint sokkal pontosabb leírása a munkaerőpiacon előforduló akadályozó tényezőknek. A szakmai előremenetel sikere nem csak egy-egy diszkriminatív helyzet megoldásában rejlik. A nőknek egymást generáló tényezőkkel és visszafordítókkal kell szembenézni a munkaerőpiacon. Eagly és Carli elsősorban a makroszintű elemzést részesítette előnyben, így viszonylag kis jelentőséget tulajdonítanak az egyéni motivációknak. A szerzőpáros is inkább a társadalom patriarchális berendezkedésével magyarázza a munkaerőpiac akadályozó tényezőit (Nagy, 2013). A modell alkalmazhatósága ellenére úgy gondolom, hogy az egyéni tapasztalatok és motivációs tényezők szintén fontos szerepet játszanak a munkaerőpiac folyamatainak interpretációjában.

Az egyéni tapasztalatok jelentősége a munkaerőpiacon

2013 áprilisán az OTDK dolgozatomhoz készült kutatásom alkalmával öt nővel készítettem interjút a 20-25 éves korcsoportból , akik már túl vannak a sikeres pályaválasztáson. 2014 októberében közülük három adatközlővel – Hajnalkával, Veronikával és Viktóriával –újabb interjút készítettem, azzal a céllal, hogy szakmai sikereiket és kudarcaikat megosszák velem. A narratív interjú módszerével olyan információkhoz jutottam, amivel a munkaerő-piaci helyzet további értékelése lehetséges. Emellett az egyéni tapasztalatok olyan tudást képviselnek, amelyek képesek visszatükrözni a magyar társalom egy egészen mikro-szintű, de fontos problémáját. Saját történetüket más-más szempontból közelítették meg, de helyzetükből adódóan hasonló tapasztalatokkal bírnak, ami egyértelművé teszi, hogy a relatíve konzervatív értékekkel terhelt szociokulturális közegben szocializálódott, de individuálisan magasabb szabadságszintet igénylő nők sajátos csoportot képeznek a társadalomban.

A közös tapasztalatokra rámutatva elmondhatom, hogy a három élettörténetet hasonló indíttatások kapcsolják össze: maszkulin értékeket intézményesítő munkakörökben keresnek előrejutási lehetőséget, illetve anyagi és szakmai megbecsültséget. Hajnalka, Veronika és Viktória közös víziójaként az üvegfal szimbolikus áttörését nevezném meg. Mind a hárman olyan ambíciókról számoltak be, amelyek egyértelművé tették, hogy a „férfias terep" gyerekkoruktól kezdődően jelen volt életükben. Hajnalka, aki minősített hegesztői tanfolyamot végzett, tindédzser kora óta bátyjait tartotta követendő példaképnek, majd ezt követően a párkapcsolatiban talált olyan követhető mintákat, amelyek hatására a hegesztői szakma mellett döntött. Viktória rendészeti szakközépiskolát végzett. Fiatalkori élményeit meghatározóbak tartja abban, hogy ma rendőrként dolgozik. Mindig is érdeklődött a fizikai erőt és kihívást igénylő sportok iránt. Veronika szakmai karrierjében meghatározó személy volt a gépészmérnök végzettségű édesanyja, aki biztatta a mérnöki pályára. Bevallása szerint jobban érezte magát fiúk társaságában, mint barátnőivel. A közös élményeik alapján elmondható, hogy mind a hárman tudatosan férfias terepre készültek.

Veronika és Viktória sikeresen átküzdötték magukat a munkaerő-piac első akadályain, meghaladva a horizontális szegregáció jelenségét. Kettejük szakmai élete jelenleg is sikeresen alakul, ha a vertikális szegregáció viszonyában vizsgáljuk előmeneteli lehetőségüket. Az üvegplafon és az üveglift láthatatlan mechanizmusait a hierarchikus szervezet belső szabályrendszere ellensúlyozza. Veronika jelenleg egy amerikai multinacionális cég alkalmazottja, ahol szakmailag értékesnek érzi magát. Szerinte a szervezeti etikának köszönhetően számíthat a főnöke támogatására, és lát perspektívát arra, hogy bekerüljön „férfiak klubjába". Viktória hasonló pozitív tapasztalatokról számolt be a rendőrségi munkájával kapcsolatban. Jelenleg főállásban két gyermekét neveli otthon, de a rendőrtiszti főiskolára készül, hogy tiszti pozícióban folytassa munkáját. Az adatközlők első pár éve relatíve akadálymentesen, az üvegjelenségek csendes áttörése mellett zajlott.

Hajnalka, minősített hegesztőként nehezebb érvényesülési lehetőségekről számolt be. A kizárólag fizikailag terhelhető férfiakat alkalmazó cégek nincsenek felkészülve arra, hogy nőket integráljanak a munkafolyamatokba. Első munkahelye, ahol sikerült a szakmájában elhelyezkedni egy nagyobb multinacionális vállalat volt. Itt szerzett egy éves tapasztalatot. A

kezdeti sikerek után, újra olyan pozíciókban találta magát, amelyek hagyományosan elnőiesedett munkák: bárpultos, irodai asszisztens, gyári munkás. Hajnalka az üvegfal szimbolikus áttörését követően a munkaerőpiac diszkriminatív hatásait több alkalommal is megtapasztalhatta. Az átjárhatatlan nemi alapon kategorizáló cégek a hiányos szervezeti felkészültségre hivatkozva utasították el a jelentkezőt. (Például: Nem rendelkeznek nők részére kialakított öltözővel vagy mellékhelységgel.) Fizikai munkát igénylő munkakör betöltésére kiírt állásinterjúra esélyt nem adva utasították el Hajnalkát. Megállapítható, hogy a fizikai és kevés megbecsültségben részesülő munkakörökben a diszkriminációra nagyobb esély, illetve az előrejutás lehetősége is csekélyebb. Elnőiesedett munkakörben Hajnalka gyakran találkozott az üveglift jelenségével, amikor férfi munkatársával szemben − irodai pozícióra pályázva − hátrányba került. Az egyéni tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a társadalmi értékek és a merev munkaerő-piaci mechanizmusok mérsékelhetőek, ha a szervezeti atmoszféra lehetővé teszi a nők számára az előrejutást.

Az életutak további közös metszéspontja a gyakran tapasztalt szexizmus, valamint a biológiai nemükkel megegyező nemi szerepelvárások folyamatos bizonyítást követelt a három nő részéről, hogy az adott férfitársaság befogadja őket, mint munkatársat. Hajnalka megfogalmazásában a „haveri" kapcsolatok fenntartásával lehetséges érvényesülni férfias szakmában. Tóth Eszter Zsófia (2010) a Kádár leányai című könyvében említést tesz a „munkahelyi nemről" és a „magánnemről". A szerző szerint férfias foglalkozást választott nők hasonulnak férfi munkatársaikhoz, beszédstílusukban, bizonyos esetekben öltözködési szokásaikban is. Az otthoni környezetükben viszont magánnemük szerint viselkednek, amely elsősorban a hagyományos női tulajdonságok jegyeit viseli. Ez a szerepmegosztottság sem tudatos folyamatként zajlik le, csak a környezetre reagálva nyilvánulnak meg a nemi szerepek.

Az üvegcipellő-effektus internalizált tradicionális szerepeket erősíti a nőkben. Hajnalka, kudarcait követően többször kihangsúlyozta, hogy párja a „kenyérkereső", ami egyfajta biztonságot jelent neki a kiszámíthatatlan munkaerő-piaci helyzetben. Viktória főállású anyaként szintén párját tartja a családfenntartónak. Ezek a személyes meggyőződések sok esetben ellehetetlenítik a nők karrierépítéséi lehetőségeit. A környezetből érkező

diszkriminatív mechanizmusokkal ellentétben, az internalizált értékrend által állított korlátok lebontása tudatos önfejlesztést és karriertervezést igényel.

Az elméleti áttekintést és az adatközlők gyakorlatai tapasztalatait összevetve elmondható, hogy a munkaerő-piaci diszkrimináció (1) makro-szinten függ társadalmi berendezkedéstől, a jogi környezettől, a társadalmi nemi szerepektől. (2) mikro-szinten a szervezet belső irányelve, a kollegiális viszonyok, a munkáltatói attitűdök és tapasztalatok, valamint az egyén stratégiái és ambíciói határozzák meg az érvényesülés szintjét. Ebből az összetettségből következik a munkaerő-piaci labirintus megfogalmazás. Egyéni életutanként változó útvesztőből kitűnő kijutási stratégiát jelenthet, ha felkészülten, a lehetséges akadályok ismeretében, személyre szabott megküzdési stratégiával alakítjuk munkaerő-piaci helyzetünket.

Irodalom

A nők és férfiak közötti bérszakadék áthidalása az Európai unióban (2009). Luxemburg.http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/gender_pay_gap/140319_gpg_hu.pdf (utolsó letöltés: 2015.05.04. 14 :24)

Alice Eagly and Linda L.Carli (2007). Women and the labyrinth of leadership. Harvard Business Review. 2007 Sep;85 (9). Pp.62-71.

Boyd, Karen S (2008). "GLASS CEILING." Encyclopedia of Race, Ethnicity, and Society. Thousand Oaks. Pp. 549-52.

Catherine Hakim (1991). Explaining Trends in Occupational Segregation: The Measurement, Causes, and Consequences of the Sexual Division of Labour, European Sociological Review, Volume 8, Issue 2 pp. 127-152.

Christine L. Williams (1992). The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the "Female" Professions. Social Problems. Vol. 39, No. Pp. 253-267. Https://stjsociologyofgender.files.wordpress.com/2010/10/williams-glass-escalator.pdf (utolsó megtekintés: 2015.05.04. 15:23)

Fényes Hajnalka (2010). Előnyök az oktatásban, hátrányok a munkaerőpiacon. Educatio XIX. Évf. 4 szám (2010/tél) pp.659-665.

Gender Employment segregation in the labour market, Root causes, implications and policy responses in the EU, (2009). Luxemburg.

Http://ec.europa.eu/social/main.jsp?Catid=738&langid=en&pubid=364&furtherpubs=yes (utolsó letöltés: 2015.05.04. 13 :07)

George F. Dreher (2003). Breaking the glass ceiling: The effects of sex ratios and work–life programs on female leadership at the top. SAGE Publication. Volume 56(5). Pp. 541–562.

KSH: Statisztikai tükör (2012). Munkaerő-piaci diszkrimináció, VI. Évfolyam 81. Szám. Http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/merodiszk12.pdf (utolsó megtekintés: 2015.05.04. 17:45)

Laurie A. Rudman and Jessica B. Heppen (2003). Implicit Romantic Fantasies and Women's Interest in Personal Power: A Glass Slipper Effect? Personality and Social psychologybulletin.SAGE.29:pp.1357-70. Http://rutgerssocialcognitionlab.weebly.com/uploads/1/3/9/7/13979590/rudmanheppen2003pspb.pdf (utolsó megtekintés: 2015.05.04. 20:14)

Nagy Beáta (1997). Karrier nő módra. Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. TÁRKI. Adatbak: Női adattár.

Nagy Beáta (2013). Nők a vállalati vezetőtestületekben és irányításban Magyarországon. Tntef 3.2. Pp.52-63.

Nguyen Luu Lan Anh (2006). Nemi sztereotípiák és hatásuk a munkahelyei kapcsolatokra. In Mészáros Aranka, A munkahely szociálpszichológiai jelenségvilága I. Egyének és csoportok, (pp. 232- 261.) Z-Press Kiadó.

Somlai Péter (1997). Szocializáció, Corvina.

Tóth Eszter Zsófia (2010). Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely Kiadó KFT. Budapest.

BAKÓ BOGLÁRKA: ERŐVISZONYOK AZ ISKOLÁKBAN: TANÁROK, DIÁKOK, CIGÁNYOK

„Nem mondhatnánk, hogy nevelési hagyományaink nagy tisztelettel közelítenének a kulturális különbségekhez. Inkább egységesítő, merev pedagógiai sémákból indulunk ki, holott éppen egy olyan közegben kellene alkalmaznunk, amelyre a sokféleség jellemző." – írja Jesús Salinas Catalá a spanyol Cigányokat Tanítók Egyesületének elnöke (Alcalde 2008:9).

Hasonló jellemzés adható nagyvonalakban a magyar oktatási rendszerről is: néhány alternatív iskolát kivéve iskoláink nehezen tolerálják a kulturális másságot, a sajátos, egyedi kisközösségi normarendszereket, a viselkedésbeli sajátosságokat. A magyarországi cigányközösségeket kutatva mindezek a tények több kérdést is felvetnek, mely egyaránt érintik a pedagógus társadalmat, a tanulókat és a szülőket.

Tanulmányom kérdése a következő: Mi az oka annak, hogy a cigánygyerekek iskolai pályafutása általában rövid és sikertelen?[45]

Tanulmányomban e kérdést fogom több szempontból is megközelíteni. Egyrészt bemutatom egy Pest megyei, kárpáti cigány nyelvet beszélő romungro közösség kulturális normarendszerének néhány jellegzetességét mint a munka-etikáját, a korcsoportok közti határok sajátosságait és nemi szerepeinek egyediségét. Ezek ismeretében pedig felvázolom a cigány közösség viszonyát a magyar oktatási rendszer adta lehetőségekhez. Elemzem azt, hogy a cigány közösség mindennapjaiban hol van és mi a szerepe az oktatási rendszernek, hogyan egyeztethető össze a tanulás a fiatalok életében a közösség mindennapjaiban végzendő feladatokkal. Felvázolom, hogy a helyi iskola pedagóguskara milyen módszereket dolgozott ki

[45] 2007 óta végzek kutatást a településen. Munkámat 2007-2008-ban az Oktatási Minisztérium pályázata támogatta: Kulturális revival? 13-14 éves általános iskolások nemzetiségi kötődései. 2008-2009-ben az Országos Kutatási Alap, Bennmaradni vagy kimaradni? Romungro gyerekek középiskolai továbbtanulási esélyei. című pályázat segítségével folytattam a munkát. 2012-2015-ig munkámat az OTKA, PD101427 számú, „Két világ között" - romungro nők integrációs stratégiái 1960 és 2014 között című pályázata támogatta.

a romungro közösség kulturális másságának a tanítási- tanulási folyamatba való integrációjára, a „másság kezelésére".

A kárpáti cigányok

A faluban kárpáti cigány nyelvet beszélő, önmagukat romungronak nevező cigányok laknak.[46] A településen már a 18. század óta élnek cigányok, jellegzetes foglalkozásuk a fémműves és szegkovács munka volt. Az 1950-es években az összeírások szerint 15 nagycsalád lakott a faluban. (Bódi 1998:207) Ma körülbelül 250 család van a faluban.[47]

A cigány családok kisméretű, szegényes házai az ötvenes évekig a falu szélén, tömbben voltak. Ezeket az épületeket a 60-as években szanálták, és helyükre komfort nélküli, úgynevezett CSÉ-lakásokat építettek. A „csökkent értékű" sorházakat 1989 után a benne lakó családok megvásárolhatták kedvezményes áron. Napjainkban szinte mindegyiket átalakították, fürdővel szerelték fel. A cigányok által lakott jellegzetes rész régebben is és ma is a Plandics tér környéke. A falu határa felé szerény külsejű, egyszintes házak tűnnek fel, ezeken az utcákon már nincs aszfalt, kátyúk éktelenítik, járda sincs, lámpaoszlopok is elvétve. Itt kezdődik a „cigány-rész."

Közös portán több generáció élt együtt, mely a gyerekek nevelését, a családi gazdaság ellátását közösen látta el, a mindennapi megélhetés terheit pedig gyakran együtt viselte. A több generációs együttélés hozzájárult ahhoz, hogy beszélgetőtársaim nem tudtak példát mondani olyan cigány családra, akik ebből a szoros és anyagi biztonságot adó rendszerből kiestek volna.

A mai 50-60-as női korosztálynak 4-6 van osztálya vagy annyi sem, a 30-as- 40-es korosztálynak átlagban 8 osztálya van, a 20-as korosztály már kivétel nélkül elvégezte a 8 osztályt, s legtöbbjüknek már szakmunkásképző bizonyítványa is van. A női szerepek változása elsősorban abban fogható meg, hogy az idei évben indított felnőttképzésben zömében a 20-40 éves női korosztályból jelentkeztek a legtöbben. Ezek a családanyák már nem csak háztartásbeliként

[46] Magyarországon már csak néhány kárpáti cigány nyelvet beszélő romungro közösség van Nógrád megyében, Budapest környékén és a Dunántúl néhány településén. Nagyobb kárpáti cigány közösségek Csehországban és Szlovákiában élnek. A kárpáti cigány nyelvet beszélő romungrok mesterségükben is különböztek más cigány nyelvet beszélő közösségektől. Hagyományosan muzsikusok, szegkovácsok és vályogvetők voltak.
[47] A helyi Cigány Önkormányzat vezetőjének becslése szerint.

dolgoznak, hanem szakképesített munkásként igyekeznek a családjuk megélhetési forrásait kiegészíteni. Ez a jövedelem-kiegészítés elengedhetetlen a családok fenntartásához, s mindez egyrészt biztosabb megélhetést nyújt a mindennapokban, másrészt viszont átalakította a családi otthont irányító nő és a család anyagi alapját biztosító férfi képét. Egyfajta egalitárius viszonyt teremtett a családokban. A romungro közösségben a korosztályi csoportok más határral bírnak, mint a nem cigány kortársaiknál. Összehasonlítva a cigány és nem cigány közösségek korosztály beosztása a következő[48]:

Romungro közösség	Nem cigány közösség
0-fél év csecsemő kor	0-fél év csecsemő kor
1-5 év kisgyerekkor	1-7 év kisgyerekkor
5-10 év nagygyerekkor	8-12 év nagygyerek kor
10-12 év érett gyerekkor	13-17 év kamaszkor[49]
12-14 év kis (majdnem) felnőtt kor	
14-16 év fiatal felnőtt kor	18-25 év fiatal felnőtt kor
17- 30 év felnőtt kor	26-35 év felnőtt kor
30-50 év középkor	35-60 év középkor
50- 60 év idős kor	60-75 év idős kor
60 év felett öreg kor	75 év felett öregkor

A korcsoport beosztás mutatja, hogy a romungro közösségnél korcsoporti változások sűrűbbek, mint a kortárs nem cigány közösségeknél. Hamarabb lépnek felnőtt korba, és korábban számítanak középkorúnak és idősnek is. Látható, hogy amíg a csecsemő-kor a két csoportnál megfeleltethető egymásnak, kisgyerekkortól kezdve egyre távolabb kerülnek

[48] A korcsoporti beosztás elnevezéseit, az interjúkból leszűrt információk alapján, a fiatalok felé irányuló elvárás rendszer értelmezésében, én adtam.

[49] A roma közösségben nem használják a kamaszkor kifejezést. Emellett viszont a „kis (majdnem) felnőtt kor" minőségében is érettebb kort jelent, mint a nem cigány felnőtt társadalom „kamaszkor" jellemzése.

egymástól a generációs határok. Egy romungro fiatal 12 éves korától közösségében már (majdnem) fiatal felnőttnek számít, közösségi mindennapjaiban, munkavégzésében, társadalmi kapcsolataiban más szabályok szerint él, mint egy kortárs nem cigány fiatal. A romungro közösség tagjai a felnőttkort tagoló generációs határokat is korábban lépik át, s így a legutolsó kategóriában – öregkorban – már 15 év eltolódás van a cigány és a nem cigány csoportok között.

A generációs határokon átmeneti szertartások[50] sora vezeti át a fiatalokat. Ilyen például az önálló háztartásvezetés a lányoknál, a favágás, autóvezetés, disznóölésben való segédkezés a fiúknál, és az első önálló szórakozási alkalom (diszkó). Az átmenetek a roma közösségnél egyrészt a munkavégzéshez, másrészt a felnőtt világ tárgyainak vagy szerepeinek használatához. köthetők Ezeket a gyerekek az érettség szintje határozza meg, a korábban érő fiatalok hamarabb vesznek részt a munkákban, és hamarabb is önállósodhatnak a mindennapi életvitelükben.

Az a szertartás, ami a romungro közösségben a gyerekkorból ma átlépteti a gyereket a felnőttkorba, az az iskolai ballagás ünnepe. Nagy ünnepi alkalom ez, amikor egyrészt a gyereket megajándékozzák a felnőtt világ szimbolikus tárgyaival (órával, gyűrűvel stb.), mintegy felnőtté avatják azzal. S ez az alkalom is, amikor a rokonság összegyűlik, s egy nagy – gyakran 60-80 fős – ünneplés keretében megünneplik a gyerek nagykorúvá válását. Asztalt terítenek, több fogásos ebédet és vacsorát készítenek. A ballagás ünnepségétől a fiatal a közösség teljes jogú felnőtt tagjának számít, korcsoportjára jellemző jogokkal és kötelességekkel.

A romungro közösség munka-etikája51

---

[50] Arnold van Gennep „rites de passage"-nek, „átmeneti szertartásoknak" nevezte azokat a rítusokat, amelyek a „hely, állapot, társadalmi helyzet és életkor összes változását" (van Gennep 2007, Turner 2002: 107.) kísérik. Az átmeneti szertartás segítségével a közösség „átvezeti" az egyént egy köztes, bizonytalan állapoton és új státuszt jelöl ki számára. A rítussal a közösség minden tagja számára ismertté és elfogadottá válik az egyén új társadalmi státusza, helye.Tehát az átmeneti rítusok az egyéni életciklusokban bekövetkező változásokat összekapcsolják az egyén társadalmi pozíciójában bekövetkező változásokkal. Feladatuk abban áll, hogy a szertartással a közösség visszaállítja a megbomlott „társadalmi összhangot", és új egyensúlyi állapotot hoz létre. Ezek a szertartások biztosítják az előző állapotból való kilépést, elősegítik az eltávolodást a régiből az új felé, és végül az új viszonyokba való beépülést eredményezik.

[51] Az „etika" kifejezést itt eredeti értelmében - „érzület" – használom. Olyan alap közösségi normát értek rajta, mely általánosságban fogalmazza meg az élet szabályait a közösségben, mely a helyi cigányok női és férfi identitásának alapja, s amelyek belsőleg is kötelezik a közösség tagjait annak betartására. A munka-etika

„Mi magyar cigányok vagyunk. Mi nem élünk a jövés-menésből, mint az oláh cigányok. Nekem a faterom 33 évet dolgozott, volt apósom is – Isten nyugtassa - egész életükben, a Hajógyári szigettől kezdve mindig megdolgozott és ment, s akkor eltartott öt gyereket. Egész életükben, rendesen, becsületesen dolgoztak. Itt, nyáron férfiakat nem találsz otthon csak reggel és este. Mindenki dolgozik. (…) Most már annyira rossz világot éltünk meg, hogy egy családfő nem tudja a kis fizetéséből eltartani a családot, hiába dolgozik. Sajnos, s ezért már persze hogy nehéz." (középkorú, romungro férfi)

A falubeli kárpáti-cigány közösség erkölcsi és viselkedési normarendszerének egyik legfontosabb eleme a „munka-etika". Változatos munkákkal tartották fenn magukat. Így sajátos „cigány" munkákkal mint a szegkovácsság, és a nem cigány világ munkalehetőségeivel is mint kőfaragás, gyári munka és a földeken végzett munka. Mint az interjúban megfogalmazottak is mutatják, a romungrok önmagukat a szomszéd települések oláh cigány lakosaitól is sajátos munkavégzésükkel különítették el, és ez adta a közösségen belül a családok megbecsültségének mértékét is. Mindez a falubeli cigányság lokális identitásának fontos eleme volt: a „szegkovács cigányok" fogalom volt a mikrorégióban. A falubeli nem cigányok a cigányokról alkotott képének is fontos eleme a cigányok munkavégzése, a munkából (lásd: „nem lopásból") való létfenntartás, s az ebből adódó „rendes-cigány" kép[52].

A cigány közösség munka-etikája nem csak a felnőtt, hanem a gyerek világot is szabályozta. A családok ösztönözték a gyerekek munka kedvét, a rokonságban a család presztízsét emelte a szorgalmas, kétkezi munkát végző gyerek. Emellett, elsősorban a rosszabb körülmények között

---

egyfajta sajátos munka iránti „érzelem", nem feltétlenül a munka „szeretetét", hanem az egyén megbecsültségét, értékét jelenti.

[52] „Az itteni cigányok rendes, dolgos cigányok. Általában a feleség tud elmenni dolgozni hivatalosan, tehát bejelentett munkaviszonnyal. Az, hogy takarítani, női munkalehetőséget tudnak inkább, mert… ugyan volt már olyan takarítás is, ahol nem voltak bejelentve és multicég foglalkoztatta őket, sajnos. De Szentendre, még talán Békás is úgy elmegy, meg Pomázon próbálnak, meg itt van Kiskovácsi is, kórházféle, itt a sarkon a foglalkoztató, tehát konyhán, meg takarítás, akiknek nincsen magasabb képesítése. De sokszor szakmunkás sem tud elhelyezkedni és az inkább, ahogy kikerülnek és növekednek a gyerekek, egy-két év után csak elmegy (t.i. az édesanya), próbálkozik dolgozni, ha más nem a minimálbér. S akkor a férj, az apák általában alkalmi munkát. Téli időszakban nincsen munka, építőipar, kőfaragás, ami szintén nem reális, tehát nem olyan hogy bejelentett munkahely. Keveset tudnak keresni. (…). Nem azt mondom, hogy alkoholista mindenki, van, aki iszik, de nincs is velük komolyabb probléma. Én itt születtem, velük jártam iskolába és nem látom olyan veszélyesnek a helyzetet." (középkorú, önkormányzati tisztviselőnő)

élő családokban, a fiatalok időszakos munkavállalásának bére a család mindennapi költségvetésének elengedhetetlen része lett. Munkavégzésre kiskortól kezdve nevelték a gyerekeket, más-más feladatot adva a lányoknak és a fiúknak. A háztartási teendők mellett, a szegkovács családoknál, a kisebb lányok és fiúk feladata volt az égtéséhez szükséges koksz apróra törése, zúzása. A nagyobb, 10-12 éves fiúk a hulladék vasak kiegyenesítését végezték, a szegkovács mesterség tanulásához pedig 12-13 éves korban kezdtek. Egy szegkovács műhely működését tehát az egész család együttes tevékenysége biztosította. A fiatal, 12-14 éves lányokat, férjhezmenetelükig, mezőgazdasági, erdei munkákra is elvitték, fagyűjtésre, csiga- és moha-szedésre.

Már iskolás koruktól kezdve a fiatal lányok vették át szüleik munkába járása alatt a háztartás vezetését, a kisebb testvérek nevelését és felvigyázását. Egy 50-es éveiben járó interjúalanyom később továbbtanuló lánya otthoni feladatairól a következőket mondta:

„Annak nem kellett szólni, az mindent megcsinált, mosott takarított, amit el tudsz képzelni egy lakásban, azt ő megcsinálta. Vigyázott a kisebbekre, hazajött az iskolából s csinálta, s közbe hétvégén is segített, én jártam dolgozni, s emellett rengeteget besegített nekem. A jobb kezem volt ez a lány! (Tanítgatta főzni?) Semmit, nem is szeretett főzni, de megcsinálta. A sütésen kívül semmit nem szeretett csinálni." (Idős, romungro nő)

A fiatalok a korai férjhez menés miatt hamar kiestek a mikro családi háztartás fenntartó köréből, s ezért az alattuk levő generációkra hárult a feladat. Az interjúk utaltak arra is, hogy a háztartás vezetése akár nemtől független is lehetet, azaz fiatalabb fiúk is részt vettek a háztartási munkában. (ugyanezt ld. Bódi 1988:209)

A romungro gyerekek szocializációjában a gyerekeket kiskortól kezdve irányítják a munka végzésére, jó teljesítményük alapján részesülnek a család és a rokonság részéről elismerésben, mindez meghatározza a közösségben betöltött helyüket, párválasztásukat, családjuk elismerését. A létfenntartáshoz való munka „kényszere" – azaz, hogy a sokgyermekes családok munkavégzésből tudják fenntartani magukat – szigorú elvárás rendszerré, egyfajta munka-ideává alakult át. Mindez nagymértékben hasonlított a falubeli nem cigány népesség munka-etikájához. Ez egyrészt közelítette az együtt élő cigány és nem cigány nemzetiségeket

egymáshoz, másrészt – a nemzetiségi különbségek megtartásával – hasonló normarendszert eredményezett. A közösségek közötti interetnikus viszonyokban ez egyfajta egyensúlyt teremtett. A faluközösségben a „törekvő, rendes" cigány képe legalább olyan fontos volt, mint a „befogadó, segítő" nem cigányoké (magyaroké, sváboké, szerbeké és szlovákoké).

Napjainkban a cigány közösség munka-etikája látszólag átalakult. A romungro gyerekek kivétel nélkül elvégzik a nyolc általánost, s szinte mindegyik továbbtanul. Zömében szakmunkásképző iskolába mennek, néhányan szakközépiskolába, nagyon ritkán egy-egy fiatal gimnáziumba felvételizik. A cigány közösség munka-etikájának közösségi szerepe arra irányította kutatásomat, hogy megvizsgáljam azt, hogy a továbbtanulás mennyiben változtatta meg a gyerekek otthoni munkavégzését? Megvan-e az otthoni háztartási és házon kívüli munka tere és ideje az általános iskolások körében, azaz mit és mikor dolgoznak otthon a gyerekek?

Az otthon és a tanulás

A romungro gyerekek otthoni munkavégzésének ma is megvan a tere és az ideje. Úgy tapasztaltam, hogy a szülők, hasonlóan a saját szüleik nevelési módszeréhez, ösztönzik gyerekeiket a munkavégzésre. A 12 év körül a fiúk iskola után elkísérik édesapjukat az erdei favágó munkákra vagy kőkitermelésre, illetve kőműves munkákra, esetleg otthon segítenek kőfaragásban, favágásban. A hasonló korú lányok háztartási munkákat végeznek, a szegényebb körülmények között élő családokban már szerződés nélküli illegális munkát is vállalnak időszakosan. Otthon tehát határozott tere és ideje van a fiatalok munka végzésének. Iskola után, a délutáni szabad órákban kerül erre sor. A gyerekeknél a különböző munkafázisok elsajátítása a fiatalokat átlépteti a korcsoportok közötti határokon, s egyre közelíti a felnőtt kor határához. Mindez a gyerek és a család közösségbeli értékét is növeli. Az általános iskolás fiatalok munkavégzése pedagógusaik előtt is köztudott. Többen értetlenül, megrökönyödve szembesülnek ezzel:

„Ez is érdekes, hogy szintén a szülőktől tudom, hogy amint felső tagozatos lesz a gyerek, akkor úgy kisfelnőttként kezelik. Ezt én nem firtattam, hogy miért, csak dicsekednek, hogy már autót vezet. Normális ember ettől frászt kap, mert nincs a gyereknek jogosítványa. Ő meg mondja, hogy milyen ügyes a gyerek, a falu végében, mert az erdei utakon Trabantot vezet a gyerek. És

akkor jött nekem ezzel ötödikben a szülő, és dicsekszik ezzel, meg a gyerek is. Olyan nonszensz dolgaik vannak, amit mondjuk, a következő évben már nem lepődök meg, de amikor először hallok, akkor megdöbbenek. Akkor nagyon fontos nekik, hogy segítsenek otthon a gyerekek. Tehát, amíg, az idézőjelben az átlagszülő azt mondja, hogy gyerekem inkább tanulj délután, ők szívesen veszik, ha segít a gyereknevelésben, a főzésben, a takarításban a lány, illetve favágás, tüzelőgyújtás, felaprítás, meg a ház körüli munkát, az állatokat segít ellátni. Nagyon ügyesek, amikor disznóölés van, úgy elmondja a szülő a folyamatot, hogy neki mit kellett, mit csinált szívesen. Egyáltalán az otthoni munkában való nekik sokkal fontosabb, mint az hogy másnapra megtanulta a verset. Ez jó, jó, de nem olyan fontos." (Idős, általános iskolai pedagógusnő)

Összefoglalva elmondható, hogy a roma közösség munka-etikájához való alkalmazkodás meghatározó szempont a fiatalok felnőtté válásában. Ez határozza meg a család közösségbeli helyét, hatással van a fiatalok párválasztására, s garanciája a közösségbeli kapcsolthálójuk működésének.[53]

A romungro közösség viszonya az oktatási rendszerhez: a tér és az idő konfliktusa

Kérdés az, hogy a romungro közösség munka-etikájának normarendszere összekapcsolható-e a roma gyerekek iskolai oktatásban való gyenge szereplésével? Magyarázatot adhat-e részben ez arra, hogy a cigány közösség továbbtanulási lehetőségei igen korlátozottak, s a gyerekek sikertelenek az oktatási rendszerben?

Mint korábban bemutattam, a romungro gyerekek zárt cigány közösségben, rokonsági szálakkal átszőtt rendszerben, az erős kárpáti cigány identitásban szocializálódnak. A közösség belső kulturális rendszerének fontos eleme a fizikai munka végzése. Ennek ideje a közösség belső ideje, az, ami az iskola, a munkahely világán kívül van. Az iskola délutáni kötelezettségének

[53] Egyik kiváló példája ennek az a falubeli roma asszony, aki lányának párválasztását nem fogadta el, nem azért, mert a fiú családja szegényebb rendű volt, hanem azért, mert – véleménye szerint- családjukban nem volt értéke a munkának. „Én fogjam azt a gyereket onnan a sorból és fogjam meg, hozzam ide, hogy lakjon itt? Miért? Hogy? Ezért megdolgozott? (…) Volt egy fiúja (azaz korábban a lányának), akivel járt, egy magyar, nem az hogy most milliomos - mert ezt már leszarjuk, ez nem oszt, nem szoroz, csak jól meglegyenek – de az dolgozott. Mondom, amit főztök, azt megeszitek! Ez nagyon szeret neki dirigálni, neki az anyja velem egyidős és még soha nem dolgozott egy napot sem, és most a fiúnak az kéne, hogy otthon legyen egy ilyen kis lukat kitakarítani, meg megfőzni, ebből áll az élet. Hát nálunk nem, mert mi jövünk megyünk (azaz a munka miatt)." (középkorú, roma nő)

(tanulás másnapra) ideje és a közösség szocializációs ideje (a „nagyok" munkájának megismerése, kipróbálása) egybeesik. S mivel ez az idő már nem az iskola „hivatalos" ideje, hanem a romungro közösség „belső" ideje, ekkor már a közösségi szabály és normarendszer lép életbe. A cigány közösség tagjai – úgy vélem – nap, mint nap átlépik a cigány és nem cigány világok közötti fizikai és mentális határokat. A két közösségben más az idő és tér kezelés, mások a nemi szerepek és mások a viselkedési szabályok. Ez a más normarendszer az iskola pedagógusainak számára is megfogható, hiszen az iskolai konfliktusok sora adódik ebből. A legtöbb pedagógus ezt a cigányok érdektelenségével, a tanulás a közösség számára értéktelenségével magyarázza:

„Teljesen más a szemléletük (t.i. a falubeli romungroknak). (…) Gondolkodtam azon, hogy miért nem akarnak tanulni? Én azért látok itt, minden osztályban egy gyereket, kettőt is, aki sikeres, aki más iskolában biztos jól tanulna, de mintha egymást így visszarántanák. Nem érték nekik a tanulás, ez jó szó: értékvilág, ez annyira kiesik ebből. Ők csak a megélhetést nézik, csak hogy miből tudnak megélni, a kézügyesség nagyon fejlett, a zenélés… hát, ha nálunk nézzük, akkor hat testvérből hatnak van zenei tehetsége, persze nem mindig igaz. Nekik nem a szellemi dolog kell, hanem olyan, aminek van valami látszata, ez a jó szó. Ha elkezd tanítani, akkor annak nincs kézzelfogható haszna, ha csinál egy kosarat, akkor annak értelmét látja. Ha elmegy tanulni, akkor nem tud mit bemutatni." (fiatal, általános iskolai pedagógus)

A vizsgálat eredményei mutatják, hogy a romungro gyerekek iskolai sikertelensége mögött nemcsak a „tanulás hasznának" másfajta az értelmezése áll, hanem egy sajátos közösségi kulturális rendszer. Az iskolán kívüli, délutáni idő a romungro közösségben a gyerekek „közösségi nevelésének" ideje. Hiszen, a családoknak ezekben a délutáni órákban van arra lehetőségük, hogy gyermekeiket, a romungro normák szerint értékeljék, és így a megbízható közösségi taggá neveljék. Ez az idő nem az iskola kötelezettségének ideje, ekkor, átlépve a – tulajdonképpen megfogható fizikai – határt a két társadalom között, a gyerekek visszatérnek saját közösségükbe és ott más normarendszerhez alkalmazkodnak. A cigány és a nem cigány világban más és másfajta követelményrendszer irányul feléjük. Egyikben már esetlegesen felnőttként kezelik őket, a másikban retorzió jár azért, ha magukat a felnőtt – adott esetben a pedagógai – világhoz sorolják, mint ez az alábbi idézetből látszik:

„Van olyan, aki hátba ver. Nyolcadikos fiammal is előfordult most az osztályban, de helyére tesszük a gyerekkel, megbeszéljük, hogy ezt nem illik, de tőled elfogadom, hogy ez neked fontos. Akkor ilyet tapasztal az ember, hogy átkiabálnak az utca egyik végéről a másikra és úgy üdvözlik az embert. Tehát valószínűleg, nem valószínűleg, hanem biztos, ez a kultúrájukhoz tartozik." (Idős, általános iskolai pedagógusnő)

A cigány és nem cigány világok között – a külsőleg hasonló falubeli normarendszer ellenére – éles határ van. Megfogható ez az emberi életszakaszok másfajta osztásában, megfogható a különböző közösségi viselkedési normákban. Ez a kulturális másság az oktatási rendszerhez is másfajta értelmezéssel fordul. Az iskolába járásuknak célja van: a szakmai diploma megszerzése, mely megalapozza megélhetésüket. Ez nem egyenértékű a munkavégzéssel, hiszen a romungro közösségben az érettség egyik jele a „felnőtt" munkák, feladatok tudása, használata. Ez a lehetőséget adja meg a korábban megszerzett tudásuk hasznosítására (pl. kőműves szakma) vagy elképzelt, ideális munkahely megszerzésének (eladó, hentes, pincér) esélyeit növeli.

A gyerekek nagy része – mint ez a vizsgálataimból kiderült – ritkán tanul otthon délután. Az iskolából délután hazamennek, s ekkor a romungro közösség normája szerint segítenek a szüleiknek, más feladatokat végeznek. Kevés olyan szülőpár van, aki forszírozza a gyerekek otthoni tanulását, egyrészt azért, mert esetlegesen otthon sincsenek, hiszen dolgoznak, s addig a nagyobb gyerek feladata a háztartás vezetése, a kisebb testvérek felügyelete. Másrészt előfordulhat azért is, mert a gyerekek munkaerejére szükség van délután. A tanulás otthoni tere és ideje leszűkül, korlátozottá válik és csak nehezen egyeztethető lesz a fiatalok délutáni feladataival. Mindez az iskola szempontjából is érezhető, ahogy egy középiskola roma pedagógus megfogalmazta:

„És szükség van a pénzre, és ezért már az ilyen 15-16 éves gyerekeket is időnként befogják arra, hogy pénzt keressenek. Na, most ez azt jelenti, hogy hiányzik 1-2 napot egyik héten is, másik héten is, pillanatokon belül összejön ez az un. 30 óra, aminél már az önkormányzatot értesíteni kell. Ez az egyik. És akkor már egy kis vita alakul ki, vagy probléma alakul ki, nem is igazán vita, mert nem vitatkozósak ők, de probléma adódik, mert ha az önkormányzat bekeményít, megvon családi pótlékot vagy büntetést ró ki. Volt egy idő, amikor még a családi pótlékot meg lehetett vonni. Ez egy pár évvel ezelőtt volt, és akkor törvényileg volt így, most

már ez megszűnt, de több ezer forintra meg is büntethetik, ha a gyerek iskolába járását nem biztosítják." (idős, középiskolai pedagógusnő)

Harmadrészt hozzájárulhat az is, hogy a szülők generációja zömében nyolc osztályt végzett, néhányan annyit sem, s így nem tudnak segíteni gyermekeiknek az otthoni tanulásban. Alacsony iskolai végzettségük miatt útmutatót sem tudnak adni a gyerekeknek, hogy a szükséges tudásanyagot milyen könyvekből szedjék össze. Ennek ellenére az iskola hangsúlyt fektet az otthoni tanulás szükségességére, a gyakran nagy mennyiségű házi feladat elkészítésére. Ám az a diák, aki az iskolában nem szerezte meg az ehhez szükséges tudásanyagot, képtelen lépést tartani a tananyaggal, s lemaradása idővel olyan mértékűvé válik, melynek bepótolása szinte lehetetlenné válik.

Ez utóbbival a pedagógusok is tisztában vannak, bár ennek okát másban keresik:

„Nagyon nehéz úgy motiválni, hogy ha a primitív környezet… ez nem lenézés, hanem ezt tapasztaljuk, hogy… hogy van olyan szülő, aki még mindig analfabéta. A nyolcadikos osztályomba van olyan szülő még a mai napig, hogy a szülői értekezleten nem tudja aláírni a szülői ívet. Ott nem fontos, hogy a gyerek most egyest kapott vagy kettest, jaj, csak legyen meg, valami bizonyítvány legyen meg. Nem igazán tartják fontosnak a tanulást. Az otthoni értékrendből az is jön… a mai nap is előfordult például, hogy sokkal fontosabb dolognak tartja szó szerint a favágást, mint az értelmiségi munkát. Ez nem lenne baj, csak azt mondja, hogy minek tanuljam én ezt meg, amikor kimegyek az erdőre fát vágni és akkor meglesz egész télre a fűteni való. Ez ma is például előjött." (idős, általános iskolai pedagógusnő)

A kárpáti cigány családok általában nem tudják segíteni gyerekeik otthoni tanulmányait. Mindezek ellenére tény, hogy a nyolc osztályt szinte kivétel nélkül minden iskoláskorú gyerek elvégzi, majd azután – általában – szakmunkásképző iskolában folytatja tanulmányait. Középfokú – szakközépiskolát – az egész romungro közösségből jelenleg hét fiatal végez, egyetemet vagy főiskolát az utóbbi öt évben összesen négyen végeztek el.

Az általános iskola

A falu iskolája nyolc osztályos általános iskola, mely a falu központjában található. Az iskola technikai eszközökkel, tornateremmel kiválóan felszerelt duplaszárnyas, kétszintes épület. Az

osztálylétszámok alacsonyak: egy-egy osztályba 8-12 gyerek jár. Az iskola 98 %-ban cigány származású diákokból áll. Az iskola integrációs bázisintézmény címet kapott 2003-ban[54], melyet mára elvesztett, mivel további pályázataik nem feleltek meg a követelményeknek. Mindez az intézmény költségvetés csökkenését is eredményezte.

Az iskola tíz év alatt fokozatosan szegregálódott. A szegregáció okaként az iskola pedagógus kara és az önkormányzat oktatásügyi referense a szabad iskolaválasztást s az ebből következő nem cigány gyereklétszám csökkenést jelölték meg.

„Az oktatás nevelés helyzetében minden a feje tetejére állt azzal, hogy 90-ben kinyitották a zsilipeket, hogy mindenki oda mehet, ahova akar ezzel együtt ugye természetesen mindenki megnyitotta az iskoláit, egyház stb. Itt 20 kilométeres körzetben mindenki oda vitte el, ahova akarta. Nem azért mert a cigánygyerekek, ez már a következmény. Szépen 90-be kinyíltak a zsilipek, s aki tehette, s zsebe engedte, vitte a gyerekeket. Szerintem nem jó. (…) Megpróbálkoztunk igazgatóváltással, most már a harmadik igazgató van. A beköltözött képviselők azt hitték, hogy akkor más alakul az igényeik szerint. De mi az ő igényük? Nagyon összetett kérdés, de talán a pénz, a diploma, a magasabb szakmai tudás a beköltözőkből azt hozta ki, hogy minél jobb neve van egy iskolának, oda kell beiratkozni. Itt pedig általános műveltséget szerez a gyerek. Most már itt maradtak a cigánygyerekek, most már csinálhatunk, amit akarunk az iskolával, nyertünk két HEFOP pályázatot is, elég jó az eszközellátása, most már igazgatónő határozott és jól vezeti az iskolát, fáradtságot sem veszik, hogy megnézzék. Én mindig fölvetem, hogy mért van jobb helyen egy 35 fős osztályban a cigánygyerek, akik

[54] Ennek keretében az általános iskola Alapító Okiratába a következő, az alapoktatáson felüli tevékenységek kerültek be: - iskolaotthonos nevelés-oktatás - fejlesztő- és felzárkóztató oktatás - képesség kibontakoztató felkészítés - integrációs nevelés – oktatás - szakiskolai felzárkóztató oktatás - nemzeti-etnikai és kisebbségi oktatás; a kisebbség anyanyelvének oktatása. A pályázatról és az elnyert címről az akkori iskola igazgatójának véleménye a következő volt:
„Egyértelműen az integrációt, a hátrányos helyzetet és a társadalmi környezetet lehet eladni a pályázatokon.Van egy integrációs pedagógiai rendszer, amit kidolgozott a SuliNova KhT, ezt adaptálta az iskola és természetesen kiegészítette egyrészt a helyi sajátosságokkal, másrészt pedig a pályázatban rejlő külön célokkal. (…) Gyakorlatilag 2002-2003-ban ismerték fel itt Magyarországon, hogy az iskola a hátrányos helyzethez vagy a szűk társadalmi környezet mennyire nem tud hozzányúlni. És arra gondoltak, mikor a régiók kialakultak, hogy azon iskoláknak, akiknek valamiféle jó gyakorlatuk van és jelentkeznek erre a programra, akkor bázisintézményi címet adnak, természetesen a megfelelő vizsgálatok, a helyszínen tapasztaltak alapján. Ez azért volt jó, mert ekkor került bevezetésre az integrációs normatíva, a kibontakoztatós normatíva, ekkor alakult meg az integrációs hálózat.” (idős, pedagógus)

beültetnek a hátsó padba és csinál, amit akar? Persze normálisan viselkedik, mert a többség nem engedi ugrálni. Itt van 12-13, meg van fogva, jó koncepcióval többet tudnak felszedni oktatás szintjén." (idős, önkormányzati tisztviselő)

A szegregálódott iskola komoly problémát jelent a falunak azért is, mivel a kislétszámú osztályok fenntartása ráfizetés az önkormányzat számára.

Általános vélemény volt a faluban, hogy a családok azért nem iratják be iskoláskorú gyerekeiket a helyi iskolába, mivel a helybéli roma gyerekek miatt az iskolai oktatás szintjét alacsonynak tartják. Úgy vélték, a csak cigánygyerekekből álló osztályokban a nem cigány származású tanulók továbbtanulási lehetőségei is csökkenek. Később már nem az iskola oktatási színvonalát hozták fel a más településbeli iskolaválasztás okaként a családok, hanem a diákok nemzetiségi összetételét.

„A falu olyat is fogalmaz meg, hogy nem nyújtunk alternatívát a nem hátrányos gyerekeknek, mert a hátrányos gyerekek elnyomhatják. Félnek az iskolától, hogy itt a gyerekek fizikai vagy lelki terror alatt tartják a többieket. Volt erre példa, de nem több mint más helyen. Vannak olyan roma szülők, akik ezt megértik, de azok az akár roma vagy nem roma szülők, akik úgy érzik, hogy ez a szellem, ez a hangulat nem tetszik, akkor tényleg azt mondom már nagyon durván, hogy szabad iskolaválasztás van, akkor el lehetne menni. (…) A falubeliek ezért nem íratják be a gyerekeiket, mert romák vannak. Ebben a faluban az a legnagyobb probléma, hogy mindig kitalálnak vélt vagy valós okokat vagy problémaköröket azért, hogy ne hozzák ide a gyereküket. Az egyik az, hogy sok a roma gyerek, nem hozzuk, a másik az, hogy ha átalakítás van, ne legyen kísérleti nyúl a gyerekünk, a harmadik az, hogy rossz az iskola." (idős, általános iskolai pedagógus)

A sikertelenség okai a pedagógusi magyarázatokban

Az általános iskolai pedagógusok körében gyakran esik szó a tanítás nehézségeiről, a diákok kezelhetőségéről, az órai tananyag leadásának lehetetlenségéről. Diákjaik már az általános iskolában is sikertelenek, a jegyeik rosszak, tudásuk alacsony szintű. A pedagógusok a cigánygyerekek iskolai sikertelenségét, rövid iskolai pályafutását néhány konkrét tényezővel próbálják megmagyarázni. Magyarázatuk gyakran a sikertelenség okainak taglalásában merül ki,

mint látható, gyakori az egysíkú, determinista megközelítés. A kárpáti cigánygyerekek az iskola adatai szerint, kis kivétellel, halmozottan hátrányos helyzetűek vagy veszélyeztetettek, s ez is hozzájárul ahhoz, hogy – mint az interjú idézetek is mutatták – eleve kudarcra ítéltnek tartják őket. A pedagógusok a gyerekek sikertelenségét indokoló véleményét több pont köré lehet csoportosítani.

A család és az etnikum hibáztatása:[55]

Ezek a vélemények a helyi roma közösség megélhetési viszonyait, alacsony társadalmi helyzetét teszi felelőssé abban, hogy a gyerekek az iskolai tanulmányaikban nehezen teljesítenek. Okként megjelenik a cigányok marginalizálódása, a „cigányság" mint egy fajta stigma, a gyerekek negatív családi „hozománya". Ebben az értelmezésben a cigányság önmagában egy fajta közösségi fogyatékosságot, hátrányt jelent.

„Fehéren-feketén: a cigány cigánytól csak cigányságot tud tanulni, nincs itt mit kertelni, de ha megemeljük a létszámot, ami körülveszi, az jobb érzésű, s akkor erre lesz nyitott, s át fogja venni az értelmes, intelligens viselkedést. Ezeknek a népeknek csak a van, amit tekintélyben megkaphatnak, ők nagyon tekintélytisztelők azért, és mi számukra az érték, a jövedelem, meg az a tudás, amit azonnal aprópénzre tud váltani. Valami teljesen más az érték a számukra. (…) Amit közvetlenül fel tudnak használni, de az hogy most a koszinusz számítást, meg a kovalens kötést tanítani hetedikben? Felejtsük el. Nem tudja életszerűvé tenni, ez nem érték az etnikum számára. (…)" (idős, általános iskolai pedagógus)

„Furcsa réteg ez (…), de hogy nincsenek magyarok, ők egymást lehúzzák, én azt mondom. Mennek le a mocsárba abszolút. Voltam egy-két családnál látogatóban és látom, hogy hogyan élnek, s azt látom, hogy a tanulás az igazán nem motiválja őket. Azt látják, hogy felnőnek, és nem tudom miből élnek, fakivágással nem tudom pontosan, a tanulás az nem jelent számukra kiugrási lehetőséget. (…) Úgy gondolom, hogy a mindennapi megélhetési problémák felemésztik azt, hogy megnézzék, hogy a gyereknek van-e házi feladata, be van-e pakolva, milyen jegyet kapott. Úgy látom, hogy vegetálnak, nem az a fontos, hogy hányas jegyet kapott, hanem

[55] Hasonló kategórizálást ld. Alcalde 2008:32-35 A spanyol oktatászociológus által felállított kategóriák megdöbbentően fedik az általam készített interjúk vélemény-kategóriáit.

az hogy egészséges legyen, én úgy veszem, hogy ebből fakadóan nem tudják ezt kivitelezni."(fiatal, általános iskolai pedagógus)

Ugyanebbe a véleménytípusba tartoznak azok az indokok tehát, mely a cigány családok cigány származását hozzák fel képzetlenségük okaként. Ezzel indokolják a pedagógusok azt, hogy a szülők nem ellenőrzik a gyerekek házi feladatát, nem fordítanak figyelmet tanulmányaikra. A romungro belső nyelvhasználatát iskolai tanulási nehézségeik indokául hozzák. Végül ebbe a véleménycsoportba tartoznak azok az indokok, amik a gyerekek hiányzásával, korai munkavállalásával magyarázzák szerény eredményeiket.

„És csak azért fontos a tanulás, a gyerek tanulása, hogy többre vigye, ne oda jusson, mint őt. És igazából nem ösztönzik a gyereket, ezt látjuk vagy nagyon-nagyon kevesen, tehát borzasztó kevés az a része a szülőknek, aki igazán ösztönzi a gyereket a tanulásra, hanem azért akarja, hogy többet tudjon a gyerek vagy többre vigye a gyerek, mert rettenetes nehéz segélyből élni vagy munkát keresni, amikor 6 osztályos bizonyítványa van. Ez viszont a gyerekeknek nagyon kevés, tehát a szülő azt mondja, hogy most megpofozlak, mert kell, hogy legyen nyolcadikos bizonyítványod.

De a gyereknek mit mondjak? Hogy tanulj gyerekem, mert mi lesz veled, hogy ha nem lesz bizonyítványod? Ez úgy igazi ösztönzést a gyereknek nem ad." (idős, általános iskolai pedagógus)

„A roma gyerekeknek, azt hiszem egészen más a mentalitásuk, mások a szokásaik, minden. Egy más nemzet, más hagyományokkal. Tehát, igen, nagyon nehéz figyelembe venni, nem, figyelembe venni lehet, de egy tanóránál nem lehet 30 gyerek közül kettőt másképp tanítani, mint a többit. Érti, hogy mire gondolok? Hiába vesszük figyelembe, vannak dolgok, amin túl kell lépnünk, és úgymond a tanórán nem lehet figyelembe venni. Sokkal hevesebb vérmérsékletűek, sokkal rövidebb a figyelmi idejük, kevesebb időt képesek odafigyelni. Zajosabbak. Rögtön megnyilvánulnak, ez a tanórán is így van, rögtön, ha valami neki nem tetszik, azt nem csendesen elintézi a padszomszédjával, hanem ugye az egész osztálynak tudnia kell, rögtön hangosan, aki ott ül mellette, annak is hangosan mondja el. Zavarja ilyen szempontból az órát, ezért mondom, hogy ezt nem lehet. Én nem értek egyet azzal, hogy külön osztályokat csináljunk, ezzel messze

nem értek egyet. Ezzel együtt… ugyanakkor tényleg az van, hogy időnként olyan szinten tudják zavarni az órát, hogy gátolják a többi gyereknek az előrehaladását. Nagyon nehéz ezt megoldani, én ezzel tisztában vagyok, hogy a káposzta is megmaradjon, meg a kecske is jól lakjon. A magyar nyelvvel biztos, hogy vannak problémáik, és otthon nagyon helyesen és nagyon támogatom, cigányul beszélnek és ez a jó. De ugyanakkor, mivel kisebbség, nekik a magyart ugyanúgy el kell sajátítaniuk, mint mindenkinek. Ezzel gond van." (idős, középiskolai pedagógusnő)

Pszichologizáló érveket képviselő vélemények

Ez a véleménycsoport a roma gyerekek sikertelenségét sajátos, cigány érzelemvilágúkból eredezteti. Ezt jelöli meg a sikertelenség okának. A pedagógusok a gyerekeket általánosságban fűtött érzelmi világúaknak tartják, ebből adódóan alacsony érdeklődési szintűeknek, pontosabban leköthetetlen figyelműeknek írják le. A tanulásban kitartásuk hiányosságát róják fel, gyakran alacsony intellektust tulajdonítanak nekik. A roma gyerekek tanítását alapvetően kudarcra ítéltnek tartják, hiszen olyan, számukra evidens dolgok hiányoznak hozzá, amik – véleményük szerint – pótolhatatlanok. Az első véleménycsoportra hasonlít a pszichologizáló vélemény abban, hogy mindezt a roma közösség sajátosságának vélik, a „cigány-érzelemvilágnak", mely adott, s mely megakadályozza a fiatalokat abban, hogy sikereket érhessenek el tanulmányaik során.

„Tehát érzelem emberek. Az érzelmeken keresztül meg lehet őket közelíteni és nagyon meg lehet őket szeretni, az osztályomat is egyre jobban, tehát most a nyolcadikra nagyon összeforrtunk, viszont embertelenül nehéz. Ez nem panasz, hanem… én úgy gondolom, hogy nagyon alacsony az érdeklődési szintjük, tehát más az értékrendjük. Az ember próbál egy tágabb világot behozni az ő kis világukba, és úgy tűnik, hogy ők kevesebbel is megelégszenek. Én azt szoktam mondani, hogy azt tudjuk tanítani, aki akar tanulni. Nagyon sok esetben azzal kell megküzdenünk óra elején, hogy lehet, hogy 10 percig is eltart, amíg áveszem, hogy akarjon, hogy ő is akarjon ügyelni, megtanulni, meg érdekelje őt a dolog." (idős, általános iskolai pedagógus)

Genetikai alapú vélemények

A pedagógusi vélemények legszélsőségesebb fajtái közé tartoznak azok, melyek a cigányság különböző genetikai állományával magyarázza a roma diákok sikertelenségét. Ez a vélemény típus „felmenti" a diákokat, az alacsony teljesítményük okaként biológiai hátrányt említ, s ez a hozzáállás is eleve kudarcra ítéltnek tart minden erőfeszítést az oktatásban való részvétel sikerességéért. A genetikai vélemény a tanár szerepét az oktatás sikertelenségében minimálisra redukálja, egy megváltozhatatlan stagnáló oktatási helyzetet állít fel: a genetikailag determinált diákok és tanárok hiábavaló küzdelme.

„… szóval nagyon erős érzelmi életet élnek. Szerintem ez kimutatott is, hogy az érzelmi indulati kontroljuk más, mint a többi. (Ez kulturális sajátosság…) Szerintem ez genetika is. Nem tudom, ezt nem tudom, de annyira bennük van, hogy hihetetlen. Kíváncsi vagyok, hogyha valahol máshol nevelkedne, akkor… De szerintem akkor is bennük volna. Ha Kanadában vagy Finnországban, szerintem, akkor is bennük volna." (középkorú, általános iskolai pedagógus)

„Az köztudott, hogy biológiai rendszerük hamarabb fejlődik, mint a nem romáké, ott már előjön a magasabb életkorban az erőszakosság, sokkal jobban." (idős, általános iskolai pedagógus)

A felsorolt pedagógusi vélemények különböző kombinációkban is felbukkannak az iskolában. Jellemző rájuk, hogy a tanárok a meglévő oktatási problémát próbálják magyarázni, saját kulturális nézőpontjukat használva érvként. Minden pedagógusi tapasztalatuk ellenére értetlenül állnak szemben a felmerülő problémákkal. A helyi romungro közösség sajátos kulturális és viselkedési normarendszerével nincsenek tisztában, s ezért konfliktus megoldó próbálkozásaik is mérsékelt, látszólagos sikerrel járnak csak.

A tanár-diák viszonyban nem egy fiatal iskolás és egy szakképzett pedagógus jelenik meg, hanem a különböző nemzetiség származás kerül előtérbe. A pedagógusok a diákok iskolai problémáit, a saját tanítási nehézségeiket egyaránt a fiatalok cigány származására vezetik vissza. A romungro kulturális sajátosságokat szinte kivétel nélkül „rossznak" tételezik fel (kis kivétellel „másnak"), olyan adottságnak, melyen neveléssel, irányítással változtatni kell. Minimális esetben próbálják oktatási, nevelési módszereiket alakítani a cigány fiatalok világának „másságához".

Erre példa, hogy szinte valamennyi pedagógus említette a felső tagozatos fiatalok „kezelhetetlenségét", azt hogy úgy viselkednek, mintha „már felnőttek lennének". Ám egy olyan, tanárral készített interjú sem volt, amely ezt a „felnőttséget" elfogadta volna, a diákban nem visszaszorítani igyekezett volna „érettségét", hanem egyfajta egalitárius viszonyt alakított ki volna vele. A 13-14 éves fiatalok egyenlő partnerségre való törekvését a pedagógusok „tiszteletlenségnek", „neveletlenségnek" érezték. Az iskolában a diákok „cigányságának" látványossá válása, ami jelentkezhetett akár a korcsoporti határ sajátosságban, akár a nemi szerepek egyediségében vagy a munka-etika megjelenésében, olyan kulturális sajátosság tehát, mely a nem cigány világban negatív értelmezési rendszert von maga után. Már nem csupán „más" kulturális sajátosságként van jelen, hanem egyértelműen „rossznak", „megváltoztatandónak" tételeződik fel.

Ebből adódóan bizalmatlanság szövi át a tanár diák viszonyt, mely általános és kölcsönös sztereotípia- és előítélet-rendszerekből táplálkozik. Ahogy tanulmányom korábbi fejezetének végén írtam, bár a diákok és a pedagógusok véleménye akár fedhetné is egymást, ám mégsem feleltethető meg egyik a másiknak. A nem cigány pedagógusok kulturálisan sajátos „rosszról" beszélnek, a cigány diákok előítéleteket, megdönthetetlen sztereotípiákat említenek. Ezt mutatja az alábbi két idézet:

„Akkor nagyon figyelik azt, hogy „hű, lenézi a cigányokat!" vagy nem nézi le a cigányokat. Tehát ezt ők maguk között mondják, s olyan hamar rányomják valakire a bélyeget, tehát vigyázni kell, még akkor is, ha nem nézi le valaki, de ad egy kettest, mondjuk az elején, amikor úgy, „persze lenézi a cigányokat". (idős, általános iskolai pedagógus)

„A cigányt, ha meglátják, azt mondják, hogy biztos fejlesztésre szorul, magyarán mondva tök hülye, s ennek a gyereknek ezzel kell megküzdenie, azért mert ő cigány. (…) Egy cigánynak sokkal többet kell bizonyítania, hogy elfogadja a tanár is, mert vagy a társak kezdik el piszkálni, vagy a tanár tesz olyan megjegyzést, amit vagy el tud az ember viselni vagy nem…" (középkorú, roma nő)

A romungro gyerekeket tanító pedagógusok módszerei

A cigány gyerekek sikertelenségét magyarázó pedagógusi vélemények után röviden összefoglalom azokat a módszereket, amelyekkel a helybéli tanárok próbálnak úrrá lenni tanítási nehézségeiken. Ezek a módszerek természetesen nem vegytisztán jelentkeznek, gyakori a különböző pedagógiai eszközök használata, ám ezek ellenére az alábbiak határozott irányvonalakat mutatnak abban, hogy a tanárok milyen sajátos nevelési-tanítási módszereket követnek.

Fegyelem

Vannak olyan pedagógusok, akik a sikert a fokozott fegyelem megtartásával, az állandó ellenőrzéssel és kemény követelményrendszerrel próbálják elérni. Rendszeres ellenőrzés, követelmények betartatása, hibák esetén komoly és szigorú – esetlegesen fizikai – retorziók. A tanár hierarchikusan a gyerek felett álló fegyelmező és szabályt betartató alakként jelenik meg. Ez a fegyelmezési rendszer adott esetben szigorúbban fordul a cigánygyerek felé, mint tenné azt nem cigánygyerekek esetében, hiszen, mint az interjú is rámutatott, olyan viselkedésbeli hiányosságokat vélnek felfedezni náluk, melyeket – a kulturális másságok figyelembe vétele nélkül – meg kell nekik tanítani. Ez pedagógusi magatartás elsősorban a gyerekek iskolai viselkedését hivatott rendezni, kevés figyelmet fordít a tudásanyag átadásának módjára.

„ Hiába akar valaki szigorkodni, ha bemegy valaki egy osztályba, az már látszik. Én nem tudom, egy szigort parancsolók magam köré, én tényleg ilyen vagyok. Ha csendet akarok csend van, ami nem azt jelenti, hogy nem nevetek a gyerekekkel, de amikor annak vége, akkor annak vége és megkövetelem, hogy köszönjön, hogy úgy szóljon hozzám és másokhoz, ahogy szólni illik, hogy úgy menjen végig a folyosón. Tehát egy fajta tiszteletet, egy fajta viselkedéskultúrát azt elvárok. (…) A szülők is belátták azt, hogy ez a nagy szabadelvűség, hogy mindent lehet és, ha verekszik vagy olyat mond a másiknak, akkor nem biztos, hogy mindig ez a vállveregetés, hogy „jól van, kisfiam, majd legközelebb nem így lesz!", mert legközelebb is ismétlődik. (…) Néha bemegyek a boltba, nézegetem, hogy mit vásárolnak, nem engedem, hogy energia italokat, chipset vegyenek. Megkövetelem, hogy hangosan köszönjenek. (…) megszoktak tőlem egy

határozott fellépést, elmondtam, hogy én mihez tartást kérek, követelek és igyekeznek felzárkózni. ” (középkorú, általános iskolai pedagógus)

Jutalmazás

A tudásanyag elsajátításának céljából a pedagógus jeggyel próbál konfliktust kezelni, adott esetben ösztönözni. A jegyeket a tanár nem a diákok tudásához méri, hanem – abból kiindulva, hogy szerényebb szellemi képességekkel rendelkeznek diákjai – alul osztályoz, esetenként órai viselkedést büntet vagy jutalmaz jeggyel. Az iskolai tanítás helyzetét, a roma gyerekek oktatását nehezen megoldható tanári feladatnak jellemzi, olyan feladatnak, ahol a hagyományos pedagógiai módszerek sikertelenek.

„Én ugyanis azt szoktam mondai, hogy amit itt adok jegyet, és amit itt kapnak jegyet, azt bizony egy-két jeggyel még magasabb… tehát muszáj. Nem adhatok mindenkinek egyest. Egy picit visszamegyek. Tehát idejöttem tanítani, minden itteni tapasztalat nélkül, s akkor azt láttam, hogy amit eddig én ötösnek vagy négyesnek gondoltam, azért hármast, tehát nem tudok jobbat adni, s akkor abba a helyzetbe kerültem, hogy a gyerek meg veszekszik, hogy ő eddig ezért ötöst vagy négyest kapott, mert jót akart kapni nyílván. Azért is nehéz magát elfogadtatni az embernek, ha új ember és rögtön rosszabbat ad, mint ami eddig szokás volt. És akkor meg kell találni a középutat és megmagyarázni a gyereknek, hogy „gyerekem tényleg jobbat szeretnék neked adni, de, ha írsz egy központi szövegértési feladatot vagy itt van, írsz egy feladatot, akkor ez milyen? Ez egyes-kettes, akkor én a félévi jegyedet nem hozhatom ki hármasra.” Ez egy hosszú folyamat, hetek hónapok folyamata, amíg elfogadták, hogy hát igen én ezt kapom, aztán látják a tanár jóindulatát, hogy ő a jobbat szeretné megadni. De most oda jutottunk, hogy megadom a kettest, mert mindenkinek nem lehet egyest adni, megegyezünk a kettes szintben magyar nyelvből – mondjuk – miközben én tudom, hogy ő egy másik iskolába megy és bukni fog. Mert neki ez a szint ez kevés. Nem azért mert az a hülye tanár nem tanította meg, hanem mert nekem sem tudja visszamondani 3-4 óra múlva, mert nem tanult. Jósolhatok én nekik 7-ben 8-ban, megtettem többször, hogy „gyerekem, ez a szint nem lesz elég még a szentendrei szakmunkásképzőben sem.” És akkor mit csinál nyolcadikban? Nevetett rajta. Most visszajön, és azt mondja, „tanár néni, mikor ér rá korrepetálni? Mert buktam”. Kevés lesz neki. Aztán lehet, hogy a világ úgy áll hozzá, hogy azt mondja, milyen hülye tanárok vannak! Én azt látom,

hogy rettenetesen kínlódom, tanítás végén úgy érezzük, mintha fát vágtam volna, de csináljuk, mert én úgy gondolom, ez a dolgunk." (idős, általános iskolai pedagógus)

Családi segítség bevonása a tanításba

Ebben a pedagógusi módszerben a tanár a szülőket segítségét kéri a jó iskolai teljesítmények elérésének céljából. A pedagógus családlátogatásra megy, s a család bizalmának elnyerésével a későbbi adódó fegyelmezési vagy tanulmányi problémák megoldását reméli megoldani. Ez a pedagógus módszer a gyereket a roma családdal és közösséggel egynek kezeli, s így fegyelmezését is a közösség támogatásával látja megoldhatónak. A pedagógus úgy véli, hogy a család hathatós segítsége és támogatása nélkül nem ér el célt nevelési, tanítási módszereivel.

„Én, amikor az osztályomban cigány tanuló megjelenik, ha senki máshoz nem jutok el, hozzájuk mindig elmegyek. Én azt tapasztaltam, hogy ha a család elfogad, elsősorban, ha az apa elfogadja, hogy én vagyok a gyerek mellett, akkor onnantól kezdve figyel arra, hogy velem ne legyen szemtelen, hogy az én szavamat, úgymond, szentnek tekintse a gyerek. És, ha én fölhívom, hogy probléma van, akkor figyelmezteti is a gyereket. Biztos, hogy ezt a kapcsolatot nagyon erősen kellene… az ilyen fajta személyes kapcsolat sokkal többet ér a család és az iskola között, és az osztályfőnök az, aki természetesen ezt a kapcsolatot építheti. Ez ér a legtöbbet. Nekem tényleg az volt a tapasztalatom, hogy, ha azt mondtam a gyereknek, hogy „figyelj, felhívom az apádat!", ilyen picikére összement és azt mondta, „csak azt ne, tanárnő, mert akkor az apu engem… lenyel keresztbe!". Tényleg figyeltek arra, ha elfogadja a szülő az osztályfőnököt. Ez kettős dolog, mert mi megkapjuk a gyerekeket, nekünk velük kell dolgoznunk. A szülők nem minden esetben képesek elfogadni a pedagógust, biztos, hogy mi is különböző stílusúak vagyunk, nem mindenki alkalmas arra, hogy ezt a kapcsolatot építeni tudja. Engem hála istennek elfogadtak. (Ha gond van a gyerekkel, akkor az apát értesítik?)

Elsősorban az apát kéne, de nem mindenki tartja ezt, mert azok, akik kevésbé tudnak úgy a szülőkkel kapcsolatot tartani, azok ugye a levelezés oldalát választják, nem a személyeset. De egyébként én úgy éreztem, és úgy tapasztalom, hogy az apa szava a döntő. Az általános iskolában inkább az anya tartja a kapcsolatot, az anya van otthon. Az anyával tartják a kapcsolatot. Egyébként a szülői értekezletre itt is az anya jön inkább el, nem erről van szó, de

az apa az, ami döntő. Ha az apa elfogad, akkor az anya is elfogad és akkor a gyerek is elfogad. Ha az anya elfogad, akkor még nem biztos, hogy a gyerek elfogad, ha az apa nem ismer, vagy nem mondja azt. Például nekem személyes tapasztalat, hogy ott a gyerek előtt mondta az apa, hogy a tanárnőnek szót fogadsz és innentől ez szent volt. lehet, hogy a másik tanárnőnek nem fogadott szót, de nekem igen. Elintézni valamit: az apával. Jó kapcsolatot tartani: az anyával." (középkorú, roma származású pedagógusnő)

Vizsgálataim rámutattak arra, hogy a romungro családok számára is fontos, hogy a pedagógus személyes családlátogatással is tartsa a kapcsolatot a szülőkkel. A tanári karból azok a pedagógusok, akik „kijárnak" a cigányokhoz, lényegesen jobb megítélés alá esnek, mint azok, akik nem teszik ezt meg. Jó megítélésük független attól, hogy tanítási gyakorlata során milyen sikereket tudnak elérni a gyerekekkel, alapja pusztán a személyes kapcsolat. Ennek ellenére az általános iskola és a középiskola tanári gárdájából egyaránt kevés pedagógus látogatja meg a cigány családokat.

Az oktatás konfliktusai

A kárpáti cigány gyerekek az általános iskolát szerény eredményekkel végzik el. Zömében szakmunkásképző iskolában, ritkábban középiskolában és elvétve gimnáziumban folytatják tanulmányaikat. Mindhárom középfokú végzettséget adó intézménytípusban sikertelenek, magatartási problémák vannak velük, buknak vagy évről-évre tanári „kegyelemből" bukdácsolnak át. Az oktatás nyújtotta lehetőségek, az értelmiségi pálya láthatóan zárva van előttük.

Az általános és a középiskolában is problémaként jelennek meg a diákok, egyrészt a tanárok számára nehezen kezelhető fegyelmezetlenségük, másrészt pedig tantárgyi tudásuk hiányosságai miatt. A pedagógusok, mint a vizsgálatok rámutattak, értetlenül állnak a gyerekek viselkedése és tanításuk sikertelensége előtt. A gyerekek „problémásságának" okát egyértelműen cigányságukban keresik, szembesülnek a diákok „másságával", de mivel nincs tudásuk a romungro közösség kulturális sajátosságairól, nem tudják kezelni ezt. Mindezzel létrehozzák a „rossz cigány" képét, aki fegyelmezetlen, hangos és szemtelen. A diákokkal való konfliktusaik során, ezekkel a tulajdonságokkal vádolják a fiatalokat, melyet az etnikai

származásukból eredeztetnek. A diák-pedagógus viszony ezáltal „interetnikus viszonyként" tételeződik.

A romungro közösség korosztályi határai máshol vannak, mint a nem cigány társadalomban. A falubeli magyar közösséghez képest korábban, különböző „felnőtté tevő-szakaszokon" (munkavégzés, felnőttvilág verbális készletének használata) keresztül jutnak el a gyerekek a felnőtté tevő szertartásig (nyolcadik osztályos ballagás). A cigány felnőtt társadalom ideális viselkedési módjának elsajátítása, a gyerekek „jó kárpáti cigánnyá" nevelése a közösség belső idejében történik. Abban az időben, amikor a gyerekek visszajönnek a „nem-cigány világból" a térben és mentálisan is elhatárolt cigány világba. A romungro közösségben a délután a munka ideje, az általános iskolás, felső tagozatos „gyerekek" pedig a felnőttséget tanuló nagyok.

A fiatalok minden iskolai napon átlépnek mentális és fizikai határokat a cigány és a nem cigány világok között. Naponta élnek kétféle normarendszer szerint viselkedési és tér, illetve időkezelési szabályok tekintetében. Természetesen a fiatalok elsajátítják a saját viselkedési és normarendszerük mellett a nem cigány világ viselkedési és szabályrendszerét is, hiszen erre óvodás koruk óta szocializálja őket a nem cigány világ. Hasonlóan a többi kisgyerekhez tanulják meg a mindennapi együttélési szabályokat. Egyéni habitusuktól függően igazodnak is az elvárásokhoz, megtanulnak „láthatatlanná" válni.[56] Tudnak „élni" normakövető diákként és tudnak normaszegőként is. Mindemellett a diákok viselkedése iskolai konfliktusos helyzetekben látványosan „cigány viselkedésűvé" válik: az őket szidó pedagógusoknak kárpáti cigány nyelven válaszolnak, gyakran szavába vágva kiabálnak velük, s olyan helyzetbe is torkolhat a konfliktus, hogy leköpik őket. Olyanná válnak, mint a tanáraik által körvonalazott, s gyakran feléjük közvetített „rossz cigány" kép.

A cigány fiataloknak olyan kulturális rendszerbe kell szocializálódniuk, ami kezdetben különbözik a sajátjuktól, később már határozottan szemben áll azzal. Ebben a rendszerben saját normáik, viselkedési sajátosságaik rossznak tételeződnek, időbeosztásuk szembekerül a nem cigány világ idejének kiterjesztésével, azaz a délutáni munka ideje a tanulás idejével. A fiatalok

[56] Ahogy Patrick Williams, francia antropológus, ezt a jelenséget jellemezte: „Ez a láthatatlanná válás óvja meg őket mindazoktól a reakcióktól, amelyek törvényszerűen bekövetkeznek, amikor az úgynevezett befogadó-közeg felfedezi a cigányok jelenlétét." Williams 2000, 1996.71-72

– közösségük normáiból adódó – korcsoportbeosztása semmisnek nyilvánul az iskola idejében: a fiatal felnőtteket nap, mint nap újra gyerekként kezelik.

A romungro kultúra – bár a falubeli normarendszerhez hasonló jellegzetességekkel is rendelkezik – más, mint a nem cigány kultúra. Ez a másság ismeretlen marad, rejtetten létezik, olyan belső térben és időben, ahova nem cigányok ritkán jutnak el. A cigány családok igyekeznek kívülről látható életvitelükkel minél kevesebb feltűnést okozni. Amennyiben látványosan „cigányként viselkednek", annak megvan a helye és az ideje a faluban. Vannak olyan alkalmak és idők, amikor a romungro közösség viselkedése prezentáltan „cigánnyá" válik. „Elismert" cigányságukat mutatják jellegzetes munkáik (szegkovácsság, kőfaragás), a cigány ünnepük (Cigány majális) és a falunapok cigány műsorszámai (Terne Phrala együttes). Ezek az idők és helyek, ahol a „cigányként" való viselkedés elfogadott a nem cigány környezetben. Ha ugyanez a viselkedés kikerül a „megengedett" térből, s szembekerül a nem cigány viselkedés normáival (mint például az iskolai konfliktusok idején), akkor egyben a meglévő előítélet és sztereotípiarendszerbe illeszkedik bele. Abba az értelmezési rendszerbe, ahol a cigány viselkedés egyet jelent a normaszegéssel. A „rossz cigány" képét a nem cigány világ legalább annyira megkonstruálja, mint amennyire a roma diákok használják azt időnként. Úgy viselkednek, ahogy a tanáraik szerint viselkednek „a" cigányok. (ue: Casa-Nova 2009, Salza 2009, Lydaki 2009)

Azok iskola tanárai nehezen tudnak mit kezdeni a diákok a domináns kulturális viselkedési szabályokat sértő viselkedésével, és „favágó-feladatnak" érzik tanításukat. A tanárok és a diákok is egyaránt a minimumot célozzák meg, a legkevesebbet, ami tananyagban átadható, s ami a szakmai papír megszerzéséhez elegendő. Ebben a rendszerben nem érzik jól magukat sem a diákok, sem a tanárok.

Mindezek után felvetődhet a kérdés, hogy a romungro gyerekek továbbtanulási sikertelenségein lemérhető oktatási nehézségek valóban magyarázhatóak-e a cigány és a nem cigány kultúrák közötti mássággal? Valóban ennyire más a cigány világ? Ez valóban szinte lehetetlenné teszi oktatásukat? Cigány problémáról van szó? Vagy inkább „nem cigány" problémáról? A cigányságban konstruálódik a konfliktust okozó másság vagy a nem cigány világ

konstruál másságot? S végül a „másság" nem akkor konstruálódik, amikor „a befogadó közeg felfedezi a cigányok jelenlétét"? (Williams 2000, 1996.71-72.)

„Iskola a határon"

A kérdés tehát az, hogy – a helyi cigány gyerekek példáját nézve – hogyan lehetne segíteni, könnyebbé tenni a cigány fiatalok iskolai szereplését? Mi lehetne a megoldás egy más kulturális rendszerből érkező gyerek számára, hogy az iskola ne csupán teher és kényszerű rossz legyen, hanem olyan, aminek hasznát tudja venni. Mivel lehetne az iskolában tanító pedagógusok számára könnyebbé tenni a tanítást, segíteni – jó esetben elkötelezett – munkájukat.

Úgy vélem, az iskolai oktatás területére emelve át a problémákat reflektálni kell arra, hogy az iskolarendszer milyen lehetőségeket kínál fel a – bármilyen szempontból való – „másság" tanulási, tanítási folyamatba való integrációjára. Meg kell vizsgálnunk, hogy az iskolarendszer hogyan dolgozza ki a másságot. Milyen módon tekint rá: homogenizáló tanmeneteket és pedagógiai módszereket, gyakorlatokat teremt meg, hozzájárulva ezzel a társadalmi kirekesztéshez vagy pedig elősegíti a kulturális többnyelvűséget, s ezzel talán képes megtörni a közoktatásban megjelenő egyenlőtlenségeket?

„Nem tudjuk biztosan – írja – melyik út vezetne az emberiség nagyobb jólétét szolgáló szélesebb társadalmi igazsághoz, de azt tudjuk, hogy ez az út csak más kultúrák szolidáris és reményteljes keresztezésével építhető ki, társadalmunk és iskoláink megújításával, az álmaink és vágyaink társadalma és iskolái, a polgárjogokat védelmező interkulturális társadalom és iskolák irányába indulva.„ (Casa-Nova, 2009:111) Maria José Casa-Nova romológus a kulturális különbséget hatékonyan kezelő iskolarendszer felé vezető utat mutatta meg a portugáliai cigánygyerekek oktatási nehézségeiből okulva. Mi sem járhatunk más úton itt a mai Magyarországon.

Irodalom

Alcalde, José Eugenio Abajo (2008): Cigány gyerekek az iskolában, Nyitott Könyvműhely, Budapest

Bakó Boglárka (2007):, A kettészakadt falu, az általános iskola tükrében. kézirat

Bódi Zsuzsanna (1998): A gyermekek munkára nevelése. In: Kovalcsik Katalain szerk. Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. BTF-IFA-MKM, Budapest 208-213.

Casa-Nova, Maria José (2009) Etnicitás, nem iskolázottság. Duna Palota Kulturális KhT. Budapest

Falu Lap (2007): http://www.kozhazcsob.axelero.net/0703_index.htm

Geertz, Clifford (1988): Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Vári András (szerk.) Misszionáriusok a csónakban. Akadémiai Kiadó, Budapest

Lydaki, Anna (2009) Régi idők vándorai egy modern világban. Duna Palota Kulturális KhT. Budapest

Salza, Carlotta Saletti (2009) „Vándortáborok gyermekei" – boszniai cigányok Torinóban. Duna Palota Kulturális KhT. Budapest

Stewart, Michael Sinclaire (1993): Daltestvérek. T-Twins Kiadó, MTA Szociológiai Intézet, Budapest

Turner, Victor (2002): A rituális folyamat. Osiris Kiadó, Budapest

van Gennep, Arnold (2007): Átmeneti rítusok. MTA Néprajzi Kutatóintézete, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan, Budapest

Kulcskérdések a társadalomkutatásban V.
2015. március 26-27.
Traumák és tabuk

ALKOTÁS A KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIAI KUTATÁSBAN VÁLOGATÁS EGY ALKOTÓMŰHELYBEN VÉGZETT KUTATÁS ESETEIBŐL

SOÓS KATALIN

Alkotótevékenységek és interakcióik vizsgálata az értékek dimenzióiban

A kulturális antropológiai kutatás nélkülözhetetlen eszköze a részvételi alapú terepmunka, a résztvevő megfigyelés. Ennek során a kutató huzamosabb ideig részt vesz az általa kutatási terepnek választott csoport életében. A kulturális antropológus az általa kutatott csoportot holisztikus szemlélettel és émikus módon igyekszik megfigyelni, majd a csoporttagok megélt tapasztalatairól adott beszámolói mentén elemzi és interpretálja megfigyeléseit.

Jelen beszámoló egy kulturális antropológus kutatásának eredményeit az értékek különböző dimenziói köré szervezve mutatja be. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a magyarok és a Magyarországon élő migránsok egy csoportjának egy éven át zajló alkotói együttműködése során milyen értékek és értékkategóriák fogalmazódtak meg a létrejövő művekben és az alkotói folyamat során a résztvevők megnyilatkozásaiban, megnyilvánulásaiban.

A kutatás elméleti keretei a vizuális antropológia, a résztvevő megfigyelés, a részvételi akciókutatás (P.A.R.), a részvételi művészet és a public art fogalmi megközelítésein keresztül rajzolódnak ki. Az értékek, ahogyan a szociálpszichológiai és a kulturális antropológiai tudományos diskurzus által jelölt konceptuális térben, itt is olyan eszmei objektivizációkként jelennek meg, amelyek által az ember a dolgokban felismert, nekik tulajdonított minőséget kifejezi (Váriné 1987:53).

A tanulmány egy konkrét folyamatra és az ahhoz kapcsolódó alkotások, produktumok, események megfigyelésére koncentrál, amelyek során a Magyarországon élő migránsok és nem migránsok egy közös, kooperatív alkotófolyamatban, elsősorban vizuális és audiovizuális alkotásokat hoznak létre, valamint reflektálnak műveikre. Az elemzésre kerülő folyamat, az

interakciók és alkotások alapja az alkotótevékenység során közösen megélt tapasztalat. Az alkotások elkészítésében különböző módon és mértékben részt vettek a kutatók, művészek, nem művészek, migránsok és nem migránsok.

A különböző vizuális és azt kiegészítő nem vizuális reprezentációk és reflexiók - amelyek a kreatív alkotófolyamatok során felszínre kerülnek - lehetőséget nyújtanak számunkra egy komplex antropológiai elemzésre. *„A kulturális antropológia módszerei abban lehetnek a segítségünkre, hogy a migrációt élő folyamatában értsük meg."* (Prónai, 2005:13) A kortárs képzőművészeti gyakorlat egyes elemei és a különféle vizuális alkotó technikák beemelése az antropológiai kutatás módszerei közé új lehetőségeket nyithatnak a terepmunkában és az interpretatív antropológiai elemzésben. Olyan összefüggéseket, struktúrákat, kategóriákat találhatunk, amelyek a vizualitáson, a kreativitáson, a kooperáción és nem utolsó sorban az interakciókon keresztül tárhatók fel. Lehetőség adódhat a képi vagy performatív kommunikációs csatornák beiktatása által olyan látens tartalmak vagy kategóriák felfedésére, amelyek az interjúk vagy a megfigyelő részvétel során nem kerülnek felszínre.

A kutatás a Kreatív Konszenzusok Műhely rendszeres alkotómunkáján keresztül vizsgálja az interakciókat, az interakciókban pedig az értékekkel kapcsolatos tartalmakra is fókuszál.

Olyan csoportban kutatok, ahol migránsok és magyarok együtt alkotnak. Az általam választott kutatási módszerek révén megfigyelhető, hogy a résztvevők bevonásának az aktusa az alkotásba hogyan hat a kutatás eredményeire. Ebben a speciális helyzetben kutató és kutatott, civil és művész, migráns és nem migráns egyazon közös terepen, egyazon közös térbeli és időbeli keretben dolgoznak.

A műhelyben résztvevők magukat migránsként definiálták, a magyarok[57] és a migránsok egyaránt újsághirdetésekre és migránsokat segítő civil szervezeteken keresztül jelentkeztek a meghirdetett programra. Egy év alatt 32 héten keresztül 64 résztvevő bevonásával hoztunk létre alkotásokat, és végeztem kutatást. A megfigyelések a kreatív alkotómunkára, csoportos beszélgetésekre, egyéni interjúkra és az alkotásokra mint produktumokra irányultak. Jelen elemzésem az ezek együttesében megmutatkozó értékek feltárását célozza meg. Az általam

[57] magyarok, ebben az esetben magyar állampolgárok, többségük huzamosabb ideje Budapesten él.

végzett kulturális antropológiai kutatás formája egyszerre antropológiai adatgyűjtés és irányított kutatási folyamat. A különböző perspektívák – magyar és migráns, művész és nem művész nézőpontok – egymásra vetülésén keresztül kaphatunk képet a magyarok és a migránsok tapasztalatairól, érzéseiről és elképzeléseikről, valamint azok egymásra hatásáról. Mindezen reprezentációkban található utalás arra, hogy mit tartanak a résztvevők helyesnek, kívánatosnak, jónak, szépnek vagy épp ellenkezőleg: rossznak, csúnyának, kerülendőnek. A különböző művészeti és/vagy vizuális megközelítések és eszközök lehetőséget adnak a kutatás során arra, hogy a különböző megfigyelésekhez és elemzésekhez változatos módszereket rendeljünk. A különböző kérdéseket más-más kutatói hozzáállással fogalmazzuk meg, amely révén közelebb kerülhetünk a jelentésekhez. Az értékek, amelyek gyakran együtt járnak, különös viszonyban követik egymást. Komplexitásukban, értékcsoportokban válhatnak megragadhatóvá.

Ahogyan Geertz is hangsúlyozza: a másik szemszögének megértéséhez nem elég az empátia és az, hogy beleéljük magunkat a másik helyzetébe. A mindennapi beszélgetésekben számtalan fölösleges üzenet hangzik el, és a felek addig módosítanak, amíg el nem jutnak a megértéshez, illetve a jelentéshez. (Geertz 1994) „*A kultúrák közti kommunikáció során, valamint akkor, amikor egyik kultúráról írunk egy másik kultúra tagjainak, a kulturális Másik tapasztalat-közeli, helyi fogalmai szembekerülnek az írónak és olvasóinak megszokottabb, tapasztalat-távoli fogalmaival.*" (Marcus é.n.)

A terepmunka kerete

A Konszenzus Műhelyek programjai indulásuktól fogva kettős célt szolgálnak. A Konszenzus Műhelyek egyik célja, hogy olyan informális kapcsolatok kialakulását támogassák, amelyek alkotások létrehozása révén jönnek létre migráns és migráns, valamint migráns és magyar emberek között. A műhelymunka folyamata során olyan új kulturális termékek keletkeznek, amelyek későbbi kapcsolatok kiindulópontját jelenthetik. A migránsok és magyarok valós történeteinek reprezentációi manifesztálódnak az alkotásokban, amelyek a nyilvános térbe

kerülve szélesebb körben is láthatóvá válnak pl.: online vagy televíziós médiában, kiállításokon. A műhely másik célja az interkulturális kapcsolatok megfigyelése és elemzése a műhely résztvevőinek csoportjában kulturális antropológiai és egyéb módszerekkel.

A műhelyek résztvevői különböző országokból érkeztek, más-más kulturális háttérrel, más-más elvárásokat támasztva a műhely munkája felé. 314 (informális, segítő) kapcsolat jött létre a különböző műhelysorozatok során, és kb. 70-en vettek részt a projektben. Négyféle műhelyt szerveztünk, négy különböző témakörben.[58] Nyolc-tíz találkozást ölelt fel egy-egy témakört. A négy téma négy apropót adott az alkotásra, négyféle „forgatókönyvet", alkotói, kutatói stratégiát, négyféle különböző módszert és megközelítést is jelent. Hogy melyik műhely módszere és eredményei hogyan alakultak, azt nagymértékben befolyásolták a műhelyvezető kutatók megközelítései és kérdésfelvetései, valamint a résztvevők elvárásai, attitűdjei és értékrendje is.

A résztvevők között voltak művészek és nem művészek, migránsok és nem migránsok egyaránt. Mindannyian Magyarországon, Budapesten élnek. A projekt financiális hátterét egy EIA pályázat biztosította, így a migráns résztvevők között nem voltak az Európai Unió polgárai, valamint menekültek. A résztvevők között iráni, afgán, orosz, amerikai, grúz, brazil, vietnami, kínai migránsok is voltak, akiknek az érdeklődése bizonyos pontokon egyezett. Ilyen volt például az aktivitás, a közösségi tevékenységek iránti nyitottság és lelkesedés, a kapcsolatépítésre és a kreatív aktivitásra való igény is.

A kutatás során megvizsgáltam, hogy milyen vizuális és verbális eszközöket használnak az alkotásaik során a migráns résztvevők önmaguk és sajátként megélt etnikai kultúrájuk leírására, ezen belül is főleg értékeik bemutatására. Hogyan használják ezeket az eszközöket? Hogyan hatnak egymásra a saját kultúrából hozott és/vagy az interkulturális viszonyokban formálódni látszó értékek, amelyek a művekben és megnyilatkozásaikban megmutatkoznak? Ezeken belül

[58] Kéri Rita kommunikációkutatóval együttműködésben különböző kutatási céljainkhoz különböző műhelyeket szerveztünk

megkerestem azokat, amelyek a migráns létre vezethetők vissza[59] és amelyek a hozott kultúra sajátosságaiból adódhattak.

Megvizsgáltam, hogy a résztvevők hogyan beszélnek a művészetről, és milyen személyes viszonyról számolnak be a művészettel kapcsolatos elvárásaik tekintetében. Mit tartanak szépnek, kívánatosnak, mit várnak el maguktól az alkotás során és milyen igényeket támasztanak egy műalkotással kapcsolatban? Megnéztem, hogy milyen motivációik vannak és azokhoz milyen értékalapú választások társulnak. Némely esetben a válaszok az alkotói folyamatban mutatkoztak meg, máskor pedig az alkotásokra adott reflexiókban, nem ritkán viszont magukban az alkotásokban.

A kutatás során építek a részvételi akciókutatás gyakorlatára, amely hangsúlyt helyez arra, hogy olyan párbeszéd alakuljon ki, amely sokrétű értelmezési perspektívának adhat teret. A terepmunkán alapuló kvalitatív kutatás fontos szerepet játszik abban, hogy a kutatott csoport tagjainak érzéseire és világlátására összpontosíthassunk. A P.A.R. mint kvalitatív kutatási módszer révén a társadalomkutatásban megnő a mimetikus folyamatok jelentősége, a kutató hasonul a kutatottakhoz és világukhoz (Wulf 2007). Erre a hasonulásra, valamint e hasonulás dimenzióira építem a kutatási szituációba beépítésre kerülő alkotási tevékenységre alapuló módszereket. A performatív folyamatok kutatása során a résztvevő megfigyelés, a fényképek, az audió- és videófelvételek különösen alkalmasak arra, hogy interpretálják a test társadalmi, esztétikai és nyelvi megjelenítésének dimenzióit. (Soós 2011)

A kutatás során fontosnak tartom elszakadni a hitelesség retorikájától, amely nem életszerű, és azt feltételezi, hogy a kutatás valamiképpen az élettől független figyelem, amely objektív lehet, és nem része valamilyen kooperatív helyzetnek. A kutató és a kutatott egyformán ágens, mégis a módszerek használatában valamiféle dichotómiát feltételezünk a mondó, cselekvő,

[59]A TÁRKI 2009. júniusi vizsgálata alapján Magyarország felnőtt lakosságának egyharmada idegenellenes, a megkérdezettek 57%-a szerint pedig mérlegelné, hogy milyen etnikumhoz tartozó személyt fogadjunk be, így a többségi társadalomnak mindössze 10 %-a tekinthető idegenbarátnak. A pirézeket a mérlegelők kétharmada nem engedné be az országba. Ez mutatja, hogy a migránsokkal szembeni bizalmatlanság gyakran nem valós tényeken alapul. A kutatási eredmények mellett az on-line fórumok is tanúsítják a bizalmatlanságot, idegenkedést, félelmet és elutasítást a bevándorlókkal szemben, ez az attitűd és az általuk kiváltott diszkriminatív cselekedetek akadályozzák a bevándorlók integrációját személyes tapasztalat hiányában, leginkább a médiából tájékozódnak, ahol gyakran előítéletes, sztereotip információk jelennek meg a bevándorlókról.

narrátor, beszámoló, interpretátor stb. és az elszenvedő, alany, tárgy, adatközlő stb. között. A közös ügy, helyzet, szituáció megléte kiemelten fontos választott módszereim esetében, mert olyan szerepbe helyezi az antropológust, amely nem kizárólag a kutatásról szól.

A kreatív alkotó műhelymunka egy olyan mesterségesen generált helyzet, amely a kultúra és a társadalom kutatásában alkalmazható kategóriák megtalálásában segítségünkre van.

Az alkalmazott módszerek elemei és megközelítései:

A végigkísért négyféle tematikus műhely az alábbi témakörök köré szerveződött: konyha (étkezés), lakberendezés, (dizájn), újmédia és (film), életmód (a jó élet). A műhelyek témái apropót kínáltak a párbeszédre és az alkotásra, de rugalmasan alakíthatók voltak, pusztán igazodási pontokként funkcionáltak. Olyan témákat igyekeztünk választani, amelyekhez mindenki tud valamilyen módon kapcsolódni és amelyek vizuálisan könnyen megragadhatók. Megközelítésüket tekintve kétféle hozzáállással dolgoztunk, két műhely esetében kognitív pszichológiai és kommunikációelméleti paradigmák mentén alakítottuk a kutatás módszereit, a másik két műhely esetében pedig a kulturális antropológia és a közösségi, dialóguson alapuló művészet megközelítéseire építettünk.

A kétféle megközelítés, a kulturális antropológiai és az alkotó művészeti hozzáállás lehetőséget biztosít számunkra egy olyan perspektíva bevezetésére, amely nem az egyikből vezeti le a másikat, hanem egy közös, harmadik minőséget, nézőpontot hoz létre.

Az alkotói folyamat

Az általam vizsgált (részben generált, részben megfigyelt) helyzetekben a világok – az alkotók, kutatók és résztvevők világai – összefésülődnek. A munka irányát nem cél vagy probléma jelöli ki, ugyanakkor a folyamat jó eséllyel beindíthat, spontán felszínre hozhat várt és nem várt konfliktusokat is, amelyek nem előzetesen felismert vagy megcélzott problémákat képviselnek. Az alkotási folyamat új dimenziót generál, amely kitágítja a továbblépés terét. A mű ürügy a visszatérésre, nemcsak terméke, hanem eszköze, apropója és állomása is az interakciónak.

Választott módszereim reflektálnak a kortárs képzőművészeti gyakorlatokra, a kritikai művészetre, a részvételi alapú képzőművészetre, és a részvételi akciókutatásra. A gyakorlatban a műhelyekben filmek és vizuális alkotások, fotók, rajzok, festmények, installáció, objektek, kiállítások jönnek létre.

Az értékek

Ahogyan az értékek, az attitűdök is pszichikus reprezentációknak tekinthetőek. Mindkettő a motiváció valamilyen formája. Az értékek absztraktak és némileg állandóak, legalábbis lassan változnak (Ingelhart, 1977, 1997), az attitűd változékony, viszont rendelkezik értékelő aspektussal. Az attitűd lehet individuális, de az érték elsődleges terepe mindig az egyéneknek a csoportban, illetve a társas közegben zajló élete, tudat- és élményvilága, tevékenysége. Katz, Triandsen, Moscovici egyaránt úgy vélik, hogy az attitűdök az egyén orientálódásában, a környezeti elemek és folyamatok elrendezésében a „rend" mentén valamiféle belső egyensúly megteremtésében, fenntartásában játszanak szerepet. Az ember minden tárgyához és jelenségéhez való viszonya lehet csak attitudinális és lehet csak értékvezérelt is. (Váriné 1987: 39) Az értékek mindenképpen motiváló erővel bírnak.

Tapasztalatok, eredmények

Példák a folyamat során mutatkozó értékekre

A műhelyek némelyikén olyan helyzetet generáltam, ahol a résztvevőknek együtt kellett dolgozniuk. A migráns és nem migráns alkotópárok azon fáradoztak, hogy valamilyen alkotói problémát megoldjanak. Az egyik esetben egy olyan nagyméretű tárgyat kellett tervezniük és létrehozniuk, amelyet egyedül körülményes lenne megalkotni. A másik esetben egy komplex tervezési feladattal találták szemben magukat, ahol sokféle szempontból kellett előzetes terep-

és igényfelmérést végezniük ahhoz, hogy átlássák, mire van szükség vagy mire van lehetőség. Terveik elkészítése során alkalmazkodniuk kellett a megrendelői igényekhez. (A megrendelő itt a csoport egyik vietnami tagja volt, aki üzlethelységének berendezéséhez, dizájnjához kért segítséget: ötleteket és terveket a többi résztvevőtől). Számítottam rá, hogy a szereplők különböző perspektívákat fognak behozni, és különböző mértékben lesznek felkészülve technikailag a feladatok megoldására. Muszáj volt kooperálniuk, hogy eredményt érjenek el mindkét esetben, ám más-más módokon. Minden csoport elkészítette a tárgyait és a tervét. A műveik magyarázata során tudatosították is az elvárásaikat, amelyekhez az alkotás során igazodni kívántak. XB, kínai festőhallgató az üzlethelyiség vizuális koncepcióján együtt dolgozott egy kulturális antropológussal. XB precízen mindent lemért, vonalzóval szerkesztve rajzolt, törekedve arra, hogy tervrajza átgondolt, pontos és könnyen érthető legyen. Mindez azt sugallta alkotótársának, hogy XB professzionális tervező. Alkotótársa kevésbé érezte kompetensnek magát, így háttérbe vonult. Praktikus tanácsokkal látta el a szorgalmasan és gyorsan rajzoló XB-t arra vonatkozóan, hogy milyen felhasználásra számíthatnak a bolt tulajdonosai, amikor a magyar vendégeket szolgálják majd ki. A fogyasztói szokások, a magyarok ízlésének felmérése lett az ő szerepe, illetve a tervek bemutatásakor ő fogalmazta meg a magyarázatokat, valamint XB rajzán mutatta meg, hogy hogyan képzelték el a megvalósítást. XB a közös alkotási folyamatot inspirálónak találta, mert általában egyedül dolgozik a műtermében. Általában arra törekszik, hogy saját festői nyelvét kidolgozza, és festészettechnikáját fejlessze. Véleménye szerint a nyitás a kooperációra a munkájában fontos előrelépés lehet számára alkotói hozzáállásának tekintetében. Nyitottabbá és együttműködőbbé válva több mindent tud meg a világról, és ezeket az újfajta tudáskészleteket képes lesz majd beépíteni nem csak a hétköznapi életébe, hanem alkotói munkájába is. A nyitottság, a kíváncsiság, az együttműködés olyan értékek, amelyeket meg is fogalmazott magyarázata során. A precizitás, a szakmai alaposság, a befejezettségre való törekvés, a szakmai fejlődés lehetőségébe vetett hit pedig olyan kívánatos művészi, alkotói attitűdök, amelyek a jónak, igényesnek, professzionálisnak tartott munka létrejöttének előfeltételei a szemében. Nyitottsága ellenére a munkafolyamatba nem vonta be a társát, kijelölve a professzionális és a hozzá nem értő között a határt. Azzal a lépéssel, hogy komfort zónáját elhagyva kollaboratív

csoportmunkára adta a fejét, és szakmai tudását egy előre nem megjósolható folyamattal és kimenetellel bíró kreatív, kockázatokkal járó közösségi tevékenységben a közösség számára rendelkezésre bocsátotta, a dialógikus művészet trendjéhez, vagyis egy kritikai hozzáállású művészetfelfogáshoz csatlakozott. A társadalmi vitafolyamatokra koncentráló, a társadalmi kommunikációra alapuló műveket Kester „socially engaged art practice"-nek nevezi, alkalmanként pedig kölcsönveszi az Ian Hunter és Celia Larner által használt „littoral art" kifejezést. Saját fogalmat alkot: a dialógusra épülő alkotását (dialogic art). "*A dialogikus művészeti gyakorlat fogalma Mihail Bahtyin orosz irodalomtudóstól ered, aki szerint a műalkotás tekinthető egyfajta párbeszédnek, eltérő jelentések, értelmezések és nézőpontok gyűjtőhelyének*." Vizsgálatának tárgyát Kester a következőképp jelöli meg: „*Számos kortárs művész és művészcsoport éppen a különböző közösségek közti dialógus elősegítésében határozta meg tevékenységének lényegét. Ezek a művészek, elszakadva a* tárgyalkotás hagyományaitól, *performatív, folyamatalapú szemléletet tettek magukévá.* (Kester 2004: 10 in Soós 2011). XB az újdonságok felé nyitott és kreatív attitűdje azt jelzi számunkra, hogy annak ellenére, hogy individuális alkotásaiban tradicionális megközelítést látunk, igyekszik olyan értékekhez igazodni mint a nyitottság, a bizalom, az alkalmazkodás, a kooperáció, az egyenlőség vagy más demokratikus értékek. Ezek azonban nem tekinthetők függetlennek migráns státusától és attól, hogy festőként a magyarországi, egyébként zártnak mondható kínai közösségnek nem hagyományos tagja.

PH, a vietnami résztvevők egyike finom, vékony, könnyű és selymes anyagokat választott, amikor a csoport egy magyar képzőművész tagjával együtt egy hatalmas lámpát terveztek, és készítettek el. Az általa választott anyagokból készült lámpa kísértetiesen hasonlított egy sárkányra vagy valamilyen ázsiai könnyű rizslámpára, annak ellenére, hogy az anyaga, a színe és még a formája is más volt. A szerkezete, a könnyedsége és a díszítése is megdöbbentően utalt a tradicionális, populáris ázsiai hétköznapi lámpásokra. PH a saját hétköznapi életében alig használ olyan esztétikai referenciákat, amelyek az ázsiai, a vietnami kultúrához vizuálisan köthetők, a szabad alkotófolyamatban viszont nem kívánt igazodni azokhoz az elvárásokhoz, amelyekhez a hétköznapokban Magyarországon migránsként alkalmazkodik. Következmények és kockázatok nélküli helyzetben, egy magyar művésszel való egyeztetésben azt a megjelenítési formát választotta, amely explicit módon utal saját etnikai kultúrájára. Alkotótársa a teljes

folyamat során támogató és elfogadó volt. Gondoskodott róla, PH ötlete kerüljön megvalósításra. Ő maga csak technikai segítséget nyújtott a műhöz. Megfigyeléseim szerint az alkotás itt egyfajta bemutatkozást is jelentett. PH a lámpa esztétikai megjelenésén keresztül üzent etnikai identitásáról, és annak vállalásáról, ahhoz való kötődéséről a magyar alkotótárs és a szélesebb közönség felé. Egyfajta attribútumként mutatta fel a kész lámpát azon a fotón, amelyen mindenkit a művével együtt örökítettek meg a résztvevők. Miközben a tárgy készült, apropót is szolgáltatott a beszélgetésre, amelynek keretében PH Magyarországra költözése, annak okai és körülményei, Vietnam voltak a témák és nem pedig PH életének eseményei. PH a fotón büszkén mutatja meg az általuk, de leginkább általa készített lámpát, elmondása szerint elégedett vele, tetszik neki, és fontosnak tartotta, hogy kellemes anyagokból készüljön, használható legyen, és valahogyan kifejezze, megjelenítse az ő ízlését is. PH számára a hazaszeretet, az etnikai csoportjához tartozás ugyanúgy értékek, mint az alkotás és a kreativitás. A kreativitás kockázatvállalással jár, amit ebben az esetben vállalni tudott a résztvevő.

A későbbiekben egy kiállítás ötletével álltam elő a csoport számára. Egy csoportos kiállításnak a kurátori szerepét vállaltam magamra, és meghívtam az összes résztvevőt, hogy egy-egy alkotással vegyenek részt a kiállításon. A kiállításra egy kortárs művészeti galériában került sor Budapesten. Nem mindenki akart részt venni alkotásaival a kiállításon. A következő okokra hivatkozva mondtak nemet: nem érzik az alkotásukat eléggé művészinek, elég jónak ahhoz, hogy közszemlére tegyék egy kortárs művészeti kiállításon. Nem tartják magukat művésznek, nem szeretnék magukat művészként identifikálni egy kiállításon történő részvétel által. Az említett érvek és magyarázatok rávilágítanak azokra a nehézségekre, amelyek a kiállítás fogalmával kapcsolatban a percepciók különbözőségéből fakadóan szükségszerűen előkerülnek. Különböző felfogások találkoznak a művészet, a kiállítás, a függetlenség, az eredetiség, a szépség dimenzióiban.

A műhelyeken résztvevő öt migráns állította ki alkotásait a kiállításon. A magyar résztvevők közül is öten szerepeltek. A kiállításra is többféle módon hatott a kiállítók személye, egyrészt a művek témájukban többnyire kapcsolódtak a műhelyek munkájához, a migráns lét kérdéseihez és a konszenzuskereséshez. Magának a kiállításnak az ötlete is a műhely keretein

belül alakult ki, és az egyik mű első lépései is a műhelyben zajló csoportmunka során indultak el. Azok, akik vállalták a kiállításban való részvétellel járó kockázatot, a vállalkozás meg nem jósolható kimenetelével járó bizonytalanságot, valószínűleg lehetőséget láttak benne. Számukra a kreativitásnak, a kockázatvállalásnak, a nyitottságnak, az alkotásnak és a művészetnek olyan értéke van, amely motiváló erővel hat, és döntéseikben is vezérli őket.

Motivációk

Megfigyeléseim alapján elmondható, hogy a résztvevő professzionális művészek elsősorban inspirációért, kíváncsiságból, szabad alkotási lehetőségért és a szociális kapcsolatok építéséért vettek részt a programban. Néhányan közülük aktív részvételükkel a migránsok elfogadásában, támogatásában akartak segíteni. Migránsokat segítő szervezetek munkatársai, kulturális antropológus, pszichológus, szociológus, szociális munkás résztvevők kapcsolatok építéséért, személyes tapasztalatokért, kurrens információkért és lehetséges új gyakorlatokban való tájékozottságuk fejlesztéséért vettek részt a műhelymunkában.

A résztvevő migránsok hasonló eljárásokat támasztottak a műhelyek iránt, mint a korábban megismert segítő civil szervezetek programjai iránt. Korábbi tapasztalataikból kiindulva leginkább abban voltak motiváltak, hogy új dolgokat tanuljanak, például nyelvet és a munkaerőpiacon hasznosítható tudásokat, valamint kapcsolatokat építsenek. *„Azért, ha az ember külföldön van, sok a nehézség, ha valamikor meg beszélgetünk, találkozunk jó műhelyben… akkor könyebb lesz minden."* (AH)

Alkotás

Több alkalommal zajlott beszélgetés a csoportban arról, hogy mitől jó egy műalkotás. Az egyik résztvevő egy hasonlattal magyarázta a véleményét: *„the good hairdresser is the one who knows the tricks." (az a jó fodrász, aki ismeri a trükköket)* Vannak, akik a mű valóságra adott reflexióját

értékelik. *„It is good if it reflects reality" (akkor jó, ha tükrözi a valóságot)* Sokak számára jobbnak hat a mű, amelyen látni vélik alkotójuk szakmai felkészültségét, valamint azt, hogy a művész nyilvánvalóan sok nehézséggel küzdött a mű létrehozása során. *„Effort should be seen on it", (Kell, hogy látszódjon rajta az erőfeszítés)* Mások a mű nézőre gyakorolt hatását emelték ki: *„It needs to provoke emotions" (Váltson ki érzelmeket!)*. Többen fogalmaztak úgy, hogy valaminek a változására, változtatására ad lehetőséget számukra az alkotás *„the ugly should be beautiful". (A csúnyából szépet kell létrehozni).* Egy jó ötlet professzionális megvalósítását vagy asszociatív módon egymáshoz kapcsolódó gondolatok megjelenítését, megfestését vagy megrajzolását tartották maguktól elvárhatónak, kívánatosnak. Majdnem mindannyian a tevékenységekben értékesnek és fontosnak gondolták azt a motívumot, hogy az alkotás révén kiszakadhatnak a hétköznapok monotonitásából. Sokak számára a szabad alkotás attól különösen értékes, hogy nem áll kapcsolatban a munkavégzéssel, nem kötelező, mégis produktív. A művészek számára is fontosnak mutatkozott az a szempont az értékelésnél, hogy elmozdítja őket a hétköznapi alkotó metódusuktól, másképpen alkotnak közösségben, mint egyedül, másfajta inspirációkat kapnak és másfajta megoldásokat találnak hozzájuk, mint egyéni művészi gyakorlatuk során.

Azok a narratívumok és öndefiníciók, amelyek a filmekben és a fotókon elsősorban, de a többi alkotásban is megmutatkoznak, gyakran egy olyan sémához illeszkednek, amely a társadalmi nem és az etnikai hovatartozás kontextusában jött létre, és amely egy hagyományos diskurzus részét képezi. Találhatunk azonban nagyon eltérő, alternatív narratívákat is, amelyek komplexek és egyediek. Mary Gergen (1997) *Life Stories: Pieces of a Dream* című tanulmányában mutat rá arra a paradoxonra, amely a személyes és a többségi által konstruált narratívumok esetében nem megkerülhető. A rajzokon, festményeken, fotókon és filmekben egyaránt megfigyelhető, hogy annak ellenére, hogy hagyományosan az önkifejezés eszközeiként tekintünk rájuk, mégis a többségi narratívához kapcsolódnak. A kooperatív kreatív helyzetben olyan elvárásokhoz igyekeznek az alkotásban résztvevő migránsok alkalmazkodni, amelyeket nem feltétlenül ismernek pontosan, csak elképzeléseik, előfeltevéseik vannak róluk. A vélt elvárások az esztétikumra, a tartalomra, a formára és a stílusra ugyanúgy vonatkoznak, mint a viselkedésre. Maga a médium is normák, sztereotípiák és sémák által meghatározott.

Egy afrikai résztvevő lerajzolta afrikai konyháját: nyílt tűz, konzerves dobozok, piros műanyag edények szerepeltek a rajzon. Ezt a rajzot használta arra, hogy megmutassa a használati tárgyak ábrázolásán keresztül, hogy ott, ahol ő felnőtt, alapvető élmény a szegénység. A használati tárgyak esetében elsődleges az olcsóság és a funkció, az esztétikum háttérbe szorul. Rajzának bemutatásával, kommentárjával arra világít rá, hogy mi a magyarázat arra, hogy eljött onnan. A szülőföldjéhez való hűség mint érték a műalkotás által mutatkozik meg. A választás lehetősége ebben az összefüggésben egy nagyon fontos érték. A migráns előítéletekkel szembeni viselkedés, a gazdagság mint értéknek a tagadása és ezzel párhuzamosan az empátia mint érték hangsúlyozása is megjelenik a rajzos bemutatkozás gesztusában.

Három iráni résztvevő egy videó installációt készített csoportmunkában.

Az interaktív installáció egy kamion belső részébe vezeti a látogatót. A tárgyakból felépített kamionban egy projekció révén kerül be a néző. Amint belép a kamion terébe, saját maga képét látja kivetülni annak belsejében, így találhatja magát a befogadó egy szempillantás alatt mint menekült egy kamionban. Az installáció a nyugat-európai kortárs művészeti trendekbe illeszkedik koncepciójában és technikai megoldásaiban is. A mű esztétikuma háttérbe szorul, fontosabb a bevonás segítségével közvetítendő üzenet. Az installáció didaktikus, lineáris, könnyen érthető elemeiben az újmédia és a képzőművészet hagyományos gyakorlatára és megvalósítási technikáira épít, megoldásait onnan kölcsönzi. Nem enged szabadságot a nézőnek, nem rejtélyes vagy absztrakt. Egy konkrét problémára világít rá, azt kívánja megjeleníteni, átélhetővé és ezáltal könnyebben befogadhatóvá, érthetővé tenni. A nézők bevonása demokratikus gesztus, a mű nyitott jellegét hangsúlyozza, a végeredmény mégsem engedi szabadjára a művet, hisz azok a nézők, akik bevonódnak a műbe, azt csupán egyféleképen tehetik. Nélkülük azonban nem működik az egész alkotás, üres marad az installáció, és nem derül fény a mű lényegi motívumára, az interakció jellegére. A bevonás gesztusa itt inkább kötelező részvételt jelent. Aki nem lép bele, meghiúsítja a programot, megakadályozza a befejezést. Mindezekkel a részvétel fontosságára hívja fel a figyelmet a mű. Alkotóinak nyilvánvaló szándéka, hogy felszólítsa a nézőt arra, hogy foglalkozzon egy bizonyos társadalmi problémával. Tatai Erzsébet szerint az általa *intervenciónak* definiált művészeti alkotási metódus áll legközelebb ahhoz, amelyet a társadalmilag elkötelezett művészet és a

public art fogalma takar: „*Az intervenciót olyan konceptuális művészek választják, akik inkább a társadalmi kommunikációt helyezik előtérbe – távol a művészet önvizsgáló attitűdjétől, a művészetet az emberek közötti párbeszéd egy formájának tartják*." (Tatai 2005: 24) Nicolas Bourrioud *„Relációesztétika"* című munkájában foglalkozik a kortárs participáció helyzetével. Az őt követő művészgeneráció tagjai elsődlegesen a tömegmédia résztvevő formáinak a kritikáját gyakorolják interveniáló módon. Felelősnek lenni a saját társadalmunkért, részt vállalni az adott közösség közügyeiben, mindezek az alkotók számára fontos értékek. Empátiával viseltetni minden ember iránt ugyanolyan alapérték mint a jogegyenlőség vagy a szabadság és ugyanakkor az alkalmazkodás is az. A digitális technológia használata, az interaktív szoftveres megoldás azt jelzik, hogy készítőik professzionálisan használják a technológiát és mind technikai, mind esztétikai értelemben a mű igyekszik meghaladni a hobbi szintjét. A mű lineáris olvashatósága és közvetlen üzenete nem kimondottan illeszkedik a nyugat-európai kortárs művészeti kánonba, viszont a bevonó gesztus és az interaktív installáció formai megvalósítása kimondottan igazodik a trendekhez. Ebből arra következtethetünk, hogy az alkotók a művészeti szcéna elvárásihoz, a többségi társadalom és a többségi kultúra elvárásihoz és azon belül néhány értékhez is igazodnak.

A dokumentumfilmben iráni és afgán menekültek mesélik el saját történetüket. Az alkotás célja hasonló, mint az interaktív videó installáció esetében. A film fel kívánja hívni a figyelmet a magyar menekültügy hiányosságaira, azáltal, hogy bemutatja, hogyan mesélnek saját szavaikkal, saját helyzetükről az érintettek, a menekültek. A filmekből az derül ki, hogy lehetetlennek élik meg a helyzetüket a megszólalók, ugyanis annyi nehézséggel kell megküzdeniük, amennyit már nem képesek egy ellenséges környezetben vállalni. Nem kapnak elegendő támogatást, ezért Németországba költöznek a film beszámolója szerint, hogy ott jobb feltételek mellett kezdjenek új életet. Számos utalás történik a filmben a filmnyelvi eszközök, vágóképek, a zene, a ritmus révén is, hogy bemutassa az előítéletes, durva bánásmódot a menekültekkel szemben. A magyarországi intézmények kirekesztők, nem nyújtanak biztonságot, jóformán elüldözik a Magyarországra érkezőt. Az alkotók a társadalmi szerepvállalás fontosságára hívják fel a figyelmet, már-már propagandafilm hangvételű munkájukkal. Demokratikus hozzáállásukat az is tükrözi, hogy műveiket közösen hozzák létre, nem felosztva az alkotói szerepeket. Nem az

számít, hogy ki az alkotó, hanem az, hogy mit állít a mű. A társadalmi ügyekre reflektáló műveik sorába illeszkedik BA fotógyűjteménye, amely egyrészről a magyarországi tűntetéseket dokumentálja (oktatásügy, kormánykritika, menekültügy), másrészről Budapestet mutatja be kimondottan a magyar néző számára kellemes, szép, érdekes helyként, turistafotószerű képeken. Színezett, képeslapszerű idealizált fotóin sétálóutcák, a Duna, a hidak, a Halászbástya stb. láthatók többnyire emberek, hibák, foltok és sérülések nélkül.

A két külön sorozat, két ellentétes értékválasztást jelez egyazon alkotótól. BA fotóművészeti munkásságban az elismerés és a kritika egyszerre van jelen. Az individuum mint ágens közlése, véleménye, látásmódja és a társadalmi eseményekre való direkt reflexió, a saját csoport érdekeinek védelme és a kutató, kereső attitűd, amellyel a magyar társadalom eseményeit dokumentálja. Saját honlapján ezeket a fotókat tematikus csokrokban találjuk meg. Ezen a bizarr egyvelegen keresztül érdekes megfigyelni a személyes és a társadalmi sajátos elegyét. Az igazodás a normákhoz többféle módon is megjelenik, de egyik fontos eleme pl., hogy vannak fekete-fehér és vannak színes fotók is közöttük. A fekete-fehér fotó használata a fotóművészet kánonjához történő igazodás jele, a szépségre, esztétikai megfelelésre való törekvést jelzi. A témaválasztás is az esztétikus nyugat-európai fotótörténeti mintákhoz kötődik, leíró, absztrakcióra nem törekvő megközelítése egyfajta képi leltározást idéz, mintha nagyon komolyan venné a tájábrázolás kánonját. Ezek a nyugat-európai értékekre utaló jelek sokaságát hordozzák.

MR, az egyik afgán résztvevő hobbi szinten kezdett rajzolni, és intenzíven vett rész a művészetről szóló diskurzusokban. Számára a valósághűség, a szakmai tudás, a kimunkáltság, a befejezettség nagyon fontosak voltak. A kitartás, az alázat merültek fel mint fontos értékek. B, kazah nő, szakácsként dolgozott. Absztrakt kategóriákon keresztül magyarázta alkotói döntéseit, asszociatív módon kereste a kapcsolatot a színek, formák, szagok és a személyes élmények között. Nála az érzelmek kerültek előtérbe. Munkáiban olyan értékekre találunk

utalást mint a hazaszeretet, a természet szeretete és tisztelete, a saját etnikai kultúrához való kötődés vagy a tradíciók[60] ápolása, az érzelmek szabad kifejezése.

MR és B számára a kooperáció kevésbé mutatkozott értéknek, mint az egyéni kreativitás. Az újítás nem került annyira előtérbe, mint a tradíciók és a különböző kánonok szabályainak követése.

Alkotás és kooperáció a csoportokban tehát különböző irányokat is vehet. A tapasztalat, az alkotás, a folyamat megélése, a közös siker vagy kudarc és az esetleges problémák megoldása vagy ugyanúgy az esztétikai vágyak beteljesülésének közös megélése vagy egy vitahelyzet is lehet a kialakult szituáció.

A kölcsönös megfelelés és a felmerülő megoldási lehetőségek ígéretessége, valamint azok valamilyen elfogadott narratívába illesztése egyszerre befolyásolják a megnyilvánulásokat. Azt is, hogy mi hangzik el és azt is, hogy milyen lesz maga a mű.

XB festményei a festő elmondása szerint igyekeznek igazodni az európai festészet kánonjához. A festőművész hallgató a képen látható figuráknak tulajdonított nagy jelentőséget, de nem kapcsolt hozzá történetet, a munkájának címet sem adott, festői gyakorlatnak fogta fel az alkotást. Számára a festői minőség, a festői hivatás megtanulása, tökélyre fejlesztése az elsődleges cél.

NV a kiállítás után interjút készített a kiállítás koncepciójáról velem, majd elküldte egy amerikai művészeti portálnak, hogy foglalkozzon a kooperációs műhely témájával. Nem csak azok készítettek a műhelyen kívül is alkotásokat a műhelysorozat után, akik már eleve foglalkoztak művészettel. A műhelyen kívül egy vietnami és egy indonéz lány is közös reklámhirdetést készített, amelyben alkotásra buzdítanak másokat is, és ezt a facebookon posztolták.

PH, a vietnami résztvevő azzal a kezdeményezéssel fordult a többiekhez, hogy segítsenek neki dizájn ötletekkel, tervekkel most nyíló üzletéhez. Annak ellenére, hogy vietnami szendvicsezőt és teázót akart nyitni, leginkább a nyugat-európai üzletek dizájnját akarta követni. A végső

[60] Schwartz kutatásai szerint a tradíciót fontosnak tartó személyek az olyan személyt érzik magukhoz hasonlónak, aki szerény, visszafogott, a hagyományok, a vallási és a családi szokások is fontosak számára. (Prazsák,2010)

kivitelezésnél a férje elképzelése és elvárásai szerint egy tradicionálisabb ázsiai mintát követett a berendezés: pl, ami az ételekről készült fotókat illeti, ahogyan elmondták: *„szeretnénk, ha pontosan azt látnak az emberek a képen, amit vásárolhatnak tőlünk, a szendvicsek képét."* (HD) Ez nem azt jelentette, hogy lefényképezték saját kínálatukat, egyszerűen csak azt, hogy a szendvics egy fotó alapján sokkal inkább igazi szendvics számukra, mint egy rajz vagy egy stilizáltabb grafika.

„Amióta elkészültek a rajzok, azóta tudom csak elképzelni, hogy hogy néz majd ki a bolt, a fal…" (PH). A teljes folyamat során kibontakozni látszott, hogy PH és a férje között komoly ellentét feszül. Ez az ellentét visszavezethető arra, hogy milyen értékekhez igazodnak kulturálisan átmeneti helyzetükben, Budapesten. PH érdeklődése a magyarok szokásai és preferenciái iránt odáig is terjedt, hogy megfigyeléseket végzett arra vonatkozóan, hogy hova szeretnek beülni a magyarok, hogy hogyan szeretnek fogyasztani, és hogy mi tetszik nekik. *„Van egy kis tapasztalatom, hogy nem tudom, hogy miért, de magyarok nagyon szeretik a zöldet"* (PH.) A férje nem vett tudomást az esztétikai szempontokról, azokat sokkal kevésbé tartotta fontosnak, értékesnek, ő a gazdasági megfontolásokra helyezte a hangsúlyt, egyáltalán nem akart igazodni a magyarok elvárásaihoz, olcsó, egyszerű helyet akart nyitni. Számára az, hogy ki, hogyan érzi magát, jól vagy rosszul, nem kimondottan jelentett értéket. A gyorsaság, hatékonyság, praktikum és funkciósokkal többet jelentettek neki a tervezés és a megvalósítás során. Minden használati tárgynak pontosan akkora helyet tervezett, amennyit az elfoglal. H zárt és gyanakvó, mint az apja, aki miatt Magyarországra költözött, és aki tradicionális értékrendet követ. PH nyitottságát apósa rettenetesen ellenezte, számára az értékek konfliktusa a kapcsolatuk tökéletes válságát jelentette.

Anélkül hogy további példákat hoznék PH vagy más életéből, elmondható, hogy ugyan egyfajta biztonságot jelent a szűk család jelenléte a budapesti környezetben, ám másfelől rengeteg konfliktust eredményez, amely a tradíciók és az adaptációs mozzanatok összehangolását jelenti. Azok, akik nem családdal érkeztek, hanem kortársakkal, ismerősökkel vagy kortárs csoportokkal kerültek hamar kapcsolatba, nagyobb intenzitással keresik azokat a lehetőségeket, amelyeken keresztül kapcsolódni lehet. Nagyobb rizikót vállalnak a kulturális hézagok okozta érzelmi hullámvasút megélésében, viszont rugalmasabban is kezelik azokat. A

csoport azon tagjai, akiket valamilyen családi kötelék köt, gyakran számoltak be arról, hogy a családjuk nem kimondottan támogatja, hogy eljárjanak a műhelybe. Ennek oka a bizalom hiánya, amely szakadékot képez a migráns és a többségi társadalom tagjai között. Az esetleges gyanakvás megkérdőjelezi a kapcsolat kölcsönösségét, és lélektanilag elbizonytalanítja cselekvéseinek, döntéseinek értelmét és sikerét (Festinger 1957).

Eredmények

Az alkotótevékenységek során és az alkotások elemzése révén megfigyelhettük, hogy azok a migráns résztvevők, akik könnyebben tudtak kapcsolódni a csoport folyamatos munkájához, azok nagyobb eséllyel hoztak létre befejezett alkotásokat akár együtt, akár csoportban. A csoport nagy része számára a művek befejezettsége fontosnak bizonyult. A befejezettség egy jelentős esztétikai kritérium. Az esztétikai dimenzió, azon belül a szépség a művek és az alkotás kontextusában – nem meglepő módon – értéknek bizonyult. Az esztétikum mellett mindvégig jelen volt a nyitottság, az elfogadásra és a bizalomra[61] való törekvés, olyan kapcsolatoknak az építése, amelyek biztonságot, elfogadást nyújtanak. Akiket kevésbé kötöttek a tradicionális keretek, a saját család vagy a saját etnikai csoport vagy diaszpóra elvárásai, azok intenzívebben tudtak részt venni a közös alkalmakon, néhányan pedig kreatívan hidalták át az ellentmondást a tradíció és az új műfajokkal való kísérletezés között, akárcsak a nyitott és kreatív viselkedés és a hagyománykövetés terén. A család és az etnikai kultúrához való erős kötődés mint értékek egyszerre találhatók meg a kreativitás mint érték, a kockázat vállalás mint érték jelenlétével.

[61] A bizalom a csoporthoz való tartozás érzését segíti. A bevándorlók esetében az emberi kapcsolatok kitűntetett szerephez jutnak. Az etnikai alapú bizalom a közös kultúrára és származásra építve szoros kötődéseket alakít. A csoport tagjai ezen az alapon elköteleződnek egymás felé. A migráns élethelyzetben viszont az etnikai alapú bizalom többféle komponensből áll. Segítik megóvni a bevándorló kulturális önképét és identitását egy számára idegen szocio-kulturális környezetben és fenntartják a csoportkohéziót. Ez a fajta bizalom sokszor etnikai elkülönüléshez, szegregációhoz vezet, ami akadályozza a migráns sikeres társadalmi integrációját, és felerősítheti a többségnek a kisebbséggel szembeni intoleranciáját és elkülönítő törekvéseit (Uslaner 2012) Budapesten a migránsok a szakirodalom szerint valamivel jobban bíznak a saját csoport tagjaiban, mint a magyarokban. (Örkény, Székely, Kováts)

Legkitartóbb részvételt és bevonódást kétségkívül a filmek forgatása és a kiállítás előkészületei igényelték, ezekben a folyamatokban azok vettek részt leginkább, akiknek a kapcsolatteremtésen túl más motivációik is megjelentek az alkotásban. A motivációk mögött leggyakrabban az alábbi értékek húzódtak meg: kreativitás, szépség, újítás, autonómia, szabadság, elfogadás, tudás.

Azok a migránsok, akik egyedül érkeztek Magyarországra másként kapcsolódtak a csoporthoz, mint azok, akik családdal vagy baráti társasággal jöttek. Akik meg tudták nyerni barátjukat vagy családtagjukat az ambíciójuk számára, azok a csoport magjához tudtak tartozni, azok, akiknek meg kellett küzdeniük a családdal, saját csoporttal, azoknak az elköteleződése nem mindig sikerült. Hozzájárult ehhez az is, hogy a műhely során zajló alkotó tevékenységek nem illeszthetők egy könnyen elmagyarázható sémába, így az abban való részvétel logikus indoklása sem evidens, nem könnyű elmagyarázni, hogy mi benne a jó.

Számos példát találunk arra, hogy az ellentmondást maga az alkotás vagy az alkotásban kialakuló narratíva látszik feloldani. A filmek és a kiállítás olyan kommunikációs eszközök lettek, amelyeken keresztül nemcsak a magyarokkal, de a saját csoport képviselőivel is kommunikálni tudtak önmagukról a résztvevők.

Az alkotási folyamatot nézve az, hogy ki milyen kötődéssel, kapcsolatokkal rendelkezik, nem igazán jelentett semmit az egyéni kreativitásra vonatkozóan. Voltak, akik számára az alkotás önkifejezést, szórakozást, pihenést, kapcsolatteremtést jelentett, mások számára nem vált különös élménnyé, csak időtöltéssé. A folyamat viszont mindenki számára reflexív és önreflexív tudott lenni. Egy-két résztvevő migráns kivételével a legtöbben arról számoltak be, hogy sok olyan nézőponttal találkoztak, amely új volt számukra, s amelynek mentén önmagukat és helyzetüket is újraértelmezték. A résztvevők között volt szociálisan nyitott, kreatív, de individuálisan alkotó ember, szociálisan és az alkotásban is nyitott, akit inkább a saját közege fogott vissza, illetve voltak olyanok, akiknél a kisebbségi helyzetükből fakadó zártság ellehetetlenítette az alkotásban való kooperációt. Esetükben rengeteg verbális reflexiót találunk, de ők azok, akik olykor kipörögtek a csoportból, olykor pedig visszatértek. Azt tapasztaltam, hogy a különböző háttérrel rendelkező migránsok esetében különböző alkotási és bevonásos módszerek révén lazulnak fel a hozott szociális hálózatok erős vagy nagyon

karakteres kötései. Az alakulásuk a viselkedéses és kognitív szinten is nyomon követhető, és minden esetben más-más dinamikával valósul meg.

Irodalom

Bourdieu, P. (1978). A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése: Tanulmányok (Hungarian Edition). Budapest, Gondolat

Coleman, J. (1989): Foundations of Social Theory Harvard University Press, Cambridge MA.

Festinger L. (1957): Theory of Cognitive Dissonance, Stanford University Press

Geertz, C. (1994): Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Századvég, Budapest

Gergen, M. (1992). Life Stories: Pieces of a Dream. In Roenwald, G. (Eds.) *Storied Lives.* New Haven: Yale University Press

Guattari, F. (2006). Chaosmosis: An Ethico-Aesthetic Paradigm In: Bishop, C. (ed.): *Participation*. Whitechapel, London and The MIT Press, Cambridge, Massachusetts

Halász L. (1983). *Művészetpszichológia*, Budapest, Gondolat

Inglehart, R. (1997). Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies, Princeton, Princeton University Press

Inglehart, R. (1977). The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics, Princeton, Princeton University Press

Kester, G. H. (2004). Conversation Pieces, Community and Communication in Art. University of California Press

Marcus, G.E. & Fisher, M.M.J. (2002-2003): *Az antropológia mint kultúrkritika*. url.:http://mek.niif.hu/01600/01668/01668.htm#6 letöltés: 2015.01.25.

O'Neill, M. (2001). *Prostitution and Feminism*. Blackwell

Örkény, A. Székelyi, M. (2009). *The role of trust int he social integration of immigrants* url.:http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Dem_angol/2009/ORKENYszerk2.pdf letöltés: 2015. január 24.

Prónai Cs. (2005). Migráció és Kulturális Antropológia, Tudománytörténeti vázlat. url.: http://www.doksi.hu/get.php?lid=13516 letöltés: 2015. 01. 24.

Soós K. (2011). Párbeszéd és alkotás Doktori disszertáció, MKE url.: http://www.mke.hu/sites/default/files/attachment/ertekezes_soosk.pdf letöltés: 2015.05.04.

Uslaner, E. M. (2012). *Segregation and Mistrust,* Cambridge University Press

Tatai E. (2005). Neokonceptuális művészet Magyarországon a kilencvenes években. Présens, Budapest

Veres A. (1974). Mű, érték, műérték. Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére (tanulmánykötet), Magvető Kiadó *(Elvek és utak),* Budapest

Whyte, W. F. (1991). *Participatory Action Research*. Newbury Park, CA: Sage Publications

KUNT GERGELY – VAJDA JÚLIA: „HARAGSZOK RÁJA E NÉDD, PEDIG MÁR MEGHALT" – AVAGY AHOGY EGY SZEMTANÚ A SOÁT ELBESZÉLI

„De hogy oda tudták adni *az anya a gyerekeit. Ezezez annyira furcsa volt, hogy **haljon** meg apám meg anyám meg a gyerekeim, én meg majd megmaradok valahogyan. Ez valahogyan nekem **annyira** furcsa volt."

Teréz – nevezzük így önéletrajzi elbeszélőnket[62] – egy Tolna megyei faluban jött a világra 1927-ben. Szülei még az előző század utolsó éveiben megszülettek. Apja alig válik nagykorúvá, máris behívják katonának, s kiviszik a frontra az I. világháborúban. Hazajőve napszámosként dolgozik, a húszas évek közepén nősül meg, egy falujabeli, hasonlóan szegénysorból jövő lányt vesz el. Második gyerekük, Teréz öccse, 1931-ban születik.

Katolikusok, így a gyerekek apácákhoz járnak iskolába, hétévesen elsőáldoznak, majd 13 évesen, mire már a négy elemit befejezve az ismétlőbe járnak, bérmálkoznak. Apjukat a II. világháborúban is többször behívják, anyjuk egyedül marad otthon a két gyerekkel, akik maguk is nagyon korán munkába állnak: nem csak, hogy napszámba járnak a falubeli – zsidó tulajdonban lévő – szikvízüzembe, de Teréz szombatonként, különösen telente, a helyi rabbinál is segédkezik: elvégzi a feltétlenül szükséges munkákat, amilyen pl. a tűzrakás. Ugyanezidőtájt – már a negyvenes évek elején járunk – egyik nagybátyja egy antiszemita lapnál dolgozik

[62] Szövegünk egy 2008-ban készült narratív élettörténeti interjú hermeneutikai esetrekonstrukcióján alapul. Hogy interjúalanyunk anonimitását megőrizzük, nem csupán nevét változtattuk meg, hanem életének bizonyos, az elemzés lényegét nem érintő, eseményeit is kissé módosítottunk.

újságíróként. Ő segít az anyának segélyt kapnia akkor, amikor már a fronton lévő apa hiányában nem tudják magukat fenntartani.

A háború végén az orosz csapatok megérkeztekor kb. egy hónapot a pincében elbújva töltenek. Majd a következő másfél hónapban befogadnak egy öttagú családot, akik feje felett nincsen fedél. Apjukat pedig hiába várják haza a frontról, halálhíre érkezik. Hogy hol van a férfi eltemetve, az anya hiába próbálja kideríteni: nem akad a nyomára. Teréz a tejcsarnokban kezd tejbegyűjtőként dolgozni, majd 1946 augusztusában visszamegy a szikvízüzembe. 1948-ban férjhez megy: férje is megjárta a frontot, sőt, a szovjet hadifogságot is. Hamarosan megszülető kisfiuk kezdetben sokat betegeskedik, s lassabban fejlődik az átlagosnál, de három évvel fiatalabb kislányukkal, szerencsére, nincsen semmi gond. Férje kezdetben egy közeli gyárban, később a vasútnál dolgozik, s 1956-ban részt vesz a tanácsháznál az iratok elégetésében.

A hatvanas években Teréz belép a megalakuló TSz-be, fiuk pedig behozza lemaradását, s az évtized végére mindkét gyerek sikeresen befejezi a 8 általánost. A fiú Bábolnára jelentkezik dolgozni, de nem veszik fel, ezért hegesztőnek tanul, majd a TSz gépállomásán dolgozik, a lány pedig gimnáziumot végez, s miután az egészségügyi főiskolán elutasítják, kórházban dolgozik, röntgen asszisztensként.

A hetvenes évek elején Teréz átmegy a TSz melléküzemágába dolgozni, s mellette háztájizik, majd munkahelyet vált, egy közeli városi üzemben dolgozik betanított munkásként. Mindeközben férje – talán már a hatvanas évektől kezdve – iszik, de ennek ellenére megmarad az állása vasútnál. Mindkét gyereke megházasodik, születik két-két gyerekük, de mindketten elválnak. Fia gyerekeit, anyjuk alkoholizmusa miatt, a bíróság Teréznek ítéli, ő neveli őket.

1980-ban egy nagybátyjuk megtudja, hogy Terézék II. világháborúban meghalt apja Szegeden van eltemetve, ettől kezdve évente látogatják a sírt.

A házaspár a nyolcvanas évek közepén megy nyugdíjba, a férj pár évre rá meghal. Teréz magára marad, mert eddigre unokái is a városban tanulnak, sőt, ott is házasodnak meg, ott születnek dédunokái is. Ugyanakkor Teréz, bár vérnyomásproblémái vannak, a háztáji gazdálkodást nem adja fel.

Élettörténetét 2008-ban mesélte el nekünk.

Mondhatnánk, szokvány szegényparaszti élettörténet a harmincas évekből, melyet – szintén nem szokatlan módon – a háború miatti apavesztés súlyosbít, és ami a szocializmus kezdetben igen nyomorúságos, majd lassan kissé konszolidálódó, a mobilitást is lehetővé tevő viszonyai között megint csak minden különösebben „kirívó" esemény nélkül folytatódik. Hisz az első generáció még vélhetően éhezik, amiben persze a háború, s az ötvenes évek szegénysége is szerepet játszik, de azután a hatvanas évektől kezdve eléri őket is a szocialista iparosodás, bekerülnek az iparba, ugyanakkor nem adják fel a háztájizást sem, ami által anyagilag lassacskán nyilván előbbre lépnek. Gyerekeik pedig már mindketten érettségiznek, s a városba kerülnek. Ugyanakkor a válások és a több családtagot is érintő alkoholizmus oka leginkább a hirtelen mobilitással lehet összefüggésben.

Mindazonáltal, Teréz talán ezt a töretlen felfelé mobilitást éli meg élete alapvető sikerének, s bár saját tradicionális világában szégyennek érezheti, hogy gyerekei elváltak, s hogy neki kell unokáit nevelnie, valamelyest mégis elégedett lehet. Ugyanakkor, tudjuk jól, férje fiatal kora óta iszik: problémát jelent-e ez Teréz világában? De tudjuk-e, milyen a férje, amikor iszik: szelíd, s elalszik a sarokban, vagy veri őt? S persze az is kérdés, anyagi problémát okoz-e nekik férje ivása. Vagy ez, lévén saját bor és pálinka, nem volt tétel? Mindenesetre anyagi biztonságban nem érezhette magát Teréz, hiszen a háztáji gazdálkodást sosem adta föl. Vagy ez csak a tradíció okán lenne így? Hogy egy paraszti családba születve, majd egy hasonló életet leélve, számára nincs igazán élet a földdel és az állatokkal való foglalatoskodáson kívül?

Vagy mégsem ilyen egyszerű a történet?

A kb. 5000-es lélekszámú faluban, amelyben felnő, s ahol a család szegénysége, majd apja frontra kerülése miatt, Teréznek már 10-12 évesen napszámba kell járnia, a lakosok kb. 0,5 %-a zsidó. A vele egykorú gyerekek közül sokan nem is igen találkoznak az elkülönülten élő zsidókkal, Teréz azonban „sabeszgoj"-ként szolgál a rabbinál. Így nem csak, hogy ismeri őket, de a lakásukba is bejáratos, s feltehetően más zsidó családokkal is kapcsolatba kerül. Ráadásul a szikvízüzemnek, amelyben dolgozik, szintén zsidó a tulajdonosa.

Említettük, hogy anyai nagybátyja egy antiszemita lapnál volt újságíró. Ezzel ugyanakkor – hiszen munkánkat az interjúra és az onnan kigyűjtött biográfiai adatokra építettük – nem történettudományi s nem is politikatörténeti szinten foglalkozunk, nekünk csak a nagybácsi foglalkozásának Teréz számára való jelentése az érdekes. Hiszen a férfin keresztül személyesen is találkozhatott az amúgy a családja által talán nem olvasott újságokban markánsan jelenlévő korabeli antiszemitizmussal. Ráadásul ez a nagybácsi volt az, aki segített segélyt szerezni a családnak, amikor a kieső apai kereset hiányában maguk már nem boldogultak.

Ugyanakkor a kamaszlány Teréz a soával való „direkt" találkozást sem kerülhette el: még ha nem is tud arról, hogy a szikvízüzem tulajdonosával mi történik 1944 tavaszán, hiszen oda csak napszámba jár, de arról már hallania kellett, hogy „személyes kenyéradóját", a rabbit s vele nyilván a családját is előbb gettóba terelik, s aztán „elviszik". Hogyan éli meg mindezt Teréz? Vagy nem gondol semmit a zsidókkal történtekről? Felettébb valószínűtlen.

S mit gondolhatott Teréz anyja? Saját antiszemita testvére és a kormányzati propaganda ellenére hogyan engedheti, hogy lánya beálljon a rabbihoz? Vagy a helyi rabbi, s vele talán más falubeli zsidók is az „ő családi zsidaik", akik mások, mint a zsidók általában?

Mit gondolnak a gettósításkor, mit, amikor szemtanúi annak, hogy a zsidókat „összeterelik"? Amikor látják azok kétségbeesését? S mit gondolnak, mi történik velük azután, hogy bevagonírozták őket? Ha nem tudják is, nyilván sejtik, hogy nem nyaralni viszik őket. Sőt, azt sem hihetik, hogy dolgozni mennek – hisz öregek, betegek, gyerekek is köztük vannak. Azt gondolják esetleg, hogy „pusztán" kitelepítik őket? Vagy ki merik mondani, vagy ha nem, legalább merik magukban gondolni, hogy zsidó felebarátaik bajban vannak? Felmerül bennük, hogy segíteniük kellene? Vagy eszükbe sem jut? Netán félnek, hogy akkor nekik is bajuk eshet? Vagy – hisz az „kényelmesebb" – elhiszik a nagybácsinak, hogy „ezeknek a bőrük alatt is pénz van", s megérdemlik a sorsukat? De hát egy kamaszlány, aki bejáratos egy családhoz, ahol – hisz' miért ne lennének azok – még kedvesek is vele, talán elbizonytalanodhat: elvégre vele rendesek azok, akikről a propaganda csupa rosszat terjeszt. Talán az anyjában is kétely ébred: hiába, hogy a nagybácsi a „jótevőjük", de a lánya szívesen megy a zsidókhoz szombaton, napjában akár többször is. Vagy ez előtte titok lenne? De hát lehet egy ilyen kis faluban ilyesmit, különösen egy anya elől, eltitkolni?

És mindezek után mit gondolnak Terézék egy évvel később, amikor a háborúnak már vége, de a zsidók nem tértek vissza a faluba? Zavarba jönnek? Bánják, hogy nem segítettek (többet)? Szégyent, bűntudatot élnek meg? Vagy – hogy könnyebbé tegyék maguk számára rossz érzéseik „kezelését" –, az ők is beállnak azok közé, akik azt mondják az egy-két hazatérő túlélőnek, hogy „többen jöttetek vissza, mint ahányan elmentetek"? Vagy erre nincs szükségük, s az óvóhelyen való szorongás, aztán meg az apa halálhíre, s hogy még csak nem is tudni, hol, hogyan halt meg, lehetővé teszi számukra, hogy csak a saját bajukra gondoljanak?

Aztán lassan nyilván az egész falu „belesimul" a visszatérő frontharcosok gondjaival való foglalkozásba, a háborús újjáépítés adta keretekbe, az infláció nap-napi izgalmába, s az új politikai helyzeten való merengésbe. Teréz ráadásul lassan eladósorba kerül, legfőbb gondja a férjhezmenetel, s miután társra talál, férje front- és hadifogság élményei segíthetnek feledni a falubeli tapasztalatokat. Pláne, hogy nemsokára a szikvízüzem is úgy működik tovább, mintha mi sem történt volna.

A megszülető gyerek beteg, ami átlagon felüli energiákat igényel Teréztől, s tán férjétől is: hamarosan nem kell már, nincs is idő, az elhurcoltakra gondolni, az élet megy tovább. Lévén szegények, nem fenyegeti őket sem a kitelepítés, sem az osztályellenséggé nyilvánítás veszélye.

Teréz férje ugyanakkor 1956-ben részt vesz iratok égetésében a tanácsházánál. Csak nem az antiszemita nagybácsi miatt félnek? Vagy a férj saját személyes vagy családtörténetében van valami, aminek nyomától jó lenne szabadulni? Vagy csak a rendszer okozta frusztrációból fakadó agressziót esik jól így levezetnie?

Véget ér a forradalom, s mintha minden elnyugodna körülöttük: már a fiúgyerek is helyrejött, s láthatóan nagyobb gond nélkül „haladnak előre", taníttatják, majd kiházasítják gyerekeiket, s jönnek az unokák. Valamiért ugyanakkor egyik házasság sem tartós. Sőt, még az unokák neveléséből is ki kell, hogy vegye Teréz a részét. A relatíve nagy mobilitás lenne az ok? Ez az, amivel nem tudnak megküzdeni? Vagy a fiú betegsége hagyott megemészthetetlen nyomokat? Netán a két szülő háborús traumái élnek ebben tovább? Vagy „szimplán" arról lenne szó, hogy a hetvenes évek tradíciókat már kevésbé tisztelő világában már a házasság sem „szent"?

Ne merengjünk most ezen tovább. Tegyük fel magunknak inkább azt a kérdést, hogy mindezek után hogyan mesél majd Teréz nyolcvan évesen, ha a II. világháború kapcsán kérjük meg élettörténete elbeszélésére. Apja elvesztése lesz a fókuszban? A háború, s az azt követő nyomor? Vagy az ostrom alatti idők? Netán az átvonuló oroszokkal kapcsolatos élmények? S lesz-e a történetben, s ha igen milyen, helye az „elvesztett" zsidóknak? S az antiszemita nagybácsinak? Megfogalmazódik-e majd a kettő közötti „ütközés"? Vagy mindezt jobb elfeledni, s csak a privát örömökről, bánatokról beszélni?[63]

Teréz visszaemlékezését nem csak, hogy születési évével indítja, de az *„akkor elkezdjük, hogy kilencszázhuszonnyolcban születtem ––––,"* fogalmazással mintha azt is előre jelezné, hogy egy kronologikus rend mentén akarja élettörténete elbeszélését felépíteni. Ugyanakkor kérdés, vajon egykori és jelenlegi énjeinek megszólalásaként tekint elbeszélésére, s ezért használ-e többes számot. Vagy a felelősséget próbálja megosztani az interjúer és önmaga között, mert valójában bizonytalan, hogy is kezdje történetét, s ezért mondja ezt? S ez az oka annak is, hogy mielőtt továbblépne, hosszan hallgat, s a folytatást is, hogy ui. „*hat elemit végeztem ––, >akkor az volt az iskola*<„ komoly szünetek tagolják? Olyan, mintha valami hivatalos – minden személyes szálat nélkülöző – választ próbálna felkérésünkre, hogy mesélje el élettörténetét, adni, hisz nem csak, hogy rögtön iskolai tanulmányaira tér, de hangját le is halkítva megjegyezi, hogy hat elemit végzett: mintha szabadkozna iskolázatlansága miatt az egyetemet végzett interjúer előtt, s rögvest azt is kifejti, hogy akkoriban ez nem volt rendkívüli, hisz *„ez volt az iskola"*. Majd a családjára tér át: „*szegények voltunk, napszámosok, dolgoztunk minden nap,* folytatja többesszámban, talán azt is elárulva ezzel, hogy a többesszám a családot is jelentheti, meg mint akinek az első és legfontosabb annak az említése, hogy ő úgy látja, szegények voltak. Ugyanakkor ezzel mintha azt is üzenné, hogy számára a napszámosság önmagában is a szegénység fokmérője és szimbóluma, amiért nincs is szükség annak taglalására, hogy konkrétan

[63] A magyar társadalom többsége – szemtanúk narratív élettörténeti interjúinak gyűjtését célzó terepmunkánk során szerzett tapasztalataink szerint – nem szívesen emlékezik a zsidókra. Azon kevesek esetében pedig, akik szeretnék feleleveníteni emlékeiket, sokszor a környezet az, aki ezt nem szeretné, s megakadályozza az interjút.

ez mit is jelentett, s hogy együtt járt-e napi nélkülözéssel, esetleg éhezéssel. S ugyanakkor mintha a napszámosság alatt pusztán azt értené, hogy minden nap dolgoztak, méghozzá többesszámban, azaz ő maga is. Azt akarná ezzel mondani, hogy olyan szegények voltak, hogy neki, a gyereknek is minden nap dolgozniuk kellett? S a napszámos szó ilyetén kontextusban való említése mintha legaktívabb életkorából, a szocializmus idejéből való áthallás is lenne egyben, amikor a szegényparaszti nincstelenség nyelvileg sokszor a napszámban testesült meg. A társadalmi berendezkedés áldozataként próbálja magát, magukat ezzel megjeleníteni? Vagy csak szabadkozik az interjúer előtt, s azt üzeni neki, ne legyenek túlzott elvárásai, hiszen egy szegény családról van szó, ahol, mint már korábban jelezte, iskoláztatni is csak a „kor színvonalán", hat elemiig tudták a gyerekeket? S aztán, mint aki kisgyerek önmagát máris elfeleledi, hirtelen egyes számba, tényleg önmagára váltva, azzal folytatja, hogy „*én szódagyárba ilyen csőrészlegbe dolgoztam* ((sóhajt)) /hét évet* aztán /kaptam belőle hármat* ((nevet))* ((sóhajt))"*, s nem értjük, mire gondol, mi az a három, amit a hétből – a hét évből – kapott. Kik, hol vettek el tőle éveket? Milyen sérelem érte, amiért így felsóhajt? „[*U]tána férjhez mentem, két családom lett"* folytatja most már saját felnőtt történetét, de rögvest jelzi, hogy a helyzet ezzel mit sem változott, hisz *„aztán* [is] *szegényesen éldegéltünk.",* mondja, ugyanakkor továbbra sem szolgál semmiféle részlettel vagy konkrétummal sem e szegénység mibenlétével kapcsolatban, sem a gyerekek számán túl a családjáról.

„[A] ***háborút****, azt meg tizenhat: éves koromban éltem"* folytatja, mint aki tulajdonképpen az élettörténet egyéb részeleteire nem akar sok időt vesztegetni, ugyanakkor időben most már nyilván vissza is ugorva, s a háborút nem a történelmi időhöz, hanem saját életkorához kötve. *„[S] bújtunk pincébe, ilyen polgárházi pincékbe, >mert hát féltünk, az oroszoktól,< meg a durrogótól, meg a bombától, meg a mindentől, akkor fölszabadultunk,"* s nem csupán az egyetlen korévvel, de csupán az ostrom ilyetén felidézésvel is jelezve, hogy a háború, mint oly sok más civil lakos számára, az ő számára is arra az egyetlen évre korlátozódott, amikor a font átvonult lakhelyén.

Majd újra szegénységüket hangsúlyozza, hogy *„hát nagyon szegényesen ment mindenféle, mert mindent elvittek",* s ellentétben a korábbiakkal itt ennek konkrét okát is adja. S hogy most ezt azzal magyarázza, hogy – vélhetően a szovjet csapatok – mindent elvittek, nem csak azt jelzi, hogy a szegénységfogalmak, amiket használ, nem azonos tartalmúak, de azt is, hogy a

felszabadulásról nem a háború végének megkönnyebbülése, hanem ez az újabb szenvedés jut eszébe. Az lenne az ok, hogy bár a szocializmusban beléje súlykolt szót használja, ő nem felszabadulást, hanem megszállást élt meg? Ugyanakkor az, hogy valójában e *„mindent elvittek"* eredményeképpen mekkora szegénység köszöntött rájuk, most sem válik világossá, s mint aki ezen a ponton nem is saját szegénységük hangsúlyozását tartja a legfontosabbnak, sőt, mint aki tulajdonképpen kissé cáfolni is akarja a saját elesettségükről festett képet, arról számol be, hogy *„akkor egy családot befogadtunk, azt fél évig őriztük, mert hát pici gyerekekkel voltak aztán hát megsajnáltuk őket".* Mi lehet az oka annak, hogy a háború kapcsán ily hamar e befogadott családra asszociál? 16-17 éves nagylányként a *„pici gyerek"* nyűgözte volna le, hatotta volna meg ennyire? Ezért is indokolná ezzel a befogadásukat is? Vagy az élmény, hogy valakinek segítettek, hogy ők voltak azok, akik segíteni tudtak, lenne ilyen fontos? Vagy az, hogy *„azokat kidobálták"*? De másfelől kik, s honnan dobták ki őket? Ezt vajon miért nem tudjuk meg? Valami el nem mondható történet lenne a háttérben?

Majd egy kiszólás után, hogy ui. melyik falubéli családról van szó, így folyatatja: *„namost azoknál a nagypapa, meg a leánya, meg a két kis gyerek ez ezeket őriztük májusig /ezek ott voltak nálunk. ((nevet)) ".* A fél évig náluk lakó család hát eddig az egyetlen, akikről megemlékezik, szüleit, testvérét sem említi meg, mintegy természetesnek tekintve, hogy jelenlétük a hallgató számára kérdés nem lehet. De miért, hogy immár másodszor úgy fogalmaz, hogy *„őriztük"?* Mintha azt jelezné, valamitől meg is kellett óvni őket. Éhezéstől? Nélkülözéstől? Oroszoktól? Ugyanakkor a szóban mintha a „szökésüktől" való félelem is benne rejlene. Úgy érezné, úgy érezte volna akkor, hogy valamiért nekik is szükségük van a jelenlétükre?

Majd, kiigazítva önmagát, azzal folytatja, hogy *„azután volt a férjhez menés még igaz, tényleg"*, de ennél, mint aki – legalábbis most még – saját privát életéről, főleg annak érzelmi oldaláról nem kíván szólni, nem időzik el: inkább saját szenvedéstörténetéhez tér vissza: *„nagyon sokat szenvedtünk mer mert semmi se vót* ugye minden elvittek, ahunnan csak ahul látták hogy valami mozog, azt már vitték is*",* mondja, s nem érzi szükségesnek, hogy megnevezze, kikre gondol. Mint akinek a számára természetes, hogy az ő szövege is abba metanarratívába illeszkedik, hogy a felszabadulás után jöttek az oroszok, s mindent elvittek. Ugyanakkor, ha tőlük azt vitték el, amiről *látták, hogy mozog",* mintha azt jelezné, mindez a gazdaságuk – ezek szerint ekkor

meglévő – állatállományára vonatkozna. És mintha, talán nem szándékoltan, azt is elárulná ezzel, hogy nincstelenségük nem is volt olyan totális, hisz az esetleg meglévő gabonatartalékaik eztán is érintetlenül maradtak

Aztán, hogy kiszolgáltatottságukat hangsúlyozza, azzal folytatja, hogy *„hát nem tudtunk mit csinálni.* Majd – talán megijedve attól, hogy magát, magukat ily tehetetlennek mutatta, rögvest arra tér, hogy mi az, amit mégis tenni tudott: *„utána, háború után csarnokba mentem, tejszedőként*”,* mondja, s mint aki – talán, hogy ne tévedjen el megint az időben, mint korábban, amikor férjhezmenetelét a munkahelyei alapján helyezte időben el – most a háborút, illetve a külső eseményeket használná támpontul saját munkavállalói pályafutásának időbeli elhelyezéséhez, azzal folytatja, hogy *„utána bejött a forint, akkor megint visszamentem a szódagyárba* megint másfél évet dolgoztam”,* s aztán, mint akinek ez segített végre összehozni a külső eseményeket saját privát története kronológiájával, megjegyzi, hogy *„/aztán úgy mentem férjhő* ((nevet))”,* s nevetése mintha az időrend körüli zavarát lenne hivatott leplezni. Vagy inkább annak szólna, hogy férjére, férjhezmenetelére, netán esüvőjére, s persze ezzel együtt tényleges privát életére – talán mert erről nem szívesen beszél – nem sok szót veszteget?

Majd, talán mert mindezek talán csak ennek előkészítését szolgálták, apja történetére tér, s szemben az eddigiekkel, ebben tényleg elmerül. Ugyanakkor, mint aki nem bízik a mi értékítéletünkben, előre közli, hogy *„azután hát öööö –– nagyon rossz volt”,* s csak ezután mondja el, hogy *„mert az édesapánkat elvitték a háborúba, oda is halt fogságba, negyvenhat éves volt, a már nem a háborúba való volt, mer az első világháborúba is már megjárta a hadak útját, tizennyolc évesen”.*Apja haláláért azokat teszi felelőssé hát, akik tekintet nélkül a korára, s hogy már az első világháborút is megjárta, ekkor is besorozták. Majd, mint akinek nincs ereje az apa halála miatt érzett gyászba belemerülni, annak praktikus következményeire tér: *„úgyhogy *itt maradtunk az édesanyánkkal, ketten, a testvéremmel, mert ketten vagyunk testvérek”,* mondja, mint akinek a testvére említése sem önmagáért, csak hogy ismét anyagi nehézségeiket hangsúlyozhassa, hogy ui. *„ ––aztán hát éldegéltünk, szegényesen”.* Ugyanakkor, szemben a korábbiakkal, apjánál hosszabban elidőz, s a szegénység e refrén szerű ismétlése után is hozzá, illetve az ő hiányához tér vissza: *„**huszonöt** évre találtuk meg az édesapánkat, hogy hol fekszik, Szegeden a Csillagbörtönben halt meg, és ottan volt gödörbe ledobva mint a kutyák* ((sóhajt)) /*

***huszonöt** évre megtudtuk, hogy hol van, **mer** *minket nem értesített ez a temetkezési vállalat, hogy ez meg ez meghalt",* s mint aki mindjárt fel is akarja menteni, akit vádolt, hogy ui. *„ezrivel haltak meg",* meséli talán az apa halála tényénél is nagyobbként megjelenő traumáját, hogy ui. – legalábbis, mintha ezt akarná mondani – még csak a halálában sem lehette biztosak, s hogy ily rémes fantáziák éltekkal éltek huszonöt évig, esetleg ilyenek keltek életre bennük, amikor rátaláltak a sírra. Majd, talán, hogy egy kicsit ellensúlyozza e történet terhét, annak a sorsára tér, akinek végül az információt köszönhetik: *„[A]ztán egy kedves nővér imakönyvének volt a fehér lapja, abba ezerkétszáznak a nevét fölírta",* s a folytatásban nem tudjuk, azt, hogy *"és **mindet** értesítette",* úgy értsük-e, hogy őket is. *„Mindet, aztán az is bement a lágerba, bevitték. Mikor megtudták, hogy mit csinált, bedobták a lágerba",* folytatja, elbizonytalanítva minket a történetben, hisz nem érthető, hogy akkor hogy lehet, hogy ők huszonöt évig nem tudtak az apa sírjának hollétéről, illetve hogy hogy maradtak ki mindenből. Vagy csak a szorongásteli emlékek teszik elbeszélését e ponton ily zavarossá? Vagy arról lenne szó, hogy valójában sokkal több mindent tudtak, mint amit így jelenít meg, csak valamiért féltek e tudástól? Vagy ma fél e tudásokat megvallani?

Majd egy újabb szorongásteli fantázia, melynél nem is igazán világos, kire vonatkozik, bukkan fel. „[A]ztán ki már pincébe látták, hogy már nem mozgott orra, szája, vagy valami, akkor má aztán ((sóhajt)) vitték is a gödörbe*". Egy kép, mely leginkább Kamenyec-Podolszkijra, a tömegsírba vetett zsidókkal kapcsolatban ismertekre rímel. Majd a rémületből megint egy pozitív figura segít „kimásznia", amikor elmeséli, hogy „de volt egy nagyon jó kis pap, az fölírogatta egy két kis lécre a nevüket* dehát mire mink h**uszonöt** évre megtudtuk* érdeklődtünk mink, volt anyám Szegeden is, csak pont ebbe a temetőbe nem volt, ahova vitték üket* mer először azt mondták, kiviszik őket a határba* máskor (nem) minden hogyan mondták, csak ezt nem mondták, hogy ebbe a temetőbe is* **huszonöt évre rá**, az unokabátyánk elment így Szegedre ilyen munkára, és érdeklődött ilyen idős bácsiktól, hogy nem-e tudják hogy a foglyok merre vannak eltemetve", majd elmeséli, hogyan igazították útba unokabátyját, s az hogyan lelt rá végül a sírra, s hogy „Gyütt haza hát majdnem sírva, hogy képzeljétek megvan apu, hogy hol van". Lehetséges lenne, hogy szöveg kaotikussága mögött az rejlene, hogy a család egészen eddig, a sírhely megtalálásáig hitegette magát, reménykedtek,

hogy a férfi él, s előbb utóbb más hadifoglyokhoz hasonlóan szintén hazatér? Vagy éppen ellenkezőleg, azt nehéz megvallania, azt szégyelli, hogy bár jöttek kósza hírek a papon keresztül, ők valójában hamar feladták, s csak aztán sokkal később, s nem is ők maguk, hanem a unokabáty kezdett bele az idő múlásával kezdett bele a család az apa sorsának a kiderítésébe? Mintha a „volt anyám Szegeden is" kitétel e korai, ugyanakkor talán nem eléggé céltudatos – hiszen sok más, közelebbről meg nem nevezett településre „is" kiterjedő keresésre utalna.

Majd a beszámoló arról, hogy mások, akik már *„előbb megtudták, vagy tudtak, vagy hogyan, tettek egy kis fejfát",* mintha a saját késlekedés miatti bűntudatra utalnának, s a „h*át mink most mit csináljunk"* folytatás is mintha az akkori bizonytalanságot, szégyent, zavart idézné meg. S aztán, nemcsak azt meséli el, hogy *"hát akkor a legszélire egy kis sírhalmot csináltattunk, akkor ilyen kis keresztet ilyen cement vagy amit úgy csinálják ezeket a kis kereszteket",* hogy tehát sikerült kiküszöbölniük a csorbát, de azt is hozzáteszi, mintegy nyomatékosítva, hogy jóvátették hibájukat, s ha több évtizedes késéssel is, de megadták a végtisztességet a családfőnek, sírját megjelölték. *„[A]z akkor valami ezernyolcszáz forintba került, hát szép pénz volt az, mondjuk még huszonöt évre rá ((nevet))".* Miközben a narratívából hiányoznak a konkrét, számszerű adatok, s nincsen benne a születési évszámot leszámítva egyetlen évszám, egyetlen konkrét számadat sem, Teréz nem csak azt mondja meg pontosan, hogy a családfő sírját 25 évvel halála után találták meg, de azt is, hogy síremléke 1800 forintba került. Lehetséges lenne, hogy a sírra áldozott pénzt mintegy a szeretet és a hiány fokmérőjének éli, vagy legalábbis mutatja meg? S hogy azt akarná jelezni, hogy ennek megfelelően minden korábban felemlített szegénységük ellenére a család nem sajnálta a pénzt a síremlék elkészíttetésére?

„Azt akkor hát így mentünk hozzá aztán minden évben, ekkora gazban volt, úgyhogy sír ö: hát amennyire tudtuk, aki vele van abba a szögletbe, azért azt is lepucoltuk. Mert volt akihez mentek, volt aki talán ugye eltemették vagy betemették, az úgy is volt", folytatja, mint aki azt akarja jelezni, jó keresztények, tisztelettudó gyerekek módjára a továbbiakban is legalább évente egyszer felkereste a család az apa sírját. Sőt, hogy tiszteletük, figyelmük, nem is csak az apa sírjára terjedt ki, hanem a környező hantokra, az alattuk fekvő, esetleg kevésbé „látogatottakra" is. Vagy azt akarná ezzel mondani, hogy mert maguk sem voltak teljesen meggyőződve, hogy a családfő biztosan ott fekszik a tömegsírban, ahol az emlékműve áll, úgy

érezték, biztosabban gondozzák a sírját, ha többivel is törődnek? Majd elégedetlenségének ad hangot, hogy „szóval úgyhogy ennyi volt a magyar katona, hogy semmi*", majd, mint aki nem igazán érti ugyan a (rendszer)változást, csak érzékel valami neki is tetsző változást arról beszél, hogy "de most izé után, hogy vót ez a --- változás:, hogyan köll mondani, most nagyon szép a temető, úgyhogy ((sóhajt)) lesarabulják a sok --- gazt, mindent, aztán nagyon szép **emlékművet** csináltak*" Lehetséges lenne, hogy azt akarja kifejezni ezzel, hogy nemcsak az nyomasztotta, hogy évtizedekkel később tudtak csak apjának emléket állítani, hanem az is, hogy nyilvánosan, mint a világháború áldozatáról nem lehetett róla megemlékezni?S hogy örül, hogy végre – valakik, talán nem is tudja kik? – felállították azt az emlékművet, amit apja, s társai – s most megint számszerűsíteni tud valamit, nevezetesen a tömegsírban nyugvókat, hogy ui. „Hát háromezer-kétszáz **kettő**: magyar katona fekszik ott„ – megérdemeltek. Majd elmondja, hogy a sírban első világháborús katonák is nyugszanak, meg hogy a legkülönfélébb nációk fiai, akiknek végre van emlékművük, majd azzal folytatja: „De hát idáig nem volt. Mindig kapát vittünk az Öcsivel, meg sarlót, hogy letudjuk hát egy kicsit puculni a környékit is, hogy lássuk meg a keresztfát nekije. De most **meg látjuk**, mert most meg-" Azaz, most már nem csak, hogy áll az emlékmű, de nem kell nekik, a családnak gondozni a sírt, nem az ő energiájuk kell ahhoz, hogy a sírjel megőrződjön, s látható legyen, hol nyugszik az apa, hanem a tömegsírok helyét is rendben tartják, tartja valaki, s a sír, s az apa emléke már a családi erőfeszítések nélkül is megmarad, s nem vész el a temetői gaz homályában. Ugyanakkor, ahogy sokszor korábban is, most is megszemélyesítve, nem tárgyként utal az apja sírjára: nyelvi szinten is jelzi, hogy a sír milyen mélyen szimbolizálja mindkettejük számára apjukat. S mintha efeletti elégedettségével zárná az apára való hosszú emlékezést, hogy ui.„de most **meg látjuk**, mert most meg-", ugyanakkor nem egészen világos, hogy az utolsó szó nem félbeszakadt-e, nem akart-e még valamit mondani Teréz.

A sírhoz kötődő emlékeket a fenti mondattal hirtelen lezárva, s időben apja halálának idejéhez-okához visszaugorva egy pillanatra ismét a háborút említi, kétszer is, hogy ui. *„hát aztán a háború, a háború"*, mondja, mint aki bizonytalan, keresgél, miként is folytassa. S e sok személyes emlék, történet után, mintha inkább a „külső történelem" vezetné, s igyekezne visszatérni a kronológiai rendhez, arra tér rá, hogy *„utána gyütt a /ugye az ötvenhat ((nevet))"*, amit nem sorol

be, pusztán az évszámmal utal rá, s nem tudni, azért-e, mert az események politikai rendszerenként eltérő értelmezései, elnevezései közül nem tudja, melyiket válassza, s ezért nem nevezi sem forradalomnak, sem szabadságharcnak, sem pedig ellenforradalomnak, vagy mert ezek egyike sem bír számára tartalommal, csak az élmény, hogy ui. „*akkor megint minden odalett, —ami kicsink volt azt is elvitték”,* meséli, de semmit nem mond arról, hogy ő vagy családja miként élete meg magukat az eseményeket, s ismét nem tudjuk, azért-e, mert azok semmilyen módon nem érintették meg, vagy mert éppen ellenkezőleg, megérintették, de nem tudja, elmerheti-e mondani, mit is gondol róluk, s ezért érzi könnyebbnek, ha a már eddig is jól bevált *„mindent elvittek”* formula, s szegénység toposz mögé bújik el, s élettörténetét ezzel mintha visszatérő kifosztások és deklasszálódások folyamataként igyekezne láttatni, s az *„akkor megint”* fordulattal a forradalmat is világháborúhoz hasonlítaná. Ugyanakkor homályban hagyja, hogy mire gondol, kik és miért fosztották ki őket, hogy pontosan mit is értsünk azon, hogy *„minden odalett”,* miként lett oda, ami odalett, amit aztán szegénységük, személyes nyomorúságuk ismételt taglalásával folytat. „---*[A]ztán biza nagyon szegényesen éltünk, mert nem volt támogatás, az édesapánk odahalt, aki segített volna ugye egy kis keresettel, vagy valamivel, de aztán éltünk a édesanyánkkal hát ((nyög))”,* mely szövegben apja elvesztése ismét feltűnik, de – mintha az érzelmeket csak a sírról szóló beszámoló engedte volna meg – most pusztán a halála következtében kieső kereset az, amit megemlít, a veszteség érzelmi oldala, személyes megélése most érintetlenül marad. Majd, mint aki befejezte mondandóját, megkérdezi, „*még mit mondjak róla?”* – s nem tudjuk egészen, mire is utal a mutatónévmással.

A forradalmat követő ötven évről ezek szerint nem is kíván szólni? Úgy tekinti, az nem is része az élettörténetének, legalábbis akkor, ha II. világháború kontextusában firtatjuk azt? Vagy úgy érzi, azt akarja jelezni, arról jobb nem is beszélni? Azt jobb is nem felidézni? Hogy ahhoz oly sok nehéz élmény, érzés kötődik, hogy arról jobb nem beszélni? Márpedig, ha a téma a világháború, akkor nem muszáj? Hisz, ugyanakkor, a kérdés is ezt jelzi, szeretne, próbál az interjúer igényeinek megfelelni.

Ugyanakkor, amikor az interjú készítője a kérdésre felelni próbál, s belekezd, hogy *„ha úgy érzi hogy”*, Teréznek nincs türelme kivárni a mondat végét, s mint aki fél, hogy a kérdező valamivel elégedetlen, azonnal leszögezi, hogy „*Hát ez minden így volt, sorjába”,* majd, mint a kisdiák, aki

fél, hogy nem vették észre, hogy kijavította hibáját, kiemeli, hogy mit vétett el, hogy ui. *„Csak hát az előbb rosszul mondtam, hogy férjhez mentem. Nem mingyár mentem férjhez, /előbb együtt a háború ((zavartan nevet))”*, s aztán, mint aki még mindig keresgéli a pontos időrendet, s akinek számára a háború és a – most már így nevezett – forradalom a két kapaszkodó, leszögezi, hogy *„mert már a forradalomkor akkor már –– együtt voltunk a párommal”*, s az interjúban először szól róla, illetve azután máris a haláláról, hogy ui. >sajnos szegény nincsen már<, s mintha hangja lehalkítása lenne hívatott gyászát jelezni, amelyen ugyanakkor azonnal túl is lép. *„––Én meg aztán **jól** megcukrosodtam, harminchatos cukorral, aztán élek szegényesen, nyugdíjból, *ahogyan, *meg ameddig ölég, /nincs akkor nincs ((nevet)), nagyon sokat kell gyógyszerre *fizetnem, mindig minden második héten megyek, de /az ötös nem elég ((zavarban)), úgyhogy egy tizenötezer forint az biztos, de volt olyan hónap, hogy harminc, – vettük a tűket, mindenfélét, >harmincezer forint, bizony<* , vált hirtelen témát, s beszél betegségéről, ami aztán ismét alkalom az anyagi gondok hangsúlyozására, s arra, hogy végül hangját ismét lehalkítva most már kicsit önmagát gyászolja. S végül, most már tényleg lezárva narratíváját, közli, hogy *„hát nem nem nem tudok úgy mást, olyant”*. Mi meg nem lehetünk biztosak benne, vajon arra gondol-e, hogy nem tud olyan érdekeset, mint amit szeretne, vagy inkább, mint amiről azt feltételezi, mi hallani szeretnénk. Majd, hogy *„bombáztak bennünket, bújtunk a pincébe, az édesapánk odamaradt, maradtunk egyedül––„* foglalja össze háborús narratívája lényegét, s most már egyértelműen megáll, s kérdésre vár.

Áttekintve főnarratíváját, az a benyomásunk, élettörténete elbeszélésében „magától” alig jeleníti meg a magánéletét. Gyerekeit, férjét is csak mintegy mellékesen említi, még csak adatokat sem közöl róluk. Pusztán azért lenne ez, mert a háború volt az interjú fókuszában? Vagy arról is szó van, hogy úgy érzi – különösen a falujabeli iskolázott interjúer jelenlétében – ,hogy szegényként az ő életútjuk jelentéktelen? Vagy inkább arról van szó, hogy szégyelli a szegénységüket? Vagy éppen ellenkezőleg, a szegénység csak egy álca, s valami egészen más szégyen van a dolog mögött?

Azért uralná az apa elvesztése, a sírjának keresése az elbeszélést, mert ez az egyetlen valódi, a háborúhoz köthető élménye? Ezért lenne az, hogy ehhez képest minden más, amit említ,

eltörpül? A kamaszlány apavesztési traumája jelenne meg így? S ezért lenne ennyira fontos, ezért beszélne ily hosszan a sírról és annak gondozásáról, mert ez az, ami hosszú évtizedek után végre lehetővé tette számára a valódi gyászmunkát? De miért, hogy ugyanakkor a tényleges apahiány és az apa, mint ember egyáltalán nem jelenik meg az elbeszélésben? Azért lenne ez, mert túlságosan felkavarná, ha erről beszélne? Vagy a a szegénység visszatérő hangsúlyozása, mely sokszor a szövegben manifeszten, s a struktúra szintjén is az apához kötődik, arra utal, hogy kimondatlanul valójában az apát okolja a család szegénységéért? Hogy tudattalanjában az apa a bűnbak, hisz azzal, hogy elment a háborúba, s hogy onnan nem tért vissza, ő okozta további elszegényedésüket, további deklasszálódásukat?

Láttuk, Teréz a kezdeti – az élettörténetére irányuló – kérdésünkre egyáltalán nem említ zsidó személyeket, legalábbis zsidóságukra is utalva, s a visszakérdezés szakaszában is összesen csak kétszer bukkan fel párszor a zsidó szó.

Első alkalommal rendkívül kis súllyal született beteg gyermekével kapcsolatban tesz említést egy zsidó orvosnőről, azután, hogy elmesélte, más orvosok azt mondták neki, hogy jobb lenne a gyereknek, ha meghalna: *„hogy hugyan mondhatnak ilyet, hogy meghalljon, mondom megbolondulnék* aztán nagyon lassan<* aztán volt egy öreg doktor >zsidó doktornő< azt mondta* kisfiam, én látom, hogy te harculsz a gyerekedért.*" Zsidóként nevezi meg a doktornőt, ugyanakkor mintha félve tenné ezt: a két szót, „*>zsidó doktornő<*" halkan, szinte súgva mondja. Úgy érezte, jobb nem hangosan mondani, hogy vele volt kapcsolata? Netalántán szégyelli ezt? Másfelől meg miért fontos a doktornő zsidóságának kiemelése, hangsúlyozása? Szembeállítja így a zsidó orvosnőt a többivel, akik lemondtak gyermekéről, ahelyett hogy segítettek volna rajta? Vagy e vélelmezett zsidóság kiemelése a doktornő a nem zsidó orvosokkal szembeni különlegességét hivatott jelezni? Esetleg a különösen jó specialista szinonimája lenne a számára? Arra utalna, hogy ő az, aki akkor is tud segíteni, amikor már senki más? Mintha ezzel állna kapcsolatban az is, hogy szemben más orvosokkal, neki neve sincsen, s ez a megjelölés Teréz számára minden más jelzőt feleslegessé tenne.

S az orvos megidézett szavai? Azt fejezné ki velük, akkor úgy érezte, a doktornő, érezve az ő riadalmát, anyai gyengédséggel *„kisfiam”*-nak szólította megnyugtatólag, s ezért hálás máig is? Vagy inkább leereszkedést, az ovos-beteg hierarchia hangsúlyozását érzékelte ebben, s ez bántotta? Vagy hogy ez számára a társadalmi rend természetes velejárója volt akkor, s maradt máig is? Vagy mindez inkább csak a mai konstrukció? Hogy nem lehetett másképp, hisz ő oly fiatal volt, mai perspektívájából szinte még gyermek, s ezért az orvos nem is láthatta őt másnak? Vagy esetleg a megszólítás, a „kisfiam”, úgy jelenik meg, mint a doktornőnek a beteg csecsemőhöz intézett, ugyanakkor félbehagyott becézése? Mindazonáltal, mintha a folytatással, hogy ui. a doktornő azt mondta volna, „*én látom, hogy te harculsz a gyerekedért*", azt jelezné, akkori, vagy inkább tán mai? érzése szerint – az elszánt küzdelme a gyerekért az, ami az orvos segítő szándékát indokolta. Vagy az is benne lenne ebben, hogy Teréz a lelke mélyén odaképzelte a doktornő mögé annak üldöztetés történetét is? Hogy azt érzi, a zsidó doktornő – ahelyett, hogy bosszút állna – a meggyilkolt gyerekekért, helyettük menti meg most az ő kisfiát?

Aztán, mint valami mese folytatódik a gyerek felépülésének és megerősödésének immár pozitív története: "Fogol egy tiszta lábast, -- tisztán, a lisztet pirítsd meg, és abba, ami az adagja, most tudom hogy harminc gramm, de majd az pár hét múlva megemelődik, mert nem lehetett egyből meg, aztán akkor avval a tejjel öntsd föl azt a kis rántást." Az orvosságot – a varázsszerként megjelenő egyszerű falusi rántott levest, mely vélhetően amúgy állandó szereplője konyhaművészetének, s különösen az lehetett abban a szegény korszakban – hirtelen olyan részletességgel tárgyalja Teréz, mint valami soha nem látott újdonságot. Szövege azt sugallja, hogy gyermeke e recept kivételes varázseréjének – melynek a kivételes segíteni akarással megáldott „zsidó doktornő” a tudatában volt – köszönheti azt, hogy életben maradt.

Lehetséges lenne, hogy ugyanakkor a levesnek a doktornőre is átszálló varázsereje tenné a doktornőt az ő szemében zsidóvá? Vagy legalábbis fontossá számára azt, hogy zsidónak is nevezze?

A későbbiekben a doktornő csak a visszakérdezés szakaszában, az interjúer kérdésére, hogy ui. meséljen még róla, kerül újra szóba. Miután majdnem szóról szóra megismétli, amit korábban elmesélt, s aminél a lényeg most a doktornő másságáról, a többi orvossal ellentétes

„nem-feladásáról" a saját másságára, a saját nem feladására csúszik át, hogy ui. a doktornő azt látta, hogy *„kislányom, azt mondja, te hé ha harculsz a fiadért",* hogy Teréz küzd a gyermekéért, ellentétben a többi szülővel, aki belenyugszik a gyermeke menthetetlenségébe. Pedig, hát. *„ez félhalott volt a te fiad"*, zárja le a történetet arról, hogy a doktornő hogy dicsérte őt, s váratlanul, minden átkötés nélkül két másodperc szünet után azzal folytatja, hogy *„–hát úgyhogy *csak a főorvos fölakasztotta magát".* A zsidó doktornőről beszélne? Vagy valaki másról? Eddig nem így nevezte. S ha másról, akkor az illető hogy kerülne most ide? Ugyanakkor, ha őróla van szó, akkor mintha nem is jótevője halálát érezné fontosnak, hogy rögtön közölje, sokkal inkább annak módját, hogy önkezével vetett véget életének. Úgy idézi fel, mintha talán máig sem hinné el, hogy ez történhetett. Mint aki máig sem érti, hogy a kedves, aranyos, jó doktornő hogyan, miért lehetett öngyilkos. „>*(Azért mondom)*< *a végtelenségig mennék hozzá",* folytatja, talán a gyásztól ismét elhalkulva, ugyanakkor minket némiképp megerősítve a személyek azonosságában, másfelől talán kicsit sértetten is, a neki okozott veszteség miatt, meg mert, úgy érzi máig, vagy legalábbis ebben a pillanatban ezt érzi a legfontosabbnak, hogy a szemére hányja, hogy *„a végtelenségig mennék hozzá, meg vinném nekije az ajándékot"*. Az fájna neki, hogy tettével megakadályozta, hogy kifejezze rendkívüli háláját? Hogy a doktornő azzal, hogy *„de ((sóhajt)) fölakasztotta szegény magát"* nem törődött azzal, hogy neki erre neki teret adjon, s ezért neki ma, visszatekintve – vagy esetleg már a halálakor is? – lelkiismeret furdalása keletkezett? Sóhaja a gyász mellett erre is utalna?

Aztán, azzal folytatja, hogy *„nagyon jó főorvos volt *nagyon *nem nézte, az hogy ő szegény, vagy cigány, vagy ö nem * ott a gyereket nézte mindig".* Hogy tehát Teréz úgy élte, vagy legalábbis ma úgy éli meg, hogy a doktornő anyagi helyzettől függetlenül segített a gyerekeken. S hogy ennyiben nem illik rá a benne is élő ma feltétlenül általános sztereotípia, hogy az orvosok nem törődnek a beteggel, ha annak nincsen pénze. Sőt, az sem, hogy a betegek között származási alapon különbséget tenne. Mintha Teréz értetlenkedne: igaz lehet-e ez egyáltalán. Ha meg lehet, akkor hogy lehet az, hogy egy ilyen varázslatos személynek öngyilkosnak kell lennie? Mintha a történet legmélyén, egész bizonyosan tudattalanul, az a kérdés foglalkoztatná, hogy mi köze lehet mindennek ahhoz, hogy a doktornő zsidó. Hogy éppen ő, akit származása miatt megkülönböztettek, képes arra, hogy visszafelé ne tegye ugyanezt.

A zsidó szó az interjúszövegben másodszor egy egészen más kontextusban bukkan fel: Teréz már jó ideje a kérdéseinkre felel, amikor a front s a pincében való bujkálás kapcsán szegénységüket, s hogy segélyért folyamodtak, kezdi taglalni, s hogy mások, akik pedig kevésbé szorultak rá *„olyan gazdag asszonyok, hogy jópár földjük, meg gazdagnak”,* kaptak, ők viszont, hiába, hogy a családfő keresete a bevonulás miatt kiesett, nem. S itt egyszercsak feltűnik egy családtag, akivel addig nem találkoztunk: *„…volt egy nagybátyám, >főhadnagy volt<”*, meséli, s ahogy sokszor korábban is, egyszercsak halkabbra vált. Félelmében teszi ezt? S ha igen, mitől fél? Rendszerváltás előtti rossz tapasztalatokon alapuló félelmek, beidegződések, tabusítási és hárítási mechanizmusok keltek életre benne, hisz akkor egy horthy-sta katonatiszt rokon komoly konfliktusokat okozhat a rendszerrel? Vagy valami más baj is van a nagybácsival? Ki is szól szövegéből, s arra kéri beszélgetőtársát, hogy „* *de azt nehogy írd!”,* s ismét halkabbra fogva beszédét, ugyanakkor részben, mint aki dicsekedni akar a befolyásos rokonnal, elárulja, hogy ”*aztán >az meg ilyen zsidóellenes újságot írt<”*. Büszkesége, hogy ui. a nagybácsi nemcsak katona, hanem újságíró is, venné rá arra, hogy félelme ellenére megossza velünk e részletet is? Ugyanakkor esetleg úgy véli, vagy vélte akkor, hogy pont ez az antiszemitizmus, s az újságírói pozíció az, amiért a nagybácsi segíteni tudott? S ezért érzi szükségét, hogy ezt is kimondja? Vagy inkább talán a maga kislány módján egyet is értett a nagybácsival, sőt, büszke is volt, fel is nézett rá, hisz ő volt az, akihez a család bajban is fordulhatott? *„—[A]ztán hát *annak írt anyám, akkor még hát ugye– ment rendbe, minden”*, folytatja, s innentől kezdve, mint akinek a szemében mintegy természetes, tán jogos is a nagybácsi antiszemitizmusa, zökkenőmentesen szövi tovább narratíváját.

A nagybácsiról és újságjáról azután hosszabban csak az interjúer konkrét kérésére beszél. *„>jajj azt ne<”,* az első reakciója, mint aki még a korábbinál is rémültebb, de aztán mégis folytatja: *„az nagyon titkos”*. De vajon mi? A rokonság? Vagy valami, ami a nagybácsival kapcsolatos? Valami, ami a háború után a nagybácsival a múltja miatt történt? *„–((sóhajt)) /az volt nincs.”* Mire vonatkozik a sóhaj? S mi az, ami volt, nincs? A nagybácsi? Vagy ami vele történt? Vagy a titok? *„El tették láb alól”,* folytatja, s nem egészen tudjuk, szó szerint, netán tán egzisztenciálisan érti-

e, s hogy kikre, s mikorra gondol. Aztán, mint aki maga sem biztos abban, amit állít, vagy inkább, mint aki nem szeretne igazából ebbe belegondolni, erről beszélni, azzal folytatja, hogy *„mit tudom én”,* majd azzal a logikailag nem világosan illeszkedő kijelentéssel, hogy *„mert kinn maradt Németországban”,* mintha inkább arra utalna, hogy a nagybácsi – a feltételezett felelősségre vonás elől? vagy valami másért? – elmenekült. Teréz ugyanakkor, mintha megint félne: ismét lehalkított hangon mesél tovább, hogy ui. mindez azért történt, *„>mert nem mert hazagyünni<”.* A disszidálás szocializmus idején való megítélése, titkolni való volta az, ami ijeszti? Vagy valami ennél súlyosabbra gondol? Hogy az antiszemitizmusa, esetleg éppen katonatiszti karrierje miatt volt/lehetett volna baja a rokonnak? Mindezt ki nem bontva kimenekül a történetből azzal, hogy *„— felesége hazagyütt, meg a két kis gyerek”,* s innentől az ő sorsukról beszél. Miután elmesélte, hogy az asszony hogyan vállalt munkát, a történetet, ismét mintegy népmeseien, a történeti időt meglehetősen lazán kezelve a gyerek, a „legkisebb fiú”, sorsának jobbra fordulásával, az igazság győzedelmeskedésével zárja: „a *gyereke, nagyon jó feje volt az egyiknek, repülőmérnök akart lenni* >hát az úristennek nem engedték< de aztán jött valami fordulat:, ugye mégiscsak jó feje volt, hát ugye azért hiába, ha háború van is vagy* kommunizmus vagy nem tudom mi, de aki tud, az tud* az azt nem tudják tőle elvenni.*

Az interjú készítője, amikor Terézzel a végére értek az interjú azon szakaszának, ahol a főnarratívában elmeséltekre kérdezett vissza, és azt tapasztalta, hogy a falubeli zsidók – bár tudjuk, a háború előtt a lakosság 0,5%-a zsidó volt – nem kerültek szóba, megkérdezte Terézt róluk. *„Azt akartam még megkérdezni, hogy itt a második világháború alatt voltak zsidók, akiket elvittek”*, s Teréz, a tényleges kérdést meg sem várva, már mondja is, hogy *„hogyne, sok zsidó volt a faluban”*, s hogy ez a *„sok”* azt jelenti-e, hogy meghatározónak érezte a jelenlétüket, vagy csupán azt, hogy a velük való kapcsolatát érezte soknak, nem tudjuk. Mindenesetre itt megáll, mint aki kérdésre vár. S amikor az interjúer azt kérdi tőle, tudna-e erről mesélni neki esetleg, visszakérdez: *„hát aranyos mit meséljek róluk?”*. Most először az interjú során azt jelzi, egyáltalán nem tudja, mire lehet kíváncsi a kérdező. S amikor kérdésére azt a választ kapja, hogy azt amit, amire emlékszik, mint aki fél bármi konkrétat mondani, vagy mint aki igyekszik jól megszerkeszteni, s általánosítani élményeit, átfogó jellemzéssel indítja elbeszélését: *„nagyon*

rendes emberek voltak", mondja, majd belekezd ennek kibontásába, s még mindig eléggé általános szinten maradva elmeséli, hogy *„a szegényembert kisegítették, sok szegény ember annál találta meg a munkáját, napszámot"*, majd, mint aki összegyűjtötte erejét, hogy már ne csak általánosságban beszéljen, tényleges saját élményeire tér. Vagy a felidézés esett ennyire nehezére? Átváltani saját történetéről másokéra? Saját szenvedéséről az üldözöttekére? S egyáltalán, így éli meg a zsidókat? A tudat alatt felbukkanó kérdés, hogy ui. üldözötteknek látja-e őket, hozta zavarba? Vagy az, hogy esetleg össze kellene mérnie a szenvedéseiket? Esetleg azzal küszködött, hogy mit is osszon meg velünk a falujabeli zsidósággal kapcsolatos élményeiből? Majd, elszánva magát a személyesebb válaszra, kimondja, hogy *„mink is, ez az én izém is, a szódagyáros ez is zsidó volt"*, s furcsa módon, talán a főnök szót nem találva, olybá tűnik, hogy valahogyan „magáénak vallja" a szikvízgyár tulajdonosát. Azonosult volna a gyárral? Személyes kapcsolata is lett volna a főnökével? S a folytatással, hogy *„sokat kisegítettek"*, nem egyértelmű, hogy – talán sokallván a személyességét az előző mondatnak – megint az általános beszámoló felé tért volna el, vagy éppen ellenkezőleg, azt vallotta meg, hogy nekik segítettek sokat a szikvízgyárosék, vagy más falubeli zsidók. Aztán – talán mert ez a mondat, még ha az utóbbi olvasat is része volt – egyértelműen visszavezeti a globálisabb kép megrajzolásához – arról tájékoztat bennünket, hogy *„volt aki szegényebb volt, vasat szedett, meg mit tudom én, de voltak ilyen röltex, kalapos, pék, akkor meg ezek a méterárusok hárman*"*, s a felsorolást első körben lezárja azzal, hogy *„ezek"*. Azt akarná hangsúlyozni, ő tudja, hogy a zsidók is sokfélék? Köztük is vannak szegények is, gazdagok is, mint a nem zsidók között? Aztán, mint akinek eszébe jut, hogy a zsidók között sem csak ilyen „hétköznapi emberek" voltak, áttér a hitélet képviselőire, s elmondja, hogy *„akkor amellett még volt a zsidó pap, a zsidó kántor itt volt"*, majd visszakanyarodik az iparosokhoz, hogy *„akkor volt hentes kettő is, akkor meg egy ilyen bőrkereskedő"*, majd lezárja a felsorolást, azzal, hogy *„sok zsidó volt a faluban"*.

S miután megfestette a helyi társadalom zsidóságának képét, már valódi személyes emléket hív elő. Visszatér gyerekkorába, a nagymamáját, s a nagymamája környezetét idézi meg: *„Úgyhogy a régi, már mondjuk az én nagymamám, abból piacult, mert a zsidó asszonyok vásároltak, ugye baromfit, náluk meg minden"*. Azt akarná jelezni, hogy mennyire fontos volt számukra, hogy a zsidók vásároljanak tőlük? Vagy hogy milyen szoros volt a kapcsolat? Aztán, elhagyva a

„felnőttek világát", belemerül az őt érintő részletekbe is: *„de hogy a baromfit azt meg kóserolni köllött /mert a izého köllött vinni a kántorhó"*, meséli nevetve, mint akit megörvendeztet a szép emlék, aminek felidézésből ugyanakkor nyilvánvaló, hogy nem csak, hogy ismerték a falu zsidóit, de a hétköznapi, s ennek részeként vallási életükbe, rituális gyakorlatukba is beleláttak, ismerték a hozzájuk tartozó szavakat is. Majd rögvest el mondja azt is, mire emlékszik úgy, mint ami ezt igazán széppé tette a számára: *„úgy örültünk mikor mondta a Stadler úr, hát a az a szódagygyáros gazdám, az első, úgy örültünk mikor mondtam hogy menjek le Aradiékhoz, mert le köll vinni baromfit* úgy örültünk, mert /kaptunk egy szem cukrot ((nevet)), olyan szép selyemcukrot, vagy valamit, az öregasszony mindig megkínált valamivel bennünk, vagy egy kis szelet sütemény, olyan kis helyes kis szeleteket szokott adni, /de úgy örültünk nekije ((nevet)), vittük a tikokat levágni, aztán az utána eladta meg megcsinálta, azt már nem kellett csinálnunk, csak le kellett vinni sakterhoz, hogy vágja le ((nevet))"*. Olyan örömmel mesél, mint ez idáig egyetlen egyszer sem, mint aki legszebb gyerekkori élményeit idézi fel, s érezhető szeretettel a szereplők iránt, s ennek során rátalál arra is, hogyan nevezze munkaadóját, a szikvízgyárost: gazdámnak titulálja, s vélhetően a felesége ez, akit – hasonlóképp kedvesen – öregasszonynak nevez.

Mi lehet vajon az oka annak, hogy korábban egyáltalán nem esett szó róluk? Vagy ha igen, zsidóságuk homályban maradt? Az interjúer direkt kérdése előtt úgy érezte, tabu ez a téma? Vagy e gyerekkori emlékek az egyéb személyes emlékekkel együtt tűntek el? Úgy érezte, a világháborúról kell „objektíve" tudósítania, s abba nem fértek bele a túlzott személyesség? S ugyanakkor számára a falujabeli zsidók sorsa nem része a háború történetének?

Mindazonálal, a rituális aktusokban való segédkezés közelebb viszi a zsidó családokhoz, s most már a gyerekeiket idézi meg: „*és mindnek >gyönyörű gyerekei voltak<"*, mondja valamiért elhalkulva. Meghatottság volna ez? Ugyanolyan, mint ami a befogadott család gyerekei kapcsán sejlett fel? *„[E]nnek a ennek a Stadlernek is"*, folytatja, s most mintha eltűnt volna a szeretetteli hangnem a gyáros iránt. A gyerekekre került volna át? Csak mert a kisgyerek mindig meghatóbb, mint a felnőtt? Vagy van más is mögötte? *„Hát **gyönyörű**, **barna** sötét, **göndörhajú** lánya"*, mesél tovább, s mintha irigység is lenne a hangjában, ahogy a kislány szépségét ecseteli. Aztán pedig, hogy „a **gyerek**, az meg olyan kis érdekes volt", kezd bele egy tőle egészen szokatlanul részletesen kibontott történetbe, s meséli el nevetve, hogy hogyan jött be a gyerek

– vélhetően nem az előbbi gyönyörű kislány, hanem egy kisfiú – hozzájuk a gyárba, s hogyan kérte meg Jóskát, a fiatal legényt, hogy csináljon neki ostort, s hogy hogyan *„nézett az apja az asztal mellől, meg hát a Jóska is”*, s családias hangulatot árasztón, ugyanakkor oly részletesen felidézve a jelenetet s a párbeszédeket, hogy mi annak nem is mutatjuk meg minden elemét, s hogy végül azt mondta, *„a Stadler”* – most így, egészen familiárisan csak a vezetéknevén nevezi meg a gyárost – hogy *„hát ha a Jóskagyerektől kérsz, akkor csinálj nekije”*. Aztán időben ugrik, hogy *„má egész meglett ember volt, már nagy gyerekei voltak nekije”,* meséli, meg hogy *”itt összegyütt itt a-„ –*

s itt félbehagyja a találkozó? vagy valami más? történetét, amit elkezdett beszúrni, s folytatja az évődés történetet, hogy *„na mondom, Jóskagyerek, van e ostorod? Jajj, még eszedbe van? Hát mondom persze, ilyet nem lehet-„ –* s nem mondja ki, hogy elfelejteni, ugyanakkor nem igazít el bennünket, hogy időben hol is járunk. Persze, van az a balsejtelmünk, hogy a Stadler gyerekek nem úszhatták meg vidéken a deportálást. Vagy mégis? Fölkerültek Budapestre? Bujkáltak? Máskülönben hogy jönne ki mindez? Hisz Teréz nyilván jó pár évvel idősebb „Jóskagyereknél”, és ő is csak tizenhat volt negyvennégyben. Erről vajon miért nem szól Teréz? Hogy mi történt velük később? Vagy ez még jön? Vagy oly fájdalmas, hogy nem tudja elmesélni? Vagy valamiért bűntudat gyötri? De hát ha a kicsi Jóska felnőhetett, s gyerekei is lettek, miért lenne erre oka?

E ponton, ugyanakkor, témát vált: „akkor Bürgliék, ahol most az izé van, a --- ez a --- Violin, na, ott volt egy nagy vas vasárut árult, hát szög, lánc, minden ilyent, meg edényt, de ilyen háztartási, cukor, só, meg meg ilyen is volt a boltban”, s másokról beszél. Majd azt mondja, hogy „-- **ollyan** >gyönyörű gyerekek voltak<”, s megint halkabbra vált, amikor a – nem tudjuk, kinek – a gyönyörű gyerekeiről beszél. A Bürgli-gyerekeket is ilyen gyönyörűnek látja? Vagy a Stadlerekről van valójában megint szó? S kikre vonatkozik a következő történet, hogy „mikor mentek, vagy kísérték őket a kis hátizsák a hátukon, ami hát ritka volt, mert hát ugye akkor még nem ment ilyen könnyen, hogy csak veszek egy hátizsákot* rajt volt a hátizsák, >a nagymama vezette egyiket, a másikat a nagypapa<* hát úgy sírtunk* győnyörűűűek voltak azok a **gyerekek.”** S miért, hogy megint a gyerekek szépségét hangsúlyozza? S vajon a történet a gettósításról, vagy a deportálásról szól valójában? S a gyász az újabb hangerő-csökkenés oka?

Ez lenne az elhalkulás oka máskor is, amikor a gyerekekről van szó? De akkor most kinek a gyerekeit gyászolja?

Aztán meg, anélkül, hogy számunkra mindezt egyértelművé tenné, egy másik üldözés-történetre tér, méghozzá egy olyanra, ami egyértelműen a helybéliek lelkén szárad: *„de volt ám olyan rossz lány, tudták, hogy melyik a hálószobájuk, akkor este elmentünk, mer a templom elől szoktuk a vizet hordani, az artezi vizet, akkor bedobtak egy féltéglát a szobába* ablakun körösztül”,* s azzal folytatja, hogy ők – s nem tudjuk, kit ért még a többesszámba – elítélték ezt, sőt, még tenni is próbáltak ellene, hisz *„mikor ezt így megtudtuk, hogy ezek mit csinálnak a Gereben meg ezek, aztán akkor rászóltunk, hogy hát mit gondolsz, szívgörcsöt kaphat az a kisgyerek* hát* ***ilyent*** *nem szabad csinálni”, mind gyerekek, egyik a másikat megborzoltuk* megmondom az asszonynak, hogy tik voltatok, mondom aztán elmegy anyádhoz, majd jól kikapsz -- mer hát jól van /szülők ilyenről nem tudtak ((nevet))”*, s magát a többi gyereknél érzőbbnek-érzelmesebbnek, ugyanakkor felnőttebbnek mutatja, hisz azt meséli, hogy hogyan helytelenítette társai viselkedését. Ugyanakkor meglepő módon a felnőttekre mintha egyáltalán nem gondolna: úgy mutatja magát, mint aki csak a gyerekekért aggódik, akárcsak akkor, amikor korábban a menekültekről beszélt. Vajon a mesélés pillanatának perspektívája ez? Amikor maga is felnőttként a gyerekeket félti leginkább? Aztán az agresszió történetét épp az annak ellentmondó konklúzióval, hogy ui. *„azért mer mondom a zsidókra: nem volt aki haragudott”* zárja le. Mit érezhet vajon? S mit érezhetett akkor valójában? Mi volt a zsidókhoz való tényleges viszonya? A kamasz önmaga szájába adott mondat, hogy *„hát mit gondolsz, szívgörcsöt kaphat az a kisgyerek* hát* ***ilyent*** *nem szabad csinálni”* mintha kissé mesterkélt, túl felnőttes lenne, s mintha nem a kamaszlány érzéseit idézné, hanem inkább a mai felnőtt elvárásnak felelne meg: nem hangzik egészen hitelesnek, ahogyan ez a sok *„gyönyörű gyerekek voltak”* sem. Rosszindulatú az értelmező, amikor felmerül benne, hogy olyan, mintha az együttérzés, a gyász, a mesélés kontextusában, esetleg csak az interjúernek való megfelelésben születne? Vagy tényleg ezt, legalábbis ezt is üzeni a szöveg?

Hirtelen váltással azután új szereplők bukkannak fel, újabb zsidó iparosok, kereskedők: „Fuchs-Fuchsok voltak, az egyik az ilyen >ruhákat készített<, kész férfi ruhákat, akkor a másik az meg Gráf, vagy ilyen épületanyagot árult”, s megint a segítőkészségükről, szociális érzékenységükről hallunk: „de ha nem volt pénzem, akkor is azt a darab fát, vagy egy lécet akkor is odaadta,

*minden szó nélkül odadta *de mindnek ez a-", s aztán, be sem fejezve a mondatot, váratlanul kiszól, hogy „ezt nehogy beleírd", s amikor elolvassuk a történetet, nem világos, hogy miért titok az, hogy „ez a- -- Fuchs, aki a ruhákat csinálta, megcsinálta azt, hogy a szegény gyerek megy a lakodalomba, de >hát nincs olyan ruhája<, mert hát nem került, többen voltak, vagy olyan szegény vagy szóval hát amiért, >igen adott neki egy szép öltöző ruhát, hogy elmész, meglesz a lakodalom, minden-, hétfőn ha gyüssz munkába hozod vissza a ruhát, *kipucolom aztán majd én avval eladom, ezér", hisz ez is az eddig történetkre, a zsidók jócselekedeteire, szerethetőségére rímel rá. Vagy valójában az hozta zavarba, azt nem szerette volna, ha az interjúer „beleírja", amit a történet végén hangját lehalkítva elmesél, hogy ui. „*>megjött a zsidótörvény, meg a zsidókat összegettulták, minden<", meséli, s még ez sem tűnik megmagyarázni a beleírás tilalmát. Aztán, nem egészen érteni, mit fejez ki azzal, ahogy – most hangját éppen ellenkezőleg, megemelve, úgy folytatja, hogy „**odavalót**". Minden odavalót, arról lenne szó, azaz hogy minden zsidót? S akkor mire véljük a most következő éles váltást, hogy „az **asszony**, az a Fuchsné, letérdelt elejibe, aranyos Imrém, két szem kis pogácsát vigyé el a fiamnak, *mert a fia, olyan kis legényke volt, elvitték ugye katonának minden, semmit nem kérek, csak azért hogy egyet haraphasson, amit az édesanyja sütött, *letérdelt egy **nagyságosasszony**, mer annak híták, mert az volt, mert nagyon gazdagok voltak"? Ez – a nagyságosasszony megalázkodásának a története lenne a tilalmas? Meg talán az is, hogy ő is beletartozik a „>minden< **odavalóba**"? Vagy méginkább az, ahogy az „aranyos Imre" reagál a megalázkodásra, hogy ui. „elhallgasson:, így meg úgy, **letolta** az asszonyt, úgyhogy az asszonyt úgy merték föl, olyan rosszul lett, **mert**, hát ő már mint fő ilyen bezupált őrmester már hát csak nem ád egy zsidó gyereknek"? Kinek a szégyenét, esetleg szégyentelen viselkedését érzi úgy, mint ami nem tartozik másokra? A folytatásban mintha Imrére haragudna, hisz úgy kommentálja az esetet, hogy „*hát ki vette vóna azt észre?", s láthatólag egyre inkább beleéli magát a történetbe, illetve abba, hogy mi lett volna Imre részéről a helyes viselkedés, hisz egyes szám első személyben folytatja „hogy elmegyek mellette, menj oda, aztán ott van egy csomagod vagy vagy nem hogy két pogácsát, hanem egy csomagot elvittem volna neki", s nem is pusztán az emberségre apellál, hanem meg is okolja, hogy miért kellett volna így tennie: az elvárható hálára hivatkozik, s most visszacsatol az előzőekhez, hisz a zsidók, ezesetben a

nagyságosasszony illetve a családja jótéteményére, az általuk biztosított munkalehetőségre hivatkozik: „mert az énvelem jót tett, meg ott dolgozott náluk, napszámos volt, *volt náluk mindig napszám". S az, hogy most ismét lehalkítja a hangját, talán azt jelzi, hogy ami elmondhatatlan az az, hogy „*aztán >nem tette meg<". Esetleg ő szégyenkezik Imre helyett? Vagy azt szégyelli, hogy akkor vele érzett együtt, s nem bánta, hogy rosszul bánik az asszonnyal? Sőt, esetleg még tetszett is neki, hogy a nagyságos asszonynak kell megalázkodnia, s hogy ráadásul hiába teszi ezt? S ezért is magyarázza most olyan részletesen, slelkesen, hogy nem állt volna Imrének semmiből segítenie?

Aztán a háború után folytatja, hogy „na a gyerek visszakerült, már mind a zsidók, hogy visszagyüttek, má talán meg is nősült, nem tudom, >de a Bognár Imrére rá se nézett<", mondja, hangját Bognár Imréről beszélve ismét lehalkítva, mint aki azt gondolja, Bognár Imre jól megbűnhődött, mert fájhatott neki, hogy a nagyságos asszony fia nem néz rá. Ugyanakkor mind a fogalmazás, mind az elhalkulás, népmesei jelleget ad a történetnek. S aztán, kicsit talán a népmesei bosszú szellemében Imre még komolyabb bűnhődésének történetével áll elő: „de nem volt nyugta, mert egy /(végtelen) felesége volt, annak egy perc nyugta nem volt, se éjjel, se nappal ((nevet))", s aztán elhagyva a népmesei beszédmódot, a rossz házasság történetére tér, s hosszan meséli, hogy olyannyira nem éltek szépen, hogy Imre már azt fontolgatta, hogy elválik, meg hogy miközben az asszony, amíg Imre katona volt, megépítette a házukat, s hogy emiatt bántotta az urát aztán, s hogy Imrében még az is fölmerült, hogy öngyilkos lesz, vagy elmegy máshová lakni, s hogy „aztán elment a fiához, rosszul lett, azt meg is halt, *de nem volt még úgy öreg ember, mert mer hát még bent voltak (jóvan) a szép időben", s levonja a következtetést, hogy „*de mondom azért az Isten nem ver bottal", s elmondja, hogy azt kellett volna meghálálnia, hogy lehetővé tették számára, hogy napszámba járjon, ráadásul a falujában, ami különösen nagy szerencse. És visszatér Imre viselkedésének értékeléséhez, hogy „hát jóvan őrmester vót, jóvan álláás, minden, de mindent meg lehetett csinálni *lehetett volna„ áll most egyértelműen az asszony mellé, s meséli el, hogy Imre viselkedése milyen rosszul esett neki „-- azt akkor így (annyira nagyon nagy az) hogy az asszonyt alig tudták fölmosdatni, annyira rosszul érezte magát, és fájt is nekjie", s újabb történetet hoz arra, hogy mit kellett volna Imrének meghálálnia: „hogy ő már azt is megtette, hogy lakodalomba fölöltöztette, de nem

egyszer, mert volt úgy, hogy két, három lakodalom is volt egy ősszel a számukra ugye valaki arra férjhő vagy nősült vagy barát vagy mit tudom én, rokon, aztán párszor fölöltöztették, hogy el tudjon menni". Ugyanakkor ebben az utolsó szaaszban, s a most következő folytatásban is, meglepően nehezen érthető helyenként a beszéde: „*merthát olyan volt a társaság, hogy hiába keresett, hát értelme meg nem volt* (a fene hát ték úgy érezte ték úgy érezte)", tartalmilag is, meg az eddig jól artikuláló asszony itt többször is rosszul, érthetetlenül artikulál, nem igazán érteni, hogy mit akar mondani. Aztán meg, váratlanul, egy „jajjajj"-jal, s egy azt követő hat másodperces hosszú szünettel lezárja a zsidókról való beszámolóját, mi meg nem egészen értjük, hogy mi történt, hogy miért is oly nehéz ez az Imre történet: azért, pusztán, mert szégyentelinek érzi? Vagy azért, mert azt szégyelli, hogy volt, hogy Imrével azonosult? S hogy nehéz mit kezdenie azzal, hogy voltak zsidók, akik visszajöttek, s ezért ezekkel az érzésekkel is muszáj szembenéznie? Meg hogy most, legalábbis a Budapestről jött, tanult fiatal lánnyal szemben, akiről talán sejti, főleg, a zsidókra vonatkozó kérdése után, hogy őt az ő sorsuk legalább annyira, ha nem még inkább bántja, mint a többiek háborúbeli szenvedése, úgy érzi, azt is ki kell mutatnia, hogy tudja, nem helyes az, ami a zsidókkal történt? S hogy mindez együtt – hisz láttuk, nosztalgiái is vannak a zsidó gyáros családdal, gyerekekkel, amelyekbe ugyanakkor szintén vegyülnek számunkra nem igazán érthető mozzanatok, mint pl. a gyerekek küllemének állandó dicsérete – olyan mértékben kavarja föl- és össze, hogy nem is tudja, hogyan folytassa az elbeszélését. S talán a „jajjajj" legalább annyira, ha nem sokkal inkább az emiatti önsajnálatnak szól, mint a zsidó nagysága sorsa felett érzett szánalomnak vagy az Imre viselkedése miatti szégyennek.

Teréz tehát lezárta a falujabeli zsidókkal kapcsolatos narratíváját, s átadta a szót beszélgetőtársának. Nekünk pedig nincs már terünk arra, hogy teljes részletességgel végigkövessük, ahogy ő az elhangzottakra rendre visszakérdez. Mindazonáltal bele-bele pillanthatunk abba, ahogy kérdései kapcsán Teréz újabb emlékeket idéz fel, s egyre inkább elmerül azokban.

Az első néhány, az említett konkrét emlékekre, eseményekre vonatkozó kérdések után, melyekre Teréz tulajdonképpen minden zavar nélkül megfelelt, talán félve, hogy újabb kérdése Terézt zavarba hozza majd, a kérdező zavarba jön, s nehezen fogalmazza meg, mire is kíváncsi. *„[A] háború alatt hogyan zajlottak ezek, hogy történt a faluban, hogy a zsidók el-”*, de már a befejezésre nincs is szükség, hisz Teréz, ki sem várva azt, már bele is kezd a szabadkozásba. Hogy fiatal volt, sőt, fiatalok voltak, s nem tudjuk, ki az, akire még gondol, s hogy *„hát akkor ennyit tudok róluk, együtt egy ilyen hogy na elviszik a zsidókat”*, s hogy ők nem tudták. Hogy mit, azt nem mondja ki, de ezen felvezetés után – talán mert ez az eufemisztikus utalás a halálra, vagy az, hogy ezáltal sikerült időt nyernie, s rátalálni egy kezdőpontra, ahonnan el tud indulni, csak elkezd mesélni. Teljes részletességgel idézi fel, hogy hol volt a gettó, meg hogy a vidékieket is ide hozták, s aztán ismét ártatlanságát igyekszik hangsúlyozni azzal, hogy többször is elmondja: *„hogy mi lett, azt nem tudjuk”*. Aztán azzal folytatja, hogy a gyárban nem merték a főnököt kérdezni arról, hogy mi van. Majd mind a mesélés idejében, mind a felidézettben továbblép, hogy ui. *„Na azt akkor gyün, gyün hogy szedik a zsidókat”*, s elmeséli, hogy kit vittek el elsőként, s miután részletezte, hogy az milyen szegény volt, elérkezik oda, hogy a gyárost, aki meg nagyon gazdag volt, azt vitték el utoljára. Vele szembeni irigysége, haragja jelenne meg? Azt akarná ezzel mondani, hogy a gazdagsága miatt kivételezett helyzetben volt? Feledné közben, hogy a deportálásban a pár óra, esetleg pár nap különbség nyilván nem igazán számít? Vagy azt gondolná, hogy igen?

Mindazonáltal a folytatásban is a gyárossal szembeni haragja dominál: *„de ha a testvérjéhöz fölviszik Budapestre a gyerekeket, akkor megmaradnak”,* mondja, s persze igaza van, hisz igen, Budapesten volt esély a túlélésre. De ugyanakkor úgy beszél, mint aki nincs tisztában azzal, hogy ezt akkor nem lehetett tudni, hisz motivációit firtatja: *„de hát nem merte-e, vagy nem, nem fogalmam sincs”,* mondja, s szövegén átsüt a – nyilván utólag megkonstruált – értetlenség, s szemrehányás.*”Test- testvérjéknél semmi izé sem volt, zsidók voltak, és mégse bántották* ilyen ítélőbíró volt az ura, az Irénnek, az meg hát otthon volt, otthon tehetetlenkedett, hát ott ott leteszi a sufniba őket, aztán jó helyen vannak, az meg lett volna mentve* nem:, nem vitték el*”*, mesél a pestiekről. S aztán, visszatérve azokhoz, akire haragszik, *„a öregapjuk, öreganyjuk vezette azokat is* de bele a halálba is, úgyhogy oda nagymama, nagypapa vitte őket”*, mondja, mint aki azt is a

szemükre hányja, hogy az öregekkel küldték a gyerekeket, mert úgy képzeli, ők maguk nem is mentek velük.

Valamivel később, amikor a kérdező a gettóra tér vissza, a már ismert szabadkozás után, hogy ő nem tud mesélni – s most arra hivatkozik, hogy a csendőrök nem engedték közel –, az üldözöttekkel kapcsolatos jóindulatát tartja fontosnak hangsúlyozni: „*vittünk volna ennivalót* ***nekik****, a mieinknek, Bürgli meg hát mind a szódagyárbul ugye*". Ugyanakkor finom különbségtétel húzódik meg kijelentésében, hiszen ki nem mondva, de két részre osztotta a zsidónak minősülő polgárokat. Beszél a „saját zsidókról", „*a mieinknek"*-ről, akiket személyesen is ismert, elhatárolva őket az általa nem ismert idegenektől. Mintha azt akarná hangsúlyozni, hogy segítsége, ha egyáltalán módja lett volna rá, akkor sem terjedt volna ki mindenkire. Szemrehányást vélt volna kihallani az interjúer kérdéséből, hogy ui. tudna-e még többet mesélni a gettóról, s e miatt érezte szükségesnek ártatlanságát és jóindulatát bizonyítani? Mert mintha aztán a folytatásban is a lelkiismeretével vívódna: *„de mindig hoztak hozzájuk valahogy"*, mondja, talán azt akarva hangsúlyozni, hogy nem is voltak igazán rászorulva. Mintha valamiért most nagyon fontos lenne neki, hogy ne teljesen kívülállóként és közömbösként jelenítse meg magát. Másfelől úgy beszél, mint aki máig egyáltalán nem érti a helyzetet: „*honnand, én meg nem tudom mondani",* s aztán beszéde, mintha valami titokról lenne szó, elhalkul.*" >De nem lehetett közel menni hozzájuk<",* mondja, s talán az a titok, ami „odabent", a kerítés mögött történik. Vagy inkább az ő saját érzéseit szeretné elrejteni? Hogy valójában azért volt kíváncsi arra, hogy mi történik velük, mert nem is bánta oly nagyon, hogy végre most a zsidó gyáros van bajban? Mindenesetre azután ismét azzal menti fel magát, *„hogy na most én most megyek aztán hát ott áll a kerítésnél, na bedobok neki egy pogácsát, vagy egy nem tudom, de nem lehetett. Nem lehetett.*"

Nem sokkal később azután, miután a már ismert stílusban sajnálkozott azt mondta, hogy hát igen, a többiekért is kár, de azért leginkább az elhurcolt gyönyörű gyerekekért, ismét a konkrét ismerősökről beszél. „*Hát a ugye volt a Fuchsoknál, ott már nagy gyerekek voltak, ugye azokkal már már munkára vitték, meg >mit tudom én, volt velem egy idős, az egyik hentesnek a lánya, a *Weiner Joli,<".* Talán a személyes ismeretség, s főleg, hogy a hentes lánya egyidős vele, fokozná empátiáját: könnyebb a másik kamaszlánnyal együttéreznie, s talán ezért is oly nehéz arról

beszélnie, hogy mi történt vele. *„[D]ehát –– >mindet el< * vitték, mindet elvi––„,* mondja, s felsóhajt. A túlélő zsidók körében általános eufemisztikus fogalmazással él, ráadásul hirtelen már nem Joliról van szó, sőt, nem is mindenkiről, hanem így, kissé tárgyiasítva, mindről. Mintha nem akarna, nem tudna, nem merne szembenézni azzal, ami történt vele, velük. *„>Nem nem is jó róla beszélni< ((nevet))"*, s bár nehezen kezd bele a mondatba, mintha maga is a szavak súlyosságára utalna. S miért a nevetés? Az is azért van, mert túl fájdalmas számára az emlékezés? Vagy érzi, hogy az áldozatokra való emlékezéssel az őt körülvevő társadalom tabuit dönti le? Mert egy olyan közösségben él, ahol a felejtés a norma? S őt talán olyan személyes élmények, emlékek kötik Jolihoz, amelyeknek elmondását nem meri vállalni? Amelyekről talán még soha nem beszélt? Ezért lenne az, hogy gyorsan el is szalad a vele egykorú lánytól? Ezért zárná le a Jolira való emlékezést egy általános megjegyzéssel, költői kérdéssel, hogy ui. *„ember életeket – ontottak ki, tényleg, miért",* s váltana meglepően gyorsan témát?

Majd az együttérzést és sajnálatot tanúsító rész után – talán, hogy nehogy túlzottan elérzékenyüljön – a cigányokra tér rá. A mai magyar közbeszédben máskor is elhangzó kérdést teszi fel: *„de ezt a **piszkos** cigányt, miért nem vitték el? (gondoltam) mennyit vittek* r**ossebeket** vittek! megvan-e mind* ezér nemkár* de a zsidó az mind mind dolgozott"*. A helyi zsidókkal kapcsolatos emlékei után vajon miért asszociált Teréz a cigányokra? Lehetséges lenne, hogy ismét arról van szó, hogy szembe állítja egymással azokat, akiket sajnál, s azokat, akiket nem? A megölt zsidókat – legalábbis azokat, akiket ismert – tudatosan egészen bizonyosan sajnálja. A cigányokat azonban a másik oldalra teszi. Azért, mert velük nem volt érdemleges személyes kapcsolata? Vagy az általános mai magyar vélekedés befolyásolná? Hogy a cigányok koszosak és nem tudnak, és nem is akarnak dolgozni? Hasonló nézetei a világháború alatt feltehetően nem voltak, hisz a cigányokkal szembeni előítélet akkoriban sokkal kevésbé volt általános. Ugyanakkor mára, ha olyan csoportot keres, akikkel szemben a népirtást elfogadhatónak, sőt mi több kívánatosnak tartja, ők jutnak az eszébe. Így állítja szembe a „jó zsidókat" a „rossz cigányokkal", a népirtás eszközét nem elvetve, csupán kívánatos célcsoportját módosítva. Lehetséges lenne, hogy zavart nevetése nem az emlékezés terhének, vagy legalábbis nem csak annak, hanem ezeknek a gondolatoknak is szólt? Hogy kicsit szégyelli magát, hisz érzi e képzetek súlyát?

Az áldozatok hibáztatásának a fentebb már látott furcsa módjára Teréz nem sokkal később – még mindig a gettóra vonatkozó kérdésre adott válaszában – ismét visszatér. S a szöveg struktúrája megint hasonló. Először ismét a jóérzésű, de az üldözők által a segítésben meggátolt szemtanúként jeleníti meg magát. Ráadásul ismét úgy, hogy személyes párhuzamot is von, az említett gyerekek életkorát megint a sajátjával veti össze, s azt meséli el, hogy *„a kántornak má annak má nagyok voltak má nagyobbak a gyerekei, úgyhogy azok má kicsit idősebbek voltak, mint én* azok má nagyok voltak, de ezek a kicsinyekre, >erre nagyon nagyon emlékszünk< mert hát kimentünk itt az utcán >azt ott a Pianó előtt ott a Pianónál ott álltunk, néztük őket ott ((sóhajt))*”.* Érdekes módon fontos hangsúlyoznia, hogy minderre, amiről csak halkan, mint aki titkot fecseg ki, beszél, nagyon emlékszik. *„Nagyon emlékszünk”*, mondta, s mi nem tudjuk, kit fed a többesszám, kiket von még be az emlékezőközösségbe, kikkel akarja megosztani a terhet, az azzal kapcsolatos érzéseket. Szégyen? Vagy bűntudat lenne ez? Netán valamiféle akkori kajánság felidéződése? Hisz azután nagyon fontos hangsúlyoznia ennek ellenkezőjét, hogy tehát nem káröröm az, amire emlékezik, hogy *„nem hogy örültünk hogy mentek, hanem hát sírt mindenki<”,* mondja továbbra is majdnem suttogva. Mint akiben feljött az az érzés is, amit a karhatalommal szemben érzett, hisz ők nézték volna tovább az elkerítetteket, *„de nem lehetett, mert ránk szóltak* úgyhogy csak álltunk, mint a fababa* csendőrök jobbrul, balról –„.* Vagy valami mást nem lehetett, amit, hiába, hogy most már bizonyos titkokról fellebbentette a fátylat, most sem mond el? Hogy nem lehetett megjegyzéseket tenni? Gúnyolódni? Vagy együttérzést kifejezni?

Ez utóbbival folytatja, megint nagyon halkan, hogy ui. *„>Jajj istenem, milyen sorsuk is volt nekik tényleg< ((sóhajt))”,* s nem tudjuk, hogy a sóhaj az akkori, mára részben a tudattalanba száműzött, érzést idézi meg, vagy az elfojtásból ki-ki türemkedő ellenérzések és az afölött érzett mostani szégyen találkozásában keletkezik-e. Aztán, mint aki most már kellőképp hangsúlyozta a sajnálkozását, együttérzését ahhoz, hogy negatív érzéseit is megvallhassa, újra az áldozatokat vonja felelősségre: *„**De** hogy oda tudták adni *az anya a gyerekeit* ezezez annyira furcsa volt, hogy **haljon** meg apám meg anyám meg a gyerekeim, én meg majd megmaradok valahogyan* ez valahogyan nekem **annyira** furcsa volt”.* Majd, mint aki tudattalanul talán felismeri,

hogy valójában nem is tudja, mi történt azzal vádol, hogy a gyereke rovására magát mentette meg, azzal folytatja, hogy *„de ezt sokáig izéltuk, hogy a *ez a Bürgli, hogy annak a feleségivel mi lett”,* s aztán, mint aki előtt megjelenik, akivel kapcsolatban a kérdés felmerül, hogy *„nagyon szép kis asszony volt, de beteges volt, *valami bajja volt nekijje*”.* Majd visszatér az eredeti felvetéshez, *„hogy az hová lett, a felesége, már meghalt-e, vagy elgázulták, vagy elizélták tüzelték azt is, nem tudom”*, mondja, mint aki első pillanatban azt is el tudja képzelni, hogy az illető tulajdonképpen még él, vagy esetleg meghalt, de később, természetes halállal, s csak utána jut el oda, hogy a lágerbeli halála lehetséges nemén mereng. Mint aki csak lassan meri megengedni magának, hogy kimondja, hogy bizony a feltételezése, hogy a „szép kis asszony” „a gyereke rovására magát mentette” nem is áll igazán biztos alapokon. Hisz az is lehet, hogy *„elgázulták, vagy elizélták tüzelték”,* mondja, s a bizarr szóhasználat mögött mintha megint visszatérni a korábbi agresszió, s a következő mondatban, hogy *„de ittend az öreganyja meg az öregapja vitte a gyerekeket /kis hátizsákkal ((nevet))”*, mintha megint az iménti gyanúsítás térne vissza, hogy a fiatal Bürgliné nem is ment a gyerekeivel. S miért e bizarr, mondhatni durva szóhasználat? Amiatti zavarában beszélne így, hogy miközben mindezt elmesélte, maga is megérezte vádja ingatagságát? S a nevetés, amikor felrémlik előtte a hátizsákjukat vivő gyerekek képe? Ez is ugyanennek szólna még? Vagy inkább már az eztán következő, még az előzőnél is bizarrabb kijelentésnél, hogy *„jajj istenem* nem tudták őket agyoncsapni mindet* –„*? Minek szól a csend? Hogy maga is meghallotta a saját szavai durvaságát? S miért ez az agresszió? Annak, hogy könnyebb lenne, ha senki sem jött volna vissza, mert akkor nem lenne muszáj szembenézni azzal, ami történt? Vagy az érzelgős szavak mögött megbúvó ellenszenv tört volna a felszínre hirtelen? Az érzés, hogy miért kellene őket – akik náluk jobban éltek – jobban sajnálni? Hisz *„mer hát az élet – mindenkinek fáj”.* S aztán, mint aki sorait ezzel újra rendezni tudja, mintegy refrénszerűen ismétli, hogy *„dehát azért >gyerekeket, kis ártatlan gyerekeket<”*, s nem mondja ki, hogy legalább velük minek nem kellett volna megtörténnie.

Pár pillanattal később, miután az előző refrén a már jól ismert irányt vette, hogy nem érteni, a gyerekeket miért nem mentették meg, pedig lehetett volna, s egy pár másodpercnyi szünet

után Teréz azt a kijelentést teszi, hogy *„Jajj, hogy aztán ezt ezt most nem kell beleírni.”*. Nekünk meg nem világos, hogy az elhangzottakra, vagy az eztán következőre gondol. Mindazonáltal – talán mert eddigre a mesélésben, hisz hallgatósága türelmesen, csak egy-egy hümmögéssel megerősítve, hogy jelen van, figyel, s érti őt – elbeszélőnk megengedi magának, hogy lemerüljön emlékeinek egy mélyebb rétegébe, s az ott találtakat most már egészen részletező módon valódi történetté formálva mesélje el.

Időben talán picit visszább lépve arra a pillanatra irányítja figyelmünket, *„mikor elvitték üket”*, s azzal, hogy ezt a formulát alkalmazza, nem is szükséges kimondania, hogy kikről beszél. Hisz, bár a negyvenes évek végi lakosságcsere során másokat – svábokat, szlovákokat – is elvittek, az ő balsorsukra nem így szokás utalni. S persze, bár nem kizárt, az sem igazán valószínű, hogy valami egészen másról lenne szó. *„[N]ahát utoljára dolog”*, mondja, talán azt akarva kifejezni, hogy amiről most beszél az egy eseménysor utolsó eleme, talán valami, ami a deportálás előtt utoljára történt, talán közte és azok között, akikre az *„üket”* utalt, netán valami negatív minősítés van a kifejezésben, s valamiért – talán mert a történet, amelynek elmondására készül, olyan érzéseket hív elő benne, amelyekkel nehéz megbékélnie, vagy nehezen vállal mások előtt – szövege kissé zavarosan indul, de aztán belelendül a mesélésbe. *„[É]s tudod, hogy az utolsó napig dolgoztatott velünk?”,* s még olvasva is kihallik a szövegből a felháborodás. Vélhetően a „kizsákmányolt”-nak a többi kizsákmányolt nevében is érzett felháborodása tör fel a „kizsákmányoló”-val szemben. Hisz, bár nem tartotta szükségesnek, hogy kimondja, ki más lehetne az, aki dolgoztatja őket? S indulata oly erős, hogy kifejezésére egy mondat nem is elegendő: *„de *egy forintot, hát pengő volt **semmit** hogy lányok, hát elmegyek”,* folytatja, láthatóan visszaérkezve időben az elmesélt időbe, melyben maga mellett a többi lány – cselédek? napszámosok?, hisz ki mást illetett akkor ez a megszólítás – nevében még a hangját is felemelve hiányolja a „valamit”, a ***„semmi”*** helyett. Ugyanakkor még mindig abból a nézőpontból tekint a történetre, ahonnan nem érzékelhető az akkori tudás és a mai közti különbség, amiért is elvárható az elhurcolttól, hogy tudja, örökre búcsúzik. Akinek ezenközben nem engedtetik meg, hogy ne lásson ki a maga bajából, hanem az váratik el tőle, hogy úgy búcsúzzék, mintha önszántából menne. „*Nagy dobozzal volt az asszonynak ilyen étcsokoládéjaji”*, folytatja, most már kilépve a pillanatból, visszább lépve az időben, valamiféle általános jellemzésébe kezd a

mostanra már megszemélyesült „ellenségnek". Majd, ismét mintha tilosban járna, hangját halkabbra véve azt még inkább kibontja: *„>mert mindig olyan nagyon sütött főzött meg minden<".* Aztán mintha a kezdetben megidézett pillanathoz térne vissza, talán még az eddiginél is inkább szemrehányón azt hánytorgatja fel az asszonynak, *„hogy azt mondta volna, nájlon vagy selyem harisnyái, dobozszám, meg minden, hogy lányok, tik kerestétek nekünk a kenyeret, tik dolgoztatok, tessék itt van, osztozzatok el rajt, vagy vagy vagy valamit:"*, s a dühtől, mely láthatóan még most, hatvan év után sem csökkent, dadogni is kezd. A hallgatás konzerválta volna indulatát ily nyersen? Azért törne föl máig ily hevesen, amiért máig úgy érzi, le kell halkítsa hangját, ha erről beszél, hisz tilosban jár? Ugyanakkor mintha átszakadt volna a gát, az ár meg nem állítható már, s Terézből dől az irigység is táplálta panasz. *„Akkor nem tudom hány hordó boruk* hogy aki ott lent dolgozott a pincébe, két ember, rakták a szifonokat össze, tették a csövet a fejbe, a fejet az üvegre, hogy azoknak is hát hozz egy korsót, vagy fogd a hordót, aztán vidd."* S egyre mérgesebb, ahogy lovalja magát bele, s hányja munkáltatója, vagy tán annak felesége szemére, hogy nem adott nekik kölcsön valamit arra az időre, amíg majd másutt lesznek, s nem világos, még mindig a harisnyákról, netán a csokoládéról, esetleg a borról – vagy, sokkal valószínűbben, az otthagyott, s később talán a falu által széthordott – egyéb holmikról beszél, mikor azt mondja, *„ha hazagyüvünk majd visszaadod".* A kölcsönadás, vagy inkább a kölcsönvevés gondolata a bűntudatot hivatott enyhíteni? Hogy könnyebb abban a tudatban „elfogadni" az annakidején elvett tárgyakat, hogy „visszaadtuk volna, ha visszajönnek"? S hogy még tovább enyhíti a rossz érzést a szemrehányás, hogy nem tehettek mást, ha egyszer a másik „elfelejtette" kölcsönadni a neki már úgysem kellő tárgyait? S mostanra a visszafogott hang nincsen sehol, Teréz helyenként már harsog, s úgy mondja, hogy *„már csak így,* ***semmit*** *az ég világon".* A sok váddal, a neki felróttakkal, is a saját bűntudatát igyekszik csökkenteni? Aztán e furcsán kifordított kifejezéssel, hogy *„elköszöntünk, isten velünk ––"*, mintha a mesélésben is elbúcsúzna, s lezárná a történetet. Mint aki tudattalanul arra utal, hogy velük, a távozókkal, biztosan nem volt ott az Isten. Vagy inkább – a történet során először – belehelyezkedik az ő perspektívájukba, s onnan mondja ezt? Ugyanakkor az ezt követő két-három másodpercnyi szünet után mindennek már nincsen nyoma. Ismét a bűnüket hangsúlyozza, hogy ***„semmit"*** nem adtak. Aztán, személyesebb szintre tér, s a jellemzésükbe kezd, hogy *„az asszony nagyon gonosz volt, annak olyan gonosz*

*természete volt, hogy az őrület. Lehet, hogy az embernek eszébe jutott vón, mert az szolidabb volt, az volt a gazda, az asszony szegényebb sorsú volt, de végtelen *kemény, nagyon *furcsa"*, majd talán ennek illusztrálására elmond még egy történetet.

„Fölmentünk epret szedni. Lányok, nem ám hogy megeszitek ezt a földes epret, majd küldök le a gyárba, azt mondja, aztán megmossátok, aztán megeszitek. De ilyen: földesen nem köll megenni. Zsebünk meg telivolt selyempapírral, avval türültük le (az epret) hát illyet! De nem vitt le. Nem, nem vitt le. Ott lent egy kettő dolgozgatott, mert hogy ne legyen üres a hely, mink meg szedtük az epret, na mondjuk aki bent volt, Rozi, hozzuk ám az epret, egy tállal kap, /együtt a ((nevet)) de annak is szoktunk mindig egy két három szemet, ahová tudtunk dugni, *ugy evett az meg epret, aki hát ott benn volt. /megtöröltük egy kis selyempapírral ((nevet))", meséli. A kontextus nyilván azonos, vagy legalábbis nagyon hasonló. Ugyanakkor az elmesélt események egyértelműen korábban játszódnak, még „békeidőben". Feltehetően a munkaadó gyümölcsösében járunk, s a „lányok", talán az előző történetben megismert cselédek, napszámosok. Az egyetlen kérdés, hogy most ki lehet az „ígérgető". A csokoládé- és harisnyatulajdonos asszony megint? Vagy a gyümölcsöskert tulajdonosa? Nem egészen egyértelmű. Ugyanakkor a gyümölcsös és a gyár, mintha egyértelműen összetartoznának. Hisz az eperföldről lehet(ne) küldeni epret „föl" a gyárba. S mintha megint a szemrehányás állna a történet centrumában: hogy az, aki adhatott volna, csak ígérgetett, s nem adott. S aztán, mintha oda érkeznénk el – bár ez csak félig-meddig van kimondva –, hogy az, aki nem kapott, az elvette, ami járt volna neki, s ezzel igazságot szolgáltatott. Mintha a nevetés egyértelműen ezt üzenné: Teréz, vagy inkább a még kamaszlány Teri, nevetné ki a jól megviccelt tulajdonost, hogy „jól túljártunk az eszeden, hékás, elvettük magunknak, ami járt, ha már te nem adtál". Persze, a nevetésbe zavar, bűntudat is vegyülhet. A felnőtt Terézé. Aki szégyelli az akkori önmagánál nem sokkal idősebb, de felnőtt, ráadásul a fővárosból jött, iskolázott interjúer előtt tettét. Meg talán kárörömét is.

„[S]zegény Isti, nagy- nagyon furcsa", megy tovább, s nem világos, öccse hogy kerül hirtelen ide. Ő is velük lett volna? Vagy nem is róla lenne szó? S miért szegény az illető? Talán igazából a „meglopott"-ról beszél, hogy ő a szegény? Majd egy majdnem ugyanilyen történettel folytatja, hogy ui. *„két nagy körtefájuk volt, ilyen nyári körte, de* ***soha****, volt úgy hogy szél volt éjjel, aztán*

megvolt terítve az udvar körtével, de hogy egy szemhő, hát nem is nyúltunk hozzá, mert egy se volt olyan, hogy hozzányúlt, de hogy azt mondta, na lányok, szedjétek teli azt a kosarat aztán mossátok meg azt egyetek délre vagy tízóraira vagy mit=tudom én, >semmit<". De vajon miért volt fontos – még mielőtt elmondta volna a már megszokott szidalmát –, hogy az illető semmit nem adott, hogy *„hát nem is nyúltunk hozzá, mert egy se volt olyan, hogy hozzányúlt„*? S miért hiányzik a mondat végéről a logikailag oda kívánkozó feltételes mód? Lehet, hogy inkább csak arról lenne szó, hogy ma jobb lenne, ha arra emlékezhetne, hogy nem nyúltak semmihez? Máig nyomasztják a történtek, hisz nem is csak az eperről, meg a körtékről van szó, hanem a később eltulajdonított más tárgyak nyomják a lelkét igazán? Ismét egy általánosítással zárja sztorit: *„Kemény nagyon nagyon konok volt az Erzsók nénénk"*, mondja tulajdonképpen familiáris hangvételben. S aztán mindezt azzal zárja le végképp, hogy *„/haragszok rája e nédd, pedig már meghalt ((nevet))*, nagyon*". S ahogy a történetsor összeáll, az a benyomásunk, hogy mindez olyan, mint amikor a felnőtt, aki felidézi a haragot, amit gyerekként az őt gondozni hivatott szülő halálakor érzett, s elbeszélve azt, rádöbben annak értelmetlenségére.

Amikor – az interjú kilencedik percében – a főnarratíva véget ér, s a kérdező az ott elhangzottakra kérdez vissza, első kérdései a Teréz gyerekkorával kapcsolatban elhangzottakra vonatkoznak. Majd, amikor Teréz ezekre adott összesen is csak 3 percet kitevő szűkszavú válaszai után, a tsz-beli munkájára tér, Teréz láthatóan jobban megnyílik: részletesen elmeséli, hogy a mezőgazdasági munkáról egy baleset folytán hogyan került át a tsz ipari jellegű melléküzemágába, majd hogy később, amikor nyugdíjba ment, mindezt hogyan számították be neki – elpanaszolja, hogy mily kevés a nyugdíja, s – tán azt hangsúlyozandó, hogy ennél többet érdemelne –, arról mesél történeteket, hogy milyen megbízható munkaerő volt. Ennek részeként jut el, körülbelül 2 és fél perc után oda, hogy a munkahelyről való nap-napi távozáshoz kapcsolódó ellenőrzésekről mesél. Azt hangsúlyozza, hogy *„aki megtömte a táskát, azt nem nézte, nahát aztán akkor megint megmérgesedtem (…) elmondtam neki, éngem néz, éngem? gyűjjön el, keressen, de aki a lányának, meg a menyének, meg az unokájának csinálta az (…) ilyen bőr ilyen darabos bőr* csináltak ilyen /bevásárló szatyrokat ((nevet))"*, s bár nem fejezi be

a mondatot, nyilván arról beszél, hogy annak ellenére, hogy másokkal ellentétben ő nem lopott, mégis őt gyanúsították. Majd, meglepő módon ennek okával folytatja, hogy ui. *„én meg nem mertem, nem”*, majd miután, talán akaratlanul, megvallotta, hogy e viselkedése mögött valójában félelme állt, „erkölcsileg magasabb rendű” magyarázatra vált:*” én nekem nem köll, valahogy –úgy mondjam, nem szerettem lopni, /erre nem születtem ((nevet)), és nem is neveltek rája, és ez ez ez ez sokszor ráfizettem”*. Aztán – kiesve szerepéből – bár elsőre azt hinnénk, arra hoz példát majd, hogy mitől esett el azért, mert becsületes volt, elmeséli, hogy hogyan fulladt kudarcba a saját lopási kísérlete: *„[M]ert mindég szedtük a kukoricát, mind megzsurmolta az estére való etetésre, én egyszer hoztam pár csévét, akkor úgy járt hogy nem jött értünk a vonat, kidobáltam a kövesút felé, mert olyan nehéz hát* ***nehéz*** *volt, volt a kis ruhánk, meg minden, hát egy kis kosarunk”*. Majd – talán mert az emlék az ahhoz társuló bűntudatot, a szülői feddéstől való félelmet is tudat közelbe hozta, s egyben az említett jó nevelést demonstrálandó azt idézi fel, hogy egy másik alkalommal hogy bukott le apja előtt: *„meg egyszer a papa, akkor még közel volt, akkor is hát hoztam fel egy párat, megfőzni, azt mondta, ezt meg ne lássam többet, ezt ne mondják, hogy a K. Teréz mit vitt, te –mész vagy csinálsz amit akarsz, de ide nem hozol be semmit se, /nekünk ami köll ((nevet))”*. De vajon miért oly fontos ez? Miért, hogy mindösszesen negyed órával a kezdés után három percen keresztül e témánál időzik el?

Tudjuk, Terézt a II. világháború kapcsán kértük fel élettörténete elbeszélésére. Sőt, most már azt is tudjuk, hogy biográfiája meghatározó eleme az, hogy kamasz korában nem csak, hogy egy zsidó gyárosnál napszámoskodott, de szombatonként a falujabeli rabbinál szolgált. Sőt azt is láttuk, hogy mindezek ellenére saját narratívájának e helyzetek, személyek, nem képezik részét. S amikor a falubeli zsidókra vonatkozó kérdésre mégis beszél róluk, az irántuk érzett felszíni empátia mögül a velük szembeni agresszió, s hátterében az irigység mellett a tárgyaiknak az elhurcolásuk utáni eltulajdonítása is kikandikálni látszik.

Lehetséges lenne, hogy ez töltötte volna meg feszültséggel már a kezdeti lopás-nem-lopás történetet is? Hogy Teréz tudattalanjában, amint a háborúra gondol, az ezzel kapcsolatos bűntudat uralkodik el?

HORVÁTH MÁRK – LOVÁSZ ÁDÁM: INHUMÁN KOMPLEXITÁS TÁRSADALOMTUDOMÁNY AZ ANTROPOCENTRIZMUS UTÁN

Számos tudományterületen vált divatos kifejezéssé a „komplexifikáció". Külön tudományterület a komplexitás-kutatás (complexity studies), amely e folyamattal foglalkozik. A magunk részéről *komplexitás*on egy olyan összetett, részben társadalmi, részben természeti folyamatot értünk, amely egyre összetettebbé teszi a Földön található életet. Egy bizonyos ponton a komplexifikáció, mint negentropikus tendencia, az organikusan beágyazott realitás helyett átalakul inorganikus létté. Ezen határvonalat az antropocén korszak kezdeténél húznánk meg, a Watts-féle gőzgép feltalálásának időpontjában (1784), amikor is ugrásszerűen megnőtt a techno-ipari komplexum önreplikációs képessége. Álláspontunk szerint az általunk – Francois Lyotard nyomán – „techno-tudományos komplexumként" azonosított képződmény bámulatos fejlődése mögött az alapvetően organikus eredetű, ám azon messze túlmutató, immáron inorganikussá vált folyamat, a komplexifikáció egyre fokozódó térbeli kiterjedése figyelhető meg. Elmozdít bennünket a középpontból. Nézetünk szerint e változás egy tárgy-orientált megközelítésmódot igényelne.

Ezen újszerű társadalomtudományi paradigma körvonalai megtalálhatóak Bruno Latour munkásságában. Latour felhívja a figyelmünket arra, hogy a valóság, beleértve a társadalmi valóságot is, aktorok révén konstruálódik. Az éppen aktuális valóság sosem szükségszerű, hanem organikus és inorganikus aktorok sokasága, küzdelmeikből és kompromisszumaikból előálló hálózat, struktúra. A Latour neve által fémjelzett „*cselekvőhálózat-elmélet*" (*actor-network theory*, ANT) értelmében az inorganikus szereplőkkel éppúgy számolnia kell a társadalomtudománynak, mint az organikus aktorokkal, mivel a társadalomban található oksági viszonyok távolról sem kizárólag az emberi ágensekből erednek. Álláspontunk szerint a társadalom oksági viszonyainak feltárása megkérdőjelezheti az emberközpontú társadalomtudomány legitimitását, és elkerülhetetlenné teszi az „aktor", „cselekvő" fogalmának kiterjesztését a rajtunk kívülálló lényekre, dolgokra, anyagokra. Célunk a társadalomtudomány „fókuszának" elmozdítása az embertől az inorganikus aktorok felé. Ennek

érdekében – példák sokaságát felvonultatva – kívánjuk alátámasztani egy inkluzívabb társadalomtudomány szükségszerűségét.

I. RÉSZ

A dolgok parlamentje

„…le kell lassulnunk, re-orientálódnunk és szabályoznunk a szörnyek elterjedését azáltal, hogy hivatalosan beemeljük őket intézményeinkbe. Talán egy másféle demokrácia szükségeltetik? Egy demokrácia, amely a dolgokra is kiterjed?”[64]

Társadalmi életünk valósággal hemzseg az olyan jelenségektől, amelyek nem leírhatóak a tisztán társadalom- vagy természettudományi fogalmakkal. Hogyan értelmezzük ezen körülményt? Könnyen észrevehetjük az aktorok jelenlétét mindenütt, amennyiben az utcán sétálva vagy bármely napilapot fellapozva megfelelő nyitottsággal közelítünk a dolgok felé. Aktoroknak (*actant*) nevezi Bruno Latour az olyan létezőket, amelyek valamilyen értelemben hatnak egymásra. Latour radikálisan parttalan definíciója szerint minden olyan tárgy aktornak tekinthető, amely hat a másikra.[65] Nincsen egyetlen aktornak sem privilegizált helyzete, így az ember sem tekinthető a többi cselekvőhöz képest különlegesnek vagy akár egyedülállónak. Minden egyes létező pásztorkodni kíván a többi felett, így az ember mellett az élettelen dolgok is erre törekszenek. Nincsen a létezőknek egyetlen pásztora, aki irányítaná a többit; az aktorok radikális pluralizmusa jellemző Latour ontológiájára.[66] Annak érdekében, hogy ellenőrizhessük Latour – első olvasatra meghökkentő – állítását, lapozzunk fel egy napilapot. Példának okáért

[64] Bruno Latour: *We Have Never Been Modern,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993, 12.
[65] Bruno Latour: Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory, Oxford: Oxford University Press, 2005, 71.
[66] Bruno Latour: *The Pasteurization of France,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988, 194. A pásztor mint kifejezés Latour szójátéka a Pasteur-ről szóló könyvében.

összeszámolhatjuk azokat a dolgokat, aktorokat, amelyeket a 2015. március 13-i *The Independent* című brit napilap internetes kiadásának egyik vezércikke tartalmaz.

Arról olvashatunk, hogy egy csendes-óceáni sziget lakói pánikba estek amiatt, hogy egy példátlan erejű hurrikán közeledik feléjük, amelyről egy műholdfelvételt is láthatunk, szembeállítva a sziget békés, idillikus miliőjével.[67] A cikkben szó esik Vanuatu 260.000 lakosáról, a *Pam* nevű hurrikánról, Vanuaturól magáról, Port Viláról, a 280 km/órás szélviharról, segélyszervezetekről, szakadó esőről, földcsuszamlásokról, árvizekről, Tuvaluról, Kiribaszról, a Salamon-szigetekről, számottevő károkról, a *The Guardian* nevű konkurens napilapról, helyi forrásokról, pánikról, szélsőséges időjárásról, szállodákról és a bennük megszálló turistákról, földalatti bunkerokról, 12 menekültközpontról, a Unicefről, segélyezési alkalmazottakról, segélyszállítmányokról, egy potenciális katasztrófa-övezetről, a vanuatu-i katasztrófavédelemről, vörös jelzésről, északi tartományokról, lakókról, menedékről, program-menedzserekről, kollégákról, fogyatékkal élőkről, idegességről, zajról, repülő szemétről, faágakról, kókuszdiókról, segédcsapatokról, az ivóvízhez való hozzáférésről, fiatal munkavállalókról, főzésről, favágásról, WC-kről, a nők és gyermekek védelméről, hatalmas viharsodrásokról, a ciklon cunami-szerű viselkedéséről, egyre durvuló időjárási körülményekről, veszélyben lévő nádtetős házakról, a Vanuatu-i Meterológiai Szolgálatról, és egy példátlannak ígérkező tapasztalatról. Mi egyébről lehet itt szó, mint az aktorok pluralizmusáról?

Felsorolásunk azért szükségeltetett, mert általa kívánunk rámutatni a társadalomtudományoknak egy, Latour által is kimondott hiányosságára. A modernitás kulcsfontosságú eleme a hibridek egyre fokozódó kitermelése, miközben – paradox módon – a modern mentalitás figyelmen kívül hagyja vagy egyenesen tagadja a hibrideket.[68] *Némedi Dénes* a hibridekről szólva megjegyzi, hogy „A hibridek vegyes lények: egyszerre kulturális és természeti objektumok. Könnyű Latour-féle hibrideket találni, csak szét kell nézni a szobában,

[67] Victoria Richards: *Cyclone Pam: Vanuatu in panic over 'once-in-a-lifetime' storm bearing down on South Pacific island*, Independent.co.uk, 2015. március 13. http://www.independent.co.uk/news/world/australasia/cyclone-pam-huge-storm-heading-for-tiny-south-pacific-island-of-vanuatu-10106257.html
[68] Latour: 1993: 41.

ahol ülünk. E sorok szerzője is egy hibrid, egy számítógép előtt ül."[69] A modernitás – kiváltképpen a modern társadalomtudomány – konstruálta meg Latour értelmezésében, az *ember/nem-ember*, *társadalom/természet* dichotómiákat.[70] Noha a szociológia vagy az antropológia kiválóan tudja elemezni a Vanuatu-i Meterológiai Szolgálatot, a gyermekvédelmet vagy a segélyezést, aligha képesek elemezni az aktorok kavalkádját az olyan társadalomtudományi paradigmák, amelyek antropocentrikusak.

A beszédaktus-elmélet értelmében egyedül az ember képes jelentéssel bíró (objektiváló) beszédaktusokra; a macska dorombolása nem képezhet soha beszédaktust.[71] Ezt a fajta struccpolitikát aligha folytathatnák Vanuatu lakói! Egyszerű figyelmen kívül hagyni és kirekeszteni a kommunikáció világából a macskánkat, azonban egészen más egy hurrikánt negligálni. Míg az előbbi esetben legfeljebb a macskánk érzelmeit sértjük, az utóbbi esetben kénytelenek vagyunk tekintetbe venni a vihar közeledtét, és társadalmi cselekvőként számolni azzal. Már önmagában azon tény is árulkodó, hogy megnevezzük a hurrikánokat, megszemélyesítve ezáltal a természeti jelenséget. Ezen megszemélyesítés nélkül a vihar ugyanúgy lecsapna, tehát a nyelv ebben az esetben visszatükrözi természet és társadalom szétválaszthatatlanságát. Kollektívát alkotnak. Latournál a kollektíva, az emberek és nem emberek asszociációinak összességét jelenti, ily módon Vanuatu esetében a kollektívát a vanuatui emberek, valamint a velük interakcióba lépő vihar, valamint a vihar által mozgásba hozott összes tárgy jelentené.[72] A vihar megnevezése (Pam) által hamis módon úgy tűnhet, hogy az ember képes rendet teremteni a kozmoszban, és ily módon bevonni saját világába még a mindent felforgató hurrikánt is, azonban ennek pontosan az ellenkezője történik. (Lásd 1. kép) A hurrikán társadalmi cselekvése (beszédaktusa) sokkal erőteljesebb hatásokkal bír, mint az emberi nyelv megnevezési aktusa. Pam beszédénél mi lehet vajon objektiválóbb, amikor az házakat rombol le, és viharos erejű széllökéseket okoz? Azon benyomás kezd eluralkodni rajtunk, mintha az antropocentrikus szociológusok még a széllökések által arrébb hajított

[69] Némedi Dénes: *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok,* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2011, 129.
[70] Latour: 1993: 4.
[71] Barry Smith: 'Towards a History of Speech Act Theory', In: Burkhardt, A. (ed.): *Speech Acts, Meanings and Intentions. Critical Approaches to the Philosophy of John R. Searle*, Berlin–New York: de Gruyter, 1990, 37.
[72] Bruno Latour: *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999, 304.

faágaknál is zavartabbak lennének. *Max Webernél* a „társadalmi cselekvés" kizárólag emberek közötti lejátszódó esemény.[73] Egy emberi cselekvés csakis akkor válik „társadalmivá", amennyiben a cselekvő tekintetbe veszi más, emberi szereplők viselkedését.[74] Weber egész egyszerűen figyelmen kívül hagyja a nem-emberi szereplőket, és így kirekesztődnek azok a kapcsolódási formák, amelyek nélkülözik a jelentéstartalmat vagy az intencionalitást. Két biciklis összeütközése „csupán esemény, akárcsak egy természeti jelenség."[75] Weber ugyan megengedhette magának az abszurditásba átmenő absztrakciót, azonban könnyen észrevehetnénk a hibát gondolatmenetében, amennyiben felszólítanánk Vanuatu lakóit arra, hogy tegyenek úgy, mint a társadalomtudós, azaz, ők is mellőzzék a természeti jelenségeket. Eszeveszettnek néznének bennünket, vagy egyenesen rosszindulatúnak. Arról van itt szó, hogy mivel a mindennapi társadalmi valóságunk szó szerint és átvitt értelemben hemzseg a különböző, emberi és nem-emberi aktoroktól, aligha lehetnek fenntarthatóak az olyan társadalomtudományi paradigmák, amelyek kirekesztik e szereplőket. Természetesen szó sincs arról, hogy minden egyes aktort figyelembe kellene vennünk; a mindennapokban és a tudományos életben egyaránt válogatnunk kell a különböző aktorok között, és rendszerint válogatunk is, amint erre *Graham Harman* hívja fel a figyelmünket: *„Minden egyes pillanatban aktorok billiói által vagyunk körbevéve, és általában figyelmen kívül hagyjuk a számunkra haszontalan legyek, bogarak és elektronok sokaságát, amelyek hemzsegnek az általunk fontosnak ítélt tárgyak között. A legtöbb szabadalom sosem válik piacképessé, vagy meg sem valósul. A legtöbb regényt vagy tudományos publikációt egyáltalán nem olvassák el: nem kapnak bírálatot, hanem teljességgel figyelmen kívül maradnak."*[76]

Az aktorokat az különbözteti meg egymástól, hogy mennyi szövetségest képesek a maguk oldalára állítani. Azok az aktorok a győztesek, amelyek több és erősebb szövetség megkötésére képesek.[77] Latour azokat a tudósokat tekinti az erősebbeknek, akik több, a szélesebb tudományos közösség által elfogadott tényt képesek felvonultatni saját hipotézisük igazolására.

---

[73] Max Weber: 'The Nature of Social Action' In: Runciman, W. G. (ed.): *Selections in Translation*, Cambridge University Press, 2007, 25.
[74] Uo. 26.
[75] Uo.
[76] Graham Harman: Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics, Melbourne: re.press, 2009, 38.
[77] Uo. 49.

Az a sikeres tudós, akit lehetőség szerint képtelenek vagyunk állításaitól elkülöníteni, mivel állításai megfelelő számú *„fekete dobozt”* tartalmaznak, vagyis olyan állításokat, amelyek empirikusan alátámasztott, megfelelő műszerek által kimutatott tudományos tényként vannak elkönyvelve.[78] Optimális esetben a tudós a valóságnak bizonyos szeleteivel olyannyira körülbástyázza magát, hogy szakmai tekintéllyé, a szkeptikusok számára szinte kikezdhetetlenné válik. Egyik aktor erősebb a másiknál: „A” tudós nagyobb szakmai tekintéllyel rendelkezik „B” tudósnál. Az analógiát továbbvihetjük az aktorokként azonosított természeti jelenségek társadalomtudományi vizsgálatára is.

Mint Latour megjegyzi, a történelmet többé nem értelmezhetjük kizárólag emberek történelmeként.[79] Vanuatu társadalmi valóságát, amint azt a cikkből megtudjuk, teljes mértékben beárnyékolta 2015. március 13-án a hurrikán. Vagyis, azon a dátumon Pam volt a legerősebb aktor, a kollektíva életét leginkább meghatározó szereplő. Arról van szó tehát, hogy Pam mozgósította a legtöbb szövetségest; nagyobb fizikai erőt alkalmazott, mint bármely intézmény. A hurrikán operativitása betöltötte Vanuatu társadalmi valóságát, akárcsak a nagyvárosok esetében a zaj.[80] Nem egymástól féltek aznap Vanuatu lakói, nem a Vanuatu-i kormánytól, nem a tolvajoktól vagy a nők és gyermekek bántalmazóitól tartottak elsősorban (noha ezen szereplők is megjelennek, mintegy mellékesen), hanem a hurrikántól. Egy weberiánus társadalomtudós egész egyszerűen képtelen volna bármit kezdeni azzal a társadalmi valósággal, amellyel szemben találná magát, ha épp ezen a dátumon utazna Vanuatu szigetére, bár valószínűleg inkább a meneküléssel lett volna elfoglalva. Mint Weber írja, a puszta „befolyást” a társadalomtudós a gyakorlatban nem különböztetheti meg a valós „társadalmi kapcsolattól”.[81] Azaz a gyakorlatban a kettő mintegy összemosódik. Webert természetesen a tömeg és a cselekvő kollektíva közti különbségtétel érdekelte elsősorban. Weber, és vele együtt az egyéb antropocentrikus társadalomtudósok, nem tudnak mit kezdeni Pammel, mert az ő értelmezésükben a kollektíva kizárólag emberi képződmény. Latour társadalomelmélete

[78] Bruno Latour: *Science in Action,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987, 74.
[79] Latour: 1993: 82.
[80] Lásd e témában korábbi tanulmányunkat: Horváth Márk – Lovász Ádám: *A zaj mint hipertárgy*, 2014. http://veneratio.eu/blog/2014/12/02/horvath-mark-lovasz-adam-a-zaj-mint-hipertargy/
[81] Max Weber *I.m.*, 27.

mentes az ilyen antropocentrikus előítéletességtől; nála a kollektíva fogalma inkluzív.[82] Az aktorok összessége alkot kollektívát. Egy weberiánus turistának lenne mit mondania Vanuatu kormányzati struktúrájáról, a Vanuatu-i Meterológiai Szolgálat bürokratikus működéséről. Egy marxista látogató nem haladna el észrevétlenül amellett, hogy a vanuatui burzsoázia tagjai valószínűleg már elmenekültek, és csupán az osztály-ranglétra alsóbb fokain lévőknek kell menekültügyi központokban nyomorogniuk vagy szembenézniük a veszedelemmel, amit az osztályelnyomás csak tovább fokoz[83]. Egy Vanuatu-n nyaraló feminista pedig valószínűleg fontosnak tartaná kiemelni a menekült nők és gyermekek kiszolgáltatottságát a férfiak által dominált vanuatui hatóságoknak, viszont nagy valószínűséggel elsiklana még afölött is, hogy a vihar női névvel rendelkezik. Egy szociálpszichológus a menekülés során felmerülő tömegpszichózis, szorongás és pánik jelenségegyüttesével foglalkozna, de Pam viselkedése őt sem foglalkoztatná. Mindezek tagadhatatlanul releváns és fontos szempontok, azonban egyikük sem ragadja meg azon aktort, amelyik 2015. március 13-án egyeduralkodó módon dominálta Vanuatu társadalmi valóságát. Semelyiküknek sincs mit mondania Pam viselkedéséről. A társadalomtudományok helyett eme feladat a természettudósok privilégiuma marad, akik azonban hasonlóan indokolatlan különválasztás által a természeti jelenségeket előrébb valónak gondolják a társadalmi jelenségeknél, pedig, mint Harman kimondja: *„az tesz egy atomot a szellemnél valósabbá, hogy több szövetségessel rendelkezik, méghozzá olyan szövetségesekkel, amelyek túl vannak az emberi valóságon”*.[84]

Milyen szövetségesekkel rendelkezett Pam, aminek köszönhetően meghatározta 2015. március 13-át? Ennek megvizsgálására egy fényképet veszünk figyelembe, ami a *Mirror* hasábjain jelent meg.[85] A fotón láthatjuk a hullámzó óceánt a Pam által erőszakosan felkorbácsolt hullámokkal, a vízcseppeket, a meggörbített pálmafákat, a szemétdarabokat, a sárossá vált földet, a víz áztatta füvet, a nézelődő bennszülötteket, valamint az egészet közvetítő fényképészre is gondolhatunk,

[82] Latour: 1993: 4.
[83] Ezen megközelítésmódnak egy példájáért ld. Kevin Fox Gotham: ‘Critical Theory and Katrina. Disaster, spectacle and immanent critique’, In: *City*, Vol. 11., No.1., April 2007, 81-99.
[84] Graham Harman: Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics, Melbourne: re.press, 2009, 110.
[85]Sam Adams: Cyclone Pam: Vanuatu devastated by tropical storm with dozens dead in 'one of worst disasters in Pacific history', Mirror.co.uk, 2015. március 14. http://www.mirror.co.uk/news/world-news/cyclone-pam-vanuatu-devastated-tropical-5331424

aki szintúgy szövetségese a viharnak, mivel továbbadja annak hírét. A szociológus számára csak a képen látható emberek az érdekesek, tehát az általunk meglehetősen leegyszerűsítő módon felsorolt kilenc féle aktor közül csupán kettő (a nézelődő bennszülöttek és a fényképész), amely megüti az antropocentrikus társadalomtudós szigorú mércéjét. Pedig még a látható dolgok sem merítik ki a dolgok összességét. Latour számtalan aktorral helyettesíti az emberi–nem-emberi dualitást.[86] Latour hasonlata szerint, ha a hálózatok társadalmi valósága akkora volna, mint a londoni metró, az azokon kívül lévő, a társadalmi nyilvánosságon kívülrekedt anyag feltöltené egész London területét.[87] A plazma: *„...a közbenső tartomány, és nem társadalmi anyagból van. Nemcsak rejtett, hanem egyszerűen ismeretlen (...), mint egy nagy hátország (...), mint a vidék a városlakó számára (...), mint a hiányzó tömeg a kozmológus számára."*[88]

A plazma kifejezésen a társadalmi nyilvánosságon kívülrekedt létezők értetendők. Még a fénykép sem mutatja meg számunkra a Pam által mozgósított baktériumokat, elektronokat, molekulákat, vízcseppeket, és így tovább. Ezen aktorok részletes megvizsgálásához egyébként újabb aktorokra van szükségünk, műszerekre, melyek ugyancsak aktoroknak tekinthetők. Harman szerint a dolgok egymáson belül helyezkednek el, vagyis egy dolog mindig egy nálánál nagyobb dolog részét képezi („objects wrapped in objects"), mint egy végtelen regresszus formájában.[89] A *nem-emberi* az a tömeg, amely hiányzik az antropocentrizmus világképéből. Márpedig a hurrikán királynő módjára uralkodik Vanuatu felett. Felvethető ezzel a gondolatmenettel szemben az, hogy Latour túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a dolgoknak és eseményeknek, amelyek mulandóak. Nála a dolog ugyanis egyben esemény is: minden dolog egyben esemény.[90] Ezen ontológiai megközelítésmód megkérdőjelezhető, mivel felvethetnénk vele szemben, hogy Pam királynő uralma rövid ideig tart, míg a legtöbb Vanuatu-béli lakos évtizedeken át él. Vanuatu szigete pedig 1980 óta létezik független országként. Azon időtartam alatt Vanuatu több szövetségest mozgósíthatott, mint a hurrikán, ezért mégiscsak fontosabbnak ítélhetjük a társadalmat egy „pusztán" természeti, és egyben múló eseménynél.

[86] Harman: 2009, 119.
[87] Uo. 133.
[88] Bruno Latour: 2005, 244.
[89] Graham Harman: Guerrilla Metaphysics. Phenomenology and the Carpentry of Things,Chicago: Open Court, 2005, 85.
[90] Latour: 1993: 81.

Egyetlen dolog sem elkülöníthető azoktól a hálózatoktól, amelyek keretén belül operatívvá válik.[91] A szkeptikusokkal szemben megjegyezhetjük, hogy Pam királynő szenvedélyessége, valamint a dolgok szenvedélye függetlenedik a társadalomtól, és szembefordul vele, méghozzá ellenséges módon, amint erre *Jean Baudrillard* hívja fel figyelmünket: *„Úgy tűnt számomra akkor, hogy a dolog tüzes szenvedéllyel telitöltődött, vagy hogy önálló életre kelhet, hogy használatának passzivitását maga mögött hagyhatja, szert téve egyfajta autonómiára, és talán még azon képességre is, hogy bosszút álljon egy olyan szubjektumon, amely túlságosan is biztos volt abban, hogy irányíthatja."* [92]

A dolog egy olyan röppálya, amely nemcsak befolyásolja a többieket, hanem a nálánál gyengébbeket akár fel is számolhatja.[93] Miért is gondolhatjuk úgy, hogy Pam fontosabb a vanuatu-i társadalomnál vagy bármely emberi hálózatnál? Latour megközelítésmódja, akárcsak Baudrillardé, komolyan számol a dolgok lázadásával. Noha a hurrikánokat sohasem irányította az ember, a társadalomtudományi paradigmák többségéből mégis kirekesztődött. Latour objektum-orientált ontológiája értelmében az aktorok: *„...fel vannak ruházva azon kapacitással, hogy lefordíthatják, átértelmezhetik, újrahasznosíthatják, és mi több, elárulhatják azt, amit közvetítenek. A zsellérek ismét szabad polgárokká válnak."*[94] Pam egy árulás következtében vált királynővé, méghozzá egy olyan machináció következtében, amelynek során egy emberek által létrehozott komplexum („technotudományos komplexum") és annak emberek által nem szándékolt következményei eluralkodnak a társadalmi valóság felett. Kié a hatalom valójában? A trón mögötti hatalom birtokosa a globális felmelegedés, vagyis egy olyan jelenség, amit az antropocentrikus társadalomtudomány szintén képtelen megragadni.

A globális felmelegedés értelmezhető egyben hibridként (Latour) és hipertárgyként (Morton). A hipertárgy kifejezésen *Timothy Morton* fogalmát értjük. Morton szerint a hipertárgyak olyan

[91] Uo.
[92] Jean Baudrillard: *Passwords,* London and New York: Verso, 2003, 4.
[93] Latour: 1993: 87.
[94] Latour: 1993: 81.

dolgok, amelyek nem emberi léptékűek, és meghaladják térbeli és időbeli értelemben egyaránt az emberi mértéket.[95] Morton a hipertárgyaknak öt tulajdonságát emeli ki:

1. Hiperek, azaz más tárgyakhoz képest nagyobb kiterjedésűek;
2. Ragadósak, vagyis azon lényekhez hozzáragadnak, amelyekkel kontaktusba kerülnek;
3. Non-lokálisak, vagyis a hipertárgynak bármely lokális megnyilvánulása nem azonos a hipertárggyal magával;
4. Hatásaik interobjektív módon hatnak a körülöttük lévő valóságra;
5. Függetlenek tudásunk aktuális állapotától, vagyis nem képezik az emberi tudás funkcióját.[96]

Ily módon az időjárási jelenségeket értelmezhetjük a klímának, mint hipertárgynak lokális megnyilvánulásaként.[97] Magasabb dimenziós teret képeznek, mint ami az emberi felfogóképesség számára hozzáférhető. Morton lírai megfogalmazásával élve, *„eme rettentő kolosszus nem vizualizálható emberek által”*.[98] Jelen van a globális felmelegedés, azonban *„kísérteties módon”*.[99] Feltételezhetjük azt, hogy Pam a globális klímaváltozásnak, mint hipertárgynak egy lokális megnyilvánulása. Erre vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a globális felmelegedés megfeleltethető a hipertárgy fogalmának, tehát a fentiek értelmében a hurrikán esetét objektum orientált módon elemezhetjük Latour, illetve Morton alapján. Vajon a hurrikánt tekinthetjük a globális felmelegedésnek mint hipertárgynak a tüneteként? A hurrikánok, amennyiben azok tünetei a globális felmelegedésnek, maguk is hipetárgyakként értelmezhetőek. Még ha Pam uralma rövidnek is bizonyulhat, a globális felmelegedés várhatóan fokozza a hurrikánok előfordulását, sőt, a klímakutatók már 1997-ben is kimutatták a korrelációt a növekvő tengerszintek és a hurrikánképződés gyakoriságának emelkedése között.[100]

A fentiekben bemutatott öt alaptétel közül mindegyik érvényes a globális klímaváltozásra:

---

[95] Timothy Morton: *Hyperobjects. Philosophy and Ecology After the End of the World,* Minneapolis: University of Minnesota Press, 2013, 1.
[96] Morton, Uo.: 1-2.
[97] Uo.: 74.
[98] Uo.
[99] Morton: 2013: 103.
[100] Michener et al.: ‘Climate Change, Hurricanes and Tropical Storms, and Rising Sea Level in Coastal Wetlands’, In: *Ecological Applications*, 7(3), 1997, 770-801.

1. Hozzánk képest a globális felmelegedés hiper, azaz, komplexitásában máig meghaladja felfogóképességeinket.
2. Ragadós, nem szabadulhatunk meg tőle könnyen.
3. Akárcsak bármely egyéb hipertárgy, a globális felmelegedés hatásaiban non-lokális.
4. Ezen non-lokális hatások pedig interobjektív módon nyilvánulnak meg, nevezetesen, a globális felmelegedés által kiváltott hurrikán egyéb aktorokhoz viszonyultan okoz viharkárokat a csendes-óceáni szigetvilágban.
5. Teljességgel független attól, hogy tudunk-e róla bármit is.

Annak érdekében, hogy a hipertárgyak társadalomtudományi értelemben vizsgálhatóvá váljanak, mindenekelőtt be kell vonnunk azokat a társadalomtudományi diskurzusba. Latour és Isabelle Stengers egyaránt egyfajta „kozmopolitika" (*cosmopolitics*) mellett foglalnak állást, amely bevonná a dolgokat a demokratikus intézményekbe és a társadalmi nyilvánosságba.[101] Ahhoz ugyanis, hogy integrálhassuk a dolgok rendetlen kavalkádját, mindenekelőtt meg kell értenünk azokat, valamint azon folyamatot, ahogyan az emberi és nem-emberi aktorok együttesen alkotnak egy kollektívát. A kozmopolitika által fémjelezhető jövőbeni politikai és tudományos rend Latour nézetében *„egységbe kovácsolná a csillagokat, prionokat, teheneket, a mennyeket és a népeket, a feladat pedig az volna, hogy eme kollektívát 'kozmosszá' alakítsuk, 'rendetlen káosz' helyett."*[102] Kulcsfontosságú eleme a latouriánus programnak, hogy minden hierarchikussága dacára radikálisan demokratikus. Latour a parlament analógiáját hozza fel; szerinte kozmikus szinten beszélhetünk „a dolgok parlamentjéről". Felmerülhet, hogy ez nem egyéb, mint egy antropomorf kategóriának a világ egészére való vetítése. Viszont a „parlament" itt leginkább normatív fogalom, amely arra utal, miként is viszonyuljunk a dolgokhoz, és miként alakítsuk át társadalmi rendszerünket annak érdekében, hogy ne legyenek többé kirekesztve a kvázi-tárgyak/hibridek a közéleti diskurzusból. Akárcsak a politikai értelmeben vett parlamentekben, a „dolgok parlamentjében" is egymástól eltérő mértékben tematizálódnának, nyernének képviseletet a dolgok, méghozzá hatásuk szerint. A dolgok parlamentje egy olyan, jogi hatályossággal felruházott intézmény volna, ahol a különböző „kvázi-tárgyak" előállítói, valamint a természetben lezajló változásokat elemző szakemberek összeülnének, és

[101] Isabelle Stengers: *Cosmopolitics I.,* Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
[102] Latour: 1999: 261.

megvitatnák a hipertárgyakat, valamint a nyomukban kialakult társadalmi helyzetet: *„Beszéljen az egyik képviselő, tegyük fel, az ózonlyukról, beszéljen egy másik a Monsanto képviseletében, egy harmadik a vegyipar munkásai nevében, még egy a New Hampshire-i szavazók nevében, egy ötödik a sarkvidéki meteorológia nevében; ismét újabb képviselő beszéljen az állam képviseletében; mit számít, addig, amíg ugyanarról a dologról beszélnek, arról a kvázi-tárgyról, amelyhez mindannyian hozzájárultak, azon objektum–diskurzus–természet–társadalomról, amelynek új tulajdonságai mindnyájunkat bámulatba ejtik, és amelynek hálózata az én hűtőmtől az Antarktiszig terjed, a vegyészeten, a törvénykezésen, az államon, a gazdaságon és a műholdakon keresztül."*[103]

Mint Harman írja eme koncepcióról, a dolgok parlamentje minden ágenst magába foglalna, beleértve a gyakran lenézett és kritizált fogyasztói javakat is.[104] A dolgok parlamentjében való részvétel teljes mértékben attól függne, hogy milyen hatást váltanak ki egymásból a különböző ágensek.[105] Latour gondolkodására egyfajta abszolút demokratizmus, amely nem hajlandó egymáshoz képest magasabb-vagy alacsonyabbrendűnek feltüntetni a különböző dolgokat. *„Latour kifejezetten a dolgoknak egyfajta radikális demokráciája mellett foglal állást: egy szúnyog éppoly valós, mint Napóleon, és a szemétdombon lévő műanyag nem kevésbé tekinthető aktornak, mint egy nukleáris fegyver."*[106]

Itt kezdődnek a problémák. Morton szerint ugyanis a hipertárgyaknak egyik fontos összetevője a *rejtettség*.[107] Latour nem engedi meg a dolgok számára a rejtettséget; nála egy aktor annyiban tekinthető társadalmi értelemben vett aktornak, amennyiben egyéb aktorokkal kapcsolódik. Csakhogy ezáltal kizárja annak lehetőségét, hogy az aktorban rejlene valami, amit képtelenek leszünk valaha is megragadni. Minden megoldódik, amint nyilvánossá válnak az aktorok és a belőlük megalkotódott hálózatok. Valóban ily egyszerű volna a helyzet? Valóban helyreállna a világ rendje, amint „előbújnak a hálózatok?"[108] Harman szerint ezt aligha gondolhatjuk komolyan, mivel a dolgok távolról sem jellemezhetőek kizárólag a relációik, kapcsolódásaik által. Egy dolgot sem definiálhatunk kizárólag a szövetségein, kötődésein keresztül, az ilyen

[103] Latour: 1993: 144.
[104] Harman: 2009: 92.
[105] Uo.
[106] Harman: 2009: 34.
[107] Morton: 2013: 1.
[108] Latour: 1993: 140.

vizsgálódás szükségképpen felületes marad.[109] Latour lapos ontológiájának legnagyobb hibája pontosan annak lapossága, hiszen a társadalom nemcsak felületekből áll, hanem mélységekből és hierarchiákból is. Mielőtt továbbhaladnánk a komplexitás és a társadalomelmélet lehetséges összekapcsolódási pontjainak fejtegetéséhez, szükséges kitérnünk a lapos ontológia fogalmára. A lapos ontológiát négy pontban foglalja össze Latournak egy kortárs követője, *Levi R. Bryant*:

1. A lapos ontológia visszautasít bármilyen transzcendenciát vagy bármely olyan feltételezést, mely szerint létezne olyan entitás, amelyből származna az összes többi, és amely ennélfogva előrébbvaló lenne azoknál.
2. Kizárólag dolgok léteznek; nem beszélhetünk olyan egységes dologról, amely magába foglalná az összes egyéb dolgot.
3. A lapos ontológia nem privilegizálja a szubjektum–objektum, ember–világ relációkat sem, mint a) olyan metafizikai relációként, amely eltérő volna a dolgok közötti egyéb kapcsolódási módoktól, vagy b) olyan relációként, amely valamilyen módon jelen volna az objektum–objektum relációkban. Az emberek nem kapcsolódnak össze tárgyakkal minőségileg másképpen, mint ahogyan azok egymással kapcsolódnak össze.
4. Minden dolog ontológiai értelemben egyenlőnek tekintendő, legyen mesterséges vagy természetes, szimbolikus vagy fizikai, és egyetlen sem rendelkezhet a többivel szemben nagyobb méltósággal. Vagyis abból, hogy egyes dolgok a környezetükre nagyobb hatással vannak, nem következik, hogy „több" valóságtartalommal rendelkeznének.[110]

Bryant pontjait alkalmazva a globális felmelegedés mint hipertárgy által beárnyékolt globális társadalomra, *a következő paradigmatikus társadalomelméleti állításokat kockáztatnánk meg egy olyan jövőbeni* társadalomtudományi program számára, amelyet akár „lapos", vagy „kilapított szociológiának" is nevezhetnénk:

1. A lapos szociológia visszautasít bármilyen olyan feltételezést, amely szerint létezne önmagába vett „társadalom", amely kizárólag emberi kapcsolódásokból állna.
2. Kizárólag dolgok léteznek; nem beszélhetünk egységes rendszerről, amely magába foglalná az összes egyéb alrendszert is. A társadalom dolgokból (aktorokból) áll.
3. A lapos szociológia nem privilegizálja a szubjektum–objektum, ember–világ relációkat olyan hálózatokként, amelyek eltérőek volnának a dolgok közötti egyéb kapcsolódási módoktól. Az emberek nem kapcsolódnak össze tárgyakkal minőségileg másképpen, mint ahogyan azok egymással kapcsolódnak össze.

[109] Harman: 2009: 134.
[110] Levi R. Bryant: *The Democracy of Objects,* Ann Arbor: MPublishing, 2011: 245-246.

4. Minden aktor ontológiai értelemben egyenlőnek tekintendő, legyen mesterséges vagy természetes, szimbolikus vagy fizikai, és egyetlen sem rendelkezhet a többivel szemben nagyobb méltósággal. Vagyis abból, hogy egyes dolgok a környezetükre nagyobb hatással vannak, nem következik, hogy „több" valóságtartalommal rendelkeznének. Az ember nem rendelkezik több valóságtartalommal vagy méltósággal, mint az egyéb aktorok.

Az ilyen jellegű radikális relativizmus, különösen a negyedik pontban foglalt állítás, válaszút elé állít bennünket. Valóban arról volna szó, hogy az ember ugyanannyi méltósággal rendelkezne, mint a pálmafa? Miért is ne mehetnénk még ennél is tovább? Bruno Latour felállítja a dolgok parlamentjét, viszont elméletében nincsen helye a dolgok bíróságának. Megkülönböztethetjük ugyanis az aktorok tevékenységei között az olyanokat, amelyek kártékonyak és amelyek hasznosak. Latour egész társadalomelméleti projektjének normatív magvát képezi azon gondolat, mely szerint a megnövekedett társadalmi nyilvánosság elsősorban a kártékonynak ítélt hibridek visszaszorítására kell hogy irányuljon. Nincs mese: a dolgok parlamentje számottevő társadalmi garanciákat igényel, köztük az olyan diskurzusok és gyakorlatok elnyomását is, amelyek megakadályoznák a hibridekkel, kvázi-tárgyakkal való szembesülést, az azokról való kommunikációt.[111] Vagyis azon szereplők, amelyek érdekeikből és egyéb motivációkból adódóan elrejtenék a hibridek jelenlétét, elnyomással és kirekesztéssel kell hogy számoljanak. Ezen perspektíva addig rendben is van, ameddig bizonyos előfeltevésekkel élünk. Latour paradigmájának leggyengébb láncszeme a relacionalizmus. Egész egyszerűen a dolognak, minden egyes dolognak, normális velejárója a rejtettség. Eleve képtelenség részünkről megkülönböztetni a dolgok emberi és nem-emberi elemeit.[112] Ennélfogva lehetetlen megmondanunk, melyik emberi szereplő mekkora helyet foglaljon el a dolgok parlamentjében. Elvégre mégiscsak emberek ülnének benne és folytatnának a falai között diskurzust. Másrészt, minden egyes dolog több, mint kapcsolódásmódjainak összessége. Harman megfogalmazásában: *„Minden egyes aktor egyben egy tűzfal is, amely meggátolja azt, hogy a komponenseiben végbemenő legkisebb változás hatására egyben annak fekete dobozát is megváltoztassa. Egy dolognak bizonyos fokig szüksége van komponensekre, azonban nem kellenek*

[111] Latour: 1993: 139-140.
[112] Harman: 2009: 123-124.

szövetségesek számára ahhoz, hogy létezhessen. Egyedül a szövetségnek magának van szüksége szövetségesekre, viszont a szövetség maga más entitás, mint annak komponensei."[113]

A Vanuatu lakosai, Pam hurrikán, Port Vila, az Unicef, a repülő szemét, a pánik és a kókuszdiók által alkotott hálózat különálló dolgot alkot saját összetevőihez képest, legalábbis, amennyiben elfogadjuk Harman gondolatmenetét és a dolgok pluralizmusát. Mint emlékezetes, a lapos ontológia értelmében nincsen különbség még a szimbolikus, metaforikus dolgok és a „valós", fizikai dolgok között sem, legalábbis abban az értelemben, hogy mindkét féle tárgy létezik. Tiszta szimulakrum nem lehetséges; a társadalomtudósnak, amennyiben operacionalizálni kívánja a lapos ontológiát a tudományos kutatásában, a hálózatokban szereplő dolgok jelenlétét kell feltárnia. Egyetlen létező sem tekinthető hamisnak; a hamis tudat mint fogalom hasznavehetetlen az aktorok pluralizmusa által jellemezhető hálózatok megértését célul kitűző társadalomtudós számára. A társadalmat viszont nem értelmezhetjük tökéletesen lapos módon, mivel a dolgok kollektívája rejtett zeg-zugokat is tartalmaz, amelyek nem könnyen feltárhatóak. Latour egy rendkívül érdekfeszítő részletben szót ejt arról, hogy az aktorokban egyfajta potenciaként mindig jelen van a lázadásra való irányulás: *„...az erők mindig lázadnak (...) az erőműben lévő beton megreped, az akrill kékje felfalja az egyéb pigmenteket, az oroszlán nem követi az orákulum jóslatait (...) Abban a pillanatban, amint hátat fordítunk nekik, még a legközelebbi barátaink is elárulnak bennünket."* [114]

Tanulmányunk második részében szót ejtenénk az inhumán dolgok lázadásáról, valamint arról, milyen következményekkel járhat ez a társadalomtudomány számára. Ezt az alapvetően embertelen, sőt, következményeit tekintve emberellenes lázadást nevezzük Lyotard nyomán „komplexifikációnak".

[113] Harman: 2009: 131.
[114] Latour: 1988: 198.

II. RÉSZ

Inhumán komplexifikáció

„A tudományok, mindegyik a maga módján, eddig keveset ártottak nekünk; egy napon azonban a különálló tudományterületek összeillesztése a valóságnak olyan félelmetes látképeit, valamint saját kétségbeejtő helyzetünket tárja majd elénk, hogy vagy beleőrülünk a revelációba, vagy elmenekülünk a halálos fénytől egy új, sötét korba."[115]

A hipertárgyak megnyilvánulása és elburjánzása a társadalomban Morton erős megfogalmazásában *képmutatásra*, *gyengeségre* és *bénaságra* (hypocrisy, weakness and lameness) ítélteti az emberiséget.[116] Az ökológiai rendszerek összeomlása, az antropocén korszakot jellemző defaunáció arra kényszerít bennünket, hogy lemondjunk annak feltételezéséről, hogy rajtunk kívülálló jelenséggel lenne dolgunk. A környezeti válság bénaságra ítél bennünket, mivel mi is részét képezzük a környezetnek.[117] A hipertárgyak megértéséhez le kell tudnunk írni azok alakulását, nyomon kell követnünk azokat, amint hatnak a többi aktorra.

A globális felmelegedés által keltett destabilizáció a társadalmat fluktuálja. Érdemes kitérnünk e ponton *Pitirim Sorokin* fluktuáció-elméletére. Sorokin, aki a szociológiába bevezette a mobilitás fogalmát, a megnövekedett mobilitást eredetileg válságtünetként értelmezte. Azok az időszakok, amelyeket a megnövekedett mobilitás jellemez, kivétel nélkül válságidőszakok Sorokin nézetében, míg az erős és kikristályosodott társadalmakra a zavargások és népmozgások sekély mértéke jellemző.[118] Latour szerint a modernitás egyik kulcsfontosságú jellemzője, hogy a hibridek létének figyelmen kívül hagyása révén példátlan mértékben tette

[115] H. P. Lovecraft: *The Fiction. Complete and Unabridged* (New York: Barnes & Noble, 2008, 355.
[116] Morton: 2013: 1.
[117] Morton: 2013: 196.
[118] Pitirim Sorokin: *Social and Cultural Dynamics,* Boston: Porter Sargent, 1957, 602.

lehetővé a termelőerők mozgósítását.[119] Ellentétben a modern társadalmakkal, a tradicionális társadalmak a legkörültekintőbb módon viszonyulnak a hibridekhez, mivel szimbolikus rendjükben a természeti nincsen elkülönítve a társadalmitól. „*Minden egyes szörnyeteg rögtön láthatóvá és elgondolhatóvá válik, és explicit módon veszélyezteti a társadalmi rendet, a kozmoszt és az isteni törvényeket*", írja Latour a premoderneknek a hibridekhez fűződő viszonyáról.[120] Mégsem jelenthet megoldást azon álláspont, mely szerint vissza kellene térnünk valamilyen tiszta, a modernitás által be nem szennyezett társadalmi rendhez, mert a techno-ipari komplexum már kiépült. Továbbá, a tradicionális társadalmak innováció-ellenessége Latour nézetében többé nem szolgálja az emberiség érdekeit.[121] Pitirim Sorokin a modern társadalomban domináns kulturális paradigmát „*érzéki kultúrának*" (sensate culture) nevezi. Latourhoz hasonlóan kiemeli az innovációt mint fontos modern értéket, azonban annak veszélyeire is felhívja az olvasók figyelmét, beleértve az ökológiai válságot is: „*Az emberiségnek hálásnak kell lennie az érzéki (sensate) kultúrának csodálatos teljesítményeiért. Azonban most, amikor agóniában van, amikor sokkal inkább mérgező gázokat állít elő friss levegő helyett, amikor vívmányai az emberek kezébe hihetetlen hatalmat adtak a természeti, társadalmi és kulturális világok felett, anélkül, hogy érzelmeik, szenvedélyeik, érzéki étvágyaik felett önkontrollt gyakorolnának – egy ilyen emberiség kezében, minden kétségtelen tudományos és technikai vívmány dacára, egyre inkább veszélyessé válik az emberiségre és minden értékére nézve az érzéki kultúra.*"[122] Sorokin nézetében egzisztenciálisan veszélyezteti az emberiséget a Latour által technológiai hálózatnak nevezett képződmény.[123] Viszont Sorokinnál a probléma abban rejlik, ahogyan az ember viszonyul a technológiához. Felvethetjük, hogy a kérdés megfordítható-e? Az emberiség kulturális és mentális színvonalának degradációját prognosztizálja Sorokin. Mint írja: „*Még a múlt legnagyobb kulturális értékei is degradálódni fognak. A Beethovenek és Bachok csupán kísérőzenék lesznek a hashajtókat, rágógumikat, reggeliket, söröket és egyéb élvezeti cikkeket bemutató ékesszóló*

[119] Latour: 1993: 32.
[120] Latour: 1993: 42.
[121] Latour: 1993: 140.
[122] Sorokin: 1957: 628.
[123] Latour: 1993: 118.

rapszódiákhoz. A Michelangelók és Rembrandtok csupán szappanok, borotvapengék, mosógépek és whiskys üvegek csomagolóanyagai lesznek."[124]

Az emberi kultúra alámerülését prognosztizálja a szerző a dolgok lázadó, hemzsegő tengerében. A megnövekedett fluktuáció elementárisan fenyegeti a szimbolikus tőkét, annak elértéktelenedésével is járhat.[125] Mi ennek a folyamatnak a hajtóereje? Mi a hipertárgyak előbukkanásának, valamint a dolgok előtérbe kerülésének igazi hajtómotorja? Ez a komplexifikáció. A komplexitáselmélet szerint egyetlen kapcsolódás sem magától értetődő az aktorok között; különösen a globalizáció korában, amelyben a kapcsolatok destabilizálódnak. Semmi sem statikus.[126] A komplexitáselmélet azt mondja ki, hogy a rendszerek sosem a rend vagy rendetlenség állapotában vannak kizárólag, hanem a kettő közötti tartományban, egyfajta egyensúlyban, amely mégis tartalmaz némi belső rendetlenséget, kaotikus potenciált.[127] A káoszelmélet leghíresebb példája szerint még a lepke szárnycsapásai is eredményezhetnek hurrikánt. Vagyis a kis változások is nagy eredményekkel járhatnak.[128] *John Urry* felhívja a figyelmünket arra, hogy a különböző használati tárgyakban található komponensek száma az elmúlt két évszázad során exponenciálisan megnövekedett. Robert Rycroft és Don Kash példájával élve megállapítja, hogy az 1800-ban gyártott Eli Whitney puska 51 alkatrészből állt, míg a Challenger űrhajó már tízmillió alkotóelemből tevődött össze.[129] Komplexifikáción Rycroft és Kash a társadalom egyre fokozódó bonyolultságát értik. Egyre több alkotóelem szükségeltetik, amelyek önszerveződő hálózatokon keresztül kerülnek összeszerelésre. Rycroft és Kash szerint *„...a termékeknek és folyamatoknak ezen fokozódó komplexitása, együtt a lehető legnagyobb exportérték-előállítással... összefügg az önszerveződő hálózatokkal. Az ilyen hálózati alapon szerveződő rendszerek folyamatosan termelik újra önmagukat a lehető*

[124] Sorokin: 1957: 701.
[125] John Urry: *Global Complexity,* Cambridge, UK.: Polity, 2003, 118.
[126] Jeremy Rifkin: The Age of Access. The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life is a Paid-For Experience, Harmondsworth: Penguin, 2000, 191-193.
[127] Urry: 2003: 22.
[128] Urry: 2003: 23.
[129] Urry: 2003: 30.

legösszetettebb képességeken és struktúrákon keresztül, hogy ily módon újabb technológiákat kivitelezhessenek, amelyek legyőzik az akadályokat, és újabb utakat nyitnak meg maguk előtt."[130]

Miért is ne volna az ember még egy akadály a sok közül? Rycroft és Kash már önszerveződő hálózatról írtak 1999-ben, vagyis olyan termelési hálózatról, amely végső soron az emberi ágenseket is kizárja saját működéséből. Amennyiben a cselekvő-aktor hálózatelméletbe beleférnek a nem-humán hálózatok is (e lehetőséget Latour nem zárja ki), úgy az önszerveződő hálózat nemcsak a szabadságukért és/vagy identitásukért küzdő humán ágensekből állhat, mint Manuel Castellsnél, hanem a humán aktorok akarata alól emancipálódott dolgok uralmától is. Castellsnél csupán az emberek reményei, szabadságtörekvései jelenítődnek meg; jó weberiánus módjára kihagyja a dolgokat és azok törekvéseit, cselekvéseit.[131] A komplexitás rokonítható a *negentrópia* fogalmához, amelyet Levi Bryant a következőképpen foglal össze: *„Negentropikus rendszer alatt egy olyan rendszert értünk, amely olyan műveleteket hajt végr,e amelyek meggátolják az alacsony entrópiából a magas entrópiába való evolúciót."*[132] Mint Urry kiemeli, a komplexifikáció folyamata térben kiterjedt hatalmas hálózatokat eredményez, amelyek nem közvetlenül és nem elsősorban az emberi szándékokból erednek.[133] Egyre inkább hibridizálódik ember és gép; a kettő mintegy egybeolvad. Az ember összehálózatosodik a gépekkel, szövegekkel, tárgyakkal és egyéb technológiákkal. Urry egyetért Latourral abban, hogy nincsenek már többé tisztán társadalmi hálózatok; sokkal célszerűbb „materiális világokról", a világok pluralitásáról beszélni.[134] A komponensek a fontosak, a hálózatok azonban túlmutatnak saját komponenseiken. A hálózat mint létező több, mint alkotóelemeinek összessége. Urry kifejezi optimizmusát azt illetően, hogy a megnövekedett komplexitás hozzájárulhat egyfajta globális tudatosság kialakulásához, mivel „a kozmpolitizmus folyadéka" minél több aktorhoz eljuthat.[135] Azaz, minél inkább tudatosulnak bennünk, mint globális polgárokban, a posztmodern

[130] Robert W. Rycroft, Don E. Kash: The Complexity Challenge. Technological Innovation for the 21st Century, London: Pinter, 1999, 61-62.
[131] Manuel Castells: Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age, London: Polity, 2012.
[132] Levi R. Bryant: *Onto-Cartography. An Ontology of Machines and Media* Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014, 95
[133] Urry: 2003: 56.
[134] Uo.
[135] Urry: 2003: 139.

kockázatok, annál inkább kiküszöbölhetővé, kezelhetővé válhatnak ezek a válságjelenségek.[136] Vagyis ismét azon feltételezéssel találkozunk Urrynál, amely Latourra is jellemző: tudniillik, mindkét társadalomelméleti teoretikus úgy gondolja, hogy az ember része lehet a megoldásnak. Egyikük – beleértve a meglehetősen borúlátó Sorokint – sem veszi figyelembe annak lehetőségét, hogy a *homo sapiens* volna a legfőbb akadálya az önszerveződő hálózatok további növekedésének. Úgy tűnik, mintha nem akarnák (vagy nem mernék) levonni a dolgok lázadásából eredő végkövetkeztetéseket. Márpedig ahhoz, hogy a latouri értelemben vett „harmadik rend" hatalomra jusson, vagyis a dolgok hatalomra kerülhessenek, feltételeznünk kell a korábban uralkodó rendeknek a hatalomból való leváltását, azaz az embernek mint meghatározó aktornak a trónfosztását.[137]

Nem lehetséges az egyenlőség megvalósulása az aktuális állapotok további fenntartásával; ki kell mondania a társadalomtudománynak az antropocentrizmus végét. Sorokin borúlátó módon az ember elernyedését és a végletekig fokozódó mentális és fizikai degradációját helyezi kilátásba, amint ezt hasonlóképpen teszi, némileg eltérő érvekkel, *Konrad Lorenz* is.[138] A tudás egyre inkább kóddá válik, beágyazódik inhumán hálózatokba. Egyes feltételezések szerint a biotechnológiai innováció már létrehozta az úgynevezett „információs testet".[139]

A komplexifikációval együtt jár az információ kodifikációja, informatikai rendszerekbe történő integrációja. Az informatika olyan birodalom, amely a biológiai aktorokat egyre inkább magába szippantja. Magába integrálja azokat a kódokat, amelyek hasznavehetőek számára, és elveti azokat, amelyek részére hasznavehetetlenek. Az állatok páncélzatát kutatja és lejegyzi a komplexum, ellenben magukat a lényeket fokozatosan kiiktatja a hálózatból.[140] Több mint valószínű, hogy a *homo sapiens* is kiiktatódhat a hálózatok világából, méghozzá evolúciós szempontból „rövid" időn belül.[141] A társadalomtudománynak számolnia kell ezen lehetőséggel.

---

[136] Urry: 2003: 139-140.
[137] Latour: 1993: 140.
[138] Sorokin: 1957: 701., valamint Konrad Lorenz: *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne* (Budapest: Helikon, 2014.
[139] Urry: 2003: 64.
[140] R. K. Chintapalli *et al.* 'Fabrication, testing and modeling of a new flexible armor inspired from natural fish scales and osteoderms', In: *Bioinspiration and Biomimetics.* 9, 2014, 036005.
[141] John Leslie: The End of the World. The Science and Ethics of Human Extinction, Oxford: Oxford University Press, 1998,

Távolról sem bizonyos, sőt, valószerűtlen, hogy a hálózatok világa egy komponens kiiktatásával felbomlana vagy megszűnne. A hibridek tőlünk függetlenek, a dolgok rajtunk kívülállóak. Attól, hogy semmilyen tudatos lény nem maradna, amely interakcióba léphetne velük, egymással mégis tudnának interakcióba lépni. Továbbá, egy sor olyan interakció felerősödne a Földön olyan lények között, amelyeknek az összekapcsolódását az emberi tevékenységek megakadályozták. Meglepetten regisztrálták biológusok, hogy kialakultak olyan gombafajok a csernobili reaktor belsejében, amelyek radioaktivitással táplálkoznak.[142] Az ember hiánya felszabadítaná az utat újabb önszerveződő hálózatok előtt, beleértve a gombák által képződő hálózatokat is. Csupán az emberi szubjektum szempontjából szegényes Csernobil látképe; bizonyos élőlények számára ideális állapotokat teremtett meg az evakuált város, olyan állapotokat, amelyek nem alakulhattak volna ki, amennyiben az emberek által fenntartott és üzemeltetett Csernobil-környéki hálózat rendeltetésszerűen tovább működött volna. Amint emlékezhetünk rá, a lapos ontológia Bryant által kidolgozott definíciója értelmében egyetlen egy hálózat sem élvezhet etikai értelemben elsőbbséget egy másik hálózattal szemben. Tetszik, vagy nem tetszik, a hálózatok világa túlmutat az emberi dimenziókon. Mi képtelenek vagyunk megemészteni a radioaktivitást, ellenben a melanizált mikroorganizmusok számára ideális táplálékot nyújtanak az emancipálódott ionok. Míg a homo sapiens sejtjeit roncsolja az ionizáció, addig e gombafajok sejtjeit egyenesen építi. Nincsenek üresen maradt hálózatok, a viszonyok nem maradhatnak tartósan üresen, mert előbb vagy utóbb betölti azokat egy másik szereplő. Ennyiben tévesnek ítélhetjük Sorokin vélekedését, mely szerint a kontraktuális viszonyok a sokféle tényezőegyüttes komplex egymásrahatása következtében a huszadik század folyamán „kiüresedtek" volna.[143] Nincsenek üreges, tartalmatlan hálózatok. A hálózat szükségképpen tartalommal és aktorokkal bír. Valaminek mindenképpen be kell töltenie az űrt, amelyet az ember maga mögött fog hagyni, és ez a gondolat traumatikus. Olyannyira valószínű ugyanis a kihalás, hogy valósággal már megtörtént eseményként is kezelhetjük. Példátlan mennyiségben állít elő a techno-tudományos társadalom hipertárgyakat, amelyek az emberiség jövőjét csaknem teljes mértékben ellehetetleníthetik. Morton értelmezésében a „világ vége"

[142] Ekaterina Dadachova et al.: 'Ionizing Radiation Changes the Electronic Properties of Melanin and Enhances the Growth of Melanized Fungi' *DOI*: 10.1371/journal.pone.0000457, 2007.
[143] Sorokin: 1957: 465.

jövőbeni lehetőség helyett kész tényként, velünk élő valóságként értelmezendő. Beleütközött a modernitás hajója azokba a jéghegyekbe (hipertárgyak), amelyeket maga termelt ki: *„A modernitás hajója hatékony lézerekkel és nukleáris fegyverekkel van felszerelkezve. Azonban pontosan ezen berendezések indítanak el olyan láncreakciókat, amelyek még több hipertárgyat generálnak, ezek pedig önmagukat elénk tárják, és eltorlaszolják a köztünk és a fényes jövő között lévő utat. A tudomány egyre inkább vészfékké válik, amelynek a meghúzása a modernitás kalandját remegve leállítja. Ezen leállás viszont nem a jéghegy előtt történik meg. A leállás már a jéghegynek egy aspektusa. Pontosan az a legfélelmetesebb a hajtóművekben, ahogyan leállnak, teletömődve jégdarabokkal. A jövő, a »világ vége utáni« idő túl korán érkezett el."* [144]

A techológiai hálózat nincsen tekintettel a *homo sapiensre*; önjáró módon gyárt újabb és újabb hibrideket. 2014 októberében arról értesülhettünk, hogy egy multinacionális élelmiszeripari nagyvállalat ezer humanoid robottal tervez eladni kávéfőzőgépeket japán elektronikai bolthálózatában.[145]

A „beszédes és rovarszemű" humanoidok képesek emberi érzelmek kifejezésére, vagy legalábbis az érzelmi reakcióknak a felszínen történő elsajátítására. Valóságos örömhírként jöhet az ilyen gépek tömeges elterjedése Japánban, amely krónikus munkaerőhiánnyal küzd. Idővel, a nagyvállalat reményei szerint, az egész világon elterjedhet az ilyen vállalati gyakorlat. A beszámoló végén arról informálódhatunk, hogy több száz hibrid csokoládéízt fejlesztett ki az említett vállalat japán részlege. Többről van itt szó, mint pusztán átmeneti folyamatról. Az ember felszámolása és a halál exteriorizációja a kapitalizmusban immanens módon jelenlévő folyamatok. Reza Negarestani definíciója szerint: *„A kapitalizmus a problémamegoldásnak és információfeldolgozásnak egy olyan feltételezett univerzális platformja, amely minden problémára és vágyra egy megoldást határoz meg – a piacot –, egy benne rejlő halálhoz való folyamodás által, amelyet exteriorizál egy felszámoló jellegű elevenség formájában (termelés), amely egyre fokozódik,*

[144] Morton: 2013: 21.
[145] Chang-Ran Kim: SoftBank's humanoid robot lands job as Nescafe salesman, Reuters, 2014. október 29. http://www.reuters.com/article/2014/10/29/us-nestle-softbank-robot-idUSKBN0II0RR20141029

és egyre összetettebbé válik, amint egyre több problémával szembesül (újabb feldolgozandó nyersanyagokkal).”[146]

Azoknak a költségeknek, amelyek az újabb feldolgozandó nyersanyagok bevonását akadályozzák, lehetőség szerint nullára kell csökkeniük, vagy nulla irányába tartani a rendszer egészének további kibomlása, kibontakozása érdekében. Legyen szó humanoidokról, kevert ízű csokoládéról vagy emberekről, a hálózatnak elementáris szükséglete a tovaterjedés, a tér be- és lefedése. Latour szerint a kapitalista hálózatok annyiban különböznek a premodernek hálózataitól, hogy több non-humán szereplőt vontak be működésükbe. Latour szerint a hálózat-hosszabbodási folyamatnak a hagyomány gátat képezett; a techno-tudományos komplexum viszont, a hibridek példátlan mértékű előállításával, levedleni látszik magáról a territoriális jelleget.[147] Nem elég az emberi szükségleteknek megfeleltethető mennyiségű csokoládé íz: több száz ízre van szükség, vagyis újabb piacok világrahozatalára, legyártására. Annak következtében, hogy féktelenül szaporodnak a hibridek, amelyek félig szubjektumok és félig objektumok, „a kollektívák alapvetően megváltoztatták topográfiájukat.”[148] A meghosszabbodott hálózatok viszont távolról sem szisztematikusak vagy globális totálitások. Nem foglalnak magukba mindent és mindenkit. Latour megfogalmazásában: *„A technológiai hálózatok (...) hálók, amelyek terek fölé kerülnek, és azon tereknek csupán egy-két jellegzetességét őrzik meg. Összekötött vonalak, nem felületek. Távolról sem átfogóak, globálisak, annak ellenére, hogy nagy felületeket fednek le anélkül, hogy teljesen bevonnák azokat, és nagy távolságokra nyúlnak. (...) Minden egyes elágazás, minden egyenes vonalba állítás, minden kapcsolódás jól dokumentálható, mivel nyomokat hagy maga után, és minden nyomnak van költsége. (A technológiai hálózat) majdnem bárhová elterjedhet; kiterjedhet időben és térben, azonban nem tölti fel az időt és a teret.”*[149]

Az embert is felfoghatjuk egy kapcsolódási költségnek, egy olyan externáliának, amelynek szükségleteihez – egyelőre – igazodnia kell a technológiai hálózatnak. Ez olyan többletköltséget

[146] Reza Negarestani, Reza: ’Drafting the Inhuman: Conjectures on Capitalism and Organic Necrocracy’, In: Levi Bryant, Nick Srnicek, Graham Harman (eds.): *The Speculative Turn. Continental Materialism and Realism*, Melbourne: re.press, 2011, 182.
[147] Latour: 1993: 117.
[148] Uo.
[149] Latour: 1993: 118.

jelent, amely megakadályozza annak teljes szabadságát. Amíg képtelen a Föld vonzáskörzetéből elszabadulni, addig rá lesz utalva az emberre, mint tudattal rendelkező lényre. Viszont, amennyiben szert tesz további növekedésnek olyan lehetőségére, amelyhez már nem szükségeltetik emberi beavatkozás, a technológiai hálózat minden valószínűség szerint meg fogja tenni az emberi ágensektől való elkülönülés lépését. Mint problémamegoldó platform, a halál exteriorizációjában érdekelt a komplexitás. *Jean-Francois Lyotard* a komplexifikációt kozmikusan determinált folyamatként értelmezi, amely már az inorganikus létezőkre is jellemző. Az ember ezért nem lehet ennek kiváltója, hanem sokkal inkább ezen evolúciós folyamat hordozója és eredménye.[150] A kapitalizmus Lyotardnál is egy tágabb folyamat betetőződése, a komplexifikáció hordozója.[151] Jóllehet vannak számottevő különbségek Latour és Lyotard között, abban közös a két francia társadalomelméleti gondolkodó, hogy mindketten regisztrálják egy olyan társadalomtudományi paradigmának a fontosságát, amely többé nem tekinti központi szereplőnek az embert. Kopernikusz, Darwin és Freud tudományos eredményei, véli Lyotard, végzetes csapást mértek az emberi önhittségre. Felfedezéseiken keresztül, legalábbis amennyiben komolyan vesszük eredményeiket, a szubjektum „*ráébred azon tényre, hogy nem rendelkezik az ész, vagyis, a komplexifikáció monopóliumával, hogy a komplexifikáció egy olyan lehetőség, amely az anyagba magába van írva, és amely, még ha random módon is megy végbe, ennek dacára értelmezhető módon, méghozzá kozmikusan, az élet kialakulását megelőzően is.*”[152] A legfájdalmasabb tanulság mindebből az, hogy a világgal nem vagyunk azonosak, és az túl fog élni bennünket.

Mindez könnyen hathat ontológiaként, azonban az antropocentrizmus összemolásának következményei a társadalomértelmezésre nézve rendkívüliek és forradalmiak lesznek. Fenntarthatatlanná vált az olyan jellegű társadalomértelmezés, amely a hálózatok működését vagy a komplexifikációt mint tisztán emberi kategóriákat értelmezné. Ezen folyamatok messze túlmutatnak az emberi faj határain. A tudományos kutatás és fejlesztés lelepleződnek a mögöttes, inhumán erőként munkálkodó komplexifikációs folyamat felszíni tüneteiként.[153] A

[150] Jean-Francois Lyotard: *The Inhuman. Reflections on Time*, Stanford: Stanford University Press, 1991, 22.
[151] Lyotard: 1991: 67.
[152] Lyotard: 1991: 45.
[153] Lyotard: 1991: 61.

komplexifikációnak, vagy ahogyan Lyotard nevezi, negentrópiának, az exodus, a Földről való kivonulás tekinthető egyfajta evolúciós értelemben vett „céljának", ha ugyan beszélhetünk valamilyen hosszabb távú irányultságról. Lyotard a kultúrát és a „techno-tudományos rendszert", Latour számára elfogadhatatlanul redukcionista és pesszimista módon,[154] az inhumán erők által hajtott negentrópiára vezeti vissza: *„Az új kultúra pontosan azért képes egymásnak olyannyira ellentmondó hatásokat elérni – generalizáció és destrukció –, mert sem eredetét, sem irányultságát tekintve nem emberi jellegű ez a rendszer. Amint ezt a techno-tudományos rendszer fejlődése tisztán mutatja, a technológia és kultúra egyre inkább egy vad szükségszerűségnek fogadnak szót, amelyet komplexifikáció (negentrópia) alatt értünk (...) Az emberi fajt úgymond 'előre húzza' magával e folyamat, anélkül, hogy akár a legkisebb mértékben is befolyásolni tudná azt. Alkalmazkodnia kell az új körülményekhez. Sőt, lehetséges, hogy mindig is így volt. Azért ébredtünk ennek tudatára, mert exponenciálisan növekednek a tudományok és technológiák."*[155]

Lyotard kifejti azt, amit mindig is tudtunk: az élet, amennyiben nem ütközik külső akadályokba, egyre összetettebbé válik. Szemben a korábbi társadalomelméleti paradigmákkal, mind Latour, mind Lyotard, elmozdítják az embert a középpontból és teret engednek nem-emberi szereplőknek. Végre feljuthatnak a történelem színpadjára. A történelem kapui megnyílnak. Viszont szemben Latourral, Lyotard már annak lehetőségét is felveti, hogy az emancipáció egyben az ember eltűnését, a szubjektum feloldódását is magával vonhatja. Egyáltalán nem szükségszerű ugyanis – még Latour hálózat-elméletében sem –, hogy a hálózat rendelkezzen antropomorf szereplőkkel. Mint a japán kávéfelszolgálók esetében láthatjuk, a kapitalizmus legfejlettebb térségeiben krónikus munkaerőhiány tapasztalható. Vagyis a rendszer igyekszik kiküszöbölni az élőmunkát; azt a költséget, amely egyre inkább egy feleslegessé vált költség. Baljóslatúan megjegyzi Lyotard, a zene kapcsán, hogy: *„...a zene tartalma rendelkezik azon joggal és vággyal, hogy felszabaduljon azon gyámok uralma alól, amelyek előző korokban rá lettek aggatva."*[156]

[154] Latour: 1993: 61.
[155] Lyotard: 1991: 64.
[156] Lyotard: 1991: 165.

Némileg átfogalmazhatjuk Lyotard mondandóját, a hálózatok világára alkalmazva, éspedig a következőképpen: A hálózatok rendelkeznek azon joggal és vággyal, hogy felszabaduljanak azon antropomorf gyámok uralma alól, amelyek előző korokban rájuk lettek aggatva.

Maga Latour jegyzi meg, hogy „minden olyan elmélet, intézmény és gyakorlat, amely akadályozza a kollektívák folyamatos működésbe hozatalát (...) káros, ártalmas és – ki kell mondanunk – erkölcstelen."[157] Az empíria tükrében az embert jogosan értelmezhetjük olyan externális költségként, amely megdrágítja, sőt, akadályozza a további kapcsolódások létrejövését.[158] A kellemetlenként ható végkövetkeztetések levonásától nem tartózkodhat a felelősségtudattal rendelkező társadalomtudós. Akkor járna el felelőtlen módon, ha tartózkodna a társadalomértelmezéstől, és kutatási eredményei feltáratlanok maradnának. A közvélemény joggal veti meg azokat a régészeket, akik visszatemetik a kincseket. Mi sem járhatunk el másképpen: az eredménynek, még ha szegényesebbként is hathat, mint a jó hírekkel szolgáló, napáztatta optimizmussal kecsegtető diskurzusok, nyilvánosságra kell kerülnie. Világossá válik a poszt-antropocentrikus társadalomtudomány művelője számára, hogy a társadalom inhumán erők által mozgatott komplexum – az ember – olyan erőknek kiszolgáltatott lény, amelyek adott esetben kifejezetten emberellenesek lehetnek, sőt, jellemzően akként viselkednek.

Egy társadalomtörténeti példa találóan illusztrálhatja az inhumán társadalomképet, valamint szemléltetheti egy non-antropocentrikus megközelítésmód hasznosságát a társadalom megértése szempontjából. 1204-ben a velencei hajókkal érkező keresztesek megszállták Konstantinápolyt. Pízai és velencei keresztesek felgyújtották a bizánciak házait. Társadalmi értelemben messze nem lettek volna oly hatásosak ezen tüzek, amennyiben tartózkodtak volna az egyéb, inhumán cselekvők a beavatkozástól. Ezen rejtett erők azonban 1203. augusztus 19-én megnyilvánultak, és perdöntő módon közbeléptek: *„Mire a Nyugatiak visszatértek az ellenkező partra, a világ egyik legpusztítóbb tüze született meg. Felkorbácsolva az erős szelek által, a lángok, amint ezt írja Nicetas, »hihetetlenül magasra emelkedtek a földről«. »Míg számos egyéb,*

[157] Latour: 1993: 139.
[158] Rodolfo Dirzo et al.: 'Defaunation in the Anthropocene', In: *Science*, 25 July 2014: Vol. 345 no. 6195 pp. 401-406.

múltbéli tűzesetet élt át a Város«, folytatja Nicetas, »eme tüzek puszta szikráknak bizonyultak ezen tűz mellett.« Össze-vissza kapkodva, az erős szelek a hatalmas tüzet cikk-cakk irányban fújták. Olyan épületek, amelyek első látásra megmenekültek, ismét a tűz útjába kerültek, és le lettek rombolva."[159]

A rejtett erők által előhívott szelek felkorbácsolták a lángoszlopokat, amelyek kíméletlenül lerombolták az embert és annak nyomait (a Hagia Sophia megmenekült a tüzek elől). Az ember, mint a hálózatok kapcsolódásának externális költsége, halálra van ítélve. Halálra ítéli a komplexitás tüze. „Emberi" történelmünk, mint kitudódik a társadalomtörténetből, sosem volt egyéb, mint lángoszlopok, szikrák, útvonalak és szelek együttese. Végleges eltűnésünket és alámerülésünket követően ezen aktorok továbbra is jelen lesznek. Bármennyire is traumatikus, a társadalomtudósnak sem szabad visszariadnia azon ténytől, hogy minden nem oldódik meg a hálózatok láthatóvá tételétől, a nyilvánosságba való bekerülésüktől.[160] Sokkal inkább arra döbbenünk rá, hogy már mindnyájan halottak vagyunk.[161] Ezen körülményt lesz köteles a jövő non-antropocentrikus társadalomtudománya alapvetésként, kiindulópontként kezelni, másképpen a társadalmi folyamatok és aktorok valós súlyához képest eltérő fontosságúként fogja kezelni a társadalmi folyamatokat.

[159] Donald Queller – Thomas F. Madden: *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople,* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000, 145.
[160] Latour: 1993: 141.
[161] Lyotard: 1991: 9.

Irodalom

Baudrillard, Jean (2003 [2000]) *Passwords* (London and New York: Verso)

Bryant, Levi R. (2011) *The Democracy of Objects* (Ann Arbor: MPublishing)

Bryant, Levi R. (2014) *Onto-Cartography. An Ontology of Machines and Media* (Edinburgh: Edinburgh University Press)

Castells, Manuel (2012) Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age (London: Polity)

Chintapalli, R.K. *et al.* (2014) 'Fabrication, testing and modeling of a new flexible armor inspired from natural fish scales and osteoderms', In: *Bioinspiration and Biomimetics.* 9 036005

Dadachova, Ekaterina et al. (2007) 'Ionizing Radiation Changes the Electronic Properties of Melanin and Enhances the Growth of Melanized Fungi' DOI: 10.1371/journal.pone. 0000457

Dirzo, Rodolfo, Young, S. Hillary, Galetti, Mauro, Ceballos, Gerardo, Isaac, Nick J.B., Collen, Ben (2014) 'Defaunation in the Anthropocene', In: *Science*, 25 July 2014: Vol. 345 no. 6195 pp. 401-406.

Gotham, Kevin Fox (2007) 'Critical Theory and Katrina. Disaster, spectacle and immanent critique', In: *City*, Vol. 11., No.1., April 2007, pp. 81-99.

Harman, Graham (2005) Guerrilla Metaphysics. Phenomenology and the Carpentry of Things (Chicago: Open Court)

Harman, Graham (2009) Prince of Networks. Bruno Latour and Metaphysics (Melbourne: re.press)

Horváth Márk, Lovász Ádám (2014) *A zaj mint hipertárgy* (http://veneratio.eu/blog/2014/12/02/horvath-mark-lovasz-adam-a-zaj- mint-hipertargy/)

Latour, Bruno (1987) *Science in Action* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)

Latour, Bruno (1988) *The Pasteurization of France* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)

Latour, Bruno (1993) *We Have Never Been Modern* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)

Latour, Bruno (1999) *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press)

Latour, Bruno (2005) Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory (Oxford: Oxford University Press)

Leslie, John (1998 [1996]) The End of the World. The Science and Ethics of Human Extinction (Oxford: Oxford University Press)

Lorenz, Konrad (2014 [1973]) *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne* (Budapest: Helikon)

Lovecraft, H. P. (2008) *The Fiction. Complete and Unabridged* (New York: Barnes & Noble)

Lyotard, Jean-Francois (1991 [1988]) *The Inhuman. Reflections on Time* (Stanford: Stanford University Press)

Michener et al. (1997) 'Climate Change, Hurricanes and Tropical Storms, and Rising Sea Level in Coastal Wetlands', In: *Ecological Applications*, 7(3), 1997 pp.770-801

Morton, Timothy (2013) *Hyperobjects. Philosophy and Ecology After the End of the World* (Minneapolis: University of Minnesota Press)

Negarestani, Reza (2011) 'Drafting the Inhuman: Conjectures on Capitalism and Organic Necrocracy', In: *The Speculative Turn. Continental Materialism and Realism* (2011, szerk. Bryant, Levi, Srnicek, Nick és Harman, Graham) (Melbourne: re.press)

Némedi Dénes (2011) *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó)

Queller, Donald E., Madden, Thomas F. (2000 [1997]) *The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press)

Rifkin, Jeremy (2000) The Age of Access. The New Culture of Hypercapitalism, Where All of Life is a Paid-For Experience (Harmondsworth: Penguin)

Rycroft, Robert W., Kash, Don E. (1999) The Complexity Challenge. Technological Innovation for the 21st Century (London: Pinter)

Smith, Barry (1990) 'Towards a History of Speech Act Theory', In: Burkhardt, A. (ed. 1990), *Speech Acts, Meanings and Intentions. Critical Approaches to the Philosophy of John R. Searle*, Berlin/New York: de Gruyter (1990), 29-61.

Sorokin, Pitirim (1957) *Social and Cultural Dynamics* (Boston: Porter Sargent)

Stengers, Isabelle (2010 [2003]) *Cosmopolitics I.* (Minneapolis: University of Minnesota Press)

Urry, John (2003) *Global Complexity* (Cambridge, UK.: Polity)

Weber, Max (1922) 'The Nature of Social Action', In: *Selections in Translation* (ed. Runciman, W.G., 2007 [1978]) (Cambridge University Press)

KEMÉNY RÉKA – MOLNÁR LUCA: KEEP CALM AND VAK KOMONDOR – KÖZÜGY VAGY MAGÁNÜGY A CSALÁDON BELÜLI ERŐSZAK?

"…Isten hozta Sofi Oksanent[162] egy olyan országban, amely köszöni szépen, már rég megtisztult, amelyiknek már nincsenek feldolgozatlan, elhallgatott bűnei, nincsen homályos, bűzölögve rothadó múltja, amelyben mint a regénybeli húsban, kikelnének az egykori bűnök lárvái, egy olyan országban, amelynek, köszöni, nincsen közelebbi dolga a családon belüli és általában a nők elleni erőszakkal, ahogy a prostitúcióval és a kirekesztéssel se…"[163]

1. Bevezetés

„Aki ilyet elkövet, nincs helye a közéletben."[164] Vagy mégis? Ma Magyarországon a parlamentben és a társadalomban a családon belüli erőszak – vagy, ahogy a közelmúltban (2013. július 1.) a jogalkotásba önállóan „kapcsolati erőszak tényállásként" bekerült - még mindig érzékeny kérdés. Az elmúlt évben Balogh József parlamenti képviselőt érte az erőszak vádja, amit a kormány, az ellenzék és a civil szféra is különbözőképpen interpretált. Az eset szimbólumává vált a parlamentben és a társadalomban jelen lévő, témával kapcsolatos feszültségeknek: közügy vagy magánügy, ha egy (jellemzően) férfi az élettársát/feleségét/gyermekét bántalmazza? El kell-e ítélnie a társadalomnak, vagy inkább mélyen hallgasson róla?

Kutatásunkban azt kíséreltem meg vizsgálni, hogy milyen érvelési stratégiát használtak és használnak az eset kapcsán a vitában részt vevő egyes szereplők (2010-14-es kormánypárt,

[162] Finn-észt kortárs írónő, műveiben fontos hangsúlyt kapnak a női szerepek, és a totalitárius elnyomás. Ő az első író, aki egyszerre belülről és mégis kívülről ír a szovjet időkről.
[163] Részlet Tóth Krisztina: Nagy összenemzeti családállítás c. beszédéből, mely elhangzott a 2014-es Budapesti Tavaszi Könyvfesztiválon
[164] Selmeczi Gabriella a Fidesz frakcióvezetője mondta Balogh József „asszonyverése" után

ellenzék, hatóságok, civilek), amikor a párkapcsolati erőszakra terelődik a szó. Vajon mit üzennek ezzel a szélesebb értelemben vett magyar társadalomnak: közügy a családon belüli erőszak, amelyről beszélni kell, vagy a probléma megoldása maradjon meg inkább a magánszférának?

2. *Kutatási kérdés és módszer*

Számos erőszakhoz nem folyamodó férfi is osztja azokat a nézeteket, amelyek leértékelik a nőket, a nők munkáját és egyáltalán a társadalomban elfoglalt helyüket vagy éppen felelőssé teszik az őket ért erőszak miatt. Luis Bonino és Szil Péter *Hétköznapi hímsovinizmus - A párkapcsolati erőszak, amit még nem nevezünk, annak* címmel megjelent gyűjteményes kötetben arról írnak, hogy *a „legtöbb férfi által elsajátított és gyakran ártalmatlannak tűnő férfiszerep legfőbb tartalma a nők és a gyerekek feletti uralom, vagyis a fizikai erőszakot nem alkalmazó vagy a prostituálthoz nem járó férfiak gondolkodásmódja rokon a partnerüket vagy más nőket bántalmazó férfiakéval*". Ezek a gondolatok nemcsak a nők hátrányos megkülönböztetését teszik lehetővé, hanem a nők elleni erőszakot is legitimizálják. (Kuszing, 2007:8).

A kutatás során azt figyeltük meg, hogy a közbeszédben hogyan jelenik meg az erőszak, ezen belül is a családon belüli erőszak, illetve az azóta törvénybe foglalt kapcsolati erőszak. A Balogh József képviselőt érintő ügy kapcsán vizsgáltuk a diskurzust, annak kezdetétől, 2013 áprilisától egészen napjainkig; valamint a kapcsolati erőszak önálló tényállásának szabályozásától kezdve , Halász Pálma (Élet-Érték Alapítvány) népi kezdeményezésének célba éréséig, majd azt követően a parlamenti interpellációkat elemeztük a családon belüli erőszakkal kapcsolatban. Így tehát egy viszonylag hosszabb időintervallumban, 2012-2015 között vizsgáltuk a „vak komondoros" Balogh József elleni vád kapcsán a különböző érvelési stratégiákat. Fókuszunkat elsősorban a nők helyzetére irányítottuk, miközben tisztában vagyunk vele, hogy az erőszak, és annak minden fajtája (fizikai, verbális, gazdasági, lelki) nem csak a nőket érinti, hanem a gyermekeket és – mégha lényegesen kisebb arányban is – a férfiakat is. Mindezeket figyelembe véve a következőkben a Balogh József Fidesz-KDNP-s képviselőt ért vád és ennek

következményeként felszínre került családon belüli erőszak kapcsán folyó diskurzusról, továbbá a fent már említett négy „szereplő" interpretációjának vizsgálatáról lesz szó.

Kutatásunk 3 főbb kérdés mentén zajlott: valóban a magánügy és a közügy mentén körvonalazódik a különböző résztvevők interpretációja? Egyértelműen ábrázolható-e az, hogy a társadalom meghatározott szereplői egyszerre képviselik és alakítják a társadalom többségének családon belüli erőszakról alkotott véleményét? Végül arra kerestük a választ, hogy a kormánypárt és a hatóságok magánügyként, míg az ellenzék és a civil szféra közügyként tekint-e a családon belüli erőszak problémakörére.

Nem csak a fizikai erőszakot elkövető férfiak kontrollálják vagy nézik le partnerüket, hanem azok is, akik kiszorítják dialógusaikkal a nőket, hibáztatják őket, és bagatell ügynek bélyegzik (Kuszing 2007). Bourdieu megfogalmazása szerint a politikai tárgyú vitákban a diskurzus tétje a társadalom világképének formálása, éppen emiatt nyer tehát jelentőséget, hogy ki, mit és hogyan mond, és mi lesz annak a következménye, kiváltképp, ha politikusok mondják. Ennek következtében a társadalmi élettel kapcsolatos eszmék termelését – így a politikai diskurzusokat is – a hatalom logikája hatja át. Ez a társadalmi élet pedig elrendezésre vár: ahhoz, hogy az egyén számára saját logikával bíró, értelmezhető rendszerré álljon össze, legitimnek, normálisnak és igazságosnak kell tűnnie. A politikai diskurzusok témái tehát nem objektíve létező témák, hanem a politikai erők alakítják ki, mik válhatnak azzá (Bourdieu,1987). Ezért is feltételeztük, hogy a társadalom meghatározó szereplői (középosztálybeli és felső középosztálybeli, heteroszexuális, fehér férfiak) egyidejűleg alakítják és képviselik a többség gondolkodását, véleményét a családon belüli erőszakról, ezzel kijelölve, hogy milyen mederben folytatódjon a diskurzus.

A társadalmi realitás jelentéstulajdonító és értelmező folyamatok során konstruálódik, ezért vizsgálhatóvá tehetők a felmerülő értelmezések, az érvényesítésre szolgáló stratégiák és a diszkurzív gyakorlatok eredményeként létrejövő társas viszonyok. Amikor diskurzuselemzést végzünk, kizárólag szövegeket vizsgálunk, hogy megértsünk bizonyos társadalmi jelenségeket, összefüggéseket (Carver, 2004).

Teun A. van Dijk diskurzuselemzőként úgy véli, hogy a hatalom képviselői a kommunikáció elméleti szabályait tudattalanul arra használják, hogy általuk egy, az érdekeiknek megfelelő eszmevilágot terjesszenek. A kritikai diskurzuselemző iskola követői pedig azt tűzték ki célul, hogy leleplezzék az elnyomó és kirekesztő beszédet. Ahogy van Dijk fogalmaz: *„a kritikai diskurzuselemzők egyértelmű társadalompolitikai álláspontal rendelkeznek, […] kritikájuk célpontját a hatalmi elitek jelentik, akik működtetik, fenntartják, legitimálják, elnézik a társadalmi egyenlőtlenséget és igazságtalanságot, vagy tudomást sem vesznek azokról. […] Diskurzuskritikájuk politikai kritika azokkal szemben, akik felelősek a diskurzus szerepéért az uralom és az egyenlőtlenség újratermelésében."* (van Dijk 2000: 445–446.)

A családon belüli erőszak diskurzusát a közbeszédben megjelenő négy (kormánypárt, ellenzék, hatóságok, civilek) szereplő interpretációja mentén vizsgáltuk, elsősorban az online sajtót – a mémekkel és gegekkel együtt –, valamint a parlamenti felszólalásokat elemezve. Az ezekben megjelenő alternatív ismeretanyagokat, az általuk hordozott kimondatlan előfeltevéseket, az ezeket megjelenítő szereplőket és stratégiáikat igyekeztük azonosítani.

Az online sajtó közül a hvg.hu, index.hu, magyarnarancs.hu, origo.hu, nol.hu, valasz.hu felületein figyeltük melyik cikkben kik szólalnak fel (kormány, ellenzék, civilek vagy a rendőrség) és közügyként vagy magánügyként tekintenek-e az erőszakra. A mémek közül kiemelten foglalkoztunk a 2012-2013-as ARC-kiállításra beküldött plakátokkal, azok közül is azokkal, amelyeken egyértelműen megjelenik a vak komondor, illetve a családon belüli erőszak ábrázolása: összesen nyolc ilyen tartalmú képet találtunk.

A civil szervezetek, főként a NANE és a Patent Egyesület által kiadott Rendszerbe zárva (Hogyan kezeli az igazságügyi rendszer a nők és gyerekek elleni férfierőszak jelenségét ma Magyarországon?) és a Szakmai módszertani útmutató a párkapcsolati erőszak elleni hatékony fellépésre c. tanulmányt vizsgáltuk.

A hatóságok oldaláról az ORFK-utasítás (32/2007) és a 2012.évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről-t elemeztük, melyek az eljárást kívánják szabályozni, valamint az áldozatok érdekeit képviselni, illetve védeni.

3. Történeti háttér

Hogy megértsük, hogy napjainkban miként is jelenik meg a közéletben, a köz- és politikai beszédben az erőszak, ezen belül is a nők elleni erőszak, nem érdektelen a történeti-kulturális gyökerek feltárása – szigorúan csak megemlítve a főbb attitűdöket.

Már Szent Ágoston idejében is jelen volt az a vélekedés, miszerint nem illik panaszkodni az asszonyokat ért verés, bántalmazás miatt. *„Más asszonyok akárhányszor még arcukat is elrútító verések nyomát hordozták. Mikor beszélgetés közben férjük durvaságai miatt panaszkodtak, anyám komolyan megintette őket”* (Szent Ágoston *Vallomások*). Ellenben alig ismerünk olyan forrást, amely akár csak feltételezné is olyan középkori társadalmi norma meglétét, amely a nők ellen elkövetett erőszaktevőket szankcionálná. Le Roy Ladurie egy középkori faluról, Montaillou-ról is úgy számol be, ahol az „asszonyverés” a házasság természetes velejárója, mintegy a házasság szentsége. (Le Roy Ladurie, 1997).

A családon belüli erőszak, így az „asszonyverés” is, bevett társadalmi normának számított, mivel a patriarchális családi rend kialakulása óta a férfi joga volt az, hogy szándékát erőnek erejével is érvényesítse családtagjain. E norma értelmében a feleség ellenkezése vétek, így a férfi erre adott válasza, a verés nem tekinthető erőszaknak – lévén éppen a „szabályt” megszegő nő ellen irányul –, hanem a bevett szokást és rendet hivatott fenntartani (Cseh-Szombathy, 1985).

Az erőszakos fegyelmezés még a 20. században is gyakori, általában természetes része volt egy-egy falu mindennapjának Magyarországon. A férfiak gyakran vezették le indulataikat feleségeik megverésében: *„Volt olyan ember, akihez egyetlen szót sem szólhatott a felesége, máris ütte, verte.” „Megvertem, mert nem jól nézett, vagy részeg voltam.”* A „megértő” magyarázat szerint a férfiak a másoktól elszenvedett sérelmeiket bosszulták meg hatalmuk alatt álló feleségeiken. Sokszor azért a kiszolgáltatottságért, megalázásért vettek revánsot, amit maguk is megélhettek jobbágyként, a polgári korban napszámosként, béresként (Fónagy, 2014).

Egy-egy asszony megverése általában nem keltett különösebb közfelháborodást a falusi közösségben. Bár az írott jog nem mondta ki, hogy a családfőnek a hitvesével szemben joga

lenne az ún. „házi fegyelemre" való kényszerítéshez, de a szokásjog, a nemek közt kialakult és „természettől valónak" tekintett hatalmi viszony megágyazott a nők testi bántalmazásának (Fónagy, 2014).

Nem csak a falusi hétköznapok jellemzője volt az erőszak, ezzel kapcsolatos közmondások valószínűsíthetően az összes patriarchális berendezkedésű kultúrában és nyelvben fellelhetőek voltak, „beszédes" bizonyítékaiként az évezredes közfelfogásnak. „*Ökrödet csapd meg minden második barázdánál, feleségedet pedig minden második napon"* – tanácsolják az indiai férfiak egymásnak. „*Ha a botod nem vastagabb az öklödnél, addig ütheted a feleségedet, amíg akarod"* – vélték a kínaiak. *„Ha a férfi megveri a feleségét, akkor szereti őt"* – vallják az oroszok furcsa érzelmességgel „*Úgy verd a feleségedet, ahogy a búzát csépeled: akkor lesz jó terményed és szép gyerekeid"* – biztatták magukat „minőségi munkára" a francia parasztok. A németek is a jó gazdálkodás részének tekintették az asszonyverést: „*Az asszony, a kutya és a diófa annál jobb lesz, minél többször verik" (Fónagy, 2014.)*

A nők elleni erőszak jogi szankcionálása először komolyabban a 60-as években következett be. Noha igaz, hogy az ENSZ Közgyűlése 1979. december 18-án elfogadta a „Nők Ellen Irányuló Bármilyen Fajta Megkülönböztetés Megszüntetéséről Szóló Egyezményt" (CEDAW), de a dokumentumban konkrétan nem volt szó a nők elleni erőszakról. Csak később az egyezményi szinten, 1993 végén elfogadott a Nők Ellen Irányuló Erőszak Megszüntetéséről Szóló Nyilatkozatban szerepelt: „*A nemtől függő erőszak bármely olyan esete, amely ténylegesen vagy valószínűsíthetően testi, nemi vagy lelki sérülést okoz a sértett nőnek, ideértve az ilyen cselekményekkel való fenyegetőzést, a szabadságtól való önkényes vagy erőszakos megfosztást, akár a magánéletben, akár a nyilvános szférában kerüljön erre sor" (Birtha, 2010:69).*

Végül, de nem utolsósorban, a Negyedik Női Világkonferencia (Peking, 1995) fogalmazta meg azokat a részletes normákat, melynek alapján az országoknak el kell járniuk a nők elleni erőszak szankcionálásakor. Nemzetközi szinten az Európa Tanács (ET) próbál ajánlásaival a tagállamokra egyfajta nyomást gyakorolni. Az Európai Unió nők elleni erőszakra vonatkozó definíciója egyébként érdekes módon utal a patriarchális társadalmakban megjelenő nőkkel szembeni elnyomás fogalmára: *„A férfi által a nő fölötti hatalomgyakorlás szándékával elkövetett büntetendő cselekmények" (Birtha,2010: 69).*

Nem csak a közmondások, korabeli etnográfiai beszámolók és törvényalkotás szintjén van jelen a társadalomban az „erőszak kultúrája" hanem különféle művészeti ágakban is megjelenik a téma iránti érzékenység, érdeklődés. Már elég korán, egy 1953-ban bemutatott mexikói filmdrámában, az *Ő*-ben (El) is felveti a rendező a családon belüli erőszak problematikáját, de említhetjük egy mai rendező, Philip Gröning *A rendőr felesége* 2013-as filmjét, melyben az apukáról kiderül, hogy feleségverő, családon belüli bántalmazó. Ha tovább barangolunk a művészetekben, találkozhatunk Bozsik Yvette színdarabjával, a *Minden ötödik órában-nal*, a címmel utalva arra, hogy ma majdnem minden ötödik órára jut egy családon belüli erőszakot tárgyaló bírósági ügy, ezzel is felhívva a közfigyelmet arra, hogy nem lehet elfordítani a fejünket.

A továbbiakban áttekintjük a Balogh József és a vak komondor ügyének menetét, egyértelműbb képet adva arról, hogy mi is indított el minket a kutatásunkban.

4. *A Vak komondor-antológia*

Mindenekelőtt nézzük meg, hogyan is került a felszínre a családon belüli erőszak jelenségének és dinamikájának, valamint az arra való válaszadásnak a társadalom egészére jellemző kezelése, a nők és a magyar társadalomban elfogadott szerepük hagyományokhoz kapcsolódó értelmezése, és annak az egészen gyakori (egyébként nők általi) elfogadása, hogy a nők elleni erőszak elkerülhetetlen és kiérdemelt.

2013. április.29.- hvg.hu

„Súlyos arcsérüléssel vitték a kecskeméti kórházba Balogh József Fideszes országgyűlési képviselő és fülöpházai polgármester élettársát vasárnap. A nő vallomása szerint a párja ittasan, többször ököllel arcul ütötte. Balogh hangsúlyozta, nem emlékszik az eseményre, szerinte az is megtörténhetett, hogy a nő átesett a földön fekvő vak komondoron."

2013. április 30. - hvg.hu

„Az esetről Balogh József interjút adott a hir24.hu-nak, amelyben azt állította, élettársával, Terikével esküvőn voltak, éjszaka onnan vezettek haza, majd a kutya okozta a gondot. „Amikor a Terike a kocsi mögül kilépett, a vak komondor fellökte…" – mondta Balogh, aki szerint a kutya „vak szegény, az megriadt valamitől, előszaladt, és közben fellökte Terikét, aki elesett, és beverte a fejét".

2013. május 2. hvg.hu

„Már otthon lábadozik a súlyos sérüléseket szenvedett S. Terézia, Balogh József Fideszes országgyűlési képviselő, fülöpházai polgármester élettársa, aki azonban saját otthonába tért vissza a kórházi kezelés után, Solton a gyermekei ápolják. Balogh egyelőre sem a párttagságát, sem a parlamenti képviselői mandátumát nem akarja felfüggeszteni, vagy visszaadni. Mint mondta, továbbra is ártatlannak vallja magát, ezért minden más döntésével meg akarja várni az ügyészség vizsgálatát. „

2013.május 2. valasz.hu

„Balogh József csütörtökön levélben értesítette a Fidesz országgyűlési frakciójának vezetését, hogy a mai nappal kilép a képviselőcsoportból. Indoklása szerint „a balliberális média folyamatos támadásai a bekövetkezett eseménysorozat tisztázódását megelőzően sértik a Fidesz-MPP és a kormány érdekeit". Balogh József független képviselőként továbbra is részt vesz a parlament munkájában."

2013. május 7. hvg.hu

„A politikus egyúttal újra lemondásra szólította fel a Fidesz frakciójából a múlt héten kilépett Balogh Józsefet. Hangsúlyozta, hogy az LMP tiszteletben tartja az ártatlanság vélelmét és a szabad mandátum elvét. Szavai szerint a képviselőnek nem azért kell lemondania, mert ketten is bántalmazással vádolják, hanem azért, mert alkalmatlan erre a posztra. Hozzátette: a Fidesz

vezetőitől azt várja, hogy a párt vezetői nyilvánosan szólítsák fel lemondásra a képviselőt."(Ertsey Katalin- LMP)

2013.május 23. hvg.hu

„Visszaköltözött Balogh Józsefhez az élettársa, aki korábban azzal vádolta az országgyűlési képviselőt, hogy megverte, és miatta került súlyos sérülésekkel kórházba – hangzott el az RTL Klub műsorában."

2013.június 27. index.hu

"Rendeződtek a dolgaink, úgy döntöttünk, hogy összeházasodunk. Az esküvőt azonban még nem tűztük ki" – mondta a Blikk érdeklődésére Sánta Terézia, a politikus élettársa, aki nem volt hajlandó beszélni a korábbi bántalmazásokról. "Jól vagyunk, és ennél többet nem kívánunk nyilatkozni" – tette hozzá a képviselő párja."

2013. szeptember 16. origo.hu

„Felfüggesztette a parlament Balogh József független képviselő mentelmi jogát."

2013. november 8. nepszava.hu

„Ő „lehet, hogy megütötte Terikét" – mondta, de csak véletlenül."

2014. május 6. hvg.hu

„Az eljárás a védelőkészítés szakaszába lépett, így még nem emeltek vádat a Fideszből kizárt politikus ellen."

2014. október 13., hvg.hu

„Egyedüli jelöltként indult a polgármesteri posztért a Bács-Kiskun megyei Fülöpházán a "komondoros" Balogh József, aki legutóbb Fideszes színekben indult. Nyert is."

2014.október. 26. 168ora.hu

„Van rá esély, hogy Balogh megtarthatja a polgármesteri pozícióját, élettársával ugyanis úgynevezett közvetítői eljárást kértek, amelyen ha megállapodnak, megszűnik a büntető-eljárás."

2014. október 30., hvg.hu

„A Kecskeméti Járásbíróság első fokon elutasította a Fideszből már kizárt Balogh József fülöpházai polgármester azon kérését, hogy az élettársa bántalmazásával kapcsolatos ügyét közvetítői eljárásban tegye jóvá. Az ítélet nem jogerős, de eszerint Baloghnak bíróság elé kell állnia."

2015. január. 27., hvg.hu

„Bíróság elé kell állnia súlyos testi sértés miatt a vak komondoráról elhíresült Balogh Józsefnek, Fülöpháza polgármesterének, mert a bíróság jogerősen elutasította a közvetítői eljárásra benyújtott kérelmét – írta a baon.hu Bács-Kiskun megyei híroldal. Az ügyészség felfüggesztett szabadságvesztést kért a volt Fideszes képviselőre."

A fentiek értelmében egyértelműen kirajzolódik, hogy Balogh József sokáig hárította a vádat, és saját vak kutyáját tette felelőssé. Ez a viselkedés némileg abszurdnak hat, főképp, ha visszatekintünk kicsit korábbra, amikor is 2012 szeptemberében a családon belüli erőszakról szóló vita keretében több Fidesz-KDNP-s politikus adott hangot azon véleményének, miszerint *"Az asszonyoknak, a hölgyeknek és különösen a fiatal hölgyeknek a legfontosabb hivatásuk az, hogy gyereket szüljenek. Emellett természetesen, ha mindenki a két-három vagy négy gyermekét megszüli, és eleget ad a hazának, és mindenki boldog lesz, ezt követően mindenki megvalósíthatja saját magát, és különböző helyeken kell dolgozni."* (Varga István). *„...egyébként, ha megenged egy kiegészítést,*

akkor hallottam már olyat, hogy nők is zsarolnak gyerekekkel férfiakat, tehát ez nem csak ilyen egyoldalú beállítást igényel. Azt gondolom, féligazságok kimondásával nem jutunk előbbre…" (Móring József.)

Érdemes megemlíteni, hogy Jávor Benedek (LMP) hiába kérte a vita időpontjának módosítását (hétfő éjszakáról), Kövér László és a Fideszes többség nem egyezett bele, mondván: ez nem olyan súlyú ügy, ami nagyobb figyelmet érdemel. Elgondolkodtató, hogy lényegében sem 106 ezer ember aláírása (a minimum 50 ezer fő volt), sem maga a családon belüli erőszak nem olyan súlyú ügy, amelyet a tévéközvetítés alatt, nappal kellett volna tárgyalni. A nő helye a konyhában van típusú kijelentések kapcsán Bánosi Eszter egy cikkében így értékelte a képviselők hozzáállását: „*értelmes vitát, kulturált reakciót, diskurzust nem generálhat egy olyan mondat, mely a szűklátókörűség, az abszurditás, az irracionalitás skálájának csúcspontján csak önnön ostobaságába fulladhat bele, ezáltal pedig szimbólummá, a magyar politikai állapotok jelentéshordozójává válik*" (Bánosi, 2012:28-30). Ezek a kijelentések, melyek az online sajtóban is megjelentek, világossá tették számunkra, hogy a vak komondor ügy kapcsán is hasonló attitűddel találjuk szemben magunkat.

A továbbiakban a kormánypárt, a hatóságok, az ellenzék és a civilek közbeszédet meghatározó érvelési stratégiáit mutatjuk be, egyenként kiemelve azokat a szempontokat, amelyek alapján egyértelműen láthatóvá válik: konfliktusalapra ad okot a társadalmon belül.

5. *Érvelési stratégiák és eredmények*

5.1. *Kormánypárt - magánügy*

Az Élet-Érték Alapítvány a családon belüli erőszak büntetéséért indított népi kezdeményezés során 2012 júniusára a szükségesnek csaknem a dupláját, közel 100 ezer érvényes aláírást gyűjtött össze. Az Országgyűlés alkotmányügyi bizottsága 2012 szeptemberi ülésén azonban nem támogatta, hogy legyen önálló büntetőjogi törvényi tényállása a családon belüli erőszaknak. A 2005 óta halogatott vitát (az ENSZ főtitkára ugyanis 2005 februárjában féléves határidőt adott a magyar államnak, hogy önálló büntető törvénykönyvi tényállásban szabályozza

a családon belüli erőszakot (Bánosi 2012, 28-30.) végül 2013 szeptemberében, egy hétfő este 10 óra utáni időpontra tűzték ki megvitatásra.

A parlamenti felszólalásokban összesen hét alkalommal hangzott el valamilyen kontextusban Balogh József és a *vak komondor*, *nőverő* valamint *mentelmi jogának* felfüggesztése 2013. május – december között: a feleségverő", „mondjon le" és az„asszonyverő" kifejezésekre nem találtunk példát.

Érdemesebb megnézni viszont, mik hangzottak el az online sajtóban, mert ott jóval több esetben találkozhattunk a fenti tartalmakkal, megszólaltak a civilek, az ellenzék és a kormánypárti képviselők is. Varga István, szinte már szállóigévé vált kijelentésére („… *talán az anyáknak vissza kéne térniük a gyereknevelés mellé, szülni két-három vagy inkább négy-öt gyereket, és akkor lenne értelme annak, hogy jobban megbecsülnék egymást, és fel sem merülhetne a családon belüli erőszak…*") a párt tagjai a következőket mondták.

Babiné Szottfried Gabriella azt nyilatkozta az Indexnek: „előfordul, hogy egy képviselő a parlamenti vita hevében olyat mond, amit nem biztos, hogy szó szerint ért. Szerinte Varga nem akart megbántani senkit. Hozzátette: a személyes tapasztalata szerint a politikus tiszteli a nőket, neki mindig előre köszön, előre engedi az ajtóban."

Ékes Ilona szerint a négyszemközti beszélgetésen Varga azt mondta: *„kiforgatták a szavait azok a híradások, amelyek beszámoltak a parlamenti vitáról."* Mágori Jószefné képviselő szerint nincs kivetnivaló Varga szavaiban, *„értékrendbeli kérdésről van szó. Mivel már közel 60 éves, így ahhoz a korosztályhoz tartozik, akik előbb születtek, és csak utána foglalkoztak a karrierjükkel, mondta. Szerinte ez a trend mára megfordult, ami komoly demográfiai problémákhoz vezet."*

A kormány ezzel a fajta retorikájával azt a látszatot keltheti, hogy csak és kizárólag feminista problémává, a nők ügyévé, sőt egyenesen felelősségévé kívánja tenni az egyre sürgetőbb össztársadalmi kérdést. Ahol a nő aktivitását és tenni akarását az anyaszerepben élje ki, és bár árbocukra tűzték a *„Megvédjük a családokat!"* mottót, a családon belüli erőszakot mégis magánügyként kívánják kezelni – legalább is a kutatás során ezzel szembesültünk –, a törvényjavaslatot kezdeményező 106 ezer aláíró véleményét, és hangját pedig figyelmen kívül

hagyják, mert szerintük „*akik ezt a vitát erőltetik, nem a valódi megoldást keresik, csupán a közfigyelmet akarják magukra irányítani*”.

Nem kell a jogban annyira jártasnak lenni ahhoz, hogy az ember el tudja dönteni, a gyermekvállalás éppen magánügy, az erőszak elkövetése pedig kicsit sem maradhat zárt ajtók mögött. Közügyként kell kezelni, hiába tűnik úgy, hogy a kormány elbagatellizálja, és adott esetben fel is menti az elkövetőt. A felszínre került folyamatok szélesebb spektrumú elemzését érdemes lenne a német szociológus-közvéleménykutató, Elisabeth Noelle-Neuman a hallgatás spirálja-elméletével vizsgálni. Röviden összefoglalva, Neumann hipotézise szerint a kisebbségi véleményt vallók annál inkább csendben maradnak, minél nagyobb a többségi véleményűek túlsúlya, derült ki a nyilvánosságra került közvélemény-kutatásokból. Mivel ők egyre csendesebbek, háttérbe húzódóak, így egyre kevésbé látszódnak a kutatások számára, így a folyamat valójában önmagát gerjeszti: a többség egyre nagyobbnak, a kisebbség egyre kisebbnek látszik (Noelle-Neumann, 1980).

Angelusz Róbert reflektált Neumann elméletére, ami megítélése szerint három fő feltételezésen alapszik, melyek a következők: 1) az emberek többségének van valamilyen hozzávetőleges elképzelése a közvélemény alakulásáról, ami a közvélemény pillanatnyi helyzete, jövőbeni formálódása vonatkozásában egyaránt fennáll. 2) A közvélemény percepciója befolyásolja a véleménynyilvánítás aktusát, ezáltal pedig a kommunikációs folyamatokat. Az a csoport, ami érzi a többség támogatását, bátrabb és magabiztosabb a hétköznapi kommunikáció során. A másik csoport, amelyik kisebbségi helyzetben érzi magát, sokkal bizonytalanabb álláspontja kifejtésében, a többség támogatása nélkül pedig inkább kerüli a nyílt véleménykonfrontációt. 3) A megváltozott kommunikációs attitűd módosítja a percepciós kritériumokat, így a visszahúzódó tábor kisebbnek, míg a magabiztosabb nagyobbnak látszik, mint amilyen a valós terjedelme. Mindez „kumulatív folyamatok” kialakulásához vezet, ezért a közvélemény észlelésének téves optikája tovább növeli a két álláspont híveinek véleménykülönbségeit, ez pedig ugyanúgy kihat a közvéleményre, alakulásának percepciójára. Az egyik oldalon a hallgatás spirálja, egyre nagyobb létszámú csoportok elhalkulása, a másikon pedig a véleménynyilvánítás fokozódó spirálja azonosítható (Angelusz, 2000:135-136).

Noelle-Neumann és Angelusz nyomán látható, hogy milyen folyamatokat gerjeszthet a közvélemény téves identifikációja, jelen esetben a többségi és hatalmi pozícióban levő kormánypárt érvelési stratégiája alapján akár el is hihetnék a kisebbségben levők, hogy valóban kisebbségben vannak, esetleg nem is érdemes vállalni a vélemények ütközését és itt alakulhat ki az a bizonyos spirál.

5.2. Hatóságok - látszólag közügy, de a gyakorlatban magánügyként jelenik meg

Itt elsősorban a rendőrségre összpontosítottunk, hiszen nagyon sok esetben ezen a szintéren dől-e, hitelt adnak-e a bántalmazottnak, komolyan veszik segélykiáltását, vagy csak annyit mondanak, addig, amíg vér nem folyik, nem tehetnek semmit. Noha a rendőrségnek van az eljárásra nézve irányadó alapelve, ezt a 32/2007. (OT.26) szabályozza, mégis előfordul, hogy a meglévő rendelkezéseket sem követik megfelelően. A 2013 júliusában bevezetett kapcsolati erőszak tényállása már szigorúbban hivatott büntetni azokat a támadásokat, amelyeket otthoni környezetben követnek el és az elkövető ellen a büntetőeljárás megindításának felelőseként az ügyészt jelöli meg az áldozattal szemben. Egy partner elleni támadás azonban csak abban az esetben valósítja meg az újonnan bevezetett bűncselekményt, ha az erőszakot ugyanazon sértett sérelmére legalább két külön alkalommal elkövették. Ráadásul az új szabályozásnak továbbra is előfeltétele az elkövető és a sértett együttélése, így az nem vonatkozik a nem együtt élő partnerekre.

A Human Rights Watch[165] által kiadott jelentés Budapesten, Kaposváron és Szolnokon 2012 decembere és 2013 júliusa között végzett terepkutatása 29 mélyinterjún, telefonos és emailes megkeresésen alapult. A rendőrség iránti bizalmatlanság akadályként gördül az esetek

[165] A Human Rights Watch egy nemzetközi szervezet munkatársakkal több, mint 40 országban. Küldetése az emberi jogok védelme világszerte. Emberi jogi jogsérelmek áldozataival és jogvédőkkel együttműködve szervezetük fellép a hátrányos megkülönböztetés megelőzése érdekében, a politikai szabadságjogok érvényesítéséért, az embertelen bánásmód ellen háború idején, valamint harcol azért, hogy a jogsértések elkövetői bíróság elé kerüljenek.

bejelentése elé, különösen a kisebbségi, roma származású nők részéről, akik amúgy is széleskörű diszkriminációt szenvednek el. Egy menedékházi dolgozó elmondása szerint a bántalmazók gyakran jól ismerik a rendőrtiszteket, így a családon belüli erőszak tipikus kezelésének minősül az, amikor a rendőr "a helyszínre érkezve megveregeti a bántalmazó hátát, miközben a nőt arra szólítja fel, hogy ne provokáljon és tegyen többet a háztartásért" – adta közzé a Human Rights Watch jelentése.

A legtöbb megkérdezett nő azt mondta, hogy az általánosan tapasztalt rendőri reakció az volt, hogy nem tudnak, vagy nem akarnak beavatkozni "addig, amíg vér nem folyik." Egy menhelyi dolgozó elmondta a Human Rights Watch-nak, hogy 2011-ben, amikor bejelentést tett arról, hogy a szomszédját a partnere éppen megerőszakolja, a rendőrség elhárította aggodalmaskodását. "*Azt mondták [nekem], hogy csak akkor telefonáljak, ha vér folyik," valamint azt is mondták neki, hogy ha nem látta az bántalmazást a lakásából, "akkor az valószínűleg nem is lehet olyan komoly.""*

Ami a legjobban példázza a hatóság, és leginkább a rendőrség „gondolkodását" a témában, az a 2014 novemberében megjelent Baranya Megyei Rendőr-főkapitányság „Tehetsz róla, tehetsz ellene"című oktató videója, amelyben egyértelműen azokat hibáztatják, akik netalántán „kihívóbban" öltöznek, túl sok alkoholt fogyasztanak és (a kisfilm szerint) emiatt éri őket erőszak, bár a videó eredetileg felvilágosító, megelőző célzattal készült. A kisfilm kapcsán általános közfelháborodás alakult ki, az egyetértők és a mélységesen elutasítók között. Decemberben az alapvető jogok biztosa, Székely László is elmarasztalta a rendőrséget, szerinte „*egy ilyen, a magánszférát és az önrendelkezési jogot közvetlenül érintő cselekmény kapcsán a rendőri szerveknek különösen körültekintően kell eljárniuk annak érdekében, hogy a prevenció ne erősítse az áldozatokkal szemben az esetleges előítéleteket, és a valós problémákra irányítsa a közvélemény figyelmét. A rendőrségnek hangsúlyosabbá kell tennie egyrészről az áldozatok érdekeinek, méltóságának védelmét, másrészről az elkövetők vitathatatlan és megoszthatatlan felelősségét.*" Felhívta továbbá a figyelmet arra, hogy nem éppen megnyerő ötlet sztereotípiákkal mélyíteni

az áldozatokban meglevő szégyenérzetet, illetve azt sugallni, hogy az elkövető nem is annyira tehet róla, ha megerőszakol egy hiányosan, vagy dekoratívan öltöző nőt.[166]

Összegezve tehát, a hatóságok még mindig nem járnak el kellő körültekintéssel, sok esetben pedig az áldozatra hárítják a felelősséget, ezzel is legitimálva a „jogos pofont", tovább erősítve a szégyenérzetet.

5.3. Ellenzék – közügy

A vak komondor ügy kirobbanása után pár hónappal, novemberben a Demokratikus Koalíció (DK) több tagja tiltakozott a nők elleni erőszak ellen a parlament plenáris ülésén, ahol a protestálók monoklira hasonlító lila foltot festettek a szemük köré, és egy papírt tartottak, amin ez állt: „Fideszes fiúk, az asszon verve jó?" Vadai Ágnes független országgyűlési képviselő, a DK alelnöke és öt DK-s képviselő nő kívánta felhívni a többi képviselő figyelmét, ők nem tűrik meg Balogh Józsefet soraik között, aki még mindig nem mondott le. A tiltakozásért az országgyűlés 130 ezer forintos büntetést (összehasonlításként az első „zsidózásért" 50 ezer, a másodikért már 70 ezer forint büntetés jár) ítélt meg Vadai Ágnesnek és Szűcs Erikának, amiért súlyosan megsértették a plenáris ülést. A parlamenti megmozdulás után egy demonstrációt szerveztek a Képviselői Irodaház előtt, LMP-s, MSZP-s és DK-s képviselők, valamint civilek részvételével. Vadai Ágnes szerint *„ez az ügy a szembesítésről szól, azt várjuk, hogy értsék meg, hogy az a két pofon, az maga az ország*" – Szerinte ugyanis a képviselőknek az lenne a dolga, hogy a gyengék mellé álljanak, hogy lássák, van képviseletük. *„Senki nem fordíthatja el a fejét"* – mondta. Azt is mondta továbbá, hogy unja, hogy ez az ország tele van bántalmazott nővel, és senki nem áll melléjük, szeretnék az egész társadalmat, nem csak a képviselőket ráébreszteni, hogy a családon belüli erőszak igenis létezik Magyarországon.

166 Az ombudsman is elmarasztalta a rendőrséget a nemi erőszakról szóló videók miatt, Index, 2014. december 12.
http://index.hu/belfold/2014/12/12/az_ombudsman_is_elmarasztalta_a_rendorseget_a_nemi_eroszakrol_szolo_videok_miatt/

A monoklis tüntetés kapcsán több olyan parlamenti felszólalást is vizsgáltunk, ahol kormánypárti politikusok elsősorban nőket – egy hónapon belül Szél Bernadettet (LMP) kétszer – sértették meg, olyan kijelentésekkel mint "*Attól, hogy ön szép, még nem következik az, hogy okos, attól, hogy ön állít valamit, még nem következik az, hogy ön ért hozzá, hogy úgy vannak a dolgok*", hangzott el Illés Zoltán környezetvédelmi államtitkártól, Lezsák Sándor házelnök Illés Zoltán szavait nem találta kifogásolhatónak (2013 szeptember 10). Szél Bernadett elmondása szerint nincs semmi retorzió egy-egy parlamenti felszólalás kapcsán, ha az nőket ilyen mértékben sért, és ezeknek nem parancsolnak megálljt: *„az ország egyik legjobban bekamerázott munkahelyén így beszélnek a nőkkel, akkor mit várjon más? Rossz példát mutatnak a képviselők. Erre semmi sem mentség" (2013 szeptember 23).*[167]

Kormos Kata (MSZP) szerint tűrhetetlen, hogy még a törvényhozók is fizikai és szóbeli erőszakot alkalmaznak nőkkel szemben, véleménye szerint *„a nők elleni erőszak megszüntetésében kiemelt szerepe van a közélet szereplőinek. Az MSZP zéró toleranciát hirdet a családon belüli erőszakkal, a munkahelyi zaklatással és a nők emberi méltóságát sértő közbeszéddel szemben".*[168]

Noha az ellenzéki tiltakozás nem egységes, hiszen csak elvétve emelte fel hangját néhány képviselő, azok közül is csak a nők, mégis egyértelművé tette, hogy az ellenzék arra szólítja fel a társadalmat, azon belül is az erőszak bármely fajtájától szenvedőket, hogy nem tűrhetik azt, hogy rájuk hárítsák a felelősséget és sztereotip módon kezeljék az egyes eseteket, akár magukra is hagyva az érintetteket.

5.4. Civilek – közügy

A nők érdekeit képviselő civil egyesületek a vak komondor-ügy napvilágra kerülése után szinte azonnal felszólaltak. A NANE (Nők a nőkért együtt az erőszak ellen) és a PATENT

[167] Egyenes beszéd, 2013.09.23. forrás: https://www.youtube.com/watch?v=7ViYcFxpNnE
[168] Kácsor Zsolt: MSZP: nőket bántalmazó férfiak, kifelé a Házból! Népszabadság Online, 2013. november 25, http://nol.hu/belfold/mszp__noket_bantalmazo_ferfiak__kifele_a_hazbol_-1428479

(Patriarchátust Ellenzők Társasága), 2009-es kiadványában[169] az áll, hogy a nők elleni erőszakkal szembeni jelenleg rendelkezésre álló jogi eszközök Magyarországon elégtelenek az áldozatok megvédésére. Meggyőződésük, hogy a rendszeres, módszeres bántalmazásnak kitett embereknek (legyenek azok felnőttek, gyermekek, idősek vagy fogyatékkal élők) joguk van a biztonságos élethez, és hogy e jogukat a jogalkotónak, a hatóságoknak, és a megbízott szakembereknek kötelessége felelősen, előítéletek, sztereotípiák és az áldozathibáztatás nélkül garantálni. A NANE Egyesület 1994 óta működtet segélyvonalat bántalmazott nők és gyerekek számára, amely a hét hat napján, este hat és tíz óra között, ingyenesen érhető el. A hívásokat képzett önkéntesek fogadják, akik a hívásokról naplót vezetnek, amelyben röviden összefoglalják az egyes hívások tartalmát és a betelefonáló bántalmazott nők tapasztalatait. A hívások feldolgozásából készült adatokkal érvelnek évről évre amellett, hogy nem lehet elhallgatni és bagatell ügyként kezelni az erőszak egyik formáját sem, legyen az verbális, fizikai, gazdasági vagy lelki terror.

Nyilvánvaló, hogy egy civil szervezet sem képes ekkora horderejű problémát egyedül felszámolni, mivel az erőszak a nők elleni diszkrimináció egyik formája, ezért ennek megszüntetése állami feladat. A két legnagyobb szervezet éppen ennek megoldása érdekében közösen adott ki egy módszertani útmutatót,[170] melyben általános ajánlást tesznek a hatósági szervek, rendőrség, ügyészség, bíróság, gyermekvédelmi szervek, pszichológusok és az egészségügyben dolgozók részére, ami szakemberek segítségével és közreműködésével készült.

A civil szféra megmutatta rátermettségét és erejét, online felületeiken folyamatosan szerveződnek a megmozdulások, és értesítik minden fontos mozzanatról azokat, akik követik a családon belüli erőszakkal kapcsolatos eseményeket. A NANE megígérte, hogy nem fogja szó nélkül hagyni, ha Balogh József ellen ejtik a vádakat.

A kutatás során az online sajtóban a *vak komondor*, *Balogh József*, *asszonyverő* kulcsszavak segítségével vizsgáltuk a családon belüli erőszakról folyó diskurzust, amelynek eredménye

[169] Rendszerbe zárva: Hogyan kezeli az igazságügyi rendszer a nők és gyerekek elleni férfierőszak jelenségét ma Magyarországon?, A NANE és a Patent Egyesület egy éves kutatási és pereskedési programja, Budapest, 2009
[170] Szakmai módszertani útmutató a párkapcsolati erőszak elleni hatékony fellépésre, Budapest, 2012

alapján elmondható, hogy a legtöbb cikk a hvg.hu-n jelent meg, ezt követte az index.hu, a többi oldalon elenyésző számú tartalom jelent csak meg a témában. Figyelemreméltó az az eredmény, amely szerint az inkább kormány közelinek tartott valasz.hu-n egy darab cikk jelent meg Balogh Józseffel és a vak komondorral összefüggésben a vizsgált idő alatt, akkor is csak felületesen érintve a családon belüli erőszak, kapcsolati erőszak témakörét, inkább hangsúlyosabb volt a mentelmi jogától való lemondatása. Talán valamennyire ez is érzékeltette a kormánypárt álláspontját, a hvg.hu-n megjelenő cikkek sokasága és gyakorisága ellenében, ahol aktuálisan legfrissebb információkat közölték Balogh József ügyével kapcsolatban. Az ellenzéki politikusnőket, főleg Szél Bernadettet ért szóbeli sértésekről is elsősorban a hvg.hu és az index.hu számolt be, a nol.hu az isztambuli egyezmény hatályba lépését közölte egyedül, a magyarnarancs.hu és az origo.hu is csak egyszer - egyszer jelentett meg a szóban forgó téma kapcsán cikkeket.

Mindebből arra következtettünk, hogy mivel inkább a balközép irányultságú online médiatartalmakban jelent meg maga a vak komondor ügy a legtöbbször, illetve az ellenzéki képviselők monoklis tüntetése, illetve a szintén ellenzéki képviselőnőt ért sértegetések, mindez jelzi a diskurzusban részt vevők szándékát, nem csak a nyilatkozatok kapcsán, de a cikkek számossága terén is.

6. *Konklúzió és távlati lehetőségek*

A civil szervezetek aktivitása és a hatóság, kormány felé tett lépések fokozatosan átterjedtek a közszférára, inspirálva ezzel énekeseket, könyvírókat, színházi rendezőket, valamint az ARC-kiállításra pályázókat is – így számos alkotás született e témában.

Az Európa Tanács Isztambuli Egyezménye – amelyet hazánk is aláírt – 2014 augusztusában hatályba lépett. Feltétele az volt, hogy legalább 10 aláíró országnak, köztük a 47 tagállamot számláló Európa Tanács legalább nyolc tagállamának ratifikálnia kellett a dokumentumot. Augusztus 1-ig összesen 36 ország írta alá, közülük pedig 14-en már ratifikálták is a nemzetközi szerződést, amelyhez nem csak az ET tagországai csatlakozhatnak, hanem a világ bármely

állama, írja a hirado.hu. Magyarország ott van a között a 23 ország között, amelyek aláírták ugyan, de még nem ratifikálták, ennek véglegesítése most is zajlik, az egyeztetések és a jegyzőkönyv részletei még nem nyilvánosak.

Az EMMI és az Ökomenikus Segélyszervezet közösen indított *„Vedd észre, ha valami nincs rendben”* – címmel kampányt a családon belüli erőszak elleni küzdelem felhívására. Addig ugyanis, amíg bár észrevesszük, hogy környezetünkben súlyos gondok, lelki vagy testi bántalmazások történnek, de félelemből nem teszünk ellene, akkor mi is hagyjuk, hogy a körülöttünk élő emberek áldozatok legyenek. További érzékenyítő plakátokon is találkozhatunk a figyelemfelhívó tartalmakkal, *„Én sosem ütnék meg egy nőt. Bárcsak igaz lenne ez apára is”* - mondja egy alsós kisfiú a plakáton. Kállai Saunders András *Running* c. dalában egy erőszakot elszenvedő kislány életét mutatja be, és elmondása szerint közeli élmény ihlette a dalszerzést, mely még az USA-ban történt egyik ismerősével gyermekkorában. Péterfy-Novák Éva *Egyasszony*[171] c. regénye a vak komondor esete idejében, még csak blog formájában létezett, de úgy érezte meg kell szólalnia, ezzel is megtörve az áldozatok hallgatását, így született egy gyászfeldolgozó, önéletrajzi regény, melyben leírta, hogy volt férje többször bántalmazta, volt vele erőszakos, egyszer még egy buszmegálló mellett is, ahol az utazó közönség némán tűrte, hogy ütlegelik az írót.

E tanulmány próbált fókuszálni a közbeszéd alakításáért felelős politikai szereplők és a civil résztvevők dialógusaira, közelebbről megvizsgálva, hogyan interpretálódik a családon belüli erőszak, kik voltak a meghatározó szereplők és kik alakították a médiában és a társadalomban lenyomatot hagyó erőszak diskurzusát, és kik alakítják ma is.

Az elemzésből kiderült, hogy a retorika, amit a kormány és a hatóság (rendőrség) használt, erősen meghatározott pályán mozog, vagyis a magánszférában kívánják hagyni, és ha lehet, a politikai diskurzuson kívül tartani, mert ellenkező esetben elfogadnák, hogy létezik családon belüli erőszak Magyarországon. Értelmezésünk szerint a jelenlegi kormány, nem akarja beszennyezni a család fogalmát és mindazt, ami körülveszi, de az sem vezet eredményre, ha a társadalom, és legfőképpen az áldozatok kárára teszünk úgy, mintha mi sem történt volna. A

[171] Péterfy-Novák Éva: Egyasszony, Libri, 2014, Budapest

civilek és az ellenzék, ha nem is karöltve, de ugyanazt a véleményt hangoztatta újra és újra, nem maradhat büntetlen az erőszakot elkövető, nem hagyhatja senki szó nélkül a több száz, ezer bántalmazott nőt, gyereket és a többi áldozatot. Ha úgy tűnik, hogy mélyen gyökeret vert a társadalomban „az asszony verve jó" típusú gondolkodásmód, és erősen tabusítva létezik csak, akkor közösen, társadalmi szinten fellépve lehet csak változtatni a közgondolkodáson, mert egyedül nem képes erre a civil szféra és a változásokon keresztül ment ellenzék sem.

A továbbiakban érdemes lenne követni, hogyan változnak a különböző retorikák, milyen előre mutató célok fognak megvalósulni, sikerül-e érdemi vitát folytatni és hathatós eredményt elérni. Létezhet-e közös megoldás, törekvés, ami nem egymást lenyomva igyekszik győzedelmeskedni, hanem érdemi viták során megvívni a harcot az erőszak leszámolásáért, kellően támogatva azokat, akiket az erőszak nap mint nap megtalál?

Irodalom

Addig, amíg vér nem folyik, védtelenség a családon belüli erőszak ellen Magyarországon, Human Rights Watch jelentés, 2013, November http://www.hrw.org/node/120199

Angelusz Róbert (2000): Rejtélyes véleményáramlatok, Reflexiók a „hallgatás spirálja" elméletéhez, In:A láthatóság görbe tükrei, Új Mandátum Kiadó, Budapest, p.130-160.

Bánosi Eszter: Születés helyett agyszülemények – a családon belüli erőszakról szóló vitáról, Egyenlítő, 10. évf. 10. sz. 2012, p. 28-30.

Birtha Magdolna (2010):„Asszonyverés" avagy egy nem normatív, nem nem-normatív jelenség vizsgálata, In: Kötetlen, ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete, Budapest, p.65-72. http://tarstudkoli.tatk.elte.hu

Bourdieu, Pierre (1987): A politikai mező. Valóság, 1, p.110-115.

Carver, Terell (2004): Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat". Politikatudományi Szemle, 4, p.143-148.

Cseh-Szombathy László (1985): A házastársi konfliktusok szociológiája. Gondolat, Budapest

Fónagy Zoltán (2014): "*Bántani nem bántott, csak néha megvert*" - *Mozaikok a családon belüli erőszak történetéből 1. rész,* http://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/12/30/eroszak_hazassag_csalad

Kuszing Gábor – Szil Péter (2007): Férfierőszak. Írások a nők és gyerekek elleni erőszakról, Budapest, Habeas Corpus Munkacsoport – Stop Férfierôszak-Projekt.

http://www.stop-ferfieroszak.hu/files/ant_web.pdf

Le Roy, Ladurie, - Emmanuel, Montaillou: Egy okszitán falu életrajza 1294–1324. Osiris Kiadó, Budapest, 1997

Noelle-Neumann, Elisabeth (1980): Die Szcheigespirale. Öffentliche Meinung- unsere soziale. München-Zürich, Haut. R. Pier Verlag

ORFK utasítás (32/2007) és a 2012.évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről

Péterfy-Novák Éva (2014): Egyasszony, Libri, Budapest

Rendszerbe zárva: Hogyan kezeli az igazságügyi rendszer a nők és gyerekek elleni férfierőszak jelenségét ma Magyarországon?, A NANE és a Patent Egyesület egy éves kutatási és pereskedési programja, Budapest, 2009

Szabó Márton (2004): A diszkurzív politikatudomány alapjai, L'Harmattan Kiadó

Szakmai módszertani útmutató a párkapcsolati erőszak elleni hatékony fellépésre, Budapest, 2012,

Tóth Krisztina: Nagy össznemzeti családállítás c. beszédéből, mely elhangzott a 2014-es Budapesti Tavaszi Könyvfesztiválon

Van Dijk, Teun A.: A kritikai diskurzuselemzés elvei. Fordította Kriza Borbála. In Szabó Márton– Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus, Budapest, Universitas 2000, p.445–446.

Online tartalmak

Megverhette élettársát egy fideszes képviselő, HVG.hu, 2013. április 29. http://hvg.hu/itthon/20130429_Megverhette_elettarsat_egy_fideszes_kepvi Utoljára látogatva: 2015.04.25

Itt a kép a „bűnös" vak komondorról, HVG.hu, 2013. május 2. http://hvg.hu/itthon/20130430_kep_vak_komondor_Balogh_Jozsef Utoljára látogatva: 2015.04.25

Elhagyta Baloghot a megvert élettársa, HVG.hu, 2013. május 2. http://hvg.hu/itthon/20130502_Elhagyta_Baloghot_a_megvert_elettarsa Utoljára látogatva: 2015.04.25.

Balogh József kilép a Fideszből, a balliberálisokat hibáztatja, Heti Válasz Online, 2013. május 2. http://valasz.hu/itthon/bucsuzik-a-kormanyparttol-a-vak-komondor-gazdaja-63488/ Utoljára látogatva: 2015.04.25.

MTI: Csalódott és lemondatná a Fidesz-frakcióból kilépett Baloghot az LMP, HVG.hu, 2013. május 6. http://hvg.hu/itthon/20130506_Csalodott_es_lemondatna_a_Fideszfrakciob Utoljára látogatva: 2015.04.25.

Visszaköltözött a komondoros Baloghhoz az élettársa, HVG.hu, 2013. május 16. http://hvg.hu/itthon/20130516_Visszakoltozott_a_komondoros_Baloghoz_meg Utoljára látogatva: 2015.04.25.

Hozzámenne a komondoros Baloghhoz a megvert élettárs, Index.hu, 2013. június 27. http://index.hu/belfold/2013/06/27/hozzamenne_a_komondoros_baloghhoz_a_megvert_elettars/ Utoljára látogatva: 2015.04.25.

MTI: Felfüggesztették Balogh József és Zagyva György Gyula mentelmi jogát, Origo, 2013. szeptember 16. http://www.origo.hu/itthon/20130916-felfuggesztettek-balogh-jozsef-es-zagyva-gyorgy-gyula-mentelmi-jogat.html Utoljára látogatva: 2015.04.25.

Muhari Judit: Elnézik a pofonokat. Népszava Online, 2013. november 8. http://nepszava.hu/cikk/1002538-elnezik-a-pofonokat Utoljára látogatva: 2015.04.25.

MTI: Védelőkészítés a komondoros Balogh ügyében, HVG.hu, 2014. május 6. http://hvg.hu/itthon/20140506_Vadelokeszites_a_komondoros_Balogh_ugyebe Utoljára látogatva: 2015.04.25.

A vak komondoros Balogh vezetheti Fülöpházát, HVG.hu. 2014. október 13. http://hvg.hu/itthon/20141013_A_vak_komondoros_Balogh_vezetheti_Fulopha Utoljára látogatva: 2015.04.25.

Megúszhatja a büntetést a vak komondoros Balogh József, 168 Óra Online, 2014. október 26. http://m.168ora.hu/itthon/meguszhatja-buntetest-vak-komondoros-balogh-jozsef-131606.html Utoljára látogatva: 2015.04.25.

MTI: Nem engedett a bíróság a komondoros Balogh kérésének, HVG.hu, 2014. október 30. http://hvg.hu/itthon/20141030_Nem_engedett_a_birosag_a_komondoros_Balog Utoljára látogatva: 2015.04.25.

Felfüggesztettet kértek a vak komondoros Balogh Józsefre, HVG.hu, 2015. január 27. http://hvg.hu/itthon/20150127_Felfuggesztettet_kertek_a_vak_komondoros Utoljára látogatva: 2015.04.25.

Mellékletek

1. A 2012-es „Jókedvvel, bőséggel” @rc kiállítás családon belüli erőszak témaköréhez kapcsolódó plakát

Pétery Dorottya: A családon belüli erőszak nem játék

https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.675746305778708.1073741838.116946551658689/676378179048854/?type=3&theater

2. 2013-as „Mi történt velünk?” @rc kiállítás családon belüli erőszak és vak komondor tartalmú plakátok

Bertóthy Ágnes: Hiánycikk

(https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.672715546081784.1073741836.116946551658689/674731435880195/?type=3&theater)

Hegyháti Emese: Anyu csak (sz)épséghibás

https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.672715546081784.1073741836.116946551658689/674726322547373/?type=3&theater

Magyar Balázs, Varga Bence: Bűnbak

https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.672715546081784.1073741836.116946551658689/672721316081207/?type=3&theater

Maray Mariann: A frusztráció lefelé hat

https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.672715546081784.1073741836.116946551658689/672718062748199/?type=3&theater

Megszűnt könyvtár: Magyar modell

https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.672715546081784.1073741836.116946551658689/672716789414993/?type=3&theater

Szentmihályi Dániel: Komondor

https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.672715546081784.1073741836.116946551658689/672715569415115/?type=3&theater

Tóth Lejla: Generációk

https://www.facebook.com/ArcMagazin/photos/a.672715546081784.1073741836.116946551658689/67271684941498 7/?type=3&theater

BALÁZS PETRA: KISLÁNY VAGY KISFIÚ? AZ INTERSZEXUALITÁS MINT TRAUMATIZÁLÓ TABU

Bevezetés

Az interszexualitás, annak ellenére, hogy egyidős az emberiséggel, még napjainkban is óriási és univerzális érvényű tabunak számít. A tabusítás miatt pedig hatalmas traumákat élhetnek át az interszex állapotok valamelyikével rendelkező személyek és családjaik. Tanulmányomban a jelenlegi szakdolgozati kutatásom egy részét fogom bemutatni, amely során rávilágítok a traumák forrásaira és arra, hogyan lehetne tenni ezen megrázkódtatások megelőzéséért, majd röviden kitérek a különböző interszex szervezetekre, végezetül pedig arra, hogy mi jellemzi a mai Magyarországot ebben a kérdéskörben.

Mit jelent az interszexualitás?

Bár a legtöbb kultúrában a kettős nemi felosztás az elfogadott, a biológiai nem, akárcsak a társadalmi nem (gender), egy kontinuum, amelynek egyik végén a női, a másik végén a férfi test található, a kettő között pedig számos olyan variáció, amelyek nem felelnek meg egyik végpont tipikusnak tartott jellemzőinek sem. Az interszex az orvostudományból a XX. század elején átvett kifejezés, amit olyan személyekre használunk, akik biológiai nemét nem lehet egyértelműen férfiként vagy nőként definiálni. Egy interszex ember rendelkezhet mindkét nem biológiai tulajdonságaival, más esetekben pedig nem rendelkezik olyan biológiai sajátossággal,

amely szükségesnek tartott az egyik vagy másik nemhez történő besoroláshoz. (ILGA-Europe[172])

De melyek is azok a szempontok, amelyek alapján megállapítható egy személy neme? Az egyén biológiai-testi nemét, amit más néven szexusnak nevezünk, öt kritérium határoz meg, melyek:

1. kromoszomális nem – alapesetben ez a nőknél két X, a férfiaknál pedig egy X és egy Y kromoszómát jelent.
2. gonadális nem – az ivarmirigyek határozzák meg. Nőknél petefészkek, férfiaknál herék megléte.
3. hormonális nem – a tesztoszteron, ami elsősorban férfihormon és az ösztrogén, ami pedig női hormon, de mindkettő megtalálható a másik nemben is, csak más mennyiségben.
4. külső nemi szervek – a nőknél csikló és szeméremajkak, a férfiaknál hímvessző és herezacskó.
5. belső nemi szervek – nők esetében petevezeték, méh, hüvely, míg a férfiak esetében ondóvezeték, ondóhólyag, prosztata.

Ezen öt feltétel mindegyikében előfordulhatnak a megszokottal nem egyező esetek: eltérő kromoszóma szerkezetek, például XXY, XXXY és X0 formulák, mirigyek esetében a mindkét nemre jellemző mirigy szöveteinek megléte egy testben, a hormonok szintjének és arányának eltérései, a belső és külső nemi szerveknél pedig a szervek fejletlensége (az átlagosnak ítélttől való eltérése) vagy éppen a hiányuk. (Balla 2010) A kritériumokon belüli eltérések mellett az is lehetséges, hogy a felsorolt öt szempont nem áll „harmonikus" viszonyban egymással. Így míg egyik besorolás alapján az illető inkább nőnek, addig a másik kritérium alapján inkább férfinak tekinthető. Tehát az interszexualitásnak számos variációja létezik, melyek közül mindegyik veleszületett állapot. Egyes esetekben, leginkább a külső nemi szervek átlagostól való eltérésekor, már születéskor felfedezik, máskor csak a pubertáskor során vagy még később derül fény az illető interszexualitására. Fontos kiemelni, hogy az interszexualitás minden esetben biológiai, testi állapotot jelent, független az illető nemi identitásától és szexuális orientációjától is, nem keverendő össze például a transzneműséggel[173].

[172] Az ILGA-Europe (European Region of the International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association) honlapja http://www.ilga-europe.org/home/issues/trans_and_intersex/intersex/what_is_intersex
[173] Bináris nemi kategorizáció alapján határozza meg magát a személy, viszont biológiai neme nem egyezik meg a nemi identitásával.

Az interszexualitás előfordulásának gyakoriságát két okból kifolyólag sem könnyű megmondani. Az egyik a számos országban jellemző társadalmi kirekesztés miatti rejtőzködés és az állapotok titkolása, a másik, hogy még nem készült sem nemzeti, sem nemzetközi felmérés, amelyben az interszex állapottal rendelkezők számát vizsgálnák, így csak becslésekre lehet hivatkozni. Ugyan a különböző interszex állapotok előfordulása egymáshoz képest eltérő lehet, de ha a nagyságrendi adatok érdekében ettől eltekintünk egyrészt az Organisation Intersex International Australia Limited (OII Australia) weboldala szerint 1500, illetve 2000 élve születésből 1 az interszex személy, ugyanakkor Dr. John Money szerint, akikre Anne Fausto-Sterling is hivatkozik The Five sexes című művében[174], valójában 4%-os a populációs aránya az interszex embereknek. A magyar, főként orvosi internetes oldalakon[175] leggyakrabban talált becslés szerint 10.000 újszülöttből 1 rendelkezik valamilyen interszexuális állapottal.

Jelenleg magyar nyelven az állapotok orvosi kategorizációjának régi változata érhető el, amely igen elavult, és szóhasználatában sem elfogadható a legtöbb interszex szervezet szerint. A modern osztályozás magyar orvosképzésbe való átvétele épp most van folyamatban. Eszerint három nagy DSD (Disorder of Sex Development, vagy – ma már inkább ezt szorgalmazzák – Differences of Sex Development) csoport különíthető el. Az elsőbe tartoznak azok az állapotok, amikor a nemi kromoszómák térnek el a megszokott XX vagy XY típustól. A másik két nagy kategóriában a nemi kromoszómák a megszokottal megegyeznek, a külső és/vagy belső nemi szervek mégsem ezeknek megfelelőek. (Lee, Houk et al., 2006)

Az interszexualitás a magyar orvosi terminológiában fejlődési rendellenességként, valamint állapotként van számon tartva. Egyes állapotok régebbi megnevezésében megjelenik a hermafrodita szó, amit viszont az interszex szervezetek határozottan elutasítanak; egyrészt, mert valóban nem alkalmas minden interszex állapot leírására, másrészt pedig rendkívül stigmatizálónak találják. A hermafrodita szóhasználat a DSD osztályozás átvételével elméletileg lassan ki fog kopni a magyar szakirodalomból is. Viszont annak ellenére, hogy a legújabb kategorizáció már 2006-ban elkészült, a betegségek nemzetközi osztályozására szolgáló

[174] Az Organisation Intersex International Australia Limited honlapja https://oii.org.au/16601/intersex-numbers/
[175] Pl.: http://napidoktor.hu/blog/korkep/noi-egeszseg/mi-is-az-a-hermafrodita/
http://www.hazipatika.com/betegsegek_a_z/hermafroditizmus/341

kódrendszer (BNO) legutóbbi 2010-es változata, amely a WHO nemzetközi statisztikáihoz is használt rendszer, továbbra is ezeket a kifejezéseket tartalmazza. Az interszex szervezetek szerint az 'interszex állapottal rendelkező/élő' kifejezés a leginkább elfogadható, sokan az 'interszexuális'-ként való leírást sem tartják megfelelőnek. Német interszex aktivistáktól ered és főként Európán kívül elterjedt még az 'inter*' szó (Ghattas 2013), amely a testek és az interszex állapotok sokféleségét hivatott kifejezni. A DSD csoportosítás megalkotásakor voltak, akik az interszex kifejezést is idejétmúltnak találták, mások szerint azért nem a legjobb ez a szó, mert egymástól nagymértékben eltérő állapotokat kíván lefedni.

Mivel – ahogy azt már korábban is említettem – számos egymástól eltérő interszex állapot létezik, amelyek ritkák és az ezekkel élők nehezen érhetőek el, úgy gondoltam, azokat az állapotokat ismertetem részletesebben, amelyek gyakrabban fordulnak elő, illetve amelyekről több információt sikerült eddig elérni.

DSD 1. – eltérő nemi kromoszómák

Turner-szindróma

A megszokott női 46, XX kromoszómagarnitúra helyett az esetek körülbelül felénél csak egy X kromoszóma van (45, X vagy 45, X0), harmaduknál megvan a két X, viszont az egyik valamely része hiányzik. Ezen kívül előfordul úgy nevezett mozaik szerkezet, amikor a sejtek egy részében a megszokott 46, XX, míg más sejtek esetében a hiányos 45, X figyelhető meg, valamint egyes sejtekben akár Y kromoszóma darabka is lehet.[176] Körülbelül minden 2000-2500 lánygyermekből[177] 1 Turner-szindrómás. Általában kisgyermekkorban diagnosztizálják. Bár erre akár már a születés előtt is sor kerülhet méhen belüli vizsgálatoknak köszönhetően, ritkán fordul elő. Megjelenési formái, valamint a szindrómához kapcsolódó egészségügyi

[176] A Ritka és Veleszületett Rendelleneséggel Élők Országos Szövetsége honlapja, http://www.rirosz.hu/erintetteknek/ritka_betegsegekrol/turner_szindroma
[177] Azért írok lányt, mert a becslésekben is csak a lánygyermekekhez viszonyítják a szindróma gyakoriságát.

problémák is széles skálán mozoghatnak, de átmenetiség nem jellemzi a nemi szervek kapcsán. Leggyakoribb tünete az alacsony testmagasság, megkéső serdülés, amely nem minden esetben megy végbe kezelés nélkül, valamint a petefészek elégtelenség és az ebből fakadó meddőség. Ezenkívül előfordulhat például nyaki redő és lenőtt hajvonal; szem, fül fejlődési rendellenesség; szélesebb mellkas; távolülő emlőbimbók; az alsó- és felsőtest nem optimális aránya; kézfej és lábfej duzzanat, stb. A szindrómával élők esetében nagy eséllyel alakulhat ki szív-, vese fejlődési rendellenesség és pajzsmirigy alulműködés is.

Klinefelter-szindróma

A megszokott férfi 46, XY helyett X kromoszóma többlet van jelen. Leggyakrabban 47, XXY[178], de akár több X kromoszóma is lehetséges (pl.: 49, XXXXY). Egyes becslések szerint 500-1000 fiúgyermekből 1[179], az általam megkérdezett endokrinológus szerint 600-700 fiúból 1 Klinefelteres. Az orvosok szerint gyakran nem is kerül diagnosztizálásra – főként, akiknél csak enyhén jelennek meg a tünetek. Bár a háziorvosi vizsgálatokhoz hozzátartozna a nemi szervek fejlődésnek vizsgálta is, fiúk esetében például a Prader-féle orchidométer segítségével – amely a herék méretét adja meg milliméterben –, ez nagyon ritkán valósul meg. Így sok esetben a Klinefelteresek csak később jutnak el endokrinológushoz, már ha eljutnak egyáltalán. Nemi átmenetiség itt sincs jelen, de a nemi szervek eltérhetnek a megszokottól, akár a pénisz és/vagy a herék méretét, akár a húgycső külső nyílásának elhelyezkedését tekintve. A szindrómával élők gyakran magasak, test és arcszőrzetük ritkább, előfordul az emlők megnagyobbodása, amely az emlőrák kockázatával jár, valamint a legtöbb esetben terméketlenség áll fent.

[178] Az XXY című argentin játékfilm bár címe szerint egy Klinefelter-szindómás fiatal életét mutatja be, az abban megjelenített biológiai, testi tulajdonságok nem felelnek meg a valóságnak. Egy egészen más jellegű interszex állapottal kapcsolatos a film, amit érdemes lehet megnézni az átmeneti nemi jegyekkel élők problémáiba való betekintés és a téma lelki ábrázolása miatt, de fontos tudni, hogy nem a Klinefelter-szindrómát jeleníti meg.
[179] Az Istenhegyi Géndiagnosztikai, Nőgyógyászati és Családtervezési Centrum honlapja http://gendiagnosztika.hu/klinefelter-szindroma/

DSD 2. – 46, XY kromoszóma

Androgén inszenzitivitás szindróma (AIS)

A szindrómával élők szövetei érzéketlenek a férfi nemi hormonokra, annak ellenére, hogy 46, XY kromoszómával rendelkeznek. Embrionális korban megkezdődik a herék fejlődése, de az androgén hím nemi hormon nem tudja kifejteni hatását, így a férfi nemi szervek nem fejlődnek ki, vagy csak részben. A későbbiekben pedig nőies irányba fejlődnek tovább, viszont egy – a magzati here által termelt – másik hormon miatt a belső női nemi szervek nem alakulhatnak ki. Kivételt jelenthet bizonyos esetekben a hüvely, ami viszont többnyire rövid és vakon végződik. A szindróma rendkívül széles skálán nyilvánulhat meg, megkülönböztetjük a teljes androgén érzéketlenséget (CAIS) és a részlegest (PAIS). Ennek következtében a testfelépítés, és a külső nemi szervek megjelenése is bármilyen lehet: a teljesen megszokott nőitől kezdve, a kevert női-férfi megjelenésen át, a teljesen férfiig, amit az enyhe AIS jellemez, melynek hatása ebben az esetben „csak" a meddőség.[180] Míg a részleges androgén inszenzivitás szindróma az átmeneti külső nemi szervekből fakadóan már a születéskor megállapításra kerül, addig a CAIS gyakran csak a serdülőkor során vagy után derül ki, amikor a „tökéletes", gyakran az egyik jelenlegi mainstream modell külsővel – vékony testalkattal, hosszú combokkal és formás keblekkel – rendelkező nőként azonosított személy menstruációja nem kezdődik el.

Itt kitérnék egy másik állapotra, amely az úgynevezett 5-alfa-reduktáz enzim hiányából kifolyólag alakul ki. Azért tartottam szükségesnek ezt megemlíteni, és azért itt, mert a magyar nyelvű egészségügyi online felületeken gyakran az AIS egyik altípusaként, vagy annak okaként említik meg, és bár valóban hasonló jellemzőkkel jelenhet meg, de független az AIS-tól. Az 5-alfa-reduktáz enzim hiánya esetén a megszokott női külső nemi szervek vannak jelen – egyes

[180] Androgén Inszenzitivitási Szindróma Önsegítő Csoport honlapja http://www.aissg.org/AISinHungarian.htm

esetekben akár látható valamilyen köztes állapot is, például klitorisz megnagyobbodás –, de a lányként nevelt gyerekeknél serdülőkorban maszkulinizáció megy végbe.[181]

DSD 3. – 46, XX kromoszóma

Congenitalis Adrenalis Hyperplasia (CAH)

Több mint hat fajtája létezik, és nem mindegyik interszex állapot. Alapvetően a mellékvesekéreg rendellenességéről van szó, amiből kifolyólag nem termelődik megfelelően a kortizol, amely például a megfelelő vércukorszint fenntartásához, és a betegségek leküzdéséhez szükséges, illetve az aldoszteron hormon, ami pedig a folyadékok egyensúlyának fenntartását segíti, helyettük a mellékvesekéreg túltermeli az androgén, férfi hormont. A túlzott androgén termelődés a megszokottnál gyorsabb testi fejlődést okozhat, ami megnyilvánulhat a növekedés gyorsaságában, és az egészen kisgyereknél végbemenő pubertásban. Emellett okozhat aknét, fokozott szőrösödést vagy férfias kopaszodást nők esetében is. Amiért az interszex állapotok közé sorolandó az az, hogy a túlzott férfihormon termelődés miatt az XX kromoszómatípussal rendelkező lány gyerekeknél előfordulhat a külső nemi szervezek megszokottól való eltérése. Ez az eltérés szintén változó erősségű lehet. (Hsu és Rivkees, 2013) Előfordulhat a csikló enyhe megnagyobbodása, de ez akár olyan mértékű is lehet, hogy a genitália inkább hasonlít egy péniszhez, a nagyajkak összenőhetnek, így herezacskóra emlékeztetnek.

[181] Ugyan nem megtörtént eseményt elmesélve, de ilyen fiatal életét mutatja be Jeffrey Eugenides az Egy test, két lélek című könyvében.

Traumák

A traumák kialakulását több tényező is okozhatja, amelyek közül a legfontosabb, amire az összes többi visszavezethető, az a társadalmi kirekesztés és az azt fenntartó tabusítás. A legtöbb országban még napjainkban is bujkálásra kényszerülnek az interszex állapottal rendelkezők, ugyanis „előbújásuk”[182] esetén sokak számíthatnak diszkriminációra, verbális, de akár fizikai erőszakra is, amely az életüket is veszélyeztetheti. Ennek egyik legszélsőségesebb esete a látható interszex állapottal rendelkező újszülöttek meggyilkolása, amely bevett gyakorlat volt az ókori görögöknél, akik vízbe fojtották vagy ládákba rakták a csecsemőket, akiket hajókból vetettek a tengerbe. (Callahan 2009) Egy 2012-ben készült kutatás szerint a stigmatizációtól és a közösségből történő kizárástól való félelem miatt egyes országokban, mint például Ugandában, továbbra is általános, hogy az anyák végeznek interszex állapottal rendelkező gyermekeikkel. (Ghattas 2013)

A tabusítás következtében sokan nincsenek tisztában az interszexualitás fogalmával, vannak, akik nem is igazán hallottak arról, hogy létezik ilyen. Ebből kifolyólag, illetve a legtöbb kultúrára jellemző bináris nemi kategorizáció kizárólagos elfogadottsága miatt jelentős traumát okozhat az interszex állapot felfedezése, akár csecsemőkorban a szülőknek, majd a későbbiekben a gyermeknek is, akár amikor egy későbbi életszakaszban történik meg a diagnózis. Képzeljük csak el, hogy a kettős nemi felosztásban szocializálódott, azt természetesnek tartó fiatal felnőtt, aki talán még sosem hallott a Morris-szindrómáról, és akinek nemi identitása nő, egész addigi életét nőként élte le, azzal találja szembe magát, hogy ő kromoszomálisan valójában férfi. Ennek elfogadásához sok esetben lelki, pszichológiai támogatásra lenne szükségük az egyéneknek, ami gyakran nem biztosított számukra.

Az egészségügyi ellátórendszerekben is sok országban olyan protokoll van érvényben, amely sem az interszex állapottal rendelkezőket, sem a társadalmi befogadás létrejöttét nem segíti.

[182] Az angol ’coming out’ kifejezés magyar változata.

Az Intersex Initiative Portland (IPDX) egyik interszex aktivistáknak szóló kiadványában megjelent Alice Dreger, az Észak-Amerikai Interszex Társaság (Intersex Society Of North America, ISNA) munkatársának írása, amely két egymásnak teljesen ellentétes orvosi/kezelési modellt mutat be. Az első az úgynevezett titok-központú modell (concealment centered model), amely a legtöbb országban még napjainkban is alkalmazott. Ezzel szemben került megfogalmazásra az általam személy-központúnak (patient centered model)[183] nevezett modell. A szerző 12 kérdés mentén hasonlítja össze a kettőt, amelyet most én is részletesebben bemutatok.

A titok-központú modell felfogása szerint az interszexuális állapotok patológiás jelenségek, olyan abnormalitások, amelyekkel kapcsolatban kétségbevonhatatlan az orvosi fellépés szükségessége. Ez különböző „normalizáló" kezelésekben nyilvánul meg, amelyek az állapot típusától függően lehetnek akár hormonkezelések és/vagy különböző sebészeti, például a genitáliákon végzett műtétek. Ezeket a kezeléseket a lehető leghamarabb el kell kezdeni, ugyanis, a modell képviselői szerint, a beavatkozások nélkül magas a kockázata a depressziónak, öngyilkosságnak és a homoszexualitásnak. A felfogás szerint a nemi identitást és a társadalmi nemet kizárólag a szocializáció, a neveltetés határozza meg, tehát bárkiből lehet férfit vagy nőt nevelni az elvégzett műtétek után, amelyek mindezek mellett a szülők szorongásait is csökkentik és elősegítik, hogy teljesen el tudják fogadni gyermeküket. A modell alapjául az a vélemény szolgál, amely szerint a társadalom nem képes kezelni a megszokottól eltérő genitáliákat, illetve a nem egyértelműen meghatározható nemek jelenlétét. Az interszex állapottal rendelkezőket kiközösítik, nemcsak társadalmi szinten elutasítottak, de saját szüleik által is. Az újszülött nemének eldöntése a titok-központú modell szerint egyértelműen az orvos feladata, amelyet különböző tesztek elvégzése után tesz meg. Ebben szerepet játszik a kromoszóma szerkezetének vizsgálata is, de a legnagyobb befolyással a nemi szerv műthetőségi iránya bír. Amennyiben a gyermek Y kromoszómával rendelkezik, és a péniszét elfogadhatónak

[183] Magyar nyelven eddig nem készült szakirodalom interszexualitás témában, így az itt részletezett modellek megnevezései is saját fordításból származnak. Eredetileg a 'páciens központú modell' megnevezést használtam, de miután felhívták a figyelmemet arra, hogy magyarul a 'páciens' szó mindenesetben 'beteg'-et jelent, ez a kifejezés pedig nem megfelelő a modell szellemiségének így a 'személy-központú modell' megfogalmazás mellett döntöttem végül. A későbbiekben viszont, amikor nem a modelleket tárgyalom, mégis használni fogom a 'páciens' szót a beteg jelentéstartalom nélkül, azon személyek megnevezésére, akik orvoshoz fordulnak.

– újszülöttek esetében legalább 1 hüvelyknek, vagyis 2,54 centiméternek vagy nagyobbnak „kell" lennie – vagy helyrehozhatónak ítéli, akkor a férfi nemet választja az orvos. Minden más esetben a női nem mellett dönt. Tehát akkor is, ha van Y kromoszóma, de a pénisz az orvos szerint nem megfelelő, valamint akkor is, ha ugyan nincs Y kromoszóma, de a nemi szervek nem egyértelműen nőinek ítéltettek. Ilyenkor bevett eljárás a megnagyobbodott klitorisz műtéti eltávolítása és akár a vagina kialakítása is. Ez a modell egyértelműen a teljes tabusításra törekszik, olyannyira, hogy nemcsak a „normalizáló" kezeléseket preferálja, hanem azt a felfogást osztja, hogy magukat az érintetteket sem kell minden esetben teljes körűen tájékoztatni állapotukról, lévén ez éppen annak a nemi identitásnak a zavarait okozhatja, amit épp az orvosi beavatkozásokkal kívánnak megerősíteni. A modell szerint minél kevesebb információt kell adni a páciensnek, és azt is „óvatos, homályos" megfogalmazásban. Például egy női identitással rendelkező személy heréinek eltávolításakor az „eltorzult petefészkek" kifejezést használja a here fogalom helyett. Az interszexualitás ideális jövőjét annak kiküszöbölésében, megelőzésében látja, amelyet egyre fejlődő tudományos és egészségügyi technológiákkal kíván megvalósítani. A másik, személy-központú modellel szemben megfogalmazott kritikái között szerepel, hogy az nem veszi figyelembe sem a család szorongását, sem a társadalmi stigmatizációt és kirekesztést, és azt, hogy brutális környezet lehet egy nem megszokott nemi szervvel rendelkező számára az iskola, a közös öltözők, nyilvános illemhelyek stb. Feltételezi, hogy mindezek miatt azok az interszex állapottal rendelkezők, akiken nem végeztek el beavatkozást csecsemőkorukban, ezt később sajnálni fogják.

A modell támogatói között a már fentebb is említett Dr. John Money és követői, leginkább orvosok (urológusok, nőgyógyászok, endokrinológusok, stb.) tartoznak. (Dreger 2003) Money egyébként az egyik legprominensebb szakértőnek számított az interszexualitás területén, egészen addig, míg nyilvánosságra nem került David Reimer esete[184], akit egy rosszul sikerült körülmetélés után családja lányként nevelt, de ennek ellenére neki sosem volt női nemi identitása és miután megtudta az igazat, arról, mi történt vele, férfiként folytatta életét. Ez

[184] Az Organisation Intersex International Australia Limited honlapja https://oii.org.au/16601/intersex-numbers/

egyértelmű bizonyítékként szolgált amellett, hogy nem feltétlenül és kizárólag a szocializáció alakítja ki a nemi identitást és társadalmi nemet.

A titok-központú modellel minden összehasonlítási pontban szembehelyezkedik a személy-központú modell, amely elutasítja, hogy az interszexuálitás abnormalitás lenne. A modell követői szerint csupán arról van szó, hogy a biológiai nem nem két kategóriába sorolható, hanem egy kontinuum, amelynek nem csak a két végpontján helyezkednek el testek, hanem azok között is, a standard női és férfi típustól kisebb vagy nagyobb mértékben eltérőek. Éppen ezért, valamint azért is, mert a nemi identitás nem csak a szocializáción múlik, az életmentő beavatkozásokon kívül semmilyen orvosi kezelés sem fogadható el véleményük szerint. A nemi szervi „korrekciós" műtétek csak abban az esetben végezhetőek el, ha a műtét alanya már önállóan képes dönteni állapotával kapcsolatban és minden szükséges információt megkapott a lehetőségekről, a műtét kockázatairól, beszélt más, már kezelt személyekkel és ezek után a műtét mellett dönt. Tehát semmiképp sem hajtható végre ilyen kockázatos, a legtöbb esetben súlyos következményekkel járó és visszafordíthatatlan beavatkozás csecsemőkön vagy gyerekeken. A modell kidolgozói cáfolják, hogy figyelmen kívül hagynák a szülők, családok szorongását. Rendkívül fontosnak tartják azt és az egész család pszichológiai támogatását ajánlják, akár pszichológus által, akár segítő csoportokban is, viszont tagadják, hogy a család félelme legitim alapot jelenthet csecsemőkön végzett műtétekhez. Ezenkívül fontos jellemzője a modellnek a minél teljesebb körű tájékoztatás. A családoknak és érintetteknek minden fontos információt biztosítani kell, valamint tudniuk kell, hogy nincs miért szégyenkezniük és nem kell rejtegetniük gyermeküket. A személy-központú modell alapja, hogy mindenkinek joga van a saját teste feletti rendelkezéshez, és így a kezelések igénybevételéről is mindenkinek magának kell döntenie azokban az esetekben, amikor nem életmentő beavatkozásokról van szó. Bár a nem-semleges nevelést viszont ezen protokoll követői sem ajánlják a szülőknek, a gyermek neméről mégsem az orvos dönt önkényesen. A hormonális, genetikai és egyéb tesztek elvégzése utána a szülők konzultálnak az orvossal, lehetőség szerint hasonló helyzetben lévő más családokkal, interszex állapottal rendelkező személyekkel is, majd ezután döntenek arról, milyen neműként nevelik gyermeküket, aki ha később úgy érzi, hogy nemi identitása nem felel meg a számára választott nemnek, akkor változtathat, illetve a megszokottól eltérő nemi

szervek esetén akár dönthet a műtét mellett is. A titok-központú modellel szemben megfogalmazott kritikájuk szerint, az teljes mértékben sérti az interszex állapottal rendelkezők autonómiáját, önmeghatározási jogát és saját testük feletti rendelkezési jogát, mindezt úgy, hogy gyakran visszafordíthatatlan kimenetelű, veszélyes beavatkozásokat sürget, amelyek kihatással lehetnek például a későbbi szexuális életre, annak élvezetére és a gyermeknemzésre egyaránt. Ezenkívül úgy látják, ha az orvos nem a személy nemi identitásának megfelelően dönt és végzi el a műtétet, az komoly problémát jelenthet a későbbiekben. (Dreger 2003) Prof. Dr. Borsos Antal is erre hívja fel a figyelmet a Mindentudás Egyetemén tartott A nemek kialakulásának zavarai az emberben című előadása során, ahol példaként említi Dr. William G. Reiner és Dr. John P. Gearhart tanulmányát, amelyben „16 genetikailag férfi utóvizsgálatát végezték el, akik súlyosan károsodott külső nemi szervi rendellenességgel - kloákával - születtek. Kettő kivételével női irányba operálták meg őket." (Borsos 2004:IV) Korábban ez volt a bevett eljárás, ugyanis sebészetileg mindig könnyebben kialakíthatónak ítélték meg a női nemi szervet, mint a férfit. „A tizennégyből nyolc a felnőtt korban végzett vizsgálat során férfinak tartotta magát. Az a bizonyos kettő, akit eredendően férfiként neveltek, megmaradt férfinak. Öten nőként éltek, hárman nem tudták magukat meghatározni." (Borsos 2004:IV)

A személy-központú modell az interszexualitással kapcsolatos ideális jövőt úgy képzeli el, hogy megvalósul az emberi sokszínűség elfogadása és megszűnik a társadalmi kirekesztés, valamint az a felfogás is, miszerint a megszokottól eltérő egyenlő lenne a beteggel. A modellt elsősorban interszex aktivisták, mint például Emi Koyama, Tara Medve és támogatóik, emberi jogi aktivisták, morálfilozófusok szorgalmazzák, valamint napjainkban már egyre több orvos is.

Interszex szervezetek, szövetségek

Kutatómunkám megkezdése előtt azt feltételezetem, hogy interszex szervezetek csak Észak-Amerika és Nyugat-Európa országaiban, illetve Ausztráliában vannak, de ez tévedés, ugyanis a Föld minden táján, számos országban, például Ukrajnában, Kínában, Törökországban,

Ugandában, Dél-Afrikában is találhatóak ilyenek. Kutatásom eddigi fázisáig a következő szervezeteket és munkásságukat ismertem meg részletesebben:

- International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association (ILGA)
- Equality for Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People in Europe (ILGA-Europe)
- OII Intersex Network, Organisation Internationale des Intersexués – Organization Intersex International (OII)
- Intersex Society of North America (ISNA)
- Intersex Initiative (IPDX)

A szervezetek tevékenységei hasonlóak. Az ILGA[185] és az OII[186] is ernyőszervezet, amelyek fő feladata globális szinten összefogni a különböző LMBTQI, illetve kifejezetten interszex egyesületeket. Tevékenységeik közé tartozik a tagok és más emberi jogi szervezetek érvényesülésének elősegítése, a különböző régiók és szervezeti tagok közötti együttműködés megkönnyítése, konferenciák és fórumok rendezése, a politikai erők és az interszex aktivisták közös munkájának megteremtése, segítése, valamint a figyelemfelkeltés az interszexulaitással kapcsolatos ügyek kapcsán és minél több támogató találása.

A magyarországi interszexuális állapotokkal rendelkezők helyzetének vizsgálatához hozzájárul, hogy előzetesen megnézzük az európai viszonyokat a témában. Véleményem szerint ezt kiválóan körvonalazza a legutóbbi, 2014. októberében, az ILGA-Europe éves konferenciáját megelőző napon megrendezésre került Európai Interszex Találkozó. A találkozón 10 interszex aktivista vett részt, 8 országból – Franciaország, Németország, Svédország, Svájc, Bulgária, Belgium, Hollandia és Izland – és az idei, 2015-ös évre négy fő stratégiai tervet fogadtak el. Elsőként, hogy a biológiai nem mint kontinuum kerüljön elfogadásra, akárcsak a gender. Megfogalmazták a nemi sajátosságokon alapuló antidiszkriminációs törvényjavaslatukat. A nemi sajátosságok a kromoszomális, gonadális és anatómiai tulajdonságokat jelentik, amelyek magukba foglalják az elsődleges nemi jegyeket mint a nemzőszervek és genitáliák, kromoszómaszerkezet és hormonok, illetve a másodlagos nemi jegyek is, amelyek nem korlátozódnak az izomzatra, szőrzetre, mellekre és/vagy testalkatra. Szorgalmazzák, hogy az egészségügyben, az oktatásban dolgozók, a szülők és általában véve a társadalmak egésze

[185] Az International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association honlapja http://ilga.org/
[186] Az Organization Intersex International honlapja http://oiiinternational.com/

emberi jogi perspektívából szemléljék az interszexualitást. Végül el kívánják érni, hogy minden olyan orvosi, pszichológiai kezelés, amely az érintett beleegyezése nélkül valósul meg, váljék büntethetővé. A négy fő stratégiai tervezeti pont mellett felszólították az Európai Uniót és az Európa Tanácsot, valamint a nemzeti kormányokat is, hogy foglalkozzanak az interszex-üggyel és biztosítsanak teljes körű védelmet az interszex állapottal rendelkező emberek számára is.[187]

Mi jellemzi Magyarországot az interszexualitáshoz köthető traumák és az érdekképviseleti szervezetek kapcsán?

Hazánkban ez idáig néhány orvosi szemléletű íráson, valamint egy-két bulvárhíren kívül nemigen jelent meg semmilyen publikáció az interszexuálitással kapcsolatban, társadalomtudományos kutatás még nem készült a témában. Ennek valószínűleg nem csak az érdektelenség lehet a hátterében, hanem az is, hogy Magyarországon az interszexualitás témája még óriási tabunak számít. Kutatásom során megpróbáltam kideríteni azt, hogy vannak-e hazai interszex szervezetek, valamint a fentebb ismertetett modellek közül melyik van érvényben napjainkban. Így két hipotézist állítottam fel. Az első, hogy jelenleg nincs egyetlen szervezet sem, amely az interszex állapottal rendelkezők érdekeit képviselné Magyarországon, a második pedig, hogy a titok-központú modell a gyakorlat a hazai egészségügyben.

Kutatási módszer

Kutatási módszereim között a releváns szakirodalom feldolgozása és az interszex szervezetek utáni kutatómunka szerepelt: ezen belül a fenti szervezetek munkásságának feltérképezése, saját interjúk készítése, mélyinterjú-készítés az interszex állapotok valamelyikével

[187] Az ILGA-Europe (European Region of the International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association) honlapja http://www.ilga-europe.org/home/issues/trans_and_intersex/intersex/events/european_intersex_meeting_riga_8_october_2014

rendelkezőkkel és félig strukturált interjúk felvétele egészségügyi dolgozókkal, orvosokkal. A már korábban is említett okok miatt igen nehezen kutatható területnek bizonyult a téma. A magyar szakirodalom hiánya miatt külföldi irodalmat és kutatásokat – amelyek elérésében segítséget jelentett a Háttér Társaság könyvtára és archívuma – dolgoztam fel, de ezek a magyar viszonyokról semmilyen információval sem tudtak szolgálni. Dan Christian Ghattas 2012-es kutatása során magyarországi szervezetekkel is – amelyek főként emberi jogi, nőjogi vagy LMBT illetve HIV-szervezetek voltak – megpróbálta felvenni a kapcsolatot és eljuttatta kérdőívét nekik, de egyetlen egy kitöltöttet sem kapott vissza. (Ghattas 2013) A hazai szakirodalom mellett az interjúkészítés kapcsán is nehézségekbe ütköztem az interjúalanyok megtalálása, felkérése során. Ebben természetesen közre játszik az is, hogy nem túl gyakori állapotokról van szó, de úgy gondolom, hogy még nagyobb szerepe van a stigmatizációnak, előítéletességnek, amely bujkálásra kényszeríti az interszex állapottal rendelkezőket. Kutatási felhívásomat és segítségkérésemet nyilvánosan közzétette oldalain, fórumain a TransVanilla Transznemű Egyesület, valamint a Budapest Pride. Levélben, illetve egyes esetekben személyesen felkerestem 70 szakorvost, elsősorban Budapesten, de írtam Debrecenben és Szegeden praktizálóknak is, főként endokrinológusoknak, nőgyógyászoknak, gyereksebészeknek, plasztikai sebészeknek. Eddig három interjút sikerül elkészítenem

- egy nőgyógyász professzorral, aki a Magyar Gyereknőgyógyász Társaság egyik alapítója volt, illetve praktizálása során többször találkozott interszex állapottal rendelkező személyekkel és számos nemi szervi műtétet is végzett.
- egy endokrinológussal, akinek a kettős nemi szervi állapotokat kivéve szinte minden más interszex állapottal rendelkező kliense van.
- a TransVanilla egy munkatársával, akivel az érdekképviseletről beszélgettem.

Ezeken kívül pedig egy budapesti gyereksebésszel – aki szintén több interszex állapottal és a megszokottól eltérő nemi szervvel rendelkező gyermekkel találkozott már munkássága során – sikerült még megbeszélni egy interjút, amely megvalósulására viszont csak jelen tanulmány elkészülte után kerül sor.

Interszex állapottal rendelkező személlyel egyelőre nem sikerült interjút készítenem. Az egyetlen jelentkezővel sajnos megszakadt a kapcsolatom. Most folytatom az interjúalanyok felkutatását, amiben a már megkeresett orvosok is segítséget nyújtanak. Természetesen ők

semmilyen személyes információt sem adhatnak ki a hozzájuk járó páciensekről, viszont engedélyezték, hogy a kutatási felhívásaimat elhelyezhessem rendelőikben, így biztosítva lehetőséget arra, hogy aki szívesen bekapcsolódna a kutatásba, fel tudja velem venni a kapcsolatot.

Eredményeim

Itt ismételten szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy kutatásom még jelenleg is folyamatban van, így az itt bemutatott eredmények csupán részeredményekként értelmezhetőek, amelyek egyes részei akár változhatnak is a kutatás későbbi fázisai során.

Ami elsőként, általánosságban elmondható az interszexualitás kapcsán Magyarországról az az, hogy nincs átfogó tudás, bizonyos esetekben könnyen elérhető ismeretanyag sem. Kifejezetten interszexualitással foglalkozó szervezet jelenleg nincsen Magyarországon. A TransVanilla Transznemű Egyesület pár éve felvette ügyei közé az interszexualitást, viszont interszex állapottal rendelkezőkből azóta sem épült ki tagsági hálózata. Bár ők nyitottak és örömmel várnák az interszex állapottal rendelkezők jelentkezését, weboldalukon különböző tájékoztató anyagokat helyeztek el, például kifejezetten szülőknek szóló információs csomagot is készítettek, de ez idáig csupán két személlyel kerültek kapcsolatba, és velük is elsősorban a transzneműségük révén, amely minkét eseten korábban vált nyilvánvalóvá, mint az interszexualitásuk.

Több országban az átfogó interszex szervezetek mellett létrejöttek egyesületek, támogató csoportok kifejezetten egy-egy állapothoz kapcsolódóan. Hazánkban csak egyetlen ilyen működik, a Turner-szindrómások Csoportja, valamint a Nagy-Britanniában működő androgén inszenzitivitási szindróma önsegítő csoport oldalán magyarul is elérhetőek információk – viszont ténylegesen működő csoport eddig Magyarországon nem alakult.

Az egészségügyi ellátórendszerben, országos szinten is elenyésző azok száma, akik jártasak a témában. Mivel az interszexuális állapotok nem gyakoriak, sok orvos nem vagy csak nagyon

ritkán találkozik praktizálása során ezekkel. Akiknek nincsenek interszex állapotok valamelyikével rendelkező pácienseik, sokszor azzal sincsenek teljesen tisztában, hogy mely állapotok tartoznak ide, valamint megannyiszor találkozni olyannal is, hogy a transzneműséget értik interszexualitás alatt. Mivel viszonylag ritka esetekről van szó, az orvosképzésben sem fektetnek nagy hangsúlyt az interszex állapotokra. Ebből pedig az következik, hogy amikor egy orvos mégis szembetalálja magát az interszexualitással, két lehetősége van. Az egyik, hogy megismeri az állapotot és a hozzá kapcsolódó kezelési lehetőségeket, képzi magát és ő foglalkozik továbbra is az adott személlyel. A másik, hogy továbbküldi egy olyan kollégának, akiről úgy tudja, hogy jártas a területen. Jelenleg leginkább az utóbbi opciót választják az orvosok.

„Mindenki fél tőle, mert nincs benne tapasztalata, nincs kitől megtanulni. Mindenki a saját kárára meg hasznára tanulja ezt meg, de hát azért vannak protokollok. […] ezt szerintem a tisztességesebb orvos letölti." (endokrinológus)

Bár endokrinológus interjúalanyom úgy nyilatkozott, nem tartja magát kompetensnek abban, hogy megítélje, hogy *„az a jó, ha mindenki kicsit tud […] vagy van egy valaki, aki sokat tud"* erről a területről, de azt mindenképp nonszensznek tartja, hogy vidékről, az ország egész területéről csak azért kelljen az embereknek Budapestre utazniuk, mert nincs egyetlen orvos sem a közelükben, aki vállalná az ellátásukat. Tapasztalatai szerint ugyanebben a helyzetben vannak a transzszexuálisok is, éppen ezért pár éve rövid továbbképzést szerveztek meg főnökével, amelyen ő, illetve egy pszichiáter kolléga tartottak előadásokat. A cél az lett volna, hogy minél több orvos ismerhesse meg ezt a területet és lássák azt, hogy *„végtelenül egyszerű dolog gondozni ezeket a „betegeket""* (endokrinológus). A kívánt eredményt azonban nem érték el, azóta csupán annyi változás történt, hogy még több pácienst irányítottak hozzá. Ugyanerre számítana az interszexualitás kapcsán is.

Az interszex állapottal rendelkező személyeken végzett egészségügyi beavatkozásokra nincsenek érvényben külön előírások, a hatályos egészségügyi szabályozás általános szabályai vonatkoznak rájuk is hazánkban. Elvileg mindenki szabadon dönthet arról, mit kíván igénybe venni. Tudomásom szerint jelenleg nem dolgoznak ehhez kapcsolódó hivatalos szakmai irányelv kidolgozásán, módosításán. Bár az általam megkérdezett nőgyógyász professzor

írásban is megfogalmazta az általuk javasolt protokollt, amely hivatalossá vált volna, viszont ennek megvalósulásáról nincs aktuális információ a Gyógyszerészeti és Egészségügyi Minőség- és Szervezetfejlesztési Intézet (GYEMSZI) Emberi Erőforrások Főigazgatósága az Egészségügyi Nyilvántartási és Képzési Központjába (ENKK) tervezett és azóta megvalósult beolvasztása óta. Viszont pont abból adódóan, hogy nagyon kevés szakember foglalkozik az interszexualitással és ők azonos álláspontot képviselnek a műtétek tekintetében, így attól nem térnek el[188]. Az endokrinológia területéhez tartozó állapotoknál az Európai Endokrinológiai Társaság által kiadott irányelvek mentén határozzák meg a kezeléseket. Külön protokoll csak a Turner-szindróma kapcsán van, a rendszeres, évenkénti szűrővizsgálatok miatt.

Magyarországon korábban a titok-központú modell volt érvényben, de 5-6 éve végbement egy modellváltás, így a nőgyógyász professzor szerint ma már az olyan esetekben, amikor egy gyermek látható interszex állapottal születik, arra próbálják ösztönözni a szülőket, hogy várjanak a nemi szervi műtétekkel. A TransVanilla munkatársától viszont ezzel némileg ellentmondó információt kaptam, amely szerint 2010 és 2013 között 22 esetben végeztek genitális rekonstrukciós műtétet 18 év alattiakon. Viszont egyelőre fenntartásokkal kezelendő ez az adat, ugyanis egyrészt hivatalos forrásból még nem sikerült sem igazolnom, sem cáfolnom, másrészt semmilyen kiegészítő információ sincs arról, hogy ezek milyen jellegű műtétek és milyen állapottal rendelkező személyeken végezték, amennyiben valós az adat. Ezen kívül a két információ nem feltétlenül zárja ki egymást, tekintve, hogy a professzor is csak azt mondta, hogy a várakozásra próbálják biztatni a szülőket. A sebészeti beavatkozások gyakorisága tehát még tisztázandó kérdés.

A kutatásomban részt vevő orvosok egyértelműen törekednek a traumák minimalizálására. A személy-központú modell több elemének pártolása, alkalmazása is megfigyelhető esetükben. Ilyen például az interszex állapottal rendelkezők és családjaik pszichológiai támogatásának hangsúlyozása. A magyar egészségügyi rendszerben viszont ez még nem biztosított, nincsenek olyan szakemberek, akik ehhez szükséges képzésben részesültek volna, ezen kívül nincs

[188] Természetesen ez még nem pótolja a hivatalos és kötelező szabályzást, így például jelenleg abban az esetben, ha valaki mégis el kívánna térni a protokolltól és csecsemőkön, kiskorúakon végezne nemi szervi műtét, ebben semmi sem akadályozná meg.

megoldva rendszer szinten sem ez az együttes ellátás. Endokrinológus interjúalanyom szerint az Egészségügyi Minisztériumnak kellene erőfeszítéseket tennie az ügyben, tanfolyamokat indítania, megfelelően képzett szakembereket oktatnia és centrumokat létrehoznia, de nem valószínű, hogy ezek a lépések a közeljövőben megvalósulnak. Ezért is lenne fontos, hogy legyenek olyan (ön)segítő csoportok, amelyekben megfelelő tájékoztatásra, lelki és egyéb segítségnyújtásra is számíthatnak a tagok. Ehhez viszont szükség lenne egy olyan személyre, aki agilis és felvállalja érintettségét, illetve létrehozná a csoportot.

A személy központú modell másik megjelenő eleme a páciensek tájékoztatása állapotukról. Erre sincs külön, az interszexualitással kapcsolatos szabályozás, viszont a hatályos 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről[189] többek között kimondja, hogy „(1) A beteg jogosult a számára egyéniesített formában megadott teljes körű tájékoztatásra. (2) A betegnek joga van arra, hogy részletes tájékoztatást kapjon a) egészségi állapotáról, beleértve ennek orvosi megítélését is, b) a javasolt vizsgálatokról, beavatkozásokról, c) a javasolt vizsgálatok, beavatkozások elvégzésének, illetve elmaradásának lehetséges előnyeiről és kockázatairól, d) a vizsgálatok, beavatkozások elvégzésének tervezett időpontjairól, e) döntési jogáról a javasolt vizsgálatok, beavatkozások tekintetében, f) a lehetséges alternatív eljárásokról, módszerekről, g) az ellátás folyamatáról és várható kimeneteléről, h) a további ellátásokról, valamint i) a javasolt életmódról." (13. § (1), (2)) Illetve „a betegnek joga van arra, hogy számára érthető módon kapjon tájékoztatást, figyelemmel életkorára, iskolázottságára, ismereteire, lelkiállapotára, e tekintetben megfogalmazott kívánságára." (13. § (8)) A törvény mellett pedig főként emberiességi szempont vezérli az orvosokat a diagnózis ismertetésekor, amihez szükséges, hogy a szakember kellő együttérzéssel rendelkezzen. Több interszex állapottal együtt jár a meddőség is, amiről az illetőt szintén tájékoztatni kell, annak érdekében, hogy ennek tudatában alakíthassa további életét, családtervezését. A diagnózis közlését viszont megnehezíti, hogy minden a rendelésen megjelenő személyre mindössze 20 perc jut.

„Természetesen nem az ajtóból fogom azt mondani, hogy soha nem lesz gyereke. Először meg kell ismerni a beteget, és utána jó lenne egy pszichológus. […] Ugye ez a diagnózisban szerepel

[189] 1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700154.TV

[az állapot pontos megnevezése], tehát ha ő [a páciens] most rámegy az internetre és ott olvassa el, az sokkal nagyobb trauma, mint az, hogy egy kellő empátiával egy orvos felvilágosítsa." (endokrinológus)

A traumák kialakulásának minimalizálásra törekednek a vizsgálatok során is, főként gyermekek esetében. Ezt azzal kívánják elérni, hogy például csak szükség esetén történik fizikai kontaktus a gyermek és az orvos között, illetve gyakran bevonják a szülőt is. Nyilvánvaló, hogy ettől még kellemetlen a kivizsgálás, de valamivel mégis tapintatosabb ez a fajta eljárás. Ezen kívül a sikeresnek ítélet műtéteken átesetteknek nem kell kötelezően féléves vagy éves kontrollra visszajárniuk hátralévő életük során, csak akkor kell felkeresniük orvosukat, ha valami problémát tapasztalnak.

„Tényleg mindent megteszünk […] ha egy pici gyereket akarunk megvizsgálni, akkor az anyukát ültetjük a vizsgálóasztalra […] és akkor a gyerek ül bele, úgy, hogy az anyuka fogja a két térdét, és akkor a nemi szervét, hozzá sem érünk ha csak lehet, hanem az anyuka tárja föl, vagy ha egy 3-4 éves kisgyerek, akkor saját maga tárja föl. […] Szerintem ez nagyon kíméletessé teszi a dolgot, hogy részt vesz a vizsgálatban és az orvos amennyire csak lehet, kívül marad, és csak a legvégső esetben [ér hozzá], mert nem lehet elkerülni, meg kell nézni, hogy van-e tényleg hüvely, hány centis a hüvely. […] Nem kell visszarendelni kontrollra, […] köszönjünk el, legyen egészséges és legyen sikeres társkapcsolata és nem kell nézegetni." (nőgyógyász professzor)

Követeztetések

Kutatásom eddigi fázisában tehát összességében az mondható el, hogy az első hipotézisem nagyrészt igaznak bizonyult, ugyanis nincs önálló interszex szervezet Magyarországon. A TransVanilla bár próbálta megteremteni az interszex személyek érdekképviseletét, nem jártak sikerrel, nem tudtak megfelelő tagsági networköt kialakítani, ahogy az interszexualitással kapcsolatos tájékoztatás is csak a lakosság igen szűk rétegéhez jutott el. A specifikus támogató csoportok közül pedig csak egyetlen állapothoz – a Turner-szindrómához – kapcsolódó csoport működik az országban.

Második hipotézisem viszont, amely szerint a magyar egészségügyben a titok-központú modell van érvényben, egyértelműen megcáfolódott. Igaz, hogy pár éve még ez a protokoll volt a bevett, de azóta végbement egy modellváltás és a személy-központú megközelítés került az előtérbe, amelynek több jellemző eleme, mint az autonómia és saját test feletti önrendelkezés jogának tiszteletben tartása, az érintettek és hozzátartozóik pszichológiai támogatásának hangsúlyozása és az állapottal kapcsolatos teljes körű informálása is megjelent, nem csak elméleti, de gyakorlati szinten is.

Vizsgálódásomat a továbbiakban is folytatom, elsősorban újabb interjúk készítésével. Reményeim szerint sikerül közvetlenül érintett személlyel is beszélnem, terveim szerint részt veszek a 2015-ös Turner-szindróma Találkozón is. Illetve hivatalos forrásokból kívánom megismerni a korábbi nemi szervi műtétek körülményeit, és azt, mennyire és milyen esetekben jellemző még ma is ez az eljárás, az ugyan ajánlott, de semmilyen szinten sem kötelező protokoll ellenére. Végső eredményeimet Az interszexualitás – a sötétben tapogatózva… című szakdolgozatomban fogom ismertetni, amelyben az itt alkalmazott szempontok mellett további aspektusokból is megvizsgálom az interszexualitást.

Irodalom

Balla Csönge: Két nem? Peripató 2010. július 15. http://peripato.tatk.elte.hu/index.php?mod=cikk&cikkid=5 (Utolsó megtekintés: 2015. 04.10.)

Prof. Dr. Borsos Antal (2004): A nemek kialakulásának zavarai az emberben, Mindentudás Egyeteme 2.0, IV. szemeszter, 2004.04.05

http://mindentudas.hu/el%C5%91ad%C3%A1sok/tudom%C3%A1nyter%C3%BCletek/orvostudom%C3%A1ny/121-klinikai-orvostudom%C3%A1nyok/6010-a-nemek-kialakulasanak-zavarai-az-emberben.html (Utolsó megtekintés: 2015.04.21.)

Callahan, Gerald N. (2009): Between XX and XY: Intersexuality and the Myth of Two Sexes, Chicago: Chicago Review Press

Dreger, Alice (2003): Shifting the Paradigm of Intersex Treatment in: Intersex Initiative Portland (2003): Introduction to Intersex Activism (The Second Edition) 6.-9.

Ghattas, Dan Christian (2013): Human Rights between the Sexes. A preliminary study on the life situations of inter* individuals, Heinrich Böll Foundation: Publication Series on Democracy VOLUME 34 http://www.boell.de/sites/default/files/endf_human_rights_between_the_sexes.pdf (Utolsó megtekintés: 2015.04.24.)

Hsu, Carol Y.; Dr. Rivkees, Scott A. (2013): Congentialis Adrenalis Hyperplasia. Szülői kézikönyv. Budapest: Endoped Alapítvány Az Endokrin Beteg Gyerekekért

Lee, Peter A.; Houk, Christopher P. et al. (2006): Consensus Statement on Management of Intersex Disorders. Pediatrics, Official Journal of the American Academy of Pediatrics 2006; 118; 488.-500. https://www.pedsendo.org/education_training/healthcare_providers/consensus_statements/assets/DSDconsensusPediatrics2006.pdf (Utolsó megtekintés: 2015. 04. 28.)

Online tartalmak

Androgén Inszenzitivitási Szindróma Önsegítő Csoport honlapja
http://www.aissg.org/AISinHungarian.htm (Utolsó megtekintés: 2015.04.20.)

Az Istenhegyi Géndiagnosztikai, Nőgyógyászati és Családtervezési Centrum honlapja

http://gendiagnosztika.hu/klinefelter-szindroma/ (Utolsó megtekintés: 2015.04.26.)

A HáziPatika.com egészségügyi honlap

http://www.hazipatika.com/betegsegek_a_z/hermafroditizmus/341 (Utolsó megtekintés: 2015.04.24.)

Az International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association honlapja

http://ilga.org/ (Utolsó megtekintés: 2015.04.26.)

Az ILGA-Europe (European Region of the International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association) honlapja

http://www.ilga-europe.org/home/issues/trans_and_intersex/intersex/events/european_intersex_meeting_riga_8_october_2014 (Utolsó megtekintés: 2015.04.24.)

A napidoktor.hu egyészségügyi honlap

http://napidoktor.hu/blog/korkep/noi-egeszseg/mi-is-az-a-hermafrodita/ (Utolsó megtekintés: 2015.04.20.)

1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről

http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700154.TV (Utolsó megtekintés: 2015.04.26.)

Az Organization Intersex International honlapja

http://oiiinternational.com/ (Utolsó megtekintés: 2015.04.23.)

Az Organisation Intersex International Australia Limited honlapja

https://oii.org.au/16601/intersex-numbers/ (Utolsó megtekintés: 2015.04.24.)

A Ritka és Veleszületett Rendellenességgel élők Országos Szövetsége honlapja
http://www.rirosz.hu/erintetteknek/ritka_betegsegekrol/turner_szindroma (Utolsó megtekintés: 2015.04.23.)

NÓTÁR ILONA: ROMA DAGANATOS BETEGEK EGÉSZSÉGMEGTARTÁSA, ÉS AZ ELENGEDÉS RÍTUSA[190]

A kutatás paraméterei

A kutatásban 20 fő (60% nő; átlagéletkor: 39 év) vett részt, akikkel félig strukturált kérdéssor alapján mélyinterjú készült. A kutatásba bekerült interjúalanyok a hazai roma populáció csoportösszetételét viszonylag jól tükrözik. A mintában szereplő 20 főből 16 magyar cigánynak, 2-2 pedig oláh, illetve beás cigánynak vallotta magát, így a kutatásba véletlenszerűen bekerült interjúalanyok a hazai roma/cigány populáció csoportösszetételét viszonylag jól jelenítik meg. Iskolázottsági mutatókat tekintve mintánkban szintén a cigányságra általánosan jellemző adatokat tapasztaljuk; a betegek közül 16-an nyolc általános, illetve annál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeztek. A cigány közösségekben megindult változást mutatja azonban, hogy e kis mintában már két diplomás – ráadásul mindkét nemből – is található.

Eredmények

Interjúalanyaink többsége a félelemkeltő büntetést, az élet végét jelentő rákbetegség kiváltó okaival kapcsolatban tanácstalan. Válaszadóink még a rákbetegek általános alulinformáltságát figyelembe véve is nagyon hiányosan voltak tájékozottak. A szoros családi jelenlétben megnyilvánuló társas támogatás ellenére az érzelmi problémákat sokszor nincs kivel

[190] A tanulmány közös munkában készült: Roma daganatos betegek betegségképe és egészségügyi ellátással kapcsolatos-ABÓNÉ KÁRMÁN Judit, KONKOLŸ THEGE Barna A kutatás megjelent : LAM Tudomány-Orvoslás és társadalom c. szaklapban

megosztaniuk. A válaszadók mintegy fele számolt be cigányságának tulajdonított udvariatlan, szakszerűtlen kezelői magatartásról. Interjúalanyaink gyógyulással kapcsolatos lehetőségeiket szinte kizárólag az orvosi kezeléseken való megjelenésben látják, az életmódváltás kevéssé, az alternatív medicina szinte egyáltalán nem kap teret.

Következtetések

Szükséges a roma betegekkel való speciális kommunikációra való felkészítés – elsősorban az alapellátásban dolgozók esetében. Szintén fontos lenne olyan, egyszerű nyelvezetű tájékoztató anyagok készítése a rákbetegséggel, szükséges életmódbeli változtatásokkal kapcsolatban, amely a roma betegek számára érthető, segíti megküzdésüket, és támpontokat ad a betegség kezeléséhez elfogadásához.

A rákbetegséggel való szembesülés testileg-lelkileg megterheli a beteget és környezetét egyaránt, s a kiváltott érzelmi állapotok torzíthatják a percepciót és a mentális funkciókat is.

A betegséggel való megküzdésben lényeges szerepet játszik a betegséghez való viszony, a betegséggel kapcsolatos hiedelmek, bizonyos személyiségfunkciók, mint az én-hatékonyság, önbecsülés, koherenciaérzék fejlettsége, s nem utolsósorban a kulturális szokások, melyek meghatározhatják a betegség esetén elvárt magatartásokat, a támogatás vagy együttérzés kifejezésének módját, szokásos formáit

Különösen nehézzé válhat az együttműködés, ha az amúgy is nagy megterheléssel járó helyzetekbe egy, a kezelőszemélyzetétől jellegzetesen eltérő kultúrában szocializálódott személy kerül. Magyarországon ez a nehézség gyakran a cigány betegek és a nem cigány egészségügyi ellátó személyzet interakciójában jelenik meg. A hazai roma populációban egyes, a teljes népességre is jellemző viselkedések fokozott mértékben jellemzőek (mint például a dohányzás); míg más attitűdök, viselkedésmódok teljesen etnospecifikusnak tekinthetőek (mint a „patyiv"; lásd később), melyeknek a nem cigány szakemberek általi ismerete segítheti a könnyebb elfogadásban.

A kutatás néhány kérdése:

- Vannak-e speciális jellegzetességei a roma betegek rákbetegséggel való pszichológiai megküzdésének;
- Hogyan látják a gyógyulási/kezelési folyamatban játszott szerepüket?
- A roma/cigány kultúrából fakadó sajátos támogató viselkedést hogyan értékeli maga a beteg?
- S ez a támogatás a család részéről konfliktus forrása lehet-e a betegtársakkal és az orvosokkal való kapcsolat során – a roma betegek által észleltek szerint?
- Tapasztalnak-e a cigány betegek feléjük irányuló, negatív diszkriminációt, előítéletességet?

Kérdéseinket négy csoportra bontva fogalmaztuk meg. Az első kérdéscsokor a betegségképre vonatkozott: hogyan látja a beteg önmagát betegként, milyennek látja betegségét, a gyógyulás esélyeit, mit gondol betegségének okairól. A második kérdéskör a beteg társas környezetét próbálta felmérni: hogyan fogadta a szűkebb, tágabb család a betegséget; hogyan viszonyulnak a beteghez; hogyan változtak meg a családi szerepek a betegség hatására. A harmadik kérdéscsoport a kezelésre vonatkozott: miben látja a beteg saját szerepét a gyógyulás folyamatában; gondot okoz-e neki, illetve családjának a kórházi környezethez való alkalmazkodás.

Betegségkép, orvoshoz fordulás Interjúalanyaink döntő többsége (17/20 fő) számára a rákbetegség elfogadhatatlan, félelem- és pánikkeltő, az élet végét jelenti. A rák elválaszt a családtól, tönkretesz, megöl. Nem egyszerűen a halálos stigma fogalmazódik meg a válaszokban, mint a rákbetegségben szenvedők többségénél, hanem az erősen átélt érzelmek által kísért rettenet.

A betegségkép súlyos, befolyásolhatatlannak tűnő, s nem enyhíti a rettenetet az interjúk többségében (15/20 fő) megfogalmazódó, a félelem elhárítását szolgáló szlogen: „Csak a jóra szabad gondolni." A rákbetegségnek való kiszolgáltatottságot az egyik beteg így fogalmazza meg: *„Együtt kell élnem vele, nem akartam, nem kértem, nem tudok ellene tenni"*.

A betegség kiváltó okaival kapcsolatban a betegek többsége (13/20 fő) tanácstalan, értetlenül áll sorsa előtt. Gyakran (7/20 fő) előfordult a válaszadók között, hogy betegségüket valamilyen többnyire nem jogosnak tartott büntetésként élték meg (*„Nem ittam, végigdolgoztam az életemet, gondoskodtam a családomról!”*). Néhány esetben (3/20 fő) konkrétan valamilyen rontás, átok is felmerült a betegség lehetséges okaként: *„Talán elátkozott valaki”* - mondta egy főiskolát végzett válaszoló. *„Nem vesz komolyan.”* Vizsgálatunk szerint a roma betegek még a rákbetegek általános alulinformáltságának figyelembevétele mellett is nagy tájékozottságbeli hiányokat mutatnak. A roma betegek sokszor nem kérdeznek, nem is tudják, mit kérdezzenek; s az orvosok általános, az információátadás terén hiányos magatartását nemritkán előítéletből fakadón gondolják. A narratívák tartami elemzéseiből, hogy tüneteik megértését és a hatékony kezelést a háziorvostól várják.

Társas környezet

Interjúalanyaink mindegyike szerint nagyon erős az összetartás a nagycsaládban, ha egy roma megbetegszik. Különösen erős ez, ha olyan súlyos, halálosnak ítélt betegségről van szó mint a rák. A támogatás főleg gyakorlati, kísérik a beteget, együtt várakoznak vele, vagy valahol a kórház területén nagyobb csoportokban töltik az időt, míg beteg hozzátartozójuk a kezelést kapja. Jelenlétükkel fejezik ki sajnálatukat és törekvésüket, hogy a szenvedés terheit megosszák. A sajnálat, közös szenvedés megjelenítése a beteg számára azt jelenti, fontos a többieknek; tudják, min megy keresztül, mi vár rá. E magatartásuk kultúrájuk egyik meghatározó eleméhez, a „patyiv”-hoz kapcsolódik. A patyiv (megtisztelés) sok szállal szövi át a cigány közösségeket, számtalan megjelenési formája van. Ez esetben arról van szó, hogy a rokonok, ismerősök megtisztelik a beteget, valamint annak hozzátartozóit azzal, hogy rendszeresen megjelennek a betegágy körül, gyakran folyamatosan ott tartózkodnak. Így adnak kifejezést tiszteletüknek, s biztosítják szeretetükről, törődésükről.

Interjúalanyaink egytől egyig említést tettek erről a hagyományos, szerintük is kimondottan cigány szokásról. A rokonok így fogalmaztak: *„Összejön a család, jobban mellette vagyunk, nekünk*

ez nagyon fontos, hogy érezze, hogy mellette vagyunk. De nem vagyunk erőszakosak, csak ahogy kell."

A szűkebb család szerepe még erősebb. Éjjel-nappal együtt vannak, többnyire a legközelebbi hozzátartozók is részt vesznek az orvossal való találkozásokon, s továbbadják az információkat a nagycsalád tagjainak. Néhány hozzátartozó úgy beszél férje vagy felesége betegségéről, mintha mindaz vele is történne, eltűnik a beteg és gondozója közötti határ: együtt élik át a tüneteket, legyen az fájdalom vagy étvágytalanság. Interjúalanyaink döntő többsége (17/20 fő) számára az élet legfőbb értelmét a család adja, életük annak fenntartása és megtartása körül forog. A családon belüli hagyományos nemi szerepek viszonylag rugalmatlanok, s így az, hogy férfi vagy nő betegszik meg, ugyanolyan nagy csapás a családra: *„Egy férfit ugyanúgy megtör a fájdalom, mint a nőt. Ha a nő marad ki, a családnak vége. Ha a férfi, éhenhalás."*

Igen erőteljes szemérmesség, szégyenlősség rajzolódott ki az interjúk válaszaiból, mely úgy tűnt, nemcsak egyéni pszichológiai, hanem etnikai, kulturális háttérrel is rendelkezik. Több válaszadónk is elmondta, hogy a férfi nemi szervek daganatai oly mértékben tabutémák, hogy még a cigányság körében tapasztalható igen erős családi összetartás és problémamegosztás jellegzetességeit is áttörve, e betegségek jellege titokban marad az egészen szűk család kivételével. A tisztasági szabályok betartása a tradicionális cigány közösségekben íratlan szabály, a „marime", tisztátalanság elkerülése érdekében öltözködési, tisztálkodási, főzési, mosási, viselkedési szabályokat kell betartani; például az alsó-felső test elkülönítése, ehhez kapcsolódó tisztálkodási szokások betartása. A test váladékaival való érintkezés tisztátalan, ahogy a holttest is tisztátalan, ezért tartózkodni kell tőle. Mivel a kórházak nincsenek tekintettel e szabályokra, a hagyományőrző cigány csoportok különösen veszélyes helynek tartják az ott tartózkodást. A betegtársakkal vagy nincs érdemi kapcsolat, hiszen amint tehetik, elhagyják a kórházat, vagy válaszadóink szerint többnyire problémamentes: *„Van, hogy elsőre megijednek tőlem, vagy a családtól, de utána belátják, hogy rendes ember vagyok, és akkor megnyugszanak, és jól elbeszélgetünk."*

Diszkriminációra vonatkozó kérdésünkre a válaszadók majdnem fele (8/20 fő) számolt be cigányságának tulajdonított udvariatlan, szakszerűtlen kezelői magatartásról.

Etnikai beágyazottság, transzcendencia

A mintában szereplők döntő többsége (16/20 fő) magyar cigánynak vallja magát, és nem beszéli egyik roma nyelvjárást sem. A hagyományőrzést tekintve eddigi ismereteink igazolódtak *(9, 11)*, azaz a halott melletti virrasztás mindegyik hazai cigány csoportban általános szokás mind a mai napig, ezt minden cigány beteg megemlítette.

„Eljön az egész család, beszélgetünk arról, aki elmegy, ilyenek. Levágunk általában egy disznót, egész nap sütünk-főzünk, fogadjuk a vendégeket, nem zenélünk, nem hallgatunk hangos, vidám műsorokat, egészen a temetésig. Feketébe öltözünk és sírunk. Több napig."

Megbeszélés

Vizsgálatunk tapasztalatai szerint a roma betegek betegség-magatartása sokban eltér a többségi társadalom betegeiétől. Alapvetően tájékozatlanok, nemcsak a betegséggel, hanem a diagnózishoz vezető út vizsgálataival kapcsolatban is, és nem is törekednek az információk beszerzésére. Teljességében orvosaiktól várják a gyógyulást, ugyanakkor bizalmatlanok, és ez a bizalmatlanság lassíthatja a megfelelő kezeléshez jutás lehetőségét.

Megküzdésükben a tehetetlen/kiszolgáltatott magatartás lelhető fel leginkább. Egészség-magatartásukra jellemző, hogy saját gyógyulásukhoz nem sokkal járulnak hozzá.

Rituselemzés – Az „elengedés rítusa" egy muzsikus roma családnál

Elbúcsúzás jelentősége:

Onnantól kezdve, hogy tudják, valaki elmegy (vagy váratlanul hunyja le a szemét) íratlan szabályok egész sora veszi kezdetét, melyek nem kihagyhatóak, felcserélhetőek és elengedhetőek egy hagyományt követő család életében.

Három alkalommal történik meg a személyes búcsúzás az eltávozottól[191]:

1. Ha tudják a családtagok, hogy súlyos beteg van közöttük, kötelesség elmenni hozzá, a beteggel lenni, megáldani, elbúcsúzni, intézni a „peres" ügyeiket (viszonylag nyugodt, békés jelenet)
2. Közvetlenül miután eltávozott a hozzátartozó (még a kórházban, vagy otthon[192)] (hangos, érzelmekkel teli aktus: sírás, zokogás, veszekedés az elhunyttal, útra bocsátás a másik életre)
3. Amikor eltemetik: ez egy teátrális és szigorúan meghatározott rítus folyamat, melyet a közösség együtt él meg (mindenkinek meghatározott, hogy „ki kiért felel" a szertartás során, hangos, és látványos rítus)

Felkészítés az eltávozásra

Az elhunytat a legszebb ruhájába öltöztetik, kisminkelik, nyakkendőt kötnek neki, a lehető legnagyobb megtiszteltetést, megbecsülést fejezve kifelé. A marime és a patyiv ebben a rítusban többszörösen felülíródik az Ember és a búcsúzás javára. A halott tisztátalan, hozzáérni elvileg tilos és nézni sem szabad, de a hozzátartozók mégis megteszik, hogy utolsó útjára méltón küldjék el: ezt tudják megtenni érte.

„Rózsaszín pamutzokni volt rajta, mint az örök gyerekeken, jó meleg, mert érszűkülete volt, s mindig fázott a lába. A kedvenc papucsot adták rá a testvéreim. Szépen ki is lakkozták a körmeit. Kifestették a száját, elrendezték a szép haját, lila ruhát adtak rá." (Li elmondása)

Testvériség, közösségi megélés

A roma családoknál az egyén érdekét mindig felülírja a többség érdeke.

A gyász nem csak a családé, hanem a kiterjed közösségé, mert nem csak egy hozzátartozót, barátot veszítenek el, hanem gyengül maga a közösség, az „élő ország", amit az emberek alkotnak. Ezért a teher mindenkié, melyet közösen viselnek, és az elbúcsúzás rítusa lehetőséget ad a felbomlott kapcsolatok, a meggyengült kapcsolatok erősödésére, konfliktusok kezelésére (a gyász sok esetben feloldja azokat) és ez által megerősödik maga a közösség.

Jellemzően, hogy az elmenő, még életében kiosztja a „szerepeket", a hierarchiában megszabja a rendet (testvérek közül ki kapja meg az elhunyt státuszát, kinek kell vigyázni a gyermekekre, unokákra, ki gondozza a házat, kihez forduljanak, ha baj van, és kivel nem beszélhetnek soha..), melyek halála után is érvényesek lesznek az itt hagyottakra. Ez megkérdőjelezhetetlen.

[191] nem mondják ki a nevét annak, aki elment, ezért akövetezőkben én is eltávozottként fogom említeni az elhunyt személyt

[192]Kórházi búcsú: konfliktusforrást jelent a kórházi rendszer számára

A gyász során íratlan szabály, hogy ki kit érinthet, ölelhet a vigasztalás során, kinek kire kell odefigyelnie. Ugyanis a marime szabályai ás a patyiv él, illetve a férfi és a női terek, és rájuk vonatkozó szabályok és szerepek nem mosódnak össze. Például egy fiatal lányt, aki elveszíti az anyját, nem ölelgetheti a testvére férje, de vigasztalhatja az anyja bátyja, vagy olyan idősebb ember, aki egyenesági leszármazottja.

A családban annak is rendje van, hogy ki intézheti a temetést. Soha nem a legközelebbi családtag, hanem azok hozzátartózói (férjek, feleségek, vejek). Olyanok, akik tudják, hogy mi a tradíció és hagyomány, mi a „kötelesség", illetve mi az elvárás a szertartást illetően.

A kérdéses dolgokban (koporsó, ruházat, búcsúlevél, virrasztás, időpontok, temetési szertartás, helyszín) a legszűkebb család közösen dönt látszólag, de a végleges döntést mindig az eltávozott által kijelölt hierarchiában legmagasabban álló személy hozza meg. Az ő szavával vitázni nem illik és nem is jellemző. Ha nincs kijelölt „utód", a legidősebb veszi át a döntéshozó szerepét.

Virrasztás

Közösségi megélés. A hagyományőrző romáknál a gyásznak nagy hagyománya van, az elengedés rítusa az egyik legfontosabb elem az életükben.

A külső szemlélő számára ambivalens látványt jelenthet a virrasztás: közeli és távoli testvérek, barátok és ismerősök jönnek a kijelölt házhoz, amit a gyertyák ezernyi (száznyi) lángjáról lehet felismerni. Ott az asszonyok feladata, hogy temérdek ételt készítsenek, itallal kínálják a vendégeket, hasonlóan, mintha lagzi lenne. Az élmény is sokban hasonlít: váltakozik az extázisig fajuló nevetés és egyből ezt követi az eszeveszett sírás, jajgatás, nyögés. A különbség egy dologban van: a nevetés és a sírás is az elhunyt személyéhez és cselekedeteihez köthető. A roma értékrend szerinti pozitívumokat hangsúlyozzák: gógyi[193], eszesség, rafináltság, jószívűség, talpraesettség, humor.

A gyertyák soha nem aludhatnak el: ezek mutatják az elmenőnek az utat, mutatják mindenki számára a gyász helyszínét és megjelenítik az emberekben lévő fájdalmat és reményt. A házban minden tükröt le kell takarni: az elmenőnek engedni kell, hogy el tudjon menni, ha nem megmutatja magát a tükörben és visszajár. A romák hisznek a túlvilágban, és segítik is az átkelést, de a jelenvaló és a túlvilág közötti átjárás nem lehetséges (tisztátalan és félelmetes).

Minden zenének, hangnak, és az élet minden jelének (még a telefon vidám csengő hangjának is!) el kell halkulnia. Minden élethez köthető öröm meghal a gyászoló házban, hogy segítse az

[193] Gógyi: ész

emlékezést, odafordítsa a figyelmet az elmenőre, lehetőséget adva ezzel a búcsúzásra és a megemlékezésre (A közeli hozzátartozók ezt a szabályt még sokáig követik).

A gyászolók feketében jönnek tiszteletet tenni. Az oláh asszonyoknál jellemző a haj levágása (külső jegyekben való gyászolás, de csak a legszűkebb hozzátartozók tehetik ezt meg!) vagy a haj egészének feketére festése, fekete kendővel való elfedése. A férfiak nem borotválkoznak egészen a temetésig, vagy még utána hat hétig is.

A gyász hat hetet, fél évet, egy évet, de akár három évet is jelenthet. A gyász külső megjelenései alól felmentheti a gyászolót a hierarchiában legfelül álló személy (akit kijelölt az elmenő vagy aki a legidősebb).

A gyász minden része aszerint kell menjen, ahogy azt az elmenő, még életében akarta (általában ezt tudja, ismeri a család). Ha másképp nem rendelkezett és a törvények megengedik, semmiképp nem bontják meg a testét, nem égetik el,[194] és nem teszik ezáltal tisztátalanná, hanem ahogy jött úgy adják vissza a Természetfelettinek.

Temetés

A temetés költségeit a testvérek a szűk vagy akár a tágabb család együtt vállalják.

Szigorú és okos rendben, az idősebbek szava szerint kijelölődik, hogy a temetési szertartás előtt alatt és után, ki kire vigyáz: itt van az ideje a sírásnak, jajgatásnak, utolsó búcsúnak, ami szinte mindig hisztérikus, észt vesztő kínlódásban jelenik meg sok gyászoló esetében. Ennek a temetésen helye és ideje van. (Amíg élt az elmenő, erősnek kellett lenni, nem lehetett félni, panaszkodni, rosszat mondani..., de most van ideje a sírásnak.)

A sírhelyhez való menetel mindig nagy sírással és hangos zenével, énekléssel történik, ellentétben az elmúlt napok csendjével. Cigányzenészek az elmenő kedvenc nótáit húzzák, a lehető legszívhez szólóbban.

Itt van a ravatalozóban az utolsó búcsúra való lehetőség, amit senki nem szokott kihagyni, mert vagy áldással útra bocsájtják, vagy elintézik ügyeiket az elmenővel. Utolsó lehetőség, hogy ott hagyják az ajándékokat, amivel útra engedik a szeretett hozzátartozót. Ilyen például a töltött cigi, pénzérme, a legszemélyesebb tárgyak, de takaró, bot, párna, gyógyszer, és minden, ami az élete elvehetetlen része volt, amíg a közösség tagja volt. Ezek majd segítségére lesznek a túlvilági lét során.

[194] Égetés: hamvasztás

Ez alkalommal kiskorú és nagykorú egyaránt az elmenőhöz járulhat (megszűnik a határ, s felülíródik a tisztátalanság, marime, mert az elbúcsúzás rítusa most megengedi a halottal való közösséget, sőt az érintést is) aki nyitott koporsóban, a legszebb pompájában, a legjobb és legkedvesebb ruhájában nyugszik. Ez alkalommal meg is érinthetik a halottat. Néha ráborulnak, kezet csókolnak, arcon csókolják, hajukat simítják, gyűrűt húznak az ujjára...

A temetést követően még hosszú ideig búcsúzkodnak az elmenőtől, aki már a föld alatt van és elborítják a virágkoszorúk, amik az elmenő kedvenc virágai és színei, a szövegek a szalagokon, a családok utolsó üzenetei és aláírásai. Fontos része ez a búcsúnak.

Nem ritkán a legközelebb hozzátartozók lefekszenek a sírhelyhez, vagy ráborulnak arra. Órákat töltenek ott, fizikailag is legközelebb kerülve az elmenőhöz.

Aki elment annak nevét igyekeznek többet nem kimondani. Nem idézhetik meg őt. Az elengedés hosszú rítusa arról szól, hogy el kell engedni a szeretettet oda, ahová az élők nem mehetnek vele, csak később találkoznak majd vele.

Aki elment arról csak jót szabad mondani. A hosszú rítus arra is lehetőséget adott, hogy a „vitás ügyeket" elrendezzék az elmenővel és így békét hagyjanak magukban és az elmenőben egyaránt. Ha nem így történik a „visszajárás" terhe nyomhatja a család vállát; ez szellemjárást, rossz erőket vonz a család életébe.

A sírok ápolása eztán is fontos szerepet kap. Amikor a családtagok kimennek a sírhoz, éppen, mintha élne, aki ott fekszik, kiviszik neki a kedvenc italát, cigit gyújtanak neki (is), zenét hangosítanak neki, beszélnek vele, hozzá, és sírnak neki. Életben tartják az emlékét azzal, hogy megosztják vele a sírnál azt, ami és azokat, akik életében fontosak voltak számára. Jellemző, hogy az elmenőt követő első születendő gyermek, megkapja a nevét (második, harmadik névként), hogy emléke ne menjen feledésbe.

BAKÓ BOGLÁRKA: „RAJTAM LÁTSZIK, HOGY CIGÁNY VAGYOK"- EGY KÁRPÁTI CIGÁNY KÖZÖSSÉG ALKALMAZKODÁSI GYAKORLATA

A magyarországi romák/cigányok a magyar társadalom legerősebben stigmatizált és sztereotipizált csoportjai, ellenük irányul a legtöbb előítélet. A többségi társadalom „hallani sem akar a cigány másságról, vagy a közösség érdekében igyekszik megszabadulni attól" – írja Patrick Williams francia romológus (Williams 2004:427). A romák/cigányok csoportként és egyénként a kirekesztés és az elutasítás számtalan formájával szembesülnek, a fizikai vagy kulturális elutasítással, a kirekesztő vagy beolvasztó elutasítással, a „dekulturáló elutasítással" (Formoso 2000:71). Megítélésüket és a többségi társadalom hozzájuk való viszonyát negatív érzelmek rendszere értelmezi, melyek hátterében gyakran különböző értékek összeütközésének sorozata, tudatlanság és előítéletek állnak. A magyarországi roma, cigány közösségek a társadalom peremén élnek kirekesztve. „Ahhoz – írja Jean-Pierre Liégeois –, hogy a kirekesztéspolitika eredményes legyen, olyan képre van szükség, amely megbélyegez. S ez a kép nem sokat várat magára: abban a pillanatban, amikor a cigányok megjelennek, már kész is." (Liégeois, 2001:3)

A roma/cigány csoportok igyekeznek megőrizni önállóságukat, annak ellenére, hogy a függetlenségük fenntartásához szükséges javak megszerzése függ a többségi társadalomtól. Észrevétlenek próbálnak maradni a nem cigány világban, remélve, így nem indítja meg jelenlétük azt a reakció folyamatot, mely egy roma/cigány megjelenésekor általában aktivizálódik. Stratégiákat, gyakorlatokat alakítanak ki arra, hogy az előítéleteket „kezelni tudják". Gyakorlataik palettája változatos és egyedi, az adott társadalmi helyzetben alakítják, változtatják és alkalmazzák azt.

A roma/cigány közösségek gyakran olyan létfenntartási tevékenységet próbálnak kialakítani, amelyben nincs jelen a roma/cigány etnikai identitásuk. Patrick Williams ezt az „integráció színlelésének" (Williams 2000:203) nevezi. Alkalmazkodnak egy olyan társadalomhoz, mely

ellenségesen fordul feléjük, elrejtik vagy használják roma/cigány identitásukat a sikeres stratégiákhoz.

A tanulmányom kérdése, hogy milyen módon kezelik egy Pest megyei kárpáti cigány közösség tagjai munkahelyeiken az őket ért előítéleteket? Milyen stratégiákat alakítanak ki, hogy ezeket a mindennapi traumákat fel tudják oldani életükben? [195]

Dolgozatomban a kárpáti cigány közösség tagjaira a „cigány" nevet használom. Egyrészt mivel ők magukat így nevezik, megkülönböztetve ezáltal csoportjukat a lovári nyelvet beszélő romáktól. Másrészt pedig azért, mert úgy gondolom, hogy maga a cigány szó átfogó kifejezés arra a „teljes társadalmi tényre", amelyet a roma/cigány munkavállalók jelenléte létrehoz a társadalmunkban. Ahogy Patrick Williams megfogalmazza, „abban, hogy „cigány", benne vannak ők, és benne vagyunk mi, az ő valóságuk, és azok az elképzelések, amit mi erről alkotunk, jelenlétük, és az a viselkedés, amit feléjük tanúsítunk, benne van a köztük és köztünk fennálló viszonyok egész története. „ (Williams 2000:269)

Mindennapi stratégiák

A következőkben négy kárpáti cigány nő munka-pályafutását vázolom fel. Mind a négy nővel életútinterjút készítettem, volt, amelyikükkel több ülésben vettem fel élettörténetüket. A négy ember négy generáció: a legidősebb nő, Arany, a hatvanas, Tyisli a negyvenes generáció tagja, Kali a harmincas és Thuli a húszas generációhoz tartozik.

Az élettörténetek közös elemei a munkatörténetek lettek. Minden beszélgetőtársam fiatalon kezdett el dolgozni, mindegyik több munkahelyen is dolgozott és mindegyiknél a munkahelyek voltak az első helyszínek, ahol találkoztak a többségi társadalom ismeretlen tagjaival, ahol szembesültek azok előítéleteivel és ahol szembenéztek saját cigányságukkal. A munkahelyi életük bemutatása során sok mindent értelmeztek, magyaráztak meg cigány beszélgető társaim:

[195] 2007 óta végzek kutatást a településen. Végül 2012-2015-ig munkámat az OTKA, PD101427 számú, „Két világ között" - romungro nők integrációs stratégiái 1960 és 2014 között című pályázata támogatta.

azt hogy mit jelent számukra a cigányságuk, hogy hogyan kezelték az ezt ért támadásokat, hogy milyen gyakorlatot alakítottak ki arra, hogy – aránylag – konfliktusmentesen tudjanak dolgozni a munkahelyükön. Végül pedig az életútinterjúk anyaga sok mindenben magyarázta a kárpáti cigány közösségnek a munka végzéséhez kapcsolódó ideáit és magyarázatot adott számomra arra, hogy miért tartották fontosnak hangsúlyozni azt, hogy: *„Itt mindenki dolgozik most is, meg dolgoznánk még mindig, ha volna mit."* (Arany)

Arany

Arany feketehajú, ráncokkal barázdált arcú, halk szavú, a hatvanas évei végén járó cigány nő. Egyik szemére vak. Ünnepi napokon csillogó ruhába öltözik, aranyszínű retiküljével és arany ékszereivel feltűnő jelenség az idősek között. Arany a Szabadság-hegyen lakik férjével, egy udvarban, de külön házban lányával, három unokájával, azok családjaival és dédunokáival. Nyugdíjas. 12 éves kora óta dolgozott mint betanított munkás egy környékbeli pamutfonó üzemben, majd a Hajógyárban.

Arany az öt körülvevő világban határozottan szétválasztja a „magyarokat" és a „cigányokat", azaz az „őket" és a „minket". Úgy véli, hogy a pénz a kulcsa sok mindennek. A pénz meghozza számára az elismertséget és biztonságot és a pénz az, ami az előítéletes nem cigányok szemében is becset ad számára. Pénzzel úgy érzi, úgy viszonyulnak hozzá, mint egy nem cigányhoz, legalább is olyan kiváltságos helyzetbe kerülhet, mint ők. Mindennapi gyakorlatának kulcsa a „magyarok szeretetének" a megszerzése és megtartása, akár anyagi eszközök – ajándékok, lefizetések – segítségével. Úgy gondolja, ez a sikeres munkahelyi viszony alapja:*„A magyarok szeretetét kell megszerezni, tudod? Akkor minden jó lesz. Úgy szerettek engem a hajógyárban! Nagyon szerettek engem! Idejártak ki hozzám a büfések, hozta a szaloncukrot a gyerekeknek, odarakta, négy-öt doboz szaloncukrot hoztak ki a gyerekeknek. (…) Engem szeretnek nagyon, nem mondhatom! Én nem mondhatom, én jóban vagyok mindenkivel. Engem még a kórházban is úgy szeretnek, most hogy a műtétem volt. Mikor ott voltam, jött az orvos, aki műtött engem, „na, mama, jöttem látogatni", mert adtam neki, mikor műtöttek. Volt pénzem és adtam! Az*

ember nem tudja, mikor visszakerülsz oda, s akkor úgy fogadnak! Ha hiszed, ha nem, most is utolsó ötezer forintom volt, mikor eljöttem a kórházból, mert nyugdíj előtt volt, de kimentem, nem mertem én a doktornőnek ötezer forintot adni, mert nem lehet a mai világban, mert elvárják a tízezer forintot, elmentem és vettem egy cserép virágot, hogy ne mondják azt, hogy engemet ingyen szolgálnak. Úgy foglalkoznak veled!"

Tsisli

Tsisli szarkalábas, fáradt arcú, de élénk szemű, hosszú, hullámos hajú, harsány és jó kedélyű, nagy dohányos, negyvenes nő. Magas, vékony alkat, aranyfülbevaló a fülében, Mária-medál a nyakában, hosszú szoknyában vagy farmernadrágban jár, vagányul öltözik.

Két éve Budapest egyik külkerületébe költözött albérletbe férjével és kisebbik lányával. Két gyermekes édesanya, három gyermekes nagymama. Úgy él Budapesten, hogy napra kész a romungro közösség belső ügyeiben. Élettörténetéből egy önállóan döntést hozó, energikus, független nő képe bontakozik ki. Fontos szerepe van ebben a munka lehetőséget mindig megtaláló, így az anyagiakat gyerekeinek biztosítani képes, érdekeiket megvédeni tudó, döntéshozó nő képének. Cigányságát folyamatosan, az őt emiatt sújtó előítéletek fényében fogalmazza újra és újra. 14 éves kora óta dolgozik, kezdetben egy Pamutfonó üzemben betanított munkásként. Tíz éve segédápolói tanfolyamot végzett, majd segédápolóként helyezkedett el egy szellemi fogyatékos gyerekek számára fenntartott intézetben.

Tyisli gyakorlata az „elrejtőzés". Hosszú hónapokig keresett munkát, míg végül derékig érő, dús, hullámos sötét színűre festett haját levágatta egy délután rövid bubifrizurára. Lázadás volt ez részéről, hiszen mindig hosszú volt a haja, ám munkakeresési sikertelensége, egyre szűkülő lehetőségei, pénztelensége, odavezette, hogy „valamit" gyökeresen meg akart változtatni életében. A végeredmény meglepő volt dús, rövid, hullámos haja fiatalította, füle mögé simítva középkorú, vagány, önálló nő benyomását keltette. Így ment el egy állásinterjúra, ahol idősek mellé kerestek ápolókat. Felvették, négyszemközt hangsúlyozva neki, hogy azért őt veszik fel, hogy ne az előtérben várakozó két cigány nő közül kelljen választaniuk egyet. Idős emberek

mellé kerestek ápolónőket, de romákat nem akartak felvenni. Tyisli nem mondta, hogy „cigány", ám később, a felkészítés alatt már hangsúlyozta identitását. Ez volt az első eset élettörténetében, ahol a munka és a cigánysága összekapcsolódott. Addig soha nem szembesült ilyen élesen azzal, hogy cigányként nem kapna munkát. Mérvadó volt számára, későbbi munkahelyein mindig hangsúlyozta cigányságát. Tyisli munkahelye néhány éve megszűnt, azóta folyamatosan munkát keres, de csak időszakos takarítói állásokban tud elhelyezkedni. Jelenleg munkanélküli.

„Igen, akkor azt mondták, hogy a cigányt nem veszik föl, mert nem kell, mert barna bőrű. Ott nem tudták, hogy cigány vagyok, nem mondtam meg, és volt a kolléganő, és ő szociális ápoló és gondozó volt és cigányozott. És akkor volt az, hogy „milyen sok cigánynak adtak érettségit" és a hátam mögött beszélte, hogy „minek nekik, úgyse dolgoznak", meg így, meg úgy, hogy „még a tévé is mondja, és mit kell velük foglalkozni?" És akkor mondtam neki: „Te mitől vagy különb?" S utána megmondtam neki, hogy az vagyok és voltak ilyen tréningek, hogy kellett a másikról írni, meg mindent, s valahogy ő ült mellém és akkor írta rólam, hogy egy családcentrikus, egy nagyon jó szívű, egy tiszta, egy ápolt, hogy csak jókat írt, érted? S akkor utána mondtam neki, mert vissza kellett adni a papírt, hogy mit írtál a másikról és akkor mondtam neki, hogy „tudod, hogy ezt most kiről írtad? Cigány vagyok." Mondom, „erre, mit lépsz?" „Hé, te nem vagy az!" Ez a nő gyűlölte a cigányokat! Ilyen bunkó volt első perctől, hogy ő hogy utálja a cigányokat, meg a cigányok nem szeretnek dolgozni, meg nem dolgoznak. És végül még ott dolgoztunk két évig, nekem végig volt kliensem, nekem végig volt és neki soha nem volt és mondtam neki, érdekes, „mikor fölrakták a képeinket, miért nem választottak téged? Te is szociális gondozó-ápoló vagy! Téged soha senki nem választott."

Kali

Harmincas évei közepén járó, kedves arcú, barna bőrű, fekete hajú, fekete szemű nő. Halkan beszél és szépen, választékosan fogalmaz. Két gyermekével és férjével a Szabadsághegyen lakik, egy udvarban nővérével, annak gyerekeivel és unokájával. Kali tizenhat éves kora óta dolgozik,

kezdetben segédápolóként egy kórházban. Segédápolói munkáját azért vesztette el, mert nem volt hajlandó a kórházban elhunyt betegeket lemosni és „felkészíteni". Közösségének halottakhoz való viszonya, a visszatérő lelkektől való félelme és a halottak általi szennyezettség miatt ezt a munkát nem csinálhatta meg, ezért – miután egyik főnöke erre kényszeríteni próbálta – felmondott. Ma takarítónő egy másik kórházban. Kali stratégiája – ahogy ő nevezi – „a nyelés". Konfliktusok esetén szó nélkül háttérbe vonul, érdekeit nem védi meg, munkaadóival, munkatársaival még akkor sem száll vitába, ha – úgy érzi – igaza egyértelmű. Úgy véli, mivel ő „bőrén viseli" a stigmáját és ez előítéleteket kelt a körülötte levő nem cigány munkatársaiban, ezt csak úgy tudja ellensúlyozni, ha semmilyen esetben nem kerül konfliktusba senkivel. Stratégiája sikeres, tavaly ő lett munkahelyén az „Év dolgozója".

„Mikor ide behívtak, ez a nő, aki ide felvett, tetőtől talpig végignézett. Te, engem még így nem néztek végig! Látványosan! De felvettek és most már jó. Ez nekem minden benyelést megér! Én vagyok a legalsó, a takarító az, mindig az viszi a balhét, ha valaki fölül ideges, az lent csapódik, mert te hova mész? Ez így van! Ezek emberszámba vettek és így bánnak velem! Azért nem érdekel ez engem, nem egy sima takarítóként bánnak velem! "

Thuli

Thuli apró, kerek termetű, szőke, rövidre nyírt hajú, fehér bőrű és világos barna szemű fiatal lány. Jó kedélyű, közvetlen. Szigorú életvezetési elvei vannak, eszerint ítéli meg a körülötte élőket. A Szabadság-hegy másik oldalán lakik szüleivel egy lakásban, ugyanannak a háznak a felsőszintjén, aminek földszintjén nővére lakik férjével és gyerekeivel. Thuli, bár már húszas éveinek végén jár, nem ment férjhez, mivel úgy érezte, hogy csak azért, hogy ne legyen „vénlány", nem fog bárkivel összeállni. Szeret otthon élni a szüleivel, kényelmes és nyugodt életnek tartja a sajátját, amit csak akkor cserélne másra, ha ezt tényleg fontosnak érezné. 14 éves kora óta dolgozik, kezdetben egy közeli város szerelőüzemében, később konyhásként, majd egy kórházban takarítónőként, nemrégiben pedig egy alapítvány házi-beteggondozásában. Ma egy másik budapesti kórházban dolgozik újra takarítónőként.

Thuli munkahely választásait jellemezte, hogy csak olyan helyre ment dolgozni, ahol már valamelyik rokona korábban ott dolgozott. Így egyrészt biztosított volt számára a „jó" munkahely, hiszen garancia volt erre az előtte ott dolgozó. Másrészt könnyebben kapott munkát, mivel általában rokonai ajánlására került oda be. Ez a fajta munkavállalás jellemző közösségére, a rokonok, barátok gyakran ajánlják egymást munkafelvételkor. Ennek oka elsősorban az, hogy tudják, hogy a többségi társadalom tagjai bizalmatlanok a cigányokkal. A munkaerő felvételnél dolgozó hivatalnokok könnyebben vesznek fel olyan cigány munkaerőt, akinek „tisztességéről" kezeskedik valaki. Ám Thuli esetében, akinek külseje nem árulkodik cigány származásáról, ez nem lenne feltétlenül szükséges, ennek ellenére ragaszkodik ehhez. Főleg azért, mert ez számára biztosítékot jelent a jó és elfogadó munkahelyre.

Talán első munkahelyét leszámítva, ahol fontos volt számára cigány nemzetiségű, falubeli főnöke, nem tartotta azt fontosnak, hogy cigányok között dolgozzon. Ennek okát ő azzal magyarázta, hogy szőke haja és fehér bőre miatt könnyen eltűnik a magyarok között. Mégis a munkahelyein gyakran került konfliktusba „cigányozó" munkatársaival, hiszen ezek hallatán mindig hangsúlyozta azt, hogy ő maga is cigány származású.

Thuli stratégiája a „kinyilatkoztatás", cigány származását minden munkahelyén (a munkafelvétel után) igyekszik hangsúlyozni, ezzel véve elejét a cigányellenes beszédeknek.

(Volt olyan magyar munkatársad, aki ellenséges volt?) Igen, de nem azért, mert, hogy cigány vagyok. Nem is tudta volna rólam, ha nem mondtam volna..., de mindig, hogy a „cigányok így", mindig beszélgettek és soha nem tudták, hogy én az vagyok. És akkor ilyenkor mondtam, hogy „azért lassan a testtel, mert mondom, azért én is itt vagyok, mondom, én cigány vagyok, és úgy látom, hogy nagyon jól kijövünk és lássátok, jövök dolgozni, minden nap itt vagyok időre, csinálom a dolgomat, egy szavatok nem lehet!" És akkor csak állnak és bámulnak, hogy lehetetlen és akkor egyszer jött apám be hozzám és hozott nekem üdítőt, mert ő a szomszédban dolgozik. És akkor én mondom neki, hogy én nem tudok boltba kimenni, hozzon nekem, és akkor így lássák, mert ő barna, tudod, és akkor el vannak ájulva, hogy „ez hogy lehet?" Mondom: „így!"

A kárpáti cigány nők munkavállalása

A kárpáti cigány közösség tagjai egészen a nyolcvanas-kilencvenes évekig fiatalon vállaltak munkát. Az idősebbek, mint Arany, már az általános iskola befejezése előtt is dolgoztak. Ez volt az oka annak, hogy Arany generációjából sokan soha nem fejezték be a nyolc osztályt[196]. A fiatalabbak, mint Thuli és Kali, tizennégy-tizenhat évesen álltak munkába.

Az első munkahelyüket mindig rokoni segítséggel szerezték meg. Elsősorban azért, mert a szülők vitték el gyermekeiket saját munkahelyükre: a kipróbált, jól bevált hely biztosíték volt arra, hogy a fiatal is biztonságban lesz. Betanított munkásként, a szocializmus évei alatt gond nélkül el lehetett helyezkedni, ám később akár végzettséggel sem volt könnyű munkát találni. A bőrükön hordott stigma hátrányt jelentett – ezt Tyisli esete mutatta meg. Hiszen ő volt az, aki akkor jutott ápolói munkához anélkül, hogy bárki kezeskedett volna érte, mikor hosszú haját levágatta és ezáltal megszűnt külsejében „cigány nő" lenni. Thuli viszont, aki külsejében nem hordozza az előítéletek cigány képét, ennek ellenére a kinyilatkoztatás- gyakorlatát használta, habár nem lett volna rá szüksége. Úgy vélte, hogy bár külső jegyei szerint el tudna tűnni, ám viselkedési mintái egyaránt utalnak arra, hogy cigány. Emiatt érezte úgy, hogy neki is szüksége van rokonai ajánlására ahhoz, hogy „jó cigányként" munkát kapjon. A kárpáti cigány munkavállalóknak gyakori törekvésük volt az is, hogy későbbi munkahelyeiket úgy választották ki, hogy valamelyik rokonuk beajánlotta őket oda. Ennek több oka is volt – mint már utaltam rá – egyrészt végzettség nélküli munkavállalóként nem volt könnyű elhelyezkedni, másrészt a

[196] A cigány közösségben először az1957/58. tanévben végezte el az általános iskola 8. osztályát egy cigánytanuló. 1961-ig az általános iskola 8. osztályát 2 tanuló végezte el, 1961-től az 1977/78. tanévig 23 tanuló végzett el nyolc osztályt. Egy Unesco felmérés alapján a Currier 1972/4-es száma ezt írja a helyi romungro cigányok iskolai végzetségéről: „A X-i általános iskolában 1942 és 1972 között 138 cigánytanuló iratkozott be. Közülük 5 végezte el az általános iskola 8. osztályát. Ez a végzési arány rosszabb, mint Csád vagy a Közép Afrikai Köztársaság alapfokú iskoláiban." (A idézet a PML, Községi Tanács Iratai, Külön kezelt Iratok, 1950-1990, cigánylakosság 1985-1988, 32. doboz, Jelentés a cigánygyerekek helyzetéről 1973-83 között című dokumentumban szerepel)

munkahely részéről elvárt volt a „kezesség” egy cigány személy esetében. Azaz, munkavállaló cigányként, ajánlás nélkül, nem volt könnyű bejutni egy munkahelyre.

A kárpáti cigány nők „jó munkahelye”

A közösségi rendszerrel működtetett munkavállalás egyik oka a többségi társadalom előítéleteiben keresendő. Olyan munkavállalót, aki „külsején hordja az cigányságának jegyeit”, nem (vagy ritkán) alkalmaznak a munkaadók, bármilyen végzettsége is legyen. Ezért a már ott dolgozók, akik „bizonyították” alkalmasságukat, vállalnak kezességet közösségük egy másik – hangsúlyozottan ugyannak a „jó normarendszernek” a mintáit hordozó – tagjáért.

A másik oka annak, hogy a kárpáti cigányok igyekeznek olyan munkahelyre menni, ahol előttük már ott dolgozott valamelyik ismerősük és „kipróbálta”, szintén a többségi társadalom előítéleteiben keresendő. Olyan helyen igyekeznek a kárpáti cigányok tagjai munkát vállalni, ahol tudják a korábban ott dolgozók tapasztalataiból, hogy „kezelhető” a cigányok munkavégzését sújtó előítélet. Így a munka végzése – ideális esetben – pusztán személyes beállítottságukon, tehetségükön és szorgalmukon múlik és nem a külsejükön. Tehát a kárpáti cigány közösségben a „jó munkahely”, ahol tisztességes a fizetés és elfogadó a munkaközösség. A jó munkahely anélkül értékeli a cigányok munkavégzését, hogy az általános előítéleteket alkalmaznák rájuk.

Emellett a romungro beszélők fontosnak tartották azt is, hogy a többségi társadalomhoz tartozó főnökök, munkatársak tiszteletben tartsák cigányságukat és mindazt, ami – úgy vélték – a saját kultúrájukat jellemzi. Fontos számukra, hogy munkahelyük anélkül vegye figyelembe cigányságukat, hogy közhelyes előítéletekkel sújtaná őket emiatt. Sokat emlegetett példáik között volt az a rossz munkaadó, aki olyan munkára kényszerítette őket, ami szemben állt kárpáti cigány hagyományaikkal. A cigány „szokások”, „életvitel”, „tradíciók” tiszteletben tartását elengedhetetlennek érezték ahhoz, hogy a munkahelyükön jól tudjanak dolgozni, mint ezt Kali története is mutatta. Ő azért hagyta ott állását, mivel közösségi tradícióit megsértő cselekedetre akarták kényszeríteni.

Végül pedig a „jó munkahely" volt az számukra, mely biztosította az emberi méltósággal végezhető munkát. A jó munkahelyen úgy dolgozhattak, mint a nem cigányok, úgy is értékelték munkájukat, mint a többségi társadalomhoz tartozó kollégáikét. A „jó munkahelyen" nem kellett többet teljesíteniük ahhoz, hogy – ugyanazért a bérért – elismert munkások legyenek. A szocializmus kora a kárpáti cigányok történeteiben ezért jelenik meg „aranykorként", amikor a cigányok is „állami" munkahellyel rendelkeztek, s ezáltal – úgy érezték – hasonló „jogok" illették meg őket, mint egy nem cigány munkásembert. A kommunista rendszer nosztalgiája ma is erősen érezhető, úgy tartják, azok az évek voltak a biztos megélhetés évei szemben a mai bizonytalansággal.

A kárpáti cigány nők alkalmazkodási gyakorlatai

A többségi társadalomhoz tartozó és a kárpáti cigány munkavállalókat elsősorban a munkavégzés kötötte össze, s így ennek témája mentén megsokasodtak az előítéletekről szóló történetek. Történetek sora szólt arról, hogy a többségi társadalom tagjai a cigányokat „lusta", „megbízhatatlan" munkavégzőknek tartották, mely előítéletekkel a romungroknak a legtöbb munkahelyen meg kellett küzdeniük. Mindenki kialakította a saját alkalmazkodási gyakorlatát, mely apró elemeiben különbözhetett, de egy fontos elemben megegyezett a különböző generációhoz tartozó beszélőknél. Aranytól Kaliig minden riportalany úgy érezte, hogy az előítéletek kezelésének legcélravezetőbb technikája, ha bebizonyítják munkavégzésükkel azt, hogy ők „más" cigányok, mint azok a „rossz cigányok", akikről az előítéletes történetek szólnak.

Sok történet utalt arra, hogy mindezt a többségi társadalomhoz tartozó munkatársak el is várták, sőt a bizonyítás után, díjazták is, mint Kali esetében. Ennek ellenére Kali nem tartotta természetesnek, hogy egy cigány munkavállalónak első munkanapjain bizonyítania kellene azt, hogy „annak ellenére, hogy cigány", alkalmas a munkakörre. Tisztában volt azzal, hogy mint minden munkavállalónak, neki is bizonyítania kell alkalmasságát, ám világossá vált számára az is, hogy amíg a bizonyítás egy többségi társadalomhoz tartozó személynél a tehetség, az

alkalmasság és a rátermettség rendszerében, nála a külső jegyeiben megjelenő nemzetiségének értelmezésében történik. A következőképpen fogalmazta ezt meg:

„Aztán visszamentem dolgozni, és másnap bejött a főnővér és azt mondta, hogy „holnaptól te az én osztályomon fogsz dolgozni!" Én sírtam, „megint új helyre menjek?!" Sírtam a férjemnek, „te, én itt egy cigányt nem láttam! Egyetlen egyet sem!" Azért most belépsz egy helyre, egy munkahelyre, ahol adott nyolcszáz ember és te ott nem látsz egyetlenegy cigányt sem, az már elárul magáról valamit, nem? Most azért emberek vagyunk, az már árulkodó jel! Ott tökéletesen példásan viselkedni, úgy hogy te ne hibázzál, az azért nem volt egyszerű! A férjem azt mondta, „lépjél ki!". De nem engedhettem meg magamnak! Többet kell ott csinálnom és ennek hangot is adtam, voltam olyan helyzetben, hogy hangot is adtam! (Mit mondtak a főnökeid?) Hogy ezzel ők mind tisztában vannak és ezért kaptam azt a kitüntetést, nem véletlenül. Hogy ezzel ők is megmutassák azt, hogy igenis látják és becsülik. Persze, hogy nincs rendjén, persze, hogy nincs rendjén ez így." (Kali)

A munka „haszna"

A munka végzése eszköz volt a kárpáti cigányok számára ahhoz, hogy a többségi társadalomban különösebb gondok nélkül élhessenek. Emellett viszont fontos szerepet töltött be a közösség belső világában is. A munkavégzés módja meghatározta azt, hogy a közösségben milyen presztízsű volt családjuk és, hogy a rokonságban milyen szerepet töltöttek be egyénként. Befolyásolta a nemek közti viszonyaikat is – ha nem is a munka végzése, hanem az ezzel megszerzett – pénz birtoklása.

A családfenntartó a kárpáti cigány közösségben, ideális esetben úgy biztosítja a család megélhetését, hogy a feleségének nem kell dolgoznia és gyerekeinek mindent meg tud venni. Annak ellenére, hogy a romungro közösségben már a hatvanas évektől kezdve nagy számban vállaltak a nők állami munkát, a férfitársadalomban erősen él az idea, hogy a nő az otthon melegét tartja fenn.

Tyisli női generációja már a második volt, akik rendszeresen dolgoztak és pénzt kerestek. Azok a romungro nők, akik különböző munkahelyeken dolgoztak, megvetéssel tekintettek az indok nélkül (azaz nem azért, mert kisgyerekük van) otthonülő asszonyokra; „ráni"-nak, „úriasszonynak" nevezték őket. Azt gondolták, hogy az „alkalmazkodó cigánynők", azaz azok, akik gond nélkül bele tudnak helyezkedni a modern, többségi társadalomba, munkát végeznek.

„Aztán fölnőtt egy generáció, aki tényleg elmagyarosodott, tényleg ad magára, odafigyel magára, dolgozik. Anyáméknál dolgoztak először a nők, a nagymamámék még nem dolgoztak. Ez nagyon érdekes volt akkor, a sógornőm most is ezt hordja magával, sose dolgozott. Sajnos, én mondom azt, hogy sajnos, mert a mai világban így nem lehet élni… ő neki viszont a nagymamája, ő nem dolgozott sosem, ő volt az utolsó, aki úgy halt meg, hogy nem dolgozott sosem egy napot sem. Nem kapott egy fityinget, sem nyugdíjat, mert nem dolgozott egy napot sem! De viszont volt olyan a mi családunkban, aki még öregebb volt, mint ő, de konyhán dolgozott abba az időbe. Ez nagyon nagy szó volt, hogy egy konyhára egy cigányasszony bejutott! És ő viszont, a sógornőm az, akinek ez egy olyan rang, hogy ők tudnak úgy élni, hogy neki nem kellett egy napot sem dolgoznia! Most hivatalosan, mert az, hogy otthon valóban megcsinálja a koszorúkat és nem csak a házimunkát, de tudod, az olyan, hogy ők hiába mondják, hogy dolgozik, ha nem akarom, nem csinálom, nekem senki ne magyarázza, nem olyan kötött, mint ez a mi munkánk. Ott ahol a férjed a főnököd?! (nevet) Tudod, hogy ő a „ráni", úriasszony, mert nem kellett neki egy napot sem dolgozni azért és különb márkás ruhákban jár és igaza van basszus! És itt néztem, hogy mi úgy nőttünk föl, hogy dolgoztunk és úgy lettünk megbecsülve a társadalom felé. Mi dolgoztunk és részesei akartunk lenni ennek az egész dolognak. Holott annak idején, meg most is, hogy, aki megteheti azt, hogy ne dolgozzon, az egy úri nő!" (Kali)

Annak ellenére, hogy Kali sógornője otthon koszorúkészítéssel foglalkozott, nem tartotta őt dolgozó nőnek. Hiszen a dolgozó cigány nők „igazi munkának" a többségi társadalom munkahelyein vállalt állást tekintették. Ennek oka az volt, hogy azt tartották, az a komoly munka, amit nem cigányok között kell végezniük. Hiszen akkor nemcsak a munkavégzésükkel szerzett pénz jelent meg, hanem az is, hogy olyan munkahelyet találjanak, ahol cigányként is aránylag konfliktusmentesen tudnak dolgozni. A munkavégzéshez az is hozzátartozott, hogy

tudniuk kellett alkalmazkodni a nem cigány munkatársaikhoz. Ez tapasztalattal szerzett tudás volt: maga is „munka". Csak úgy lehetett valaki cigányként sikeres a munkaerőpiacon, ha ezt meg tudta tanulni.

„Mi tudjuk, hogy mi az, hogy reggel neked munkába kell menni! Aki nem dolgozik, az lehet, hogy akkor megjelenik ő tényleg különb ruhákban, mint mi, és akkor még tényleg fönt is hordja az orrát, hogy a férje tartja el. Hol tudod te, hogy mi az, hogy nyolc-tíz napokat egybe dolgozz… és nyeljél! Ne keveset nyeljél, sokat nyeljél! Fogalmad sincs mi az! Úgy, mint mi! Pestre járunk, minden nemzetiséggel, mindenkivel beszélünk. Mindenfajta emberrel, a professzortól az utcaseprőig! Közbe úgy, hogy vitába szállni semmivel és senkivel." (Kali)

Azaz a sikeresen dolgozó cigány nő az alkalmazkodásban is profi. Mindezzel pénzt tud szerezni, amivel hozzájárul a család eltartásához. Ezáltal viszont bizonyos szempontból részévé válik a dolgozó férfiak világának, egyfajta egalitárius viszony alakul ki köztük. Hiszen, ha anyagilag függ a férjétől a nő, akkor mentálisan is függő viszonyba kerül vele, így gondolják.

(Ha viszont a férfi keres….?) De bizony, ő az úr a háznál. Figyelj! Most volt anyukám születésnapja és úgy jött belőle, mondta, mondta. És ott volt az unokatesóm, és mondta a férje, hogy már menjünk, de mondta az Adrienn, hogy még nem megyünk. Hát, ugye nálunk, köztünk már ilyesmi nincs! És rászólt anyukám, „Adrienn, menjél!" És mi meg rászóltunk, hogy „anyukám, hogy jön az, hogy kidobod?" S akkor nekem utána bevillant, hogy náluk az volt, hogy amit a férfi mond...! Ez egy fajta tisztelet. Szerintem, azért az a cigánycsalád, ahol bármennyit is dolgozik otthon a nő, az egy tisztelet, hogy a férfi szava dönt! (…) Nálunk mind a ketten dolgozunk. De őnáluk ez nem így működött. Ha ők elmentek szórakozni és a férfi, apukám csak ránézett anyukámra és tudta a nő, hogy mi van. Apukámnak olyan nézése volt, sose ütött meg, tényleg sosem, de csak rám nézett és tudtam, hogy most le kell ülni, vagy föl kell állni, szó szerint. (…) Anyukám ugye külön társaságban keveredett, ő a férfiak közé, ő a nők közé, de apukám csak odanézett és anyukám tudta, hogy menni kell." (Kali)

A nők anyagi függésére gyakran hozzák példaként az oláhcigány családokat, ahol, úgy vélik, azért a férfi szava a döntő, mert ő szerzi az anyagiakat a család fenntartásához. A dolgozó cigány nők viszont, azzal, hogy hasonló módón kiveszik a részüket a pénzkeresetből (azaz

munkahelyen dolgoznak, mint egy nem cigány nő), önmagukat bizonyos szempontból egyenrangúnak tekintik a mindennapokban a férfiakkal. A kárpáti cigány nők – akik az oláh cigánynők munkavégzését (mint a kereskedést, árusítást például) „cigány munkának" tekintik – önmaguk modernségét hangsúlyozzák, azzal indokolva ezt, hogy ők a többségi társadalom munkahelyein dolgoznak. Az ott végzett munka „fizetéssel" jár, rendszeres és összege meghatározott, ugyanúgy kapják, mint a nem cigányok.

„Hát mért, mert ő nekik tiszta más az egész életelvük, az oláh cigányoknál egy nőnek az a dolga hogy gyerekeket szüljön, meg otthon mosni-főzni, pénzt keresni, mindent a nő csinál ott. Azért is ez van, hogy a nőket látod árulni, nem a férfiakat, meg mindent a nők csinálnak. Nálunk is dolgoznak a nők... nem úgy, ahogy náluk. (Ki dolgozik?) Hát például te, Pici, Gizi... hát mert mi nem így akarunk élni, hogy minket valaki eltartson, érted? Nem is az, hogy eltartson, hanem hogy ... akkor te magadnak vagy az ura, nem? Ha dolgozol." (Tyisli)

Tehát, úgy vélik, a munkahelyen vállalt munka teszi mássá a kárpáti cigánynők munkavégzésével szerzett fizetését, mint az oláh cigánynők – „hagyományos" kereskedésből megkapott – pénzét. A „fizetés" nem egyszerűen pénz, amit ügyességgel lehet megkapni, hanem „sok nyeléssel" járó haszonszerzés, amihez el kell sajátítani az alkalmazkodás gyakorlatát.

Ezt tartja tiszteletben a hasonló tapasztalatokkal bíró férfitársadalom is, és ezért eredményezheti ez a nők számára a döntéshozás vagy a függetlenség kiváltságát. Láthattuk ezt Thuli esetében is, aki „nem akart férjhez menni" és ezt a döntését úgy alapozta meg, hogy fizetésével hozzájárult szülei családi kasszájához. Ezzel kikerült a férjezett és gyereket vállaló asszonyok köreiből (amiben kortársai már elvegyültek). Ennek ellenére megbecsültsége nem csökkent rokonai szemében, hiszen amúgy dolgozott.

Azt tapasztaltam, hogy a munkahelyen, fizetésért végzett munka egy „tisztességes" kárpáti cigány nő ismérve lett ebben a közösségben, ahogy ezt Thuli is kihangsúlyozta. Az otthonülést csak a gyerekvállalás indokolhatta, de azt is csak addig, amíg a kicsiket óvodába nem adták. Tehát a falubeli kárpáti cigány gondolkodás szerint egy tisztességes cigány nő *„világéletében dolgozott, amikor a gyerek megszületett, aki már most nagy, jár óvodába, most visszament dolgozni, szépen férjhez ment."* (Thuli)

Összefoglalóan elmondható, hogy a munkavégzés a falubeli cigány közösség férfi és női identitásának egyaránt az alapja. A munkavégzés sok szállal kapcsolódik a közösség belső világához, hiszen ez a nemi identitások alapját adja, felülírja a nemek közti hierarchikus viszonyt, és a női világ számára a függetlenség lehetőségét biztosítja.

A kárpáti cigányok érzékelték a munkahelyi viszonyrendszer előítéletes működését, ennek ellenére nem vonták kétségbe magát a rendszert, csupán stratégiát dolgoztak ki a lehetséges utakra. Világukat hasonlóan a többségi társadalom sztereotípia világához „jó" és „rossz" cigányokra osztották, ezzel belehelyezkedtek az előítéletek rendszerébe. Önmagukat látványosan elhatárolták a sztereotípiák „rossz cigányától", többletmunkavégzésükkel bebizonyítva, hogy „ilyen cigányok is vannak". Bár utólagos interpretációikban igazságtalannak és megbélyegzőnek tartották a munkaadók hozzáállását a cigány munkavállalókhoz, ám azért, hogy a munkát megkapják vagy megtarthassák, ennek ott ritkán adtak hangot.

A kárpáti cigány nők kialakították azt az alkalmazkodási gyakorlatot, amivel többé-kevésbé sikeresen boldogultak a nem cigány munka világában. Gyakorlataik sokszínűek és változatosak voltak, alkalmazkodtak az elvárásokhoz és a követelményekhez. Ennek ellenére a Pest megyei romungro közösség gyakorlata nem csak a cigány csoportról árult el sok mindent, hanem tükröt tartott a magyarországi többségi társadalom elé is. Olyan társadalom képét mutatta meg, melynek bizonyos csoportjai, tagjai csak úgy tudtak benne elhelyezkedni, ha különböző „stratégiát" alakítottak ki erre.

A roma/cigány közösségek Európa legstigmatizáltabb nemzetiségi csoportjai között vannak. A velük szembeni előítéletek általánosak, ugyanazokat a területeket érintik, elfogadásuk a nem cigány világ részéről és beilleszkedésük a többségi társadalomba problémák sorozatával jár szerte a világban. A különböző roma/cigány közösségek változatos gyakorlatokkal és stratégiákkal próbálnak megélni az adott többségi társadalomban, esetleg „mellette" vagy „körülötte". A többségi társadalom pedig különböző stratégiákkal és gyakorlatokkal próbálja csoportjaikat elhelyezni környezetében vagy amellett.

A romák számára a többségi társadalom világa egyszerre vonzó és taszító. Vonzó elképzelt lehetőségeiben: a jobb élet reménye, a jó kocsi, a szép lakás, a biztonságos jólét vágyában.

Taszító a megtapasztalt kizárásában: a stigmatizációban, a megalázásban, az állandó bizonyítás kényszerítésében. Ám a többségi társadalom számára is ugyanezt a kettőséget jelenti a cigányok világa. Taszító „szennyezettségében" és „veszélyességében", félelmet és gyanakvást kelt a nem cigányokban a cigányok „látható világa". Ám ez a világ vonzó is egyszerre a nem cigány világ számára, hiszen a „paradicsomi szabadság"[197] lehetőségét, a közösségük irigylendő összetartását és védelmét, a kötöttségektől mentes, független életet jelenti számukra. A cigány közösségek léte „állandó fenyegetés" a többségi társadalomra, pusztán csak ott létük alapján. A többségi társadalom nyomása állandó a cigány közösségeken, elvárások és megfelelések, kizárások és kilépések hoznak létre olyan helyzeteket, melyekben folyamatos az interakció.

Irodalom

Formoso, Bernard 2000. Cigányok és letelepültek. In. Prónai Csaba (szerk.) Cigányok Európában 1. Nyugat Európa. Budapest : Új Mandátum Könyvkiadó, 29-180.

Liégeois, Jean-Pierre 2009 Romák Európában. Pont Kiadó, Budapest

Williams, Patrick 2000. „A helyszínen és a korban". In: Prónai Csaba (szerk.): Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa. Budapest: Új Mandátum, 263-274.

Williams, Patrick 2000. A párizsi kelderások láthatatlansága: a Párizs elővárosaiban élő romák gazdasági tevékenységeinek és letelepedési formáinak néhány aspektusa. In: Prónai Csaba (szerk.): Cigányok Európában 1. Nyugat Európa. Budapest: Új Mandátum, 183–205.

Williams, Patrick 2004. Cigány házasság. Budapest: L'Harmattan, ÚMK, MTA ENKI

[197] Ennek jó példái a roma csoportokba bekerülő gádzsókról szóló játékfilmek. Ld. erről Pócsik2003)

HÁBERMAN ZOLTÁN: AZ ANTI-DISZKRIMINÁCIÓS GYAKORLAT ÉS A HOLOKAUSZT OKTATÁSA SZOCIÁLIS MUNKÁSOKNAK

Mivel a szociális munka mára egy jórészt emberi jogi szakma lett, a szakmai elvek elsajátítására egy erős érzelmeket is kiváltó téma, a holokauszttal való foglalkozás hatékony módszer lehet. A szociális munka alapelvei közé tartozik a diszkrimináció és a kirekesztés minden formája elleni fellépés. Ezeket a fenti elveket hogyan tudjuk átadni a hallgatóknak, hogyan lehet képezni olyan szakembereket, akik hivatásukat ezen elvek megvalósítása mentén fogják végezni? A holokauszt-túlélőkkel készített interjúzás és azok reflektív megbeszélése érzelmileg és intellektuálisan megmozgatja, involválja a hallgatókat. Ezt mutatja a holokauszt oktatásának több éves tapasztalata. A diákok személyes történeteken keresztül értik meg a kirekesztés, diszkrimináció mechanizmusait. A konkrét történetekből levonható általános konklúziók a mindenkori kirekesztés, a mindenkori embertelen diszkrimináció folyamatának megértését segíthetik, emellett feltárhatják azokat a lappangó folyamatokat, amelyek akár genocídiumhoz vagy személyes tragédiákhoz is elvezethetnek. Holokauszt és tanulságainak oktatása lehetővé teszi a diszkrimináció folyamatának megértését, mert a szociális munkás ma valószínűleg akkor lép be egy ilyen folyamatba, amikor egy adott közösségben még a kirekesztés első fázisai működnek, de tudniuk kell, hogy ez a folyamat hova vezethet, ezért már a legelején kell tenniük a kirekesztési folyamatok megállítása érdekében. Melyek a hallgatók reakciói, tipikus kérdésfelvetései, dilemmái? Mik a leggyakrabban megfogalmazódó sztereotípiák és aggasztó konzekvenciáik?

Először a szociális munka anti-diszkriminációs modelljét mutatom be. A szociális munka anti-diszkriminációs irányzatán keresztül közelítek a szociális munka megértéséhez. Majd rátérek az erre reflektáló oktatási módszerre, és a holokauszt oktatásának fontosságára az anti-diszkriminációs szociális munkában. Az áldozatok hibáztatása (blaming the victim) az egyik

legelterjedtebb társadalmi bűnbakképzési mechanizmus. Tanulmányom végén egy ilyen – a Holokausztban meggyilkolt zsidókkal kapcsolatos gyakori, de hamis – sztereotip vélekedést elemzek.

Minden bonyolultabb társadalmi jelenségnek van társadalometikai, erkölcsi vonatkozása. Gondoljunk arra, hogy mi emberek csak társadalmi, közösségi létben tudunk emberek lenni. A mindenkori societas működésének és létezésének alapja például a kultúra, a nyelv, az értékek, a normák, melyek természetesen szorosan összefüggnek a jó és a rossz, az elítélendő, a szégyenletes, a hősies vagy a társadalmilag megbecsülendő kategóriáival.

A Holokausztra való emlékezés és identitás-képző szerepe csak az etikai tanulság, a társadalometikai mondanivaló narratívája által lehet fontos, az emberiség és a túlélők számára is jelentős. Az emlékezés, ami mindig identitásképző, a társadalometikával, erkölccsel együtt értelmezhető. Saját életünk történetei is, a történeteinkre való emlékezések akkor válnak értékessé, amennyiben a narratíva-alkotás egyben épülés is: morális többlettel gazdagítja életünket.

Anti-diszkriminációs szociális munka

Az anti-diszkriminációs gyakorlat megvalósításának célja, hogy megszűntesse az elnyomást a szociális munkában, a köznapi és intézményi szinten egyaránt, a kliensek kezébe adva a saját életük feletti irányítást a forrásokhoz való hozzáférés, az oktatás, a politikai és öntudatosság, döntéshozás területein. A diszkrimináció történhet sok féleképpen, de a leggyakrabban az etnikum, a gender, a kor, a fogyatékosság, a társadalmi osztály, a kinézet és a pszichiátriai betegség mentén mutatkozik meg. A társadalom másságító (othering) mechanizmusai a fent említett csoportosítások szerint negatív különbségtételek kialakításával rekesztik ki, diszkriminálják, majd depriválják ezeket a csoportokat. Az elnyomás és diszkrimináció tükrözi a társadalmi különbségeket a társadalmi osztály, etnikai csoport, társadalmi nem, életkor, fogyatékosság, nemi identitás stb. szempontjából, amelyek kijelölik a társadalomban elfoglalt helyünket; összességében a hatalom és egyenlőtlenség dimenziói mentén. Ezek egymással

kölcsönhatásban, gyakran többszörös elnyomást eredményezve jelentkeznek, így az anti-diszkriminációs gyakorlatban érdemes integrált megközelítést alkalmazni. A szociális munkások nagyon fontos „közvetítő" szerepet játszanak az állam és polgárai közötti kapcsolatban. E szerep befolyással és hatalommal jár, melyben egyszerre van jelen a gondoskodás és megerősítés, de az irányítás és elnyomás lehetősége is, utóbbi történjen akár szándékosan vagy akaratlanul. A rasszizmusnak a kultúrába és társadalomba való beágyazódása és a média, politikai propaganda és szocializációs folyamatok általi fenntartottsága olyan erős, hogy csak nagyon tudatosan lehet felszámolni a mindennapi életünkben és munkagyakorlatunkban. Minél távolabb vagyunk azonban a személyes szinttől, annál nehezebb változásokat elérni, ezért fontos, hogy együttesen is szembeszálljunk a diszkriminációs kultúrával és ideológiával.

A diszkrimináció gyakran olyan finom, bújtatott formában van jelen, hogy csak akkor vesszük észre, ha felhívják rá a figyelmünket. Ezért kívánatos, hogy a szociális munkások számára elérhetőek legyenek a folyamatos szakmai fejlődést biztosító tudatosságot fokozó tréningek, illetve ilyen modulok a képzés részeként megjelenjenek a szociális munkásokat képző felsőoktatásban.

A rasszizmus különböző szinteken jelentkezik. Személyes szinten az előítéleteken keresztül, ami fontos része a rasszizmus kialakulásának. Sok ember vall rasszista nézeteket, vagy akár rasszista csoport tagja, de az is gyakran előfordul, hogy nem is vagyunk az előítéleteink tudatában, és csak akkor vesszük észre, amikor szembesítenek vele. Ezen túlmenően maga a szociális munka gyakorlata is lehet rasszista, még ha akaratlanul történik is. Ez nem azt jelenti, hogy a szociális munkások rasszisták, akik szándékosan ártanak az etnikai csoportba tartozó klienseknek. Az első lépés, amit a rasszizmussal szemben tehetünk, hogy felismerjük a viselkedésünket és attitűdjeinket befolyásoló strukturális és kulturális hatásokat és megszüntetjük valamennyi rasszizmusra való hajlamunkat, ami szociális munkásként jelen lehet a saját gyakorlatunkban (pl. a sztereotípiákra való építés).

A szociális munkát az etnikai kisebbségekbe tartozó kliensekkel kulturális *különbségekre,* ne pedig azok *hiányára* alapozzuk. Mindent meg kell tenni, hogy a feltérképezés és beavatkozás ne a negatív sztereotípiáktól függjön, amik megerősítik a rasszizmust. Az a gyakori tendencia, hogy

az etnikai kisebbségekbe tartozó egyéneket, családokat, sőt egész közösségeket alacsonyabb rendűnek és deviánsként tüntetnek fel a társadalomban, nagyon veszélyes és kerülendő – példának okáért annak a feltételezése, hogy a cigányság körében nagyobb arányú a bűnözés. A rasszizmussal való szembeszállás nem csak azt jelenti, hogy a saját gyakorlatunkat megtisztítjuk a hátrányos megkülönböztetés elemeitől. Ide tartozik a másoktól elhangzó rasszista megjegyzések, attitűdök és tettek megkérdőjelezése is. Fontos, hogy találjunk hozzánk hasonló, nem rasszista módon gondolkodó munkatársakat, mivel így nagyobb esélyünk van a szociális ellátórendszerben jelen lévő rasszista struktúrákkal és intézményi gyakorlatokkal való megbirkózásra. Az antirasszista gyakorlat kialakítása nem csak a szociális munkások, hanem a munkahelyi vezetők és oktatók felelőssége is. A vezetők feladata, hogy napirendre tűzzék a rasszista ellenes szociális munka gyakorlatának kialakítását és ennek megvalósításában támogassák a munkatársakat. A szociális munka tárgyat oktatók fontos szerepet játszanak abban, hogy „kontextust adjanak a változáshoz" azzal, hogy segítenek a diákoknak megérteni a rasszista elnyomás természetét, és stratégiát alakítanak ki a leküzdésére. Az antirasszista gyakorlat akkor fog működni igazán, ha az antirasszizmussal kapcsolatos szempontok áthatják a törvényeket, gyakorlatot, vezetést és oktatást, ahelyett, hogy csak adalékként foglalkoznak vele. Munkánkban az antirasszizmusnak nem csak egy választható „extrának", hanem alapvető szempontnak kellene lennie, kapcsolódva a társadalmi nem és gazdasági státusz kérdéseihez.

Az antirasszista gyakorlat során is nagyon fontos az empowerment (képessé tétel), ami megerősíti a klienst és hagyja, hogy ő gyakorolja az irányítást a saját élete felett, ellentétben a függőség kialakításával és a kliens alárendelésével az ellátórendszer hatalmának.

Az anti-diszkriminációs szociális munka oktatásának koncepciója.

Magyarországon a rendszerváltás után a munkanélküliségi ráta drasztikusan megnövekedett. A városok és a régiók gazdasági szerkezete átalakult, a nagy állami cégek túlsúlya véget ért. A szociális munkás enyhítést kíván adni az általános és a régiókban észlelt társadalmi problémákra. Ezek részben a roma népesség etnicizálódott szociális problémái, de

továbbgyűrűznek az oktatás, a foglalkoztatás univerzális és specifikusabb pl. szegregeció-integráció kérdéséig, valamint egyéb pszicho-szociális, egészségügyi, jogi és egyéb diszkriminációs dilemmákig.

Az anti-diszkriminációs szociális munka[198] nagyrészt nem jogi kérdésekkel foglalkozik, ahogy azt tévesen értelmezik, hanem a deprivációra, a szociális problémákra kíván megvalósítható, gyakorlatias, adekvát válaszokat nyújtani. A szociális igazságosság melletti elkötelezettség a jellemzője, nem politikai vagy tudományos irányzatok követése. Így a szociális munka klasszikusan tárgyalt kérdésköreiként szereplő életciklusokat (pl.: gyermekvédelem, serdülőkori problémák, időskor, stb.) és probléma-csoportokat (pl.: hajléktalanság, munkanélküliség, fogyatékosság, alkoholizmus, drogfüggőség stb.) vizsgálja a társadalmi részvétel, a kirekesztés, a rasszizmus, a szexizmus, az ageizmus, a disablism, a másság, az intézményi elnyomás, a diverzitás szempontrendszerével. Részletesebben nem térek ki az anti-oppressive, az elnyomás ellenes és radikális szociális munka, valamint az anti-diszkriminációs szociális munka közti különbségtételre, ez sokszor csupán szemantikai probléma.

Véleményem szerint az anti-diszkriminációs szociális munka gyakorlata jól értelmezhető, hasznosítható tudást nyújt. Az anti-diszkriminációs szociális munka oktatásánál a szociológiai tantárgyakban nagy hangsúly kerül – a klasszikus szociológiai törzsanyag mellett – a kiemelt demográfiai csoportok (nők, idősek, fiatalok és gyermekek), a faj, nemzet, etnikai csoportok, kisebbségek, előítélet, vallás, kultúra, értékek, normák, demokrácia, emberi jogok vonatkozásában a szociális munkások számára releváns tudás átadására. A pszichológiai, szociálpszichológia tárgyaknál pedig az előítéletek, a kirekesztés, bűnbakképzés, tekintélyelvű személyiség, sztereotípiák stb. elméleti és a gyakorlatban is hasznosítható fogalmainak átadására törekszenek. Az anti-diszkriminációs szemléletben a pszichológiai szempontból vizsgált individuum mindig egy szociális kontextusban értelmezhető, a klasszikus humán ökorendszer szerint, de a környezetében vizsgált személy problémáinak megértéséhez

[198] Thomson, Neil (2006): Anti-discrimination Practice. Fourth edition. British Association of Social Workers (BASW) edition series.
Mullaly, R: (1993): Structural Social Work: Ideology, Theory and Practice, Toronto, McCelland and Stewart.
Langan, M. and Day, L. (eds.): (1989): Women, Oppression and Social Work: Issues in Anti-discriminatory Practice, London, Routledge.
Fook, J. (2002) social Work: Critical Theory and Practice, London, Sage.

szükséges a kirekesztettség, peremhelyzetének okainak értelmezése is. A képzés egyik legfontosabb alappillére az a szándék, hogy a megtanított elméletek és a hallgatók gyakorlati képzése, a tudás és a készségek elsajátítása legyen összehangolt, egymást erősítő folyamat. Folyamatosan konzultálásra van szükség a helyi szociális intézményekkel a kliensek problémáiról, a különböző szükségletekről. A hallgatók a gyakorlatkísérő, terepfeldolgozó szemináriumokon a gyakorlatban tapasztalt problémákat szintézisbe hozzák a megtanult elméletekkel. Az anti-diszkrimináció szempontú szociális munkás képzésben felerősödnek azok a szemléletbeli szempontok, probléma megoldási stratégiák, melyekben a hallgatók a megtanult ismereteket a gyakorlatban tapasztalják, megértik a kliensek sorsára jellemző társadalmi kirekesztettség különböző formáit. Fontos például, hogy olyan, Magyarországon még kevésbé elterjedt, szociális problémákról is kapjanak elméleti felkészítést a hallgatók, mint a gender, a nők hátrányos megkülönböztetése a társadalom különböző színterein, a munkaerőpiactól a családig, valamint, ismerjék meg a biológiai determinizmus és a társadalmilag konstruált nem distinktív fogalmait. Majd ezeket megtapasztalva a gyakorlati képzésben legyen módjuk megbeszélni az órákon és a tereptanáraikkal is. Cél, hogy állandó találkozókon, konferenciákon, kerekasztal beszélgetéseken vegyenek részt egyrészről a tereptanárok, intézményvezetők, gyakorlati szociális munkások, másrészről az oktatók, harmadrészről pedig a hallgatók. Ezzel is elősegítve a folyamatos reagálást a társadalmi problémákra a szociális szakma leendő és gyakorló képviselőivel és az oktatókkal. Ezeken a megbeszéléseken fontos lehet beszélni például a társadalomban a diszkrimináció eszközeként használt nyelvezetről, az intézményi és tágabban értelmezett kultúrában használt szavakról, kifejezésekről. Itt egyrészről a politikailag korrekt, nem diszkrimináló szóhasználatról, van szó, de nem szabad leegyszerűsíteni, egy szimpla szabad–nem szabad szójegyzékké silányítani azt. A mélyebb társadalmi folyamatok, dinamikák, viselkedés történeti megközelítéseiben kell értelmezni a diszkrimináló nyelvet (például a „cigánybűnözés" kifejezés aktuális problematikáit feltárni).

A szociális munka oktatásában kifejezésre kell juttatni a hallgatók számára a diverzitás pozitív szemléletét. Tehát, hogy a másság, a különbségek megléte a társadalomban értékes, a sokszínűség gazdagítja mindannyiunk szemléletét. Az a tény, hogy a társadalomban különböző

etnikai, vallási, és egyéb identitású csoportok, emberek léteznek kívánatos, érdekes, értékes az egész társadalom szempontjából. Az olvasztótégely elavult ideológiáját mára a multikulturális szemlélet vette át. Az anti-diszkriminációs szociális munka azonban tágabban értelmezhető, mint a diverzitás és a multikulturalizmus. A diszkrimináció nemcsak a törvények és a jog, vagy a más etnikum, kisebbség szempontjából értelmezhető. A szociális munkások általában minden olyan egyént és csoportot segítenek, akik akár részben is, de nem vehetnek részt a társadalom életében, főleg annak közoktatási intézményeiben, munkaerőpiacában, akadályoztatva van a lakhatásuk vagy akár családi életük. Reményeink szerint a képzésben a leendő szociális munkások, már a képzésük során, olyan szakembernek identifikálják magukat, akik mediálnak, közvetítenek a társadalmi intézmények, struktúrák és kirekesztettek között, képviselve a kiszorítottakat. Több nagy téma köré csoportosíthatjuk a kirekesztés különböző fajtáit.

Különböző területeken, okokból marginalizálódhatnak egyének és csoportok a társadalomban. Ezek főleg a **gender**, a társadalmi nem, az **etnikum**, a **kor**, a szexuális identitás, a **fogyatékosság** és a szegénység maga vagy a társadalmi **osztály**, réteg, valamint ezek kombinációja, halmozottsága, multi-dimenzionáltsága. A kor és a gender együttes diszkriminációjára példa a fiatal gyermektelen nők munkaerő-piaci és egyéb diszkriminációja. Fontos, hogy a szociális munkás képzés során ezek a témák központi helyet kapjanak az elméleti képzés tantárgy-tematikáiban. Valamint a gyakorlat folyamán is feldolgozásra kerüljenek az anti-diszkriminációs területek kérdései. A szegénység, a depriváció, az alsó **társadalmi osztály**hoz való tartozás több kurzusban tárgyalásra kerül, például még a szociológiai történeti megközelítésben (Marx, Weber, Giddens) is élővé, érthetővé válhat a hallgatók számára a kirekesztés formái. A szegénység körkörösen, generációkon keresztül is visszatérő folyamata a diszkrimináció jellegzetes formáit mutatja. A deprivációban nevelkedett gyerekek nagyobb eséllyel tanulnak rosszul, esnek ki a közoktatásból, alakulnak ki pszicho-szociális problémáik, krónikus betegségeik, valószínűsíthetően nem fognak kapni megfelelő egészségügyi ellátást, munkanélküliség lesz jellemző rájuk, vagy teljesen kikerülnek a nyílt munkaerőpiacról, apátiában szenvedő segélyezettek lesznek, elutasított emberek a társadalomban.

A képzés során a hallgatok a szociális problémák és társadalmi igazságosság kontextusában humánus koncepciót kapnak az etnikai kérdésekről is. A faj vagy rassz fogalmát politikailag inkorrektnek tartjuk, hallgatóknak elméleti felkészítést kívánatos adni a pszeudo-tudományos biológiai nézetekkel szemben, a társadalomtudományosan értelmezhető **etnikum** létjogosultságát vezetjük be. Az etnikai csoportok biológiai determináltságával szemben egy kulturális, szociális etnikai csoportokról szóló elveket kívánatos átadni hallgatóinknak. Felhívva a figyelmet az állam és a szociális ellátásokat nyújtó intézmények klienseivel szembeni úgynevezett színvakságról (color blindness). Hasonlóképpen az előbbiekhez a **kor** is alkalmat nyújt a diszkriminációra. A tananyagban különös fókuszt érdemel a gyermekkor, a serdülőkor, az ehhez kapcsolódó gyermekvédelmi, gyermekjóléti, családsegítő intézményekben folyó munka gyakorlati megismerése és kapcsolódó elméleti kurzusok. A gyermekek és a serdülő kor mellett az idősek, az a nagy témakör, mely az EU-ban is kiemelt demográfiai problematikája miatt előkészítést igényel a magyarországi viszonylatban is. Az idősek helyzete, az agesm, az anti- diszkriminációs szociális munka szempontjából is örök téma. Az idősek társadalmi kivetettségének megakadályozása minden magát humánus társadalom alapkérdése, hasonlóan a **fogyatékosok** helyzetének megnyugtató rendezéséig. Elengedhetetlennek tartjuk, hogy a leendő szociális munkások ismerjék meg a disablism fogalmát, a fogyatékosok kirekesztésére használt terminológiáját, folyamatait. Ehhez kapcsolódóan a hallgatók megismerik a különböző szociális bentlakásos intézményeket (idős-, gyermek-, fogyatékos-, pszichiátriai otthonok) deinstitucionalzációs, demedikalizációs és a normalizáció elveit. Tereplátogatáson vesznek részt kis-létszámú lakóotthonokban, közösségi pszichiátriai és zsúfolt tömegintézményekben is. Az intézmények szegregátumaiban élő kliensek diszkriminációján kívül fontos, hogy a hallgatók tanuljanak az intézményesült diszkriminációról is. Intézményesült diszkriminációnak nevezzük azokat a kirekesztő viselkedéseket, beidegződéseket, amelyek nem az emberek perszonális szintjén történnek. Sokszor nincs az individuumoknak kirekesztő szándékuk, intenciójuk, de mégis diszkriminatívan cselekszenek. Erre lehet példa a szegregált oktatásban való taníttatása például a fogyatékosoknak és a romáknak, amikor akár szülők is úgy gondolják, hogy jobb a gyerekeiknek egy burokban, zárt világban, ahol nem érheti sérelem a gyerekeket. Pedig minden kutatás és tapasztalat rámutat, hogy az integrált iskolákban tanult gyerekek jobb

eséllyel indulnak az élet minden területén. Tehát a diszkrimináció megvalósulása nem személyes, perszonális, hanem egy intézményesült szinten zajlik.

Az alábbi definíciót 2014 júliusában fogadta el az IFSW nagygyűlése és az IASSW közgyűlése: A szociális munka olyan gyakorlat alapú szakma és tudományág, amely elősegíti a társadalmi változást és fejlődést, a társadalmi összetartozást, valamint az emberek hatalommal való felruházását és felszabadítását.

A társadalmi igazságosság, az emberi jogok, a közös felelősségvállalás és a különbözőségek tiszteletének elvei központi helyet foglalnak el a szociális munkában. A humán és társadalomtudományok elméleteivel, valamint a helyi tudásokkal felvértezve a szociális munka embereket és rendszereket aktivizál, hogy választ adjon az élet kihívásaira és előmozdítsa a jóllétet. A fenti definíció egyes részei a nemzeti és/vagy helyi szinteken nagyobb jelentőségűek lehetnek. A szociális munka alapelvei közé tartozik az emberek velük született méltósága és értéke, a különbözőség tisztelete, az emberi jogok és a társadalmi igazságosság védelme, valamint az, hogy senkinek ne okozzunk kárt. Az emberi jogok és a társadalmi igazságosság képviselete és védelme a szociális munka célja és egyben ez adja létjogosultságát is. A szociálismunka-szakma elismeri, hogy az emberi jogok a közösségi felelősségekkel együtt érvényesek. A közösségi felelősség fogalma arra utal, hogy az egyéni emberi jogok a mindennapokban csakis akkor valósulhatnak meg, ha az emberek felelősséget vállalnak egymásért és környezetükért, és a közösségeken belül reciprok kapcsolatokat hoznak létre. Ezért a szociális munka egyik központi célja az, hogy minden szinten képviselje az egyének jogait, és olyan megoldásokat találjon, ahol az emberek felelősséget vállalnak egymás jóllétéért, továbbá felismerik és tiszteletben tartják, hogy egymástól, valamint környezetüktől is függenek. Ezen jogok kölcsönösen erősítik egymást és egymástól függenek, valamint mind az egyéni, mind a kollektív jogokat tartalmazzák. Bizonyos esetekben az, hogy „senkinek nem okozunk kárt" és az, hogy „tiszteletben tartjuk a sokszínűséget", egymással ellentétes és versengő értékeket képviselhet, például amikor a tradicionális kultúra nevében bizonyos csoportok, például a nők és homoszexuálisok jogai, ideértve az élethez való jogot, sérülnek. A szociális munka oktatásának és képzésének általános sztenderdjei olyan megoldást kínálnak erre az összetett problémára, amely a szociális munkások alapvető emberi jogi ismereteinek megalapozását

hangsúlyozza, kiemelve, hogy ez a megközelítés hozzájárulhat az építő vitához és változáshoz olyan esetekben, amikor bizonyos kulturális hiedelmek, értékek és hagyományok megsértik egyes emberek alapvető emberi jogait. Mivel a kultúra egy dinamikusan fejlődő társadalmi konstrukció, ezért folyamatosan lebomlik, változik. Az ilyen építő ellentétek, lebontó és változást generáló viták kialakulását segíti, ha elmélyedünk az adott kulturális értékek, hiedelmek és hagyományok megismerésében, valamint az emberi jogok szélesebb csoportját képviselve kritikai és reflektív beszélgetéseket folytatunk az adott kulturális csoport tagjaival.

A holokauszt oktatása

A holokauszt oktatása történetek, képek, narrátorokkal elkészített rövid videókon keresztül történik. Ezeket a fenti elveket hogyan tudjuk átadni a hallgatóknak, hogyan lehet képezni olyan szakembereket, akik hivatásukat ezen elvek mentén fogják végezni? Olyan tananyagon keresztül, amely szemléletesen, a mai kor fiataljaihoz közel tudja hozni a szociális munka értékeit, szakmai elvi alapjait, és olyan tananyaggal, ahol az emberi jogaitól megfosztott emberek személyes történeteket mesélnek.

A digitális világban élő fiatalok nagy része a képekhez és a rövid videókhoz szokott: gyors képi megjelenítésekhez, gyorsan megvágott, digitalizált, közösségi megosztókon könnyen letölthető anyagokhoz.

Ilyen tananyagok kellenek. A videókhoz munkafüzetek készíthetőek. Akár otthoni munkával vagy helyben a tanár segít feldolgozni a digitalizált kis-videókat, ahol személyes reflexiókat is lejegyezhetnek a hallgatók. A munkafüzetekben további képek is szerepelnek, rövid történetek, interjú-részletek, találós kérdések, játékos feladványok. A digitális tananyag segíti a hallgatókat, hogy történelmi tényeket, ismereteket sajátítsanak el , hogy személyes történeteken keresztül értsék meg a kirekesztés, diszkrimináció mechanizmusait. A A megalázásról, kirekesztésről szóló személyes és családi mikrotörténetek közelbe hozzák az élményt s nem elvi absztrakt módon történik a megismerés.

A tananyag elkészítéséhez felhasználhatóak olyan interjúk, amelyeket az egyetem diákjai készítenek, vagy már meglévő, használható interjúkat szerkesztünk. Tanterv, tanmenet (akár egy egy-másfél vagy 2-3 órás akár egy 15 alkalmas kurzus tananyagának elkészítése):

- Előzmények. A zsidó közösségek holokauszt előtti életének bemutatása
- A kirekesztés folyamatának kezdetei (jogfosztás, megalázás, vicclapok, zsidótörvények, sárga csillag)
- A folyamat elmélyülése. Gettó, csillagos házak, munkaszolgálat
- A munka- és haláltáborba vezető út
- A megsemmisítés.

Az áldozatok hibáztatása a holokausztban: „Mint birkák a vágóhídra"

A holokauszttal foglalkozó szemináriumokon gyakran teszik fel a kérdést a hallgatók, hogy „Miért nem álltak ellen a zsidók?" „Miért hagyták magukat lehorgasztott fejjel a halálba hurcolni?" „Hogyan tudtak több százezer embert meggyilkolni, miért nem tettek semmit a zsidók?" Ez a makacs mítosz, ez a hamis narratíva a zsidók extrém normakövetéséről és jogtisztelő magatartásáról zsidókban és nem zsidókban is ugyanúgy él tovább.

Gyakran a blaming the victim, vagyis az áldozatok hibáztatása történik meg társadalmi szinten. A különböző depriválta, diszkriminált csoportok hibáztatásának megbeszélésére is teret ad a holokauszt oktatása. Ezt látjuk a holokausztban meggyilkolt zsidókkal szemben is, ahogy sokszor megtörténik a megerőszakolt nők hibáztatása kapcsán is. Vagy például a cigány emberek kiszorítása a munkaerőpiacról, majd hibáztatásuk, hogy „nem akarnak dolgozni".

Hogyan terjedhetett el ez a „mint a birkák a vágóhídra" narratíva, mik voltak az okai, hogy hetven éve ennyire erősen tartja magát ez a kép? Miért gondoljuk, hogy a lehorgasztott fejű zsidók feltett kézzel, szinte önmaguktól mentek a halálba? A zsidók által is feltett kérdés, egy hamis percepción nyugszik, egy emlékezetpolitikai stratégiának is tekinthetjük, habár igazságtartalma csekély. Mi történt valójában? Narratívák, a kollektív és az egyéni emlékezetek ellentmondásai, emlékezet-politikák és -stratégiák, makacs mítoszok és legendák szövik át a pozitivista, tényeket bizonyítani kívánó történészi szemléletet. Diskurzusok, viták százait

folytatták le különböző ideológiájú, hitvallású történészek, filozófusok, túlélők, szociálpszichológusok, művészek az elmúlt hetven évben, és a megbeszélendő kérdések csak szaporodnak, a túlélők pedig egyre fogynak. Az ellenállás vagy nem-ellenállás is egy ilyen kérdés, amihez különböző narratívák kapcsolódnak Magyarországon és külföldön egyaránt.

A holokauszt történetiségéből, mint valós eseményből indulok ki, nem a meta-narratívából. A zsidóság egy széttagolt, nagyon különböző szociológiailag elhatárolható csoportokat testesített meg. Ezért a szövegben a zsidó fogalma alatt a nácizmus és helytartóik által zsidónak minősített emberekre gondolok. Nagyon jelentős probléma a zsidó és a nem zsidó áldozatok és ellenállás szétválasztásának problematikája. Véleményem szerint ez teljesen funkcióját vesztett kísérlet. Erre az emlékezetpolitikai torzulásra hívja fel a figyelmünket Schőner[199], aki hat budapesti holokauszt-emlékmű különböző időpontokban különböző művészek által, más és más szervezetek megrendelésére létrehozott alkotását vizsgálja. Egyetlen szó – a „zsidó" – azonban mindegyik emlékműről hiányzik. Pedig az áldozatok, akiknek emléket állítottak zsidónak minősített emberek voltak, de ez egyik emlékművön sem olvasható. A zsidó szót eufémizmusokkal helyettesítik. Hol a „mártírok", hol az „áldozatok", hol a „magyarok", hol az „üldözöttek" kifejezéssel. S bár mindegyik fordulat megfelel a valóságnak, egyetlen kérdés marad csupán: „A meggyilkolt védtelenek vajon miért nem nevezhetők zsidónak?" - teszi fel a kérdést Schőner. A retorikai kérdésre a válasz, véleményem szerint az, hogy hatalmas zavarodottság uralkodik az emberek fejében.

1965-ben a magyar Auschwitz-kiállítás 120 paneljéből mindössze 10 utalt a zsidó áldozatokra. Ki akarták sajátítani a saját ideológiájuk szerint a meggyilkolt emberek identitását

Magukat a második világháború, a holokauszt eseményeit feldolgozó kutatókat is, néhány kivételtől eltekintve, zűrzavaros legendák, emlékezetpolitikai stratégiák béklyói bénítják le. A fajelméletet elvető kutatók is sokszor tulajdonképpen a fajelméleti meghatározást használják a holokauszt tanulmányozása kapcsán. Nagyon kevesen írnak zsidónak minősített magyar

[199]Prof. Rabbi Schőner Alfréd: Eufemizmus a Duna parti emlékműveken?
Elhangzott a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából szervezett rendezvénysorozatban, Zsidó művészet, zsidó művészek címmel megrendezett tudományos ülésszakon, Budapest, 2008. november 18.

állampolgárokról. Fontos lenne pedig emlékezetpolitikai szempontból is világossá tenni azt, hogy nem zsidókat üldöztek a nácik és kiszolgálóik, hanem a fajelméletből kiinduló hamis kategóriát hoztak létre „zsidó”-nak titulálva embereket.

A mai társadalomtudományokban konszenzus, hogy az identitás egy választás eredménye, azaz öndefiníció kérdése. Tehát ez a leghumánusabb, a legelfogadhatóbb és a leghasználhatóbb elv, akár vallási, nemzeti, kulturális, de akár nemi, szakmai stb. identitásokról beszélünk. Az individuumok önmeghatározásának kérdése a zsidó kategóriába való tartozás is. Az öndefiníció változásai egy életen belül többször is bekövetkezhetnek, így ez igen megbonyolítja a helyzetet. Az emberek változtatnak identitás-stratégiáikon. A holokauszt egyik szörnyű tragédiája és abszurdja, hogy tulajdonképpen a magyarsággal teljesen azonosulni vágyó, a zsidó önidentitást feladó embereket is üldözték, gyilkolták. Pontosan ezért is lehetett, hogy a zsidóknak minősített magyar állampolgárok nem tudták felfogni, elképzelhetetlen volt számukra, hogy megtörténhet, hogy őket hóhérkézre adják. Kertész Imre Sorstalansága többek között ennek a helyzetnek a művészi ábrázolása volt. Ezért mondhatjuk, hogy a holokauszt nem egy zsidó ügy, hanem a teljes magyar társadalmat (és az európait is) érinti.

A disszimiláció és az asszimiláció különböző stádiumaiban az akkulturációtól az integrációig a különböző zsidó irányzatokhoz tartozó, sokszor vegyes házasságokban vagy több nem zsidó felmenővel rendelkező, keresztény hitre tért, vagy hithű ortodox embert üldöztek és gyilkoltak le. Tehát a holokauszt nem (csak) a zsidók üldözéséről szólt, hanem a zsidóknak minősített emberek üldözéséről. A zsidónak minősítetteken kívül tudjuk, hogy más kategóriákba tartozó embereket is üldöztek, homoszexuálisokat, Jehova tanúit, cigányokat, baloldaliakat, kommunistákat is.

Általánosan elmondhatjuk azt is, hogy az elmúlt hetven évben nagyon lassan indult be a holokauszt feldolgozása és megértése, bűntudat, szégyen és hárítás akadályozza a mai napig a történések megismerését.

Néhány aspektusát tekintve, hetven év távlatából jobban kezdjük látni a holokausztra való emlékezés és felejtés kérdéseit. Retrospektívan látjuk, hogy a Holokauszt differenciált rétegeinek feltárása milyen nehezen történt meg, ugyanis zsidók és nem zsidók, üldözők és

üldözöttek traumáik, szégyenük, hallgatásuk és felejtésük ellenállásában kellett a feltárást, a kutató munkát elvégezni.

Az ellenállás nélküli, normakövető zsidók konstrukciója egy más területen is a vádak alóli felmentést adhat bizonyos emlékezők számára. A magyarországi holokausztban a magukat nem zsidóként definiáló, többségi szereplőknek, a tetteseknek is rengeteg traumával, bűntudattal kell megküzdeniük. Felmerülnek nagyon komoly vádak a korabeli többségi társadalomban élő nem-zsidókkal szemben. Ma leszármazottaik próbálják feldolgozni a családi legendáriumot. A különféle makacs mítoszok, konstrukciók azért tartják magukat ilyen ellenállhatatlanul, mivel funkciójuk az egyéni pszichológiai és a társadalmi traumák enyhítése.

Személyes utószó

Gyerekkoromtól, a hatvanas években úgy nőttem fel, hogy tudattalanul úgy éreztem, hogy volt egy világ a háború előtt, ami kerek volt és szép, de az végleg eltűnt. Ma csak árnyékai vagyunk önmagunknak, romokon élünk. A hidakat, utakat, házakat, bútorokat fel lehet újból építeni, még szebb tárgyakkal vehetjük körbe magunkat, de a holokauszt nemzedéke lelki romjaiból nem tudott felépülni. Talán az én gyerekeim már túllépnek a transzgenerációs traumán, remélhetőleg. Eltelt több mint hetven év. A következő nemzedékek már nem érzik át azt a szomorúságot, amit az én nagyszüleim, szüleim és én is még éreztünk. Az öldöklés, a háború, a mészárlás utáni gyász generációkon át öröklődik, talán én vagyok családom utolsó transzgenerációs túlélője. Sajnos már most lehet látni, hogy a történelemhamisítók és torzítók kis hasznokért felelőtlenül megváltoztatják a holokauszt történetét és tanulságait. Ha hagyjuk a mi felelősségünk is, ha újra megtörténik a borzalom. Minden kis vállrándítás, félrenézés káros. Felépülnek az állami emlékezetpolitika monumentális mementói. Kicsit máshogy beszélik el a háborús éveket a bőségesen finanszírozott történettudományi emlékezetintézetek és politikusaik, mint, ahogy nekem mesélték a nagyszüleim és áldott emlékű apám. A mikro-történelem gyakran ellentmond a nagy ívű tudományos kutatásoknak. Én borzalmas kín-halálokról, ordítozó nyilasok által puskatussal megfenyegetett, kiszolgáltatott, gettóban éhező

anyáról és csecsemőjéről hallottam gyerekkoromban családi történeteket. Legyilkolt ártatlan áldozatokról. Szerető, hithű és morális, etikus emberek és családok hiábavaló küzdelméről egy jobb világért és hidegvérű gyilkosokkal szembenéző, megalázott családjukat, gyermeküket féltő szülőkről. Valaki azt hiszi, hogy ezeket mi csak azért emlegetjük, hogy bármilyen előnyökre szert tegyünk?

Nem, nem igaz, hogy „az 'áldozatiságot' ki akarják terjeszteni azokra a generációkra is, amelyek semmiféle atrocitást nem szenvedtek el."[200] Mi ebben a szörnyűségben nőttünk fel, ezek vagyunk, ez volt tragikus életük, ez volt az életünk.

200 Schmitt Mária: A múlt fogságában. Heti Válasz, 2014. június 30, http://valasz.hu/publi/a-mult-fogsagaban-101365

SEIDI LILIEN: EGY ÚJ ÉLET HATÁRÁN - A KÍSÉRŐ NÉLKÜLI KISKORÚAK MAGYARORSZÁGI HELYZETÉNEK ÉRTÉKELÉSE ÉS A SIKERES TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓJUK LEHETŐSÉGÉNEK FELTÉRKÉPEZÉSE

Vezetői összefoglaló

Magyarországon az utóbbi években folyamatosan növekvő tendenciát mutat a menedékjogi kérelmek száma, ami a migrációs rendszert évről évre egyre nagyobb kihívás elé állítja. Alapvetően e számok egy részét azok a migránsok alkotják, akik gazdasági okok miatt döntöttek úgy, hogy elhagyják a hazájukat. Ők egy jobb élet reményében keltek útra és számukra többnyire nem Magyarország a célállomás. Másrészt a válságövezetekből érkezők száma is igen magas. Ők elsősorban az életben maradásért kényszerültek rá a menekülésre. A kísérő nélkülikiskorúak az előző évben, az összes Magyarországon benyújtott menedékjogi kérelem körülbelül 3%-át tették ki, ami az alacsony százalékos arány ellenére, még így is több mint 1000 főt jelent. Az, hogy rájuk már elsősorban gyerekekként tekintünk és csak másodsorban menekültekként, csupán az utóbbi pár év eredménye. Ráadásul esetükben olyan gyermekekről van szó akik a legveszélyeztetettebb és a legsérülékenyebb kategóriába tartoznak. Ellátásuk, védelmük, illetőleg az őket érintő döntések meghozatala során ezért különösen fontos feladat, legfőbb érdekük meghatározása és figyelembe vételea Gyermekvédelmi törvény értelmében.. Ehhez azonban a magyar rendszer még nem tudott megfelelően alkalmazkodni. 2011-ben, a gyermekvédelembe való beemelésükkel az állam vállalta a feladatot, hogy a magyar gyermekekével azonos jogokat és lehetőségeket biztosít számukra. Ennek elengedhetetlen része a sikeres társadalmi integrációjuk megteremtésére való törekvés. Jelenleg a beilleszkedésüket célzó intézkedések jó része csupán jogszabályi szinten valósult meg. A gyakorlatban azonban nem létezik egy átgondolt és felülről koordinált valós stratégia. Ennek következményei számos területen jelentkeznek, melyek mihamarabbi

megoldásra várnak. A tanulmány célja a jelenlegi rendszer és gyakorlat bemutatása, mely kiindulópontot és irányvonalat jelenthet a területen érintett szakemberek és döntéshozók számára.

A dolgozat alapját elsősorban a 8 tematikus szakmai és 3 kísérő nélküli kiskorúval készített narratív interjú adta kiegészítve az Európai Unió és az ENSZ által megfogalmazott irányelvekkel és ajánlásokkal.

1. Bevezetés

A 2007. évi Menedékjogi törvény[201] 2.§ f) bekezdése értelmében a kísérő nélküli kiskorúak, azok a 18 éven aluli, nem magyar állampolgárságú személyek, akik felnőtt kísérete nélkül léptek be az ország területére vagy a belépést követően maradtak felügyelet nélkül. Az Európai Unió értelmezésében ezek a gyermekek azon csoportját érintik az erre irányuló irányelvek és jogszabályok, akik harmadik ország állampolgárai vagy hontalanok, tehát nem uniós állampolgárok.[202]A dolgozat elsősorban ez utóbbi értelmezést követi.

A kísérő nélküli kiskorúak többnyire önként hagyják el a hazájukat és embercsempészek segítségével jutnak el egyik pontból a másikba. Elsősorban 14 és 18 év közötti fiatalokról van szó. Az okok különbözőek és mégis nagyon hasonlóak abban a tekintetben hogy ki, miért kényszerült rá arra, hogy egyedül vagy felnőtt kíséretével indulva, de később tőlük elszakadva vándoroljon a világban. Vannak országok ahonnan egyszerűen el kell jönniük ahhoz, hogy életben maradhassanak. Ez lehet a területen dúló politikai vagy vallási háborúk miatt, illetve lehet kifejezetten a személyük vagy a családjuk ellen irányuló veszély következtében. Ez esetben számukra a fő cél nem a gazdasági megélhetés, inkább a biztonságba kerülés és az életben maradás. A másik nagy csoportot pedig azok a gyerekek alkotják akik azért jönnek, mert az országban, ahonnan származnak nincs megélhetés vagy nincs lehetőségük tanulni és Európában

[201] 2007. évi LXXX. törvény a menedékjogról
[202] EMH Menekültügyi és migrációs glosszárium 2.0 122.oldal, in: Oktatási kézikönyv a kísérő nélküli kiskorú menedékkérőkkel foglalkozó gyámok és szociális munkások számára, IOM, 2012

akarják az álmaikat megvalósítani. Esetükben jellemző még, hogy az otthon maradt családtagjaik, rokonaik már családfenntartóként tekintenek rájuk és a későbbi anyagi támogatás reményében pénzt keresni küldik el őket. Ezzel szemben a fogadó országokban korukból adódóan teljesen mértékben gyerekként kezelendők, mely olykor komoly érdekellentétet jelenhet. Nemek tekintetében elsősorban fiúk érkeznek felnőtt kísérő nélkül és csak igen csekély számban fordulnak elő közöttük lányok. Ennek számos oka van, de azt fontos megjegyezni, hogy a gyerekek jó része muszlim. Az iszlám vallásban pedig a férfiaknak kiemelt szerepük van. Magyarországon a kísérő nélküli kiskorú menedékkérők legnagyobb számban afgán állampolgárok. Az utóbbi években megsokszorozódtak a szír menedékkérők, és e két nemzetiségen felül nagy számban vannak még pakisztániak, koszovóiak, illetve szomálok.

Valamilyen európai kapcsolattal jórészük már az indulás előtt rendelkezik. Sokuknak élnek már rokonaik, barátaik Európa valamely államában és a gyerekek elsősorban hozzájuk próbálnak meg eljutni. Kisebb számban vannak azok, akiknek nincs konkrét elképzelésük arról, hogy melyik országban szeretnének a továbbiakban boldogulni. A legnépszerűbb úti célok Anglia, Németország, Franciaország és az észak-európai államok. A céllal és kapcsolatokkal rendelkezők Magyarországra elsősorban tranzitországként tekintenek. Velük szemben, azok esetében van nagyobb esélye annak, hogy itt kívánnak letelepedni, akik nem vagy csak gyenge kapcsolatokkal rendelkeznek és elsődleges szempontjuk nem az ország gazdasági helyzete, hanem a korábban említett biztonság.

2. Magyarország elhelyezkedése menekültügyi szempontból

Magyarországon 2007-ben, a schengeni egyezményhez való csatlakozás eredményeképpen, megszűntek a határellenőrzések a belső határokon. Az egyezmény kezdeti célja az uniós polgárok szabad áramlásának biztosítása volt. Az Európai Unió tagállamai számának növekedésével azonban a belső határellenőrzések megszűntek Európa nagy részében. Mindez utat nyitott az illegális határátlépéseknek, melyek végcélja jellemzően a nyugati államok elérése. Ezáltal a schengeni övezet külső határain elhelyezkedő országokra, mint például

Magyarországra, elsősorban tranzitországként tekintenek a menekültek. Ez azt jelenti, hogy jó részük pár napon vagy hónapon belül továbbáll.[203] A kísérő nélküli kiskorúak is ilyen illegális határátlépők. Csakhogy azt fel kell ismerni, hogy a továbbállás esetükben azt jelenti, hogy mindenféle védelem nélkül, és jórészt embercsempész segítségével kísérelnek meg átjutni egyik az országból a másiba.

Éppen ezért a szakértők úgy gondolják, hogy nem szabad Magyarországra kizárólag tranzitországként tekinteni, mert ha mégis így teszünk, akkor az esélyt ad arra, hogy magyarázatként szolgáljon, miért nem kell a rendszert fejleszteni. Igenis vannak jó néhányan, akiknél nincsenek konkrét célok, nincsenek kapcsolatok csak a menekülés. Számukra esélyt kell adni arra, hogy végre olyan életet élhessenek, amilyet gyerekként kellene megélniük. Akiknek pedig vannak kapcsolataik, azokat is elsődlegesen biztonságba kellene helyezni, majd lehetőséget kell nekik teremteni arra, hogy legálisan kerülhessenek oda, ahol már várják őket szüleik, rokonaik.

Ebből fakadóan, az UNICEF és az UNHCR közös tanulmánya szerint, a menekülésük körülményeitől és okaitól függetlenül, két alapvető jellemző igaz a kísérő nélküli kiskorúakra. Az egyik az, hogy elsődlegesen gyermekként kezelendők. A másik pedig, hogy a családi környezetük hiánya miatt különleges védelemre és segítségre jogosultak. Tehát az államok kötelessége jogaik védelméről gondoskodni.[204]

[203] Magyar Rendészettudományi Társaság, Migráció és társadalom elektronikus folyóirat, A határrendészet helye és szerepe a schengeni térségben, írta: dr. Vas Gizella http://rendeszet.hu/folyoirat/2012/1/hat%C3%A1rrend%C3%A9szet-helye-szerepe-schengeni-t%C3%A9rs%C3%A9gben letöltés: 2015.01.10.

[204] Épségben és biztonságban. UNHCR/UNICEF, szerkesztette: Christina Jespersen, 2014.október

3. A gyermek minden felett álló érdeke

A rájuk vonatkozó legfőbb jogokat és kötelezettségeket alapvetően a Gyermekvédelmi törvény[205] (a továbbiakban: Gyvt.) és a Menedékjogi törvény[206] (a továbbiakban: Met.) szabályozza. A kísérő nélküli kiskorúak 2011-ben kerültek a Gyvt. hatálya alá. 2011 előtt elsősorban menekültként tekintettek rájuk és csak másodsorban gyerekként. Illetve ezt megelőzően 2010-től már a Met. 2§ k) pontja értelmében különleges bánásmódot igénylő személyekként határozták meg őket, mely azt jelenti, hogy helyzetük egyedi értékelése után megállapítható, hogy sajátos szükségletekkel rendelkeznek.

A gyermeki jogok, így a gyermek mindenek felett álló érdekének felmérése és szem előtt tartása minden döntéshozatal alapját kellene, hogy képezze. A tartós megoldás esetükben különösen fontos, hiszen az, ami itt és most történik velük egész életükre komoly hatással lehet. Más országok gyakorlataival ellentétben Magyarországon a mindenek felett álló érdek meghatározása még nem szerepel a gyakorlatban, bár igény lenne rá. Ez egy formális eljárást jelent, aminek során olyan tartós megoldások kerülnek előtérbe, amelyek a gyermek mindenek felett álló érdekét szolgálják a leginkább és melyek alternatívakén jelenhetnének meg például a kísérő nélküli kiskorúakkal kapcsolatos döntések meghozatalkor. Ennek ellenére a gyermekek mindenek fellett álló érdekére vonatkozó alapelv a tanulmány egészére kiterjed.[207]

4. Statisztika

A Magyarországon benyújtott menekültkérelmek száma az utóbbi pár évben jelentősen megnövekedett. Míg 2012-ben 767 menekültkérelmet adtak be, addig 2013-ban már 17 571-

[205] 1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról
[206] 2007. évi LXXX. törvény a menedékjogról
[207] Épségben és biztonságban. UNHCR/UNICEF, Christina Jespersen, 2014.október

en igényeltek státuszt.[208] A Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal legfrissebb adatai alapján 2014-ben összesen 42 777 menekültkérelmet adtak be, ami az előző évhez képest ugrásszerű növekedést jelentett.[209] Ezt fokozva 2015 első két hónapjából kiindulva, melyben összesen 20 553 kérelmet regisztráltak, idén még nagyobb emelkedés várható.[210] Az illegális határátlépők nemzetiségi megoszlás szerint koszovóiak, szírek és afgánok érkeznek a legnagyobb számban.[211]

Ezen belül a kísérő nélküli kiskorúak esetében a nemzetiségi arányok hasonlóak. A számok náluk a következőképpen alakultak: 2012-ben 185, 2013-ban 380 kísérő nélküli kiskorú adott be menekültkérelmet.[212] A 2014-es adatok még ismeretlenek, azonban a fóti Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona adatbázisa alapján úgy néz ki, hogy ez a szám, több mint 1000 fő. Az elismert határozatok ennél már jóval kevesebbek. Ennek egyik oka, hogy az otthonból történő engedély nélküli távozás esetükben igen magas. 2012-ben az összesen 2 kísérő nélküli kiskorú számára nyújtottak elismerő határozatot, mindkét esetben oltalmazott státuszt kaptak. 2013-ban ez valamelyest magasabb, 10 fő kapott státuszt. Ebből 3 főt menekültként, 7 főt pedig oltalmazottként ismertek el.[213]

5. Kísérő nélküli kiskorúak integrációja

„Az nagyon fontos, hogy ez nem egy államilag rendezett út, amin mész, hanem minden azon múlik, hogy te mennyire veszed ezt komolyan, hogy te ennek a gyereknek például az oktatását el akarod-e intézni."

Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona, Hódmezővásárhely

---

[208] Rendészeti Főigazgatóság, Elektronikus rendészeti helyzetkép, Határrendészet, 2013. I-XII. http://www.police.hu/sites/default/files/hatarrendeszet_hk_2013._12.pdf letöltés: 2014.10.26.
[209] BÁH 2015 Sajtótájékoztató anyaga http://www.bmbah.hu/jomla/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu letöltés: 2015.01.18.
[210] ORFK Határrendészeti helyzetkép, 2015. február http://www.police.hu/sites/default/files/hatarrendeszet_hk_2015._02.pdf letöltés: 2015.03.18.
[211] ORFK Határrendészeti helyzetkép, 2014. január- november hónapok határrendészeti helyzete http://www.police.hu/sites/default/files/hatarrendeszet_szoveges_2014._11.pdf letöltés: 2015.01. 12.
[212] Kísérő nélküli kiskorúakkal kapcsolatos szakpolitikák, gyakorlatok és adatok (2014),Európai Migrációs Hálózat, Magyarország, 2014
[213] Kísérő nélküli kiskorúakkal kapcsolatos szakpolitikák, gyakorlatok és adatok (2014),Európai Migrációs Hálózat, Magyarország, 2014

A kísérő nélküli kiskorúak szó szoros értelemben vett integrációjáról jelen pillanatban még nem beszélhetünk. A rendszer még kiforratlan, bár már vannak jó kezdeményezések és születtek támogató jogszabályok. Ahhoz, hogy valós integrációról beszélhessük, le kell bontani az ahhoz vezető út akadályait. Hiszen ezek az akadályok befolyásolhatják, hogy egy gyerek menni vagy maradni fog-e, hogy az ő esetében tényleg csak tranzitországról lesz-e szó, ha pedig úgy dönt, hogy itt szeretné az életét felépíteni, akkor ezért mit kell tennie és a rendszer milyen lehetőségeket és eszközöket kínál majd fel számára a beilleszkedéshez.

Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága vizsgálta a befogadás/ellátás és az integráció szakaszai közötti kapcsolatot. A megfigyelések alapján arra jutott, hogy a korlátozó vagy nem megfelelő befogadási szakpolitikák következménye a társadalmi elszigetelődés és a befogadó közösségektől való izoláció. Éppen ezért fel kell ismerni a befogadás feltételeinek és a menekültügyi eljárás időtartamának hatását a menekültek beilleszkedésére és minden erőfeszítést meg kell tenni azért, hogy az integrációs folyamat a lehető legkorábban megkezdődhessen.[214]

A dolgozat e kérdéskört 6 pilléren keresztül mutatja be. E pillérekben foglaltak, jelenleg az integrációt befolyásoló legfőbb tényezők. A továbbiakban ezek kerülnek kifejtésre, a magyar rendszerre vonatkoztatva. A pillérek a következők:

1. A magyar társadalom bevándorlókkal kapcsolatos attitűdje
2. Az idegenrendészet és a menekültügyi eljárás
3. Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona
4. Oktatás, foglalkoztatás- munkaerőpiac
5. Egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés
6. Jogi képviselet és tanácsadás
7. Pszicho-szociális segítségnyújtás

[214] ENSZ Menekültügyi Főbiztosság: Menekültintergáció Közép- Európában- Háttéranyag http://www.unhcr-centraleurope.org/hu/pdf/mivel-foglalkozunk/az-integracio-tamogatasa/unhcr-menekultintegracio-kozep-europaban-hatteranyag.html letöltés: 2014.11.10.

5.1. A magyar társadalom bevándorlókkal kapcsolatos attitűdje

A TÁRKI legfrissebb, 2014-es kutatása szerint még mindig magas az idegenellenesek aránya Magyarországon, mely az elmúlt több mint 20 év során, néhány évtől eltekintve, szinte alig változott, 35-40% körül mozog. Az idegenellenesség ez esetben azt jelenti, hogy a válaszadó úgy gondolja, hogy az országba menedékkérő ne tehesse be a lábát. Ezzel szemben 2014-ben mindössze 10% vallotta magát idegenbarátnak, tehát aki minden menedékkérőt befogadna. Többségben ezzel szemben azok vannak, akik mérlegelnék, hogy kit fogadnak be és kit nem.[215] Tehát mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar társadalom kevésbé tekinthető befogadó társadalomnak. Az utóbbi pár hónapban pedig, legfőképpen a terrorcselekmények hatására a bevándorlás központi témává vált. Az, hogy ennek hatására, az arányok változni fognak-e, a jövő kérdése.

Ennek talaján ugyanakkor fontosnak tartom bemutatni, hogy egy magyar kisvárosra milyen hatással volt a kísérő nélküli kiskorúak megjelenése, melyet a témával kapcsolatban megjelent cikkekben leggyakrabban előforduló szavakkal szeretnék érzékeltetni: *félelem, lopások, molesztálás, garázdaság, problémák, kritikus helyzet*. Természetesen ez a hozzáállás a település nagyságától is függhet. Nem mindenkinek ez a véleménye és a gyerekek is nagyon sok pozitív élményről számoltak be a beszélgetéseink során. Ennek ellenére a társadalom érzékenyítése nélkülözhetetlen e probléma megoldásához, mert a többségi társadalom tagjai számára sem jó az, ha valamit nem ismernek és ezért félnek tőle és a gyerekeknek sem jó, ha úgy érzik, itt sem lehetnek biztonságban.

A jól informáltság, a róluk szóló pozitív üzenetek átadása és nem csak a negatívumok kiemelése, a személyes élmények, akár egy rendezvény vagy egy felhívás útján, különösen fontos részét kellene, hogy képezzék a rendszernek. Ezzel szemben ez a hozzáállás még mindig nem elegendő mértékben jelenik meg. A migránsokkal foglalkozó, elsősorban civil szervezetek

[215] TÁRKI, Továbbra is magas az idegenellenesek aránya http://www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140716_idegen.html letöltés: 2015. 01. 16.

igyekeznek ezen változtatni, de az általuk létrehozott és rendszeresen működő programoknak még nem sikerült a többséget elérniük. Az Európai Unió Bizottsága által meghatározott közös integrációs alapelvekben is e szempont elsődleges helyen szerepel. A cél a bevándorlók és a befogadó ország állampolgárainak kettős, egymáshoz alkalmazkodó közössége. Ennek értelmében tehát az effajta közösség megteremtése szükségszerű, hiszen a sikeres integráció a társadalmi fejlődés elérésének egyik eszköze.[216]

5.2. Idegenrendészeti és menekültügyi eljárás

A magyar határ átlépését követően a határrendészet első lépése, minden gyanúsnak tűnő személy esetében, a személyes iratok és a beutazásra valamint az itt tartózkodásra jogosító papírok ellenőrzése. Amennyiben az adott személy nem tud felmutatni semmilyen igazolványt, illetve vízumot, akkor illegális határátlépőnek minősül. Ezt követően a rendőrségnek 24 óra áll a rendelkezésére, hogy felvegye az adatokat és az egyéb információkat, hogy a személy kiskorúságát egy szemrevételezés és rövid vizsgálat után megállapítsa, rögzítse a menedékkérelmet (amennyiben a gyermek szándékát fejezi ki e felől) és értesítse a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalt, ami a további intézkedésekért felelős.

A személyt, esetünkben a kiskorút, folyamatos tájékoztatásban kell részesíteni azzal kapcsolatban, hogy mi történik vele, milyen vizsgálatokat végeznek, mit jelent a menedékkérelem milyen jogokkal rendelkezik. Mindezt jelenleg papírformában, magyarul nyújtják át a számára, mely már önmagában megnehezíti a megértést. Erre többé-kevésbé megoldást jelent, hogy az eljárás során a tolmács jelenléte előírás, azt azonban senkinek sem feladata ellenőrizni, hogy a tolmács megfelelően fordított-e. Ennél jobb megoldás lenne, ha az információk átadása a gyermekek számára érthetőbb módon történne.[217] Az interjúk során például felmerült egy olyan lehetőség is, hogy a tájékoztatás történhetne akár egy rövid

[216] Bevándorlás és integráció, Magyarországi adatok, európai indikátorok, szerkesztette: Kováts András, Budapest, 2013
[217] Állásfoglalás a példaértékű gyakorlatról, Negyedik, átdolgozott kiadás, Felnőtt hozzátartozóitól elszakított gyermekek Európában Program, 2009

animációs film bemutatásán keresztül. Ennek megvalósítására néhány országban már voltak kísérletek, az eredményeikről azonban nincs adat.

Ezt követően, az idegenrendészeten töltött maximum 24 óra elteltével, a gyereket áthelyezik a Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthonába. A menekültügyi eljárás innentől akár 1 évig is elhúzódhat, ami alatt még két interjún kell részt venniük a gyerekeknek, mígnem kimondják, hogy jogosultak-e státuszra (oltalmazott, menekült) vagy sem. Ha nem, akkor záros határidőn belül el kell hagyniuk az otthont és visszaszállítják őket származási országukba.

5.2.1. Kormeghatározási eljárás

Az iránymutatások értelmében azoknál a személyeknél van szükség kormeghatározási vizsgálatra, akik esetében az általuk mondott életkort a hatóságok megkérdőjelezik, akár idősebbnek, akár fiatalabbnak gondolják.[218] A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy minden olyan személynél elvégzik a kormeghatározási vizsgálatot, aki kiskorúnak vallja magát és a beszámolók alapján, fordított esetben senki sem vonja kétségbe a személy állítását. Tehát abban az esetben, ha az illegális határátlépő azt mondja, hogy ő 18 éven aluli, akkor elrendelik az ő fizikai kormeghatározását, ami egy katonai orvos gyors szemrevételezéséből és egy rövid vizsgálatából áll. Abban az esetben viszont, ha a személy felnőtt korúnak vallja magát, azt elfogadják és akár menekültügyi őrizetbe is kerülhet.

A vizsgálat a gyakorlatban egy gyors szemrevételezésből és egy szintén rövid vizsgálatból áll, melynek célja a különböző testrészek, a csontok és a fogazat érettségének meghatározása. Mivel ezt számos más ok is befolyásolhatja nem csak a kor, hanem például az antropológiai jellemzők, melyek a származásából adódhatnak, a szakértők is elismerik, hogy a vizsgálat csak körülbelüli kormeghatározást tesz lehetővé. Egyesek szerint +/- 1-2 év lehet az eltérés, és van olyan, aki arról számolt be, hogy ez az eltérés angol kutatók szerint +/- 5 év. Ez azt jelenti, hogy még akkor is, ha +/- 1-2 év az eltérés, bármikor előfordulhat, hogy például a gyerek 17

[218] Kísérő nélküli fiatal bevándorlók és menedékjog-kérők befogadásának elősegítése, Igazságszolgáltatási és gondoskodási feladat, European Social Network, Készítette: Terry Smith, UK

éves és 19-nek állapítják meg. Amiből az következik, hogy nem csak a gyermekvédelmi rendszerből esik ki, hanem az utógondozói ellátásból is. Nem részesül védelemben, holott eredetileg az megilletné őt. Ami pedig még nagyobb kétséget von maga után, hogy abban az esetben, ha az adott személy nem ért egyet a meghatározott korával, nincs módja arra, hogy jogorvoslattal éljen. A magyar rendszerben csak az érdemi menekültügyi döntés elleni felülvizsgálati kérelemben lehet az ezzel kapcsolatos sérelmeket jelezni.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy ez az eljárás komolyan megviseli a gyerekeket még abban az esetben is, amennyiben a vizsgálat végeredménye az ő állításukat támasztja alá. Ezt a nehézséget az egyik velük foglalkozó pszichiáter a következőképpen fogalmazta meg:

„Az anyukája azt mondta neki, hogy x idős, itt meg nem hisznek neki és egy rövid vizsgálat után azt mondják, hogy igen vagy nem. Ezzel megkérdőjelezik azt, hogy ő ki. Ez mélységesen megnehezíti az alkalmazkodást."

Éppen ezért a szakértők szerint nem csak a gyermek fizikai érettségét kellene vizsgálni, hanem a pszicho- szociális érettségét is, pszichológus és esetleg szociális munkás segítségével. A pszicho-szociális érettség pedig 3 tényezőtől függhet. Egyrészt a gyermek intellektuális érettségétől, az érzelmi érettségétől és a társadalmi érettségétől.[219] Természetesen ezek megállapítása jóval több időt igényel, mint amennyire a mostani rendszer lehetőséget ad, de a szakértők véleménye ezzel kapcsolatban az, hogy ha nem is a 24 óra alatt, de a menekültügyi eljárás folyamán lenne rá idő és lehetőség. Tehát inkább legyenek engedékenyebbek az első ránézés és a vizsgálat során, minthogy olyan kiskorúak kerüljenek ki a védelemből, akiknek szükségük lenne rá, mert annak a gyerekre nézve súlyos következményei lehetnek. A későbbiek során pedig elegendő idő és szakértelem mellett pontosabb következtetéseket lehet levonni.

[219] Oktatási kézikönyv a kísérő nélküli kiskorú menedékkérőkkel foglalkozó gyámok és szociális munkások számára, IOM, szerzők: Judith Corcoran és Barbara Salcher, Bécs, 2012

5.2.2. Menekültügyi eljárás

Mint, ahogyan azt már az előző alfejezetben érintettem, a gyermekeknek már a határon nyilatkozniuk kell arról, hogy be kívánják-e adni a menekültkérelmet vagy sem, vagyis, hogy legalábbis ideiglenesen az országban kívánnak-e maradni vagy sem. Amennyiben igen, akkor kerülnek Fótra, ellenkező esetben pedig Hódmezővásárhelyre (Az otthonokról egy későbbi fejezetben írt részletesebben). A jogszabályok értelmében a menekültügyi hatóságoknak azonnal intézkedniük kell a gyermekvédelmi gyám kijelölésével kapcsolatban. Azonban a gyakorlatban ez akár több hónapot is igénybe vehet, ami azt jeleni, hogy a menekültügyi eljárás is addig szünetel, míg törvényes képviselője nincs a gyermeknek.

Az eljárás 2 részből áll, egy előzetes és egy részletes eljárásból Mindez a gyerekek részéről két interjút jelent. Törvényileg a kísérő nélküli kiskorúak ügyével kapcsolatban soron kívül kell eljárni, ami éppen arra szolgál, hogy minél hamarabb döntsenek a gyermek sorsát illetően. Ellenben a magas számok és a hivatal kapacitáshiánya következtében az eljárások átlagosan minimum 1 évig tartanak, de előfordul olyan is, hogy akár ennél tovább. Az eljárás alatt a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal komoly kétség esetén elrendelhet egy újabb, második kormeghatározási vizsgálatot, melyet már egy igazságügyi orvos szakértő végez. Logika abban, hogy végül melyik gyereknél végzik el újra és melyiknél nem, a gyermekekkel foglalkozó szakemberek szerint nincsen. Illetve ha ezúttal úgy döntenek, hogy 18 éven felüli a személy, akkor attól függetlenül, hogy mennyi időt töltött az otthonban, mennyire sikerült beilleszkednie és anélkül, hogy kikérnék a nevelők vagy az otthonvezetők véleményét, azonnali hatállyal áthelyezik őket a felnőttek számára fenntartott szálláshelyre és teljesen kiesnek a gyermekvédelem hatásköre alól. Az irreálisan hosszú ügyintézés és a kiszámíthatatlanság pedig jogosan elbizonytalaníthatja ezeket a gyerekeket, aminek végül az lehet az eredménye, hogy vállalva a kockázatot inkább továbbmennek.

A státuszokat illetően, a kísérő nélküli kiskorúak jellemzően oltalmazott státuszt kapnak, és csak nagyon ritka esetekben fogadják el őket menekültként. A tapasztalatok szerint a szomálok,

az afgánok és a szírek esetében van a legnagyobb esélye annak, hogy státuszhoz jutnak. Természetesen az egyéni szempontok is mérvadóak. Noha az interjúk alapján az derült ki, hogy sok gyermek azért sem várja meg az eljárás végét vagy azért nem adja be a kérelmet már a határon,, mert tudja, hogy nincs esélye a védelemre. A Bevándorlási Hivatal egy kérelem elbírálásánál kizárólag azt vizsgálja, hogy a gyermek élete veszélyben van-e vagy sem. Tehát, ha valaki élete a származási országában nincsen közvetlen veszélynek kitéve, akkor pusztán azért, mert rossz életkörülmények között él, nem fog a jelen feltételek mellett státuszhoz jutni. Ezt a szakemberek elmondásai szerint a gyerekek is nagyon jól tudják és tájékoztatják egymást.

A válaszok alapján azonban az is kiderült, hogy míg a menekültstátusz egy korlátlan időre szóló védelem és egy komolyabb elköteleződést jelent az állam részéről, addig az oltalmazott státusz egy ideiglenes védelmet jelent, és mivel úgy gondolják, hogy a kísérő nélküli kiskorúak úgyis sok esetben rövid időn belül elhagyják az országot, valószínűsíthetően ez is egy komolyabb indok arra, hogy oltalmazottakként fogadják be őket. Abban az esetben, ha a gyermek kérelmét a Bevándorlási Hivatal visszautasítja, fellebbezésre a városi bíróságnál van lehetőség. Ekkortól az ügy átkerül a városi bíróság jogkörébe, aki dönthet a Hivatallal ellenkezőleg is.

Az iránymutatások e gyakorlattal szemben minimális eljárási garanciákat biztosítását javasolják. E garanciák között szerepel a meghallgatás során a gyermekbarát környezet biztosítása, a rövid ügyintézési határidő, továbbá az érzékelhetően fogyatékos vagy pszichés traumán átesett gyerekek esetében egy független szakértő bevonása, aki felméri, hogy a gyerek mennyire tudja valóban megfogalmazni például az üldözéstől való megalapozott félelmét. [220] Az UNHCR és az UNICEF tanulmánya pedig azt javasolja, hogy elsődlegesen az legyen a mérvadó, hogy a gyermek biztonságba kerüljön, és ezt követően történjen a konkrét védelmi szükségletek meghatározása. Illetőleg kiemeli, hogy az egész eljárás folyamán érvényesülnie kell a gyermek mindenek felett álló érdekének, így minden döntés meghozatalánál elengedhetetlen ennek felmérése és figyelembevétele. [221]

[220] Állásfoglalás a példaértékű gyakorlatról, Negyedik, átdolgozott kiadás, Felnőtt hozzátartozóitól elszakított gyermekek Európában Program, 2009
[221] Épségben és biztonságban. UNHCR/UNICEF, Christina Jespersen, 2014.október

5.3. Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona

A Magyarországra érkező kísérő nélküli kiskorúak száma az utóbbi években ugrásszerű növekedéseket mutat. A felnőttektől való szeparálásuk 2008-ban valósult meg. Ekkor az Ökumenikus Segélyszervezet és a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal Bicskei Befogadó Állomása közös projektként elindította az első magyarországi Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthonát. Az elképzelés az Európai Menekültügyi Alap támogatásával valósulhatott meg. Ezt követően az Otthon és a program létrehozása által már egy biztonságosabb és egészségesebb elhelyezést, megfelelőbb ellátást tudtak nyújtani ezen gyermekek számára. Már itt megkezdték az egyéni gondozási- nevelési terv szerinti pedagógiai munkát, és felismerve azt, hogy ezeknek a gyerekeknek elsősorban az iskolában van a helyük, a későbbi integrációjuk érdekében megkezdték az iskolai rendszerhez való szoktatásukat, de a tényleges iskolába járásuk ekkor még nem valósult meg. Illetőleg a civil szervezetek jelenléte és segítsége már ekkor is meghatározó volt.[222]

Az ezt követői időszakban a kísérő nélküli kiskorúak száma a vártnál jóval nagyobb ütemben növekedett, illetve a gyermekjogok egyre inkább erősödtek és esetükben is előtérbe kerültek. A folyamat végeredményeképpen 2010-ben a gyermekvédelmi törvény hatálya alá kerültek, mellyel már az utógondozói ellátásra is jogosultakká váltak. Így az Otthont a Fóti Károlyi István Gyermekközpontba helyezték át. Tehát 2011 májusától mind a mai napig a Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona (szervezeti felépítés, lásd: 1. számú melléklet), mint gyermekvédelmi szakellátást nyújtó intézmény egyrészt Fóton működik, melynek kijelölt fenntartója a Gyermekvédelmi és Szociális Főigazgatóság. A váltásra az integrációjukhoz vezető út egyik legfontosabb állomásaként tekinthetünk, hiszen ettől a ponttól a magyar gyerekekkel megegyező jogokkal rendelkeznek. Ugyanakkor a kötelezettségek is azonossá váltak. A rendszeres iskolába járás, a gyermekotthoni szabályok, rájuk is ugyanúgy vonatkozni kezdtek,

[222] Ökumenikus Segélyszervezet, Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona http://csr.segelyszervezet.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=656&Itemid=158&lang=hu letöltés: 2014.12.08.

ami számukra újdonságot jelentett és az újonnan érkezők többségének újdonságot jelent mind a mai napig. Hiszen ezek a gyerekek olyan területekről, olyan életkörülmények közül jönnek, ahol nem jellemzőek az e fajta szabályok.

Azonban ebbe az Otthonba csak azok kerülhetnek, akik az idegenrendészeten beadták a menekültkérelmet. Akik ezt nem teszik meg, azoknak az elhelyezése 2013-ben oldódott meg, amikor a Szeged- Csanádi Egyházmegye fenntartásában működő Szent Ágota Gyermekvédelmi Szolgáltató megára vállalta a feladatot és megnyitotta hódmezővásárhelyi Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthonát.[223] Az eredeti funkciójától eltérően, az utóbbi idők tendenciájának és a fóti Otthon gyakori férőhely kapacitásának túlterhelése eredményeképpen, a hódmezővásárhelyi Otthon jelenleg státuszt igénylőket és nem igénylőket egyaránt fogad.

A jogszabályok emellett még lehetővé teszik, hogy szükség esetén más otthonok is fogadhassanak kísérő nélküli kiskorúakat, de azok felkészültsége jelenleg nem megfelelő ahhoz, hogy ezt ténylegesen meg is tudják tenni.

A hódmezővásárhelyi Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona maximum 18 főre van tervezve, ami közel fele a fóti Otthon befogadóképességének. Mindkét otthon esetében óriási a fluktuáció és gyakran előfordul, hogy az éppen ott tartózkodó kiskorúak száma jóval meghaladja a férőhelyek rögzített maximális számát. (lásd: 2. melléklet) Illetve a Hódmezővásárhelyen az állami normatíva mellett az egyházi segítségre is számíthatnak, ami például adományok formájában jelenhet meg. E számok és az állandó kiszámíthatatlanság ellenére az otthonok igyekeznek minél sokrétűbb integrációs programokat kínálni a gyermekek számára, azonban ezek jó része projektek keretében valósul meg.

5.3.1. Nyelvi akadályok

[223] Szent Ágota Gyermekvédelmi Szolgáltató országos intézményrendszerének története és rövid bemutatása http://szentagota.hu/hu/alapito_okirat_es_modszertani_kinevezes/tortenet 2014.11.21.

Az Otthonokban felmerülő egyik legnagyobb kihívás a nyelv. Számos országból érkeznek menekült kiskorúak az ország területére és aztán kerülnek az otthonokba. A nyelvek többsége a magyarok és a magyar oktatás számára különleges, tehát nagyon ritkán fordul elő olyan, hogy a gyerek és az otthonban dolgozó nevelők és a szakemberek azonos nyelvet beszélnek. Tolmácsra pedig sehol nincs keret. Pedig, ha belegondolunk ők azok, akik messze a legtöbb időt töltenek a gyerekkel.

Fóton ezt úgy próbálják megoldani, hogy az otthon vezetője afgán származású, tehát ő is tud segíteni a kommunikációban, illetve igyekeznek különböző nyelveken beszélő nevelőket keresni és alkalmazni. Azonban mivel számuk jelenleg is komoly nehézséget jelent, így szűrni nem igazán tudnak. Éppen ezért, ha arra nincs is lehetőség, hogy többféle nyelven beszélő nevelőket alkalmazzanak, fontos lenne, hogy azokat akik ott vannakfolyamatos szakmai és nyelvi képzésekbe részesítsék. Mivel egy minimális angol, esetleg francia nyelvtudás vagy akár az egzotikus nyelvekből pár alapszó, kifejezés és ezek rendszeres továbbfejlesztése nagyban megkönnyítené az e területen dolgozók munkáját. Természetesen az állandó tolmácsok biztosítása ennél még jobb megoldást jelentene, de jelen pillanatban a rendszer nem teremt erre lehetőséget.

5.3.2. Szökések

A másik nagyon nagy nehézséget az otthonok számára a szökések jelentik. A számok mögött különböző okok húzódnak meg. Egyrészt az eredeti cél, hogy ők nem Magyarországra indultak, hanem nyugatabbra. Másrészt, hogy milyen kapcsolatokra, barátokra tesznek szert az útjuk során. Harmadrészt, hogy a rendszer mennyire kiszámítható, például a státusz megszerzésére való esély vagy a családegyesítés nehézsége. Negyedrészt a nyelvi korlátok. Ötödrészt a jogi segítségnyújtás minősége és így tovább. De a szökés azt is jelentheti, hogy nem sikerült megfelelő alternatívát nyújtani, ahhoz hogy a biztonságot válassza a kockázat helyett és ez az, ami a dolgozat szempontjából kiemelkedően fontos. Természetesen a jórészük céllal érkezik, így esetükben nagyon nehéz vagy a nagyon eltökéltek számára szinte lehetetlen megfelelő

alternatívát nyújtani, de a másik résznek, akik bizonytalanabbak számukra könnyebb lenne. Ami még mérvadó, az az embercsempészet, bár ez összefüggésben van azzal, hogy mi az eredeti céljuk. Ennek a lehető legtávolabb tartása érdekében, mindkét otthonesetében a pénzkezelésüket részben korlátozzák. Tehát próbálják nem egy összegben odaadni, vagy Hódmezővásárhely esetében nem vesznek át pénzt a gyermek számára Western Unionon keresztül. Csakhogy ennek ellenére sem sikerül megállítani vagy legalább csökkenteni a szökések nagyon magas számát. Az embercsempészetről minkét otthon munkatársa hasonlóképpen nyilatkozott, hogy láthatatlan, de létező jelenség és igen nagy problémát jelent.

Az biztos, hogy az embercsempészetet nem lehet egyik napról a másikra megszűntetni és az is biztos, hogy akiknek komoly céljaik vannak, azok valószínűleg menni fognak. Ezzel szemben viszont fontos lenne minden gyereket (folyamatos beszélgetések és foglalkozások során) felvilágosítani arról, hogy milyen veszélyekkel jár ha ezt az utat választják. Jó lenne, ha ez a gyakorlat nem csak a fóti otthonban működne, hanem széles körben elterjedne és akár több fórumon keresztül kapnák a megerősítéseket a gyerekek. Illetve a rendszer megfelelő működése is végső soron, szintén csökkenthetné a szökések számát. De ha nem is ilyen nagy változtatásokban gondolkozunk, az otthon területein szolgáló rendőrök komolyabb felkészítése is segíthetne ennek megoldásában. A szökések számának csökkentése azért is különösen fontos, mert azoknak a gyerekeknek a számára is, akik úgy döntenek, hogy maradnak, számukra is folyamatos kihívást jelent a nagyon magas fluktuáció. Mivel egy épületben vannak, így csak azt érzékelik, hogy folyamatosan cserélődnek körülöttük az emberek. Ez biztosan nem könnyíti meg a beilleszkedésüket.

5.4. Oktatás

Az oktatás a sikeres integrációhoz vezető út egyik nagyon fontos eszköze. Azonban a kísérő nélküli kiskorúak oktatása nagyon nagy kihívást jelent jelenleg. A legtöbb iskola nem szívesen fogad be olyan gyerekeket, akik egyáltalán nem tudnak magyarul, a tudásuk sokszor nagyon alacsony szinten van és még ráadásul nagyon eltérő kultúrából is származnak. Ennek ellenére

a gyerekek jórészt még tanköteles korúak, és ráadásul ahhoz, hogy megkapják az állami támogatást, tanulói jogviszonnyal kell rendelkezniük. Így a gyermekotthonokra hárul az a feladat, hogy iskolát találjanak számukra. A fóti Otthon esetében az elsőszámú iskola, melybe a gyerekeket be szokták íratni, a budapesti Than Károly Ökoiskola, ami már kifejezetten interkuturális pedagógiai programmal rendelkezik.[224] Abban az esetben, ha ebben az iskolában nincs hely vagy a gyermeket kirúgják onnan, akkor még 2 budapesti iskola jöhet számításba, ahol viszont már nincs kifejezetten hozzájuk igazított tanrend. A hódmezővásárhelyi Otthon sajnos nagyon sokáig nem talált olyan iskolát a környéken, amely befogadná ezeket a gyerekeket. Végül Szegeden vállalta őket egy iskola.

A beiskolázást és az oktatás során felmerülő nehézségének 2 fontos iránya van:

1. A gyereknek van-e tanulási szándéka vagy elsősorban pénzt szeretne keresni és csak másodsorban vagy egyáltalán nem szeretne tanulni?

Az interjúk során szinte minden szakember arról számolt be, hogy ezeknek a gyerekeknek az oktatása azért is különösen nehéz, mert nagyon eltérő kultúrához vannak szokva, ráadásul ahonnan ők jöttek, ott többnyire már felnőttként kezelték őket, esetleg családfenntartók voltak. Éppen ezért, nagyon sok esetben nem igazán tudnak mit kezdeni azzal a helyzettel, hogy reggel 8-tól délután 2-ig egy padban kell ülniük és tanulniuk, ami mellett ráadásul pénzt keresni sem tudnak. És nem csak az új rendszerhez való alkalmazkodás jelent kihívást számukra, hanem még az is, hogy egyrészt egyáltalán nem beszélik a magyar nyelvet, másrészt a tudásuk a legtöbb esetben közel sincs a hozzájuk hasonló korú, magyar gyermekekéhez képest. Az egyik szakember szerint: „*Sokan még az alsó tagozatos szintet sem ütik meg magyar nyelven.*" Ennél egy fokkal még nehezebb eset, ha analfabétákról van szó, pedig olyan gyerekek is előfordulnak, akik a saját nyelvükön sem tudnak írni, olvasni. Természetesen ezzel szemben van néhány sikertörténet és vannak, akik jelenleg is nagyon eltökéltek a tanulásban. A gyerekekkel készített interjúk során egyértelműen kiderült, hogy azért számos olyan kísérő nélküli kiskorú van, akinek a hazájában nem volt lehetőségük oktatásban részesülni vagy azért, mert megtiltották nekik azt vagy azért, mert a helyi infrastruktúra és a család anyagi helyzete miatt nem

[224] Útmutató az interkulturális pedagógiai program iskolai bevezetéséhez és alkalmazásához, Oktatási Minisztérium, 2005 http://ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/docl_1475_156224025.pdf letöltés: 2014.12.05.

részesülhetett benne. Ők kifejezetten hálásak azért, hogy itt tanulhatnak, és akiben megvan a megfelelő akarat és kellő támogatást kapnak, azok a tapasztalatok szerint is 1 év alatt meg tudnak tanulni magyarul, le tudnak érettségizni vagy szakképesítést szerezni és akár diploma is elérhetővé válhat számukra.

2. Az iskola mennyire tud alkalmazkodni a sajátos igényeikhez és a tudásszintjükhöz.

Az iskolák alkalmazkodási hajlandósága és képessége jelenleg nem éppen a legmegfelelőbb e gyermekek befogadásához és oktatásához. Az egyik otthon dolgozója a jelenlegi helyzetről a következőket mondta:

„Nehéz a szavanna után, ahol azt csinálhattak, amit akartak végigülni 6 órát az iskolában. (…) A gyerekek nem értik, hogy miért okoz problémát az iskolának a hiányzás, hiszen ő többet volt ebben a 2 hónapban iskolában, mint egész életében. Ehhez a rendszer viszonyt nehezen vagy nem tud igazodni."

Egy másik szakember a következőképpen beszélt erről:

„Olyan helyről menekültek, ahol nincs olyan rendszer, ami megvédte volna őket. A rendszertelenségből menekültek és itt belekerültek egy számukra túl zárt rendszerbe, ahol viszont nem értik, hogy ha itt védve vannak, akkor miért rakják ki őket."

Az egyik iskola tanára szerint 3 dolog van, amiért nehéz egy iskolának menekülteket fogadnia. Egyrészt a magyar, mint idegen nyelv oktatása, melyhez a legtöbb iskola nem rendelkezik megfelelően képzett tanárokkal, illetve nincs meg a kellő forrásuk hozzá. A második nehézség, hogy jelenleg az iskolák nem kapják meg a számukra törvényileg előírt támogatásokat, arra az esetre ha migráns hátterű tanulókat fogadnak. Tehát az állami költségvetésben elkülönített összeg elmondása szerint az iskolákig már nem jut el. Ami azt jelenti, hogy jelenleg semmilyen kiegészítő normatívában nem részesül az az iskola, amelyik ilyen gyereket fogad, holott jogszabályilag elő van írva. A harmadik nehézség, hogy ezek a fiatalok teljesen más kultúrából származnak, ebből következően, teljesen más az időérzékük, mint a miénk, máshogy viszonyulnak a férfi-női kapcsolatokhoz, mint amihez mi vagyunk szokva.

Összegezve, tehát a hangsúlynak először is azon kellene lennie, hogy az iskolákat felkészültebbé tegyék és ösztönözzék migráns gyerekek befogadására. Másodsorban pedig azon, hogy a

gyerekekkel is megszoktassák, sőt megszerettessék a tanulást, hiszen ez lehet az egyik és talán legfontosabb eszközük ahhoz, hogy a jövőben egy jobb életet élhessenek. Erre megoldásként szolgálhat a fokozatosság elvének bevezetése. Meg kell érteni, hogy ezeknek a gyerekeknek idő kell az alkalmazkodáshoz. Nem szabadna az első perctől kezdve azokhoz a feltételekhez kötni őket, amelyekhez a magyar állampolgárságú gyerekeket kötik. Az interjúk során említették a kapcsolatokat mint a kötődést erősítő tényezőt. Tehát az, hogy milyen barátokra tesznek szert, hogy jól érzik-e magukat a környezetben, érzik-e, hogy nyitottak rá mások, az iskolának mennyire barátságos a légköre, ráveheti őket arra, hogy komolyabban vegyék a tanulást. E kapcsolatok fontosságát és az integrációval való összefüggését mutatja be egy 2011-es tanulmány is, miszerint az otthonnal tartott kapcsolatok, melyek ez esetben az itt élő honfitársakat is jelenthetik, illetve a befogadó ország hozzáállása, egyértelműen meghatározzák, hogy az adott személy mennyire lesz képes és egyáltalán mennyire szeretne beilleszkedni.[225] És e fontos szempontok mellett szintén lényeges még, hogy amennyiben eljutnak a pályaválasztásig, megválaszthatják-e azt, amit tanulni szeretnének. Az interjúkból az derült ki, hogy a szabad választás lehetősége nem mindig adott számukra. Előfordul, hogy olyan szakmák tanulására íratják be őket, melyek egyáltalán nem esnek az érdeklődési körükbe. Az utóbbi időben, ebben is érezhető változás, de még mindig nem elegendő. Természetesen, ha ezek egyike sem válik be, akkor kellene érvényesülnie azoknak az iránymutatásoknak, miszerint lehetőséget kellene teremteni arra, hogy az idősebb gyerekek a tanulás helyett az álláskeresést választhassák. [226]

Az azonban még érdekes és elgondolkodtató, hogy mindkét oldal esetében, tehát a Hódmezővásárhelyen lévő gyerekeket és a Fóton lakó gyerekeket is végül olyan iskolák fogadták be, amelyek alapvetően hátrányos helyzetű vagy tanulásban akadályozott diákokkal foglalkoznak, ami talán jól kiemeli a helyzet nehézségét és súlyosságát. Erről a hódmezővásárhelyi otthon dolgozója a következőképpen beszélt:

[225] Nagy Terézia: Harmadik világbeli menekültek magyarországi neointegrációjának esélyei, Esély 2011/5
[226] Állásfoglalás a példaértékű gyakorlatról, Negyedik átdolgozott kiadás, Felnőtt hozzátartozóitól elszakított gyermekek Európában Program, 2009

„Igazából ezek a gyerekek nem magatartászavarosak, ők nem olyan értelemben hátrányos helyzetűek, mint egy magyar gyerek. Az ő szükségletük egészen más."

5.4.1. Foglalkoztatás – munkaerőpiac

A kísérő nélküli kiskorúak magas száma ellenére, a korábban már részletesebben taglalt célok, döntések és akadályok eredményeképpen eddig meglehetősen kevésen vannak azok, akik végül itt maradtak, így e kérdés egyrészt komoly falakba ütközik, másrészt pedig megoldásért kiált. Hiszen közvetve vagy közvetlenül, de ez is egy indoka lehet annak, hogy vállalva minden kockázatot, előbb vagy utóbb továbbállnak. A foglalkoztatás és a munkaerő-piaci lehetőségeik, élethelyzetükből adódóan, (fiatal koruk ellenére is) szerves részét képezheti a döntéseiknek. Ami azonban még fontosabb, hogy akik maradnak, azoknál miként befolyásolja a beilleszkedésüket a magyarországi helyzet.

Az interjúk során kevés olyan kísérő nélküli kiskorúként érkezett fiatalról tudtak beszámolni, aki jelenleg foglalkoztatott. Ez azt jelenti, hogy még nem tart ott a rendszer, hogy támogassa az idáig való eljutásukat. A kulcs azonban mindenki szerint a magyar nyelv megfelelő elsajátítása, a megfelelő szakképesítés megszerzése és az esélyegyenlőség megteremtése a munkaerőpiacon. Egy 23 éves, afgán származású fiú, aki 5 évvel ezelőtt érkezett Magyarországra, kísérő nélküli kiskorúként a következő foglalkoztatási, munkaerő-piaci akadályokat sorolta fel beszélgetésünk során, melyek egyben megoldásra is várnak:

- Régebben szinte egyáltalán nem választhatták meg, hogy milyen szakmát szeretnének tanulni. Ma ebben lát fejlődést, de szerinte a helyzet még mindig nem kielégítő.
- Mivel a származási országában szerzett tudásairól nincsen bizonyítványa, így a papír hiányában esélye sincs, még csak be sem hívják állásinterjúra. Holott úgy érzi, sok mindenhez ért, így megfelelő szakember lehetne.
- Magyarországon, más nyugati országokkal ellentétben, nincs arra lehetőség és akarat, hogy felvegyék a menekülteket és azt követően képezzék őket tovább.
- Szerinte nem igazán bíznak a magyar munkáltatók egy nem magyar emberben.
- Alkalmi munkákból tudnak csak megélni.

- A diákmunkát nagyon jó lehetőségnek tartja és a tapasztalatai alapján, ott szívesebben fogadják őket, amit az egyik otthon munkatársa is alátámasztott. Azonban ebben is több lehetőséget kell nekik biztosítani. Számos olyan diákmunka van, amihez nem kell tökéletes nyelvtudás.

Az említett fiú esete ugyanakkor úgy gondolom, hogy egy nagyon pozitív példát is megjelenít. A vele készített interjú magyar nyelven készült, mert a fiú szinte tökéletesen beszél magyarul. 2 év alatt végezte el a középiskolát és érettségizett le. Jelenleg OKJ-s képzésre jár és minden álma, hogy a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemre felvételt nyerjen. Tehát vannak jó példák, sokakban az akarat is megvan. Ezeknek a kísérő nélküli kiskorúakból lett fiatal felnőtteknek csak lehetőséget kell adni, hogy bizonyíthassanak. Illetve, amennyiben az oktatásukat megfelelővé válik, a munkaerőpiacon is nagyobb esélyekkel fognak tudni indulni.

5.5. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés

Ha már a magyar gyerekekével megegyező jogokról van szó, akkor fontos megemlíteni az egészségügyi ellátáshoz való hozzáféréssel kapcsolatban a hódmezővásárhelyi Otthon által említett nehézséget. Beszélgetőtársaim arról számoltak be, hogy számukra az egészségügyben felmerülő egyik legnagyobb akadályt az jelenti, hogy a kórházak addig nem akarják ellátni a beteget, amíg valaki nem rendezi a TB kérdését, ami szerintük időigényes feladat, holott a gyereknek ott és akkor van szüksége az ellátásra. Ellenben a fóti otthon szakemberei szerint a HT kártya[227] kiállítása általában pár órán belül megvan, melyet a kórházak készséggel elfogadnak, Így ez esetben szerepet játszhatnak a területi egyenlőtlenségek is.

A másik megoldásra váró feladat, amit személyesen tapasztaltunk, hogy az egyik gyermek láthatóan valamilyen különleges, valószínűsíthetően bőrbetegségben szenvedhetett, tehát mindenféleképpen kivizsgálásra lett volna szüksége. Az otthonoknak viszont a leterheltségükből fakadóan, nincs arra elegendő kapacitásuk, hogy egy-egy ilyen esetnek

[227] Worstream-3 ország jelentés, Jó gyakorlatok azonosítása a gyermekkereskedelem áldozatainak való segítségnyújtás és reintegráció terén, Szerző: Szomor Katalin, 2012 http://childrentrafficking.eu/wp-content/uploads/2014/04/WS3-HUNGARIA-HU.pdf letöltés: 2015.01.18.

komolyabban utána tudjanak járni, holott ez veszélyt jelenthet akár a gyerekre, akár másokra nézve is. Ennek kezelése érdekében, a fóti Otthonban december óta, egy állandó ápoló kíséri figyelemmel a gyerekek egészségügyi állapotát, illetve a háziorvos is heti kétszer jár hozzájuk. Habár még ez esetben is felmerülhet a menekült területen szerzett tapasztalat kérdése, szaktudás és ebből adódóan, például a különleges betegségek felismerésére és a gyors reagálásra való képesség. Éppen ezért, a fóti gyakorlat egy jó irány, de képezni kéne azokat a szakembereket, akik ilyen rendszerességgel kerülnek kapcsolatba ezekekkel a gyerekekkel. Folyamatosan nagy a fluktuáció, előfordulhat, hogy tömegével jönnek olyan gyerekek, akiknek valami betegségük van. Fontos, hogy ezek időben és jól ki legyenek kezelve, ehhez azonban elengedhetetlen a menekültügyi területen szerzett gyakorlat és tudás.

5.6. Jogi képviselet és tanácsadás

A kísérő nélküli kiskorúak számára az ingyenes, pártfogó ügyvédi képviselet biztosítása elsődlegesen állami feladat. Ezt a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal a nép ügyvédje szolgáltatás keretében valósítja meg. Ennek hatékonyságával és eredményességével kapcsolatban azonban kételyek sora merül fel. A programba az ügyvédek önként jelentkezhetnek és a jelentkezést követően egy képzésen kell részt venniük, melyet az utóbbi évek gyakorlatától eltérően, a 2014-es évtől, az Igazságügyi Hivatal tart számukra (korábban a Magyar Helsinki Bizottság tartotta ezt), melyben a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal képviselői is részt vállalnak. Tehát a döntéshozó szerv részben az, aki képzi a jelentkezőket. Ez önmagában is aggályokat vethet fel. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a résztvevő ügyvédek jórészének nincsen meg a kellő ismerete és tapasztalata a menekültügyben, illetve sokszor jövedelemkiegészítésként olyanok is részt vesznek benne, akiknek korábban sem volt és ezt követően sem alakul ki a kellő elköteleződésük. Természetesen a képzés mindezek elsajátítására megfelelő lenne, de interjúk során szinte kivétel nélkül minden szakember kétségekről számolt be az állami jogi segítségnyújtással kapcsolatban. Előfordul olyan is, hogy egyáltalán nem beszélnek idegen nyelveken, ami felveti a kérdést, hogy hogyan tudják a gyermek érdekeit megfelelően képviselni,

hiszen az alapvető kommunikáció is komoly nehézséget okoz. Mindezek eredményeképpen a valós jogi segítségnyújtást a Magyar Helsinki Bizottság biztosítja számukra. Ezt az elkészített interjúkban, szinte kivétel nélkül, mindegyik szakember egyértelműen alátámasztotta.

A legnehezebb esetek, melyekben a jog és legfőképpen a gyakorlat megreformálására mihamarabb szükség lenne, az a kormeghatározás során felmerülő akadályok és ebből következően az idegenrendészeti vagy menekültügyi fogdával kapcsolatos intézkedések, illetve a státuszok megállapításával kapcsolatos eljárások és döntések. Ezen felül számos más olyan dolog lehet még, amelyben ezek a gyerekek jogi segítségre szorulhatnak. Márpedig ahhoz, hogy valóban élvezhessék a törvények adta jogaikat, jelen rendszerben még szükség van a megfelelő jogi képviseletre és segítségre, melynek biztosítása elsősorban az állam feladata lenne.

5.6.1. Gyermekvédelmi gyám

2014. január 1-től a kísérő nélküli kiskorúak képviseletét a gyermekvédelmi gyámok látják el. A gyermekvédelmi gyámot az V. kerületi Gyámhivatal jelöl ki számukra. A Gyvt. értelmében a gyermekvédelmi gyám feladata lenne a gyermek érdekeinek képviselete és jogai gyakorlásának elősegítése, a gyermek véleményének megismerése és ennek közvetítése az ellátást nyújtó intézmény és a hatóságok felé, illetve a gyermek törvényes képviseletének ellátása. Ez tehát egy nagyon komplex feladatot jelent, amely a mindnek felett álló érdek biztosításán át kiterjed az oktatás és egészségügyi ellátásról való gondoskodáson át a gyermek kapcsolatainak feltérképezéséig.[228] Ellenben a rendszer olyan akadályokkal küzd, melyek a feladatkör minden területét érintik. Ennek következtében a gyermekvédelmi gyámok jelenleg elsősorban csak a gyermek formális jogi képviseletét látják el. Ez indokolta, hogy e fejezet alá kerüljön a problematika.

Az interjúk során elhangzott aggályok a gyermekvédelmi gyámokkal kapcsolatban:

[228] Oktatási kézikönyv a kísérő nélküli kiskorú menedékkérőkkel foglalkozó gyámok és szociális munkások számára, IOM, Judith Corcoran, Barbara Salcher, Bécs, 2012

1. Nem beszélnek idegen nyelveket, és olyan is többször elhangzott, hogy vannak közülük, akik még angolul sem tudnak. Ez esetben kereszttolmácsok segítségét szokták kérni, mivel itt sincs lehetőség tolmácsok alkalmazására. A kérdés, hogy ez esetben hogyan tud megvalósulni a gyermek érdekeinek tényleges képviselete?
2. Túlterheltek. Kevesen vannak, ami azt jelenti, hogy a gyakorlatban nagyon sok gyerek jut egy gyámra, és még ha meg is van bennük a kellő akarat és elköteleződés, ez erősen megnehezíti a feladat megfelelő elvégzését.
3. Az előző ponthoz szorosan kapcsolódik, hogy a gyakorlatban akár több hónapba is telhet, míg a gyermek mellé gyámot jelölnek ki. Tehát hol marad a képviselet addig? Ráadásul, amíg nincs kijelölve gyermekvédelmi gyám, addig nem tud elindulni a menekültügyi eljárás.
4. A nevelők nélkül a gyámrendszer nem tud kellőképpen működni, hiszen a gyám nincs ott a gyermekkel az idő jórészében, nekik viszont ahhoz, hogy valakivel bizalmasan tudjanak beszélni, már nagyon jól kell ismerniük azt a személyt.

Így a javaslatok szerint megfelelő számú és megfelelően képzett gyermekvédelmi gyámokra lenne szükség. Ha ez a probléma megoldódna, az azt jelentené, hogy több időt és odafigyelést tudnának egy gyerekre fordítani, amely elősegítené a feladata megfelelő elvégzését. Illetve ez esetben a gyermek képviselete is sokkal hamarabb megvalósulhatna. Számukra is fontos lenne a képzések biztosítása és a nyelvi akadályok megszűntetése vagy legalábbis csökkentése. Továbbá, hogy a nevelők véleményét folyamatosan kikérjék, hiszen ők töltik a legtöbb időt a gyerekkel, ők tudnak a legpontosabb információkkal szolgálni számukra.

5.7. Pszicho-szociális segítségnyújtás

A kísérő nélküli kiskorúak pszicho-szociális segítségnyújtását a Cordelia Alapítvány végzi. Mivel az Alapítvány projektfinanszírozásból működik, így csupán 2 hetente 3 órára van lehetőségük a fóti Otthonban terápiát végezni a gyerekekkel. Hódmezővásárhelyen ezt úgy oldják meg, hogy egy állandó pszichológus dolgozik az Otthonban. Illetve a Cordelia Alapítvány pszichiátere, esetenként egy pszichológussal kiegészülve, 2 anyanyelvi tolmáccsal is dolgozik, ami nagy segítséget jelent mind nekik, mind a gyerekeknek. Természetesen, ha különleges nyelven beszél a gyermek, akkor ez esetben is bevált szokás a kereszttolmácsolás, ami a szakember szerint is erősen korlátozza a pszichoterápia mélységét.

Ezen gyerekek esetében ugyanis különösen fontos a pszicho- szociális segítségnyújtás, hiszen olyan traumákat hordoznak magukban, amelyek az életük szinte minden szegmensére kihatnak. Az, hogy gyermekként küzdeniük kellett az életben maradásért vagy, hogy a szemük láttára ölték meg a családtagjaikat, esetleg megkínozták őket vagy olyan életkörülmények között éltek, amely egy gyermek, de még egy felnőtt számára is különösen nehéz lenne. Aztán az utazás során és a rendszer által is érhetik őket traumák. Ezek mind olyan mély sebeket okozhatnak, melyek a további életük során súlyos teherként nehezedhetnek rájuk és erősen befolyásolhatják azt, hogy ki lesz belőlük, hogy mennyire tudnak és akarnak majd alkalmazkodni.

Az egyetlen államilag nyújtott lehetőség e traumák kezelésére, ha a gyermekotthon elviszi a gyermeket a területileg illetékes gyermekpszichiátriai rendelőbe, ahol körülbelül 2 havonta fél vagy 1 órát tudnak vele foglalkozni. Az ideális tehát az lenne, ha minden otthonban és minden iskolában lennének állandó pszichológusok és nem csak 2 hetente 1, és mivel az egyik héten az egyik nyelvet beszélő tolmács, rá 2 hétre a másik nyelven beszélő tolmács tud a pszichiáterrel menni, így havi 1 alkalomból állna az ő pszichoterápiájuk. Illetve ide is kapcsolódik a korábban részletezett hódmezővásárhelyi gyakorlat, melynek szerkezetét minden otthon és iskola átvehetné.

6. Konklúzió

Mivel a kísérő nélküli kiskorúak elsősorban gyerekek és másodsorban menekültek, így a rendszernek is elsősorban gyermekként kellene kezelnie őket, illetve megfelelően kellene reagálnia mindarra a plusz igényre, mely az élethelyzetükből adódóan felmerülhet. Jogszabályi szinten már biztosítva vannak számukra ugyanazon jogok, mint a magyar állampolgárságú gyerekeknek. Ehhez azonban igazodni kellene az őket érintő összes szakpolitikai területnek. Összegezve, tehát addig nem beszélhetünk esetükben valós integrációról, amíg a tanulmányban bemutatott akadályok jó része fennáll. Ahhoz pedig, hogy megfelelően lehessen integrálni ezeket a gyerekeket, elengedhetetlen, hogy ne csak elméletben, de a gyakorlatban is biztosítva legyenek számukra a lehetőségek. A lehetőségek, arra, hogy egy biztonságosabb és teljesebb életet élhessenek, hogy azokkal az alapvető jogokkal, melyekkel a hazájukban nem élhettek, itt élhessenek. A számuk Magyarországon is folyamatosan nő. Ha most nem figyelünk oda és nem fordítunk elegendő figyelmet rájuk, annak később komoly következményei lehetnek, akár a gazdaságot, akár a társadalmat nézzük. A jelenlegi menekült kiskorúak egy olyan generáció részei, akik közül nagyon sokaknak kellett elhagyniuk a hazájukat. Nemsokára ők is felnőnek és felelősséggel tartozunk azért, hogy belőlük ne alacsony iskolai végzettségű, rossz egészségügyi állapotban lévő, „idegen", munkanélküliek legyenek, akik a társadalom peremén, kirekesztetten élnek.

Irodalom

Állásfoglalás a példaértékű gyakorlatról, Negyedik, átdolgozott kiadás, Felnőtt hozzátartozóitól elszakított gyermekek Európában Program, 2009

http://www.asylumlawdatabase.eu/sites/www.asylumlawdatabase.eu/files/aldfiles/SCEP%20Hungarian.pdf letöltés: 2014.10.24.

BÁH 2015 Sajtótájékoztató anyaga

http://www.bmbah.hu/jomla/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu utolsó látogatás: 2015.01.18.

Bevándorlás és intergáció, Magyarországi adatok, európai indikátorok, szerkesztette: Kováts András, Budapest, 2013 http://tudastar.menedek.hu/sites/default/files/kovats_andras_szerk._2013_bevandorlas_es_integracio_teljes.pdf letöltés: 2014.11.13.

ENSZ Menekültügyi Főbiztosság: Menekültintergáció Közép- Európában- Háttéranyag

http://www.unhcr-centraleurope.org/hu/pdf/mivel-foglalkozunk/az-integracio-tamogatasa/unhcr-menekultintegracio-kozep-europaban-hatteranyag.html letöltés: 2014.11.10.

Épségben és biztonságban. UNHCR/UNICEF, szerkesztette: Christina Jespersen, 2014.október http://www.unhcr-centraleurope.org/hu/pdf/mivel-foglalkozunk/a-hatranyos-helyzetuek-vedelme/epsegben-es-biztonsagban-mit-tehetnek-az-allamok-annak-erdekeben-hogy-a-kisero-nelkuli-gyerekek-mindenek-felett-allo-erdeke-ervenyesuljon-europaban-magyar.html letöltés: 2014.12.10.

Kísérő nélküli fiatal bevándorlók és menedékjog-kérők befogadásának elősegítése, Igazságszolgáltatási és gondoskodási feladat, European Social Network, Készítette: Terry Smith, UK www.esn-eu.org/raw.php?page=files&id=189 letöltés: 2014.12.10.

Kísérő nélküli kiskorúakkal kapcsolatos szakpolitikák, gyakorlatok és adatok (2014), szerkesztette: dr. Jánoskúti Boglárka, Európai Migrációs Hálózat, Magyarország, 2014

http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/unaccompanied-minors/13b_hungary_unaccompanied_minors_hu.pdf letöltés: 2014.12.16.

Módszertani Gyermekjóléti Szakemberek Országos Egyesülete szervezésében megrendezésre került XIII. Országos Konszenzus Konferencia szakmai anyagai, Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárságú gyermekek, családok jogi státusza, és egyes ellátásokra való jogosultságuk 2013, Zamárdi

http://www.mogyesz.hu/files/konszenzus_kiadv%C3%A1ny_2013.pdf letöltés: 2014.10.12.

Nagy Terézia: Harmadik világbeli menekültek magyarországi neointegrációjának esélyei, Esély 2011/5 http://www.esely.org/kiadvanyok/2011_5/05nagy.indd.pdf letöltés: 2014.11.11.

Oktatási kézikönyv a kísérő nélküli kiskorú menedékkérőkkel foglalkozó gyámok és szociális munkások számára, IOM, szerzők: Judith Corcoran és Barbara Salcher, Bécs, 2012 http://www.iom.hu/PDF/Training_Manual_HU.pdf letöltés: 2014.10.02.

ORFK Határrendészeti helyzetkép, 2014. január- november hónapok határrendészeti helyzete

http://www.police.hu/sites/default/files/hatarrendeszet_szoveges_2014._11.pdf letöltés: 2015.01. 12.

ORFK Határrendészeti helyzetkép, 2015. február http://www.police.hu/sites/default/files/hatarrendeszet_hk_2015._02.pdf letöltés: 2015.03.18.

Ökumenikus Segélyszervezet, Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona

http://csr.segelyszervezet.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=656&Itemid=158&lang=hu letöltés: 2014.12.08.

Rendészeti Főigazgatóság, Elektronikus rendészeti helyzetkép, Határrendészet, 2013. I-XII.

http://www.police.hu/sites/default/files/hatarrendeszet_hk_2013._12.pdf letöltés: 2014.10.26.

Separated, asylum-seeking children in European Union Member States, Comparative Report, FRA, 2010 http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1692-SEPAC-comparative-report_EN.pdf letöltés: 2014.10.21.

Szent Ágota Gyermekvédelmi Szolgáltató országos intézményrendszerének története és rövid bemutatása

http://szentagota.hu/hu/alapito_okirat_es_modszertani_kinevezes/tortenet utolsó látogatás: 2014.11.21.

TÁRKI, Továbbra is magas az idegenellenesek aránya

http://www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140716_idegen.html utolsó látogatás: 2015. 01. 16.

Útmutató az interkulturális pedagógiai program iskolai bevezetéséhez és alkalmazásához, Oktatási Minisztérium, 2005

http://ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/docl_1475_156224025.pdf letöltés: 2014.12.05.

dr. Vas Gizella: A határrendészet helye és szerepe a schengeni térségben, Magyar Rendészettudományi Társaság, Migráció és társadalom elektronikus folyóirat http://rendeszet.hu/folyoirat/2012/1/hat%C3%A1rrend%C3%A9szet-helye-szerepe-schengeni-t%C3%A9rs%C3%A9gben letöltés: 2015.01.10.

Worstream-3 országjelentés, Jó gyakorlatok azonosítása a gyermekkereskedelem áldozatainak való segítségnyújtás és reintegráció terén, Szerző: Szomor Katalin, 2012

http://childrentrafficking.eu/wp-content/uploads/2014/04/WS3-HUNGARIA-HU.pdf letöltés: 2015.01.18.

Mellékletek

1. melléklet: A fóti Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthonának ellátási szerkezete

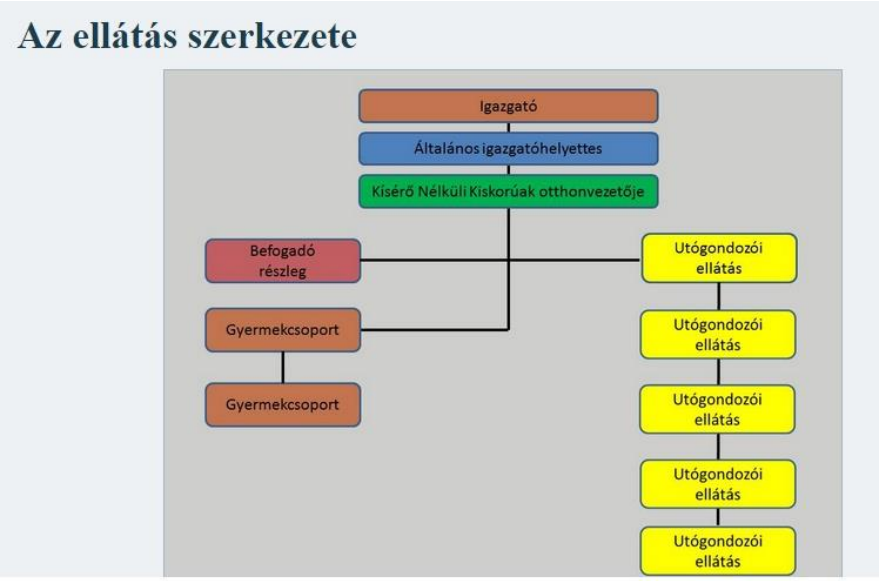

Forrás: Károlyi István Gyermekközpont, Fót[229]

2. melléklet: 2012-ben,2013-ban és 2014.12.14-ig a Károlyi István Gyermekközpont Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthonában regisztráltak száma, havi bontásban (fő)

	2012	2013	2014
január:	11	50	58
február:	3	13	15
március:	2	26	27
április:	8	15	20
május:	8	15	35
június:	5	26	59

[229] Károlyi István Gyermekközpont, Fót- Az ellátás szerkezete http://www.wp.kigyk.hu/gyermekotthoni-ellatas/kisero-nelkuli-menekult-kiskoruak-gyermekotthona/az-ellatas-szerkezete/ letöltés: 2014.11.23.

	2012	2013	2014
július:	12	36	93
augusztus:	15	23	100
szeptember:	13	21	84
október:	22	20	162
november:	34	10	193
december:	60	35	115*
Összesen:	193	290	961*

*2015.12.01-14-ig

Forrás: Károlyi István Gyermekközpont Kísérő Nélküli Kiskorúak Otthona, létszámadatok

BOZSÓDI BLANKA – DÉS FANNI – KORMOS JANKA – KOVÁCS ESZTER – RÖSER ADÉL – SIK DORKA – STOLLMAYER NIKOLETT: INNOVÁCIÓ ÉS KREATIVITÁS A SZOCIÁLIS MUNKÁBAN

FELVEZETÉS – SIK DORKA

A szociális munka mester szakon először a levelező képzésben majd nappali tagozaton is elindult a képzés keretein belül a projekt gyakorlat. A projektszemlélet megjelenése a gyakorlati képzésben egy újfajta oktatási módszer bevezetését is jelentette a gyakorlati oktatásában. Az azóta eltelt idő, több évfolyam tapasztalatai alapján úgy éreztük, hogy a projektgyakorlaton folyó munka és az annak eredményeképpen létrejövő projekteket szükségszerű bemutatni egy szélesebb közönségnek.

A tanulmány első felében –felvezetéséképpen – a projektgyakorlat célját és a hallgatók feladatát ismertetjük, majd konkrét projekt bemutatásával kaphat képet az olvasó a szociális munka MA projektek lényegéről és célkitűzéseiről.

A szociális munka célja, lényege a különböző társadalmi csoportok, rászorultak, jogaiktól, esélyeiktől megfosztott társadalmi rétegek képviselése és érdekeinek a közvetítése a mindenkori hatalom felé. A szociális munka globális definíciójának a változását, átalakulása pont ezt a folyamatot mutatja és alapozza meg (Esély 2014/6). „ A szociális munka olyan gyakorlat alapú szakma és tudományág, amely elősegíti a társadalmi változást és fejlődést, a társadalmi összetartozást valamint az emberek hatalommal való felruházását és felszabadítását.” (Esély 2014/ 6 96.o.). Komoly jelentősége van annak, hogy az eddig javarészt angolul használt empowerment kifejezés végre a magyar fordításban magyar kifejezéssel jelenik meg a korábbi

fordításokhoz képest. Az empowermentet magyarul képessé tevésként is szokás fordítani, ám a hatalommal való felruházás ennél sokkal erőteljesebben jeleníti meg a szociális munka azon legfontosabb célját, amely a rászorult, döntéshozatali struktúrából kiszorult, önmagáért kiállni és érdekeit érvényesíteni nem, vagy alig tudó társadalmi csoportok érdekében kell tevékenykednie. A szociális munka maga eszközeit a társadalmi változások előremozdítására kell, hogy törekedjen, az egyes emberek és az általános társadalmi jól-lét érdekében. Alapvető célja, hogy kiálljon az emberek jogai és érdekei védelmében. Magyarországon a rendszerváltás óta kiépült szociális ellátó rendszer elméletileg a meglévő szükségletekre reagáló, a szociális problémák és nehézségek teljes spektrumát lefedő intézményi struktúrát biztosít. Ennek ellenére a jelenlegi ellátási struktúrában a maga szervezeti és működési jellemzők, az állandóan változó jogszabályok, a szociális munkásokat érintő szabályozási és kötelezettségek növekvő száma melletti lényegi elem – a kliensek szükségletére reagáló, a kliensek érdekeit képviselő szociális munka – nehezen megvalósítható. A projektgyakorlat célja, hogy megmutassa a hallgatóknak, hogy igenis minden intézményben akár a legmerevebb hierarchikus struktúrában is lehet az ügyfelek számára innovatív és a valós helyzetükre reagáló apró lépéseket eszközölni.

Mielőtt a konkrét projekteket ismertetnénk, röviden bemutatjuk a szociális munka mester szakot és magát a projektgyakorlatot. A szociális munka mester szakon célunk a demokrácia iránt tudatosan elkötelezett, a társadalmi igazságosság és a társadalmi szolidaritás ügye mellett kiálló szakembereket képezni. „A képzés célja olyan szakemberek képzése, akik komplex, akár a területen elérhető különböző jóléti rendszerek elemeit összehangoló, az egyéni esetkezelés kereteit meghaladó rendszerszintű, ám még mindig közvetlenül kliensekkel dolgozó gyakorlat megvalósítására, valamint az itt szerzett ismeretek, tapasztalatok és azok mentén született javaslatok igazgatásba és döntéshozásba történő becsatornázására."

230

A mesterképzésnek fontos eleme a projektgyakorlat, ahol a hallgató feladata egy adott intézményben innovatív projekt kitalálása és lebonyolítása. A projektgyakorlat célja, hogy a

[230] Az ELTE-TáTK honlapja http://tatk.elte.hu/mesterszakok/szocialismunka

hallgató az esetmunka gyakorlatából kinézzen és ki is lásson a szolgáltatások működésének tágabb összefüggéseire. A projekt kapcsolódik a segítő beavatkozás gyakorlati folyamatához, tárgyához, de túl is lép azon. A hallgató az előző félév munkája és tapasztalata alapján olyan szükségletet azonosít, amely szorosan kapcsolódik egy megismert kliens-csoporthoz, illetve a kliens-csoport ellátására kialakított intézményi működéshez. A projektgyakorlat során egy meghatározott szükségletre reagáló, illetve az ellátás minőségét javító konkrét változtatás megtervezése és kivitelezése a feladat. Fontos elvárás, hogy a projekt mindenképpen konkrét, kézzel fogható, „földön járó", az adott szervezet munkájához kapcsolódó legyen.

A most következő válogatás az utóbbi években készült projektek közül egytől egyig a képzésünkben lefektetett céloknak, a kliensek érdekeiben és kliensek igényeire reagáló munkák, amelyek kiválóan mutatják be mit is jelent az innováció és kreativitás a szociális munkában.

BOZSÓDI BLANKA – RÖSER ADÉL[231]: KÖNYVTÁR-PROJEKT A GYÁLI ÚTI HAJLÉKTALANOK ÁTMENETI SZÁLLÓJÁN

A projekt környezete, előzményei

A projekt színteréül szolgáló könyvtár a BMSZKI[232] Gyáli úti átmeneti szállóján található. Az intézmény korábban pedagógus és nővérszállóként működött, 2007 óta 150 férőhelyen hajléktalanok átmeneti szállója, 180 férőhelyen piaci alapú munkásszálló működik az épületben. A két különböző típusú ellátás kétágyas szobákban biztosít szállást ügyfeleinek, így lehetőséget teremt páros elhelyezésre, ami a hajléktalan ellátásban egyébként nagy hiányként jelentkezik. A projekt célcsoportját nem szűkítettem le az átmeneti szálló lakóira, tehát a hajléktalan emberekre, hiszen a különböző élethelyzetek (közterületen éjszakázás, szálló igénybevétele, szívességi lakáshasználat, albérlet, munkásszálló stb.) egymásba ágyazódnak és váltják egymást az egyes emberek életútja során (Bényei- Gurály-Győri-Mezei 2000).

Maga a könyvtár nagy múltra tekint vissza: még a pedagógusszálló működése alatt komoly szakmai könyvtárként üzemelt, 2007 után azonban a leamortizálódás folyamata kezdődött meg, a könyvállomány jelentős részét a korábbi fenntartó elszállította. A 2011-es év jelentett fordulópontot, amikor a szállón dolgozó néhány lelkes kolléga adománykönyvekből (amik elsősorban a Vöröskereszttől érkeztek) újranyitotta a könyvtárat, amit először a szociális munkások, majd kapacitásbéli problémák miatt, időszakosan önkéntesek működtettek. Amikor

[231] A projekt 2013. március – június között indult el,az ELTE Szociális munka mester szak projekt gyakorlatának keretén belül Bozsódi Blanka megtervezte és megvalósította a Gyáli szálló könyvtárának fellendítését célzó projektet, ezért a tanulmány első három részében a projekt előzményeiről és környezetéről, megtervezéséről, megvalósításáról, és a megvalósítás értékeléséről lesz szó. Röser Adél, aki az ELTE Kulturális antropológia mesterszakának hallgatója, és a mai napig aktív tagja a könyvtáros csapatnak, 2014 márciusában csatlakozott a projekthez, a tanulmány második részében ő ír a jelenlegi helyzetről, illetve a jövőre vonatkozó tervekről.
[232] Budapesti Módszertani Szociális Központ és Intézményei

2013-ban először jártam a könyvtárban felemás helyzet fogadott: egyből magával ragadott a hely kisugárzása, és éreztem, hogy itt fantasztikus dolgokat lehetne megvalósítani, ugyanakkor azt tapasztaltam, hogy a nyitvatartás ideje esetleges (sokszor kiszámíthatatlan), és bár van egy kezdetleges rendszer a könyvek elrendezésében, még mindig sok-sok könyv kupacokban sorakozik a könyvtár különböző pontjain. Nagy lehetőséget láttam egy, a lakók bevonásával megvalósítható projektre, ezért belevágtam.

A projekt megtervezése

Elsőként azt kellett megvizsgálnom, hogy a saját elképzeléseim, illetve a szálló lakóinak igényei, szükségletei összhangban állnak-e egymással. A korábbi működés tanulsága alapján a könyvtár szolgáltatásaira volt igény a szálló lakóinak körében. Arról nem volt korábbi tapasztalat, hogy különféle programokban mennyire vennének részt a lakók, ez a szükséglet eleinte csak feltételezés volt a részemről.

A projekt megtervezésekor végiggondoltam, hogy milyen lehetőségek rejlenek a könyvtár „újraindításában" – fellendítésében. Az egykor működő szolgáltatás újraindításán túl a lakók bevonását, aktív részvételének lehetőségét is láttam benne. A könyvtárat egy olyan színtérnek képzeltem el, ami teret nyit a képességek és tehetségek megmutatására, kibontakoztatására. Számos példa mutatja, hogy a kultúra, az irodalom a pozitív változást segíti: az alkotók önértékelése megnő, a külvilággal való kapcsolatuk, illetve a külvilág viszonyulása is pozitív irányba változhat. Ezen felül fontos szempont volt számomra, hogy lehetőség nyílhat a kliensszerep és a hajléktalanság hangsúlyozása, a problémaközpontú megközelítés helyett a személyiség, az identitás más rétegeinek megerősítésére, ami az önbecsülés megerősödéséhez is vezethet. Csoportfolyamatok, empowerment, pozitív megerősítés és közösségépítés terepévé válhat a könyvtár, és a konstruktív szociális munka alapelveivel összhangban a pozitív perspektívák, a közös építkezés, a kapcsolat kerülhet előtérbe (Parton-O'Byrne, 2006).

A lehetőségek mellett számba vettem a kockázati tényezőket is. Lesznek-e érdeklődők? A szükségletekre reagál? Erősítheti a szegregációt? Fenntartható marad a projekt a gyakorlat

befejeződése után? A megvalósítás során figyelmet kellett tehát fordítanom a kíváncsiság felkeltésére és fenntartására, kitalálni, hogy milyen módszerekkel tudom feltérképezni és folyamatosan ellenőrizni az igényeket. A szegregációval kapcsolatban az volt a dilemmám, hogy ha egy bentlakásos intézményben építünk közösséget egy olyan csoport tagjaiból, akiket a társadalom eleve stigmatizál (Goffman, 1981), nem vezet-e ez még inkább az elszigetelődésükhöz? Ennek kivédésére olyan programok szervezését is tervbe vettem, melyek nyitnak a külvilág felé. A fenntarthatóság biztosítása érdekében pedig már a tervezés fázisában egyértelmű volt számomra, hogy további önkéntesek bevonására lesz szükség.

A könyvtár újraindításához, fellendítéséhez a célok három szintje kristályosodott ki számomra:

- Rendszeres és kiszámítható nyitva tartás
- A könyvek rendszerezése, elrendezése, a hely hangulatosabbá tétele
- Programok szervezése, melyek a lakók erősségeire, tehetségére épülnek

Megvalósítás és értékelés

Elsőként azt a folyamatot ismertetem, amely a saját aktív részvételem időszakában (2013. április – 2014. március között) ment végbe a könyvtárban. Az első hetekben az ismerkedés és az igények felmérése, kipuhatolása került előtérbe (beszélgetéssel, illetve igényfelmérő kérdőívvel); valamint szerveztünk a szálló munkatársaival együtt egy „újranyitó-bulit", ami jó hangulatban telt és lendületet adott a közös munka megkezdéséhez. A következő időszakban egy konfliktushelyzettel találtam szembe magam: néhány alkalommal kézműves foglalkozást tartott az egyik legaktívabb lakó, aki azonban túlságosan bevonódott és előtérbe került, ennek következtében pedig más, szintén tehetséges, de kevésbé magabiztos ügyfelek háttérbe szorultak. A kialakult szituációban fordulópontot az a paradigmaváltás tudott hozni, amikor egy újfajta működésmódra váltottunk a könyvtár aktív olvasóival, a programok meghirdetését közös ötletelés, szervezés és megvalósítás vette át, így a csoportfolyamat elrendezte a túl domináns lakó helyét, szerepét. A másik nagyon jelentős változást a könyvtár életében további önkéntesek bevonása hozta. Az ELTE Társadalomtudományi Karán, illetve szociális témákkal foglalkozó facebook csoportokban hirdettem az önkéntes munka lehetőséget. Első önkéntes

társam csatlakozását követően igazi csapatmunka tudott kialakulni, folyamatos visszajelzéssel, nézőpontjaink és tapasztalataink megosztásával segítettük egymás munkáját. Később további önkéntesek csatlakoztak csapatunkhoz, és a fluktuáció ellenére a könyvtár működtetése, szolgáltatásai stabilak maradtak. Az érdeklődés hullámzó volt, egy stagnáló időszakot követően 2014. decemberétől ismét fellendülést tapasztaltunk.

A nyitvatartási idő meghatározásnál a könyvtár előző önkéntesének tapasztalataira építettem, így figyelembe véve a lakók igényeit (a délutáni órák fontosak, hogy a munkából jövők is igénybe vehessék a szolgáltatást) és az önkéntesek lehetőségeit (hétvégét senki sem tudott vállalni) a kedd délután 16-19 óra közötti nyitvatartási idő mellett döntöttünk. Szép lassan kialakult egy fix kölcsönzői kör, amihez folyamatosan új érdeklődők is csatlakoztak.

A könyvek rendszerezését, elrendezését tájékozódás előzte meg. Felkerestem régi gimnáziumom könyvtárosát, akitől ismereteket, tanácsokat, és egy régi könyvtárból megmaradt kölcsönző kartonokat kaptam (előrelépést jelentett, hogy a kölcsönzések kusza, füzetbe írt módszerét átvette a kölcsönző kartonok használata). Önkéntes társaimmal megalkottuk továbbá a könyvtárhasználati szabályzatot, ami keretbe foglalta működésünket. Két alkalommal szerveztünk közös könyvrendező eseményt, amiben külső önkéntesek (főleg irodalom szakos egyetemista hallgatók) és a könyvtár olvasói is részt vettek. A kategorizálástól kezdve a munkafolyamatok kitalálásáig és megvalósításáig mindent közösen vittünk véghez. A részfeladatok felosztása által minden résztvevő jogosan érezhette úgy, hogy fontos munkát végez, aktívan hozzájárul a könyvtár rendezéséhez. A közös munka során maximálisan megvalósult a partneri viszony az ügyfelek és a segítőik között, ami a szociális munka egyik legfontosabb alapelve (Rogers 2014). Külön kiemelném, hogy csapatunkhoz csatlakozott egy lelkes lakó, akinek nehézségei voltak az olvasással. Őt is sikerült bevonnunk a munkába, ami fontos pozitív tapasztalatot jelentett mindannyiunk számára.

A következőkben bemutatom a könyvtárban megvalósított programokat. A már említett újranyitó bulit és kézműves foglalkozásokat költészetnapi műsor, és kiállítás-megnyitó követte. A költészetnapi műsort a lakók önállóan állították össze, próbálták el, és adták elő, saját költeményeket is hallhattunk tőlük. A kiállításon az egyik tehetséges lakó különleges, fába égetett képeit mutattuk be. A lakótársak elismerő szavai pozitív megerősítést nyújtottak, és

ezen felül a kreativitás, az önkifejezés, a kitartás példája és gyümölcse kézzelfoghatóvá vált a többiek számára is. Az alábbi meghirdetett és megvalósított programokat követte a fordulópont: három ötletbörzét tartottunk, ahol rengeteg kreatív ötletet összeírtunk, és kitaláltuk azt a működésmódot, hogy mindig közösen álmodjuk meg és szervezzük meg a következő heti programot. Ez a megközelítés a teljesítménymotiváció szintje, a csoporttagok elköteleződése és aktivitása szempontjából is előnyös hatással bírt (Barcy 2012). A közös tanácskozások, ötletbörzék eredményeként társasjátékozó délutánokat, versfelolvasó esteket, filmklubot valósítottunk meg. Külső programok szervezése is a terveink között szerepelt, ezek közül a Közlekedési Múzeum megtekintését sikerült megvalósítani.

Kicsit visszautalnék a tervezés ismertetésénél tárgyalt lehetőségekre és kockázatokra. Úgy vélem, sikerült élnünk azzal a lehetőséggel, hogy egy kiszámítható és színvonalas szolgáltatást működtessünk; illetve hogy a könyvtár a változás színterévé váljon, és annak lehetőségét megteremtse. Az érdeklődés fenntartása – tapasztalataink szerint – örök kihívást jelent a mindenkori önkéntesek számára. Korábban szintén a kockázatoknál említettem a szegregációval kapcsolatos dilemmámat. Ennek a jelenségnek pont az ellenkezőjét tapasztaltam meg: azzal hogy lehetőség nyílt a lakók számára nálunk kis csoportban és bizonyos szempontból védett környezetben kipróbálni magukat különböző helyzetekben, visszajelzést, pozitív megerősítést kaptak, önbizalmuk megerősödhetett, ebből erőt meríthetnek, hogy tágabb környezetben is meg merjék mutatni magukat, kiálljanak magukért. A projekt fenntarthatóságát pedig a hozzánk csatlakozott önkéntesek munkája és a szálló dolgozóinak, vezetőinek segítőkész hozzáállása biztosítja.

Végül összefoglalva saját egyéni tapasztalataimat: rengeteget tanultam az önismeret és a szociális munka szempontjából is. Megtapasztaltam, hogy milyen nehéz az elméletben megtanultakat a gyakorlatban alkalmazni: egy konfliktus helyzetet konstruktívan kezelni és megoldani; csoportvezetőként helytállni és mindenkire odafigyelni (akár a foglalkozások, akár az önkéntesek koordinálásának esetében). Megtapasztalhattam a csoportfolyamatok, a közösségi részvétel erejét, és ami talán a legfontosabb: megtapasztaltam, hogy milyen érzés a hagyományos segítő-segített kereteket szétfeszítve egy teljesen más dimenzióban, a szálló

lakóval közösen, egy sokszor nehéz, küzdelmes, mégis megerősítő és motiváló folyamat részesévé válni.

Jelen

A 2014 nyarán a projekt megtervezője és megvalósítója, valamint két, addig rendkívül tevékeny önkéntes kolléga távozása után, a könyvtár nyitva tartása ismét esetlegessé és rendszertelenné vált. Annak érdekében, hogy a lakók heti rendszerességgel látogathassák a könyvtárat, a megmaradt két önkéntes mellé további segítőkre volt szükség. Az önkéntesek toborzásának köszönhetően szeptemberben egy könyvekkel hivatásszerűen foglalkozó munkatárs csatlakozott a könyvtár csapatához. Ezzel megvalósult az immáron három önkéntes közötti produktív munkamegosztás, melynek keretében mindannyian érdeklődésünkhöz és kompetenciánkhoz kapcsolódó feladatkört tudunk ellátni: az egyik kolléga az olvasók által keresett könyvek felkutatásával és a könyvek elrendezésével foglalkozik; egy másik munkatárs a programok megszervezéséről és lebonyolításáról gondoskodik, jómagam pedig főleg a kölcsönzések adminisztrációját végzem. Ezen túlmenően az évszakokhoz és az ünnepekhez kapcsolódóan közösen dekoráljuk a könyvtár belső terét, kirakatát[233] és faliújságát. Legutóbb például a magyar költészet napjához kapcsolódóan válogattunk ki köteteket, függesztettünk ki verseket. Természetesen a háromfős létszám lehetőséget ad egy-egy esetenként hiányzó munkatárs helyettesítésére is.

Mindezek mellett 2014. őszén számtalan adománykönyv érkezett, amely szintén sokat alakított a könyvtár profilján. Az addig hangsúlyosabb irányvonal – a programszervezések és a teaházzal egybekötött beszélgető estek – mellett sor került a kölcsönkönyvtár szolgáltatás fejlesztésére is, amely az új könyvek elrendezéséből, új polcok beszerzéséből és használatbavételéből állt,

[233] A könyvtár helyiségét egy üvegfal választja el a folyosótól, amelyen belül a falhoz tolt asztalokon olyan könyveket helyezünk el, amelyek újonnan érkeztek, vagy egy adott aktuális témához kapcsolódnak (pl.: Húsvét, vagy a költészet napja). A kirakatot pár hetente változtatjuk.

valamint immáron szükségessé vált a többes példányok kiválogatása, amelyeket az épület társalgóiba, valamint más szállók könyvtáraiba szállítattunk el.

A szállói lakói, különböző cégek és magánszemélyek felajánlásainak köszönhetően folyamatosan bővül a könyv-, magazin- és filmválaszték, amelyből a körülbelül 50-60 beiratkozott, valamint 10-12 minden héten kölcsönző könyvtártag tud válogatni.[234] A könyvtárba való beiratkozás minden lakó számára ingyenes, a kölcsönzött könyveket pedig a beiratkozott olvasó személyes kartonján vezetjük. A könyvtár szabályzata szerint egy beiratkozott tag egyszerre öt darab könyvet/magazint/DVD vagy CD-romot kölcsönözhet ki, mely három hétig lehet nála, azonban ezt az időtartamot meghosszabbíthatja.

A kölcsönkönyvtár állandó bővítése és fejlesztése mellett továbbra is fontosnak tartjuk a könyvtár mint közösségi tér használatát, ezért szívesen részt veszünk a szálló szociális munkásai által a könyvtárba szervezett különböző foglalkozások (pl.: karácsonyi mézeskalács díszítés, húsvéti tojások festése) szervezésében és lebonyolításában. Annak érdekében, hogy a lakók kívánságaihoz mérten rendezhessünk további programokat, a személyes beszélgetések mellett jelen pillanatban ötletdoboz és kérdőív segítségével igyekszünk felmérni igényeiket.

[234] A könyvtár beiratkozott olvasóinak és rendszeres látogatóinak száma a szállón lakók fluktuációjából adódóan hétről hétre változik.

A lakók programötleteinek és igényeinek kiértékelése és jövőbeni megvalósítása mellett, telenként szeretnénk rendszeresíteni a már jól bevált könyvtári alkalmakat, melyek során a beszélgetések vagy társasjátékok közben megvendégelhetjük látogatóinkat egy forró teával. Hosszú távú terveink között szerepel még a könyvtári állományban lévő könyvek katalogizálása is, amely a könyvek mennyiségéből és számuk folyamatos növekedéséből adódóan nagy kihívást fog jelenteni számunkra, ezért további, a leltárba vételben segédkező önkéntesek toborzását is tervezzük.

DÉS FANNI: „BENTI PILLANATOK" – PHOTOVOICE PROJEKT A RÁKOSPALOTAI LÁNYNEVELŐ INTÉZET ÉS SPECIÁLIS GYERMEKOTTHONBAN

A projektgyakorlatomat a Rákospalotai Lánynevelő Intézet és Speciális Gyermekotthonban teljesítettem. A projektgyakorlatot megelőző félévben itt töltöttem a féléves egyetemi terep gyakorlatomat. A terepgyakorlatom alatt hiányoltam, hogy a bent lakó növendékek nem kapnak elég lehetőséget a véleményük képviseletére és az önmegvalósításra, ezeket szerettem volna biztosítani számukra legalább egy rövid időre, a szóban forgó projekten keresztül. A *photovoice* módszer[235] elemeit alkalmazva szerettem volna lehetőséget teremteni az intézetben lakó lányoknak, hogy megfogalmazhassák a véleményüket az intézetről, és legyen lehetőségük az önmegvalósításra egy kreatív tevékenységen – a fényképezésen – keresztül. A projektemet egy szociológussal valósítottam meg, akinek volt előzetes tapasztalata a *photovoice* módszerről.

Magyarországon a gyermekvédelmi rendszer részét képezi a bíróság által javítóintézeti nevelésre utalt, illetve az előzetes letartóztatásban lévő fiatalkorúak intézeti ellátása. A javítóintézeti nevelés kettős szerepet tölt be a magyar jogrendszerben. Egyrészt büntetőjogi intézmény és joghátrány, melyet egy bűncselekmény elkövetője szenved el, másrészt egyfajta reszocializációs mechanizmus megvalósítását tekint a főfeladatának. A javítóintézeti nevelést azoknál a fiatalkorúaknál alkalmazzák, akiknél úgy ítélik meg, hogy nem szükséges a büntetés kiszabása, elegendő az javítóintézeti intézkedés alkalmazása. A bíróság abban az esetben intézkedik, hogy ha úgy ítélik meg, hogy a fiatalkorú számára abban a környezetben, amelyben eddig élt a megfelelő nevelés feltételei nem biztosítottak (dr.Lénárd-Rácz 2003).

[235] Caroline Wang, Marry Ann Burris, Xiang Yue Ping: Chinese Villages Women as Visual Anthropologists: A participatory action research to reaching policymakers, 1996 Elsevier Sience Ltd

A Rákospalotai Lánynevelő Intézet klienskőre szerint három részre osztatható. Egyrészt előzetes letartóztatásban lévő lányok számára biztosít férőhelyeket és nyújt számukra ellátást. Emellett a javítóintézeti intézkedésre utalt lányok számára nyújt ellátást, és speciális gyermekotthonként is működik. Az eltérő büntető eljárásjogi és gyermekvédelmi törvényi keretek ellenére azonban a nevelési-oktatási célok azonos szükségleten alapulnak, így az eszközrendszerek a különböző területeken nagyrészt azonosak.[236]

A javítóintézeti neveltek és az előzetes letartóztatásban lévő lányok már bűncselekmény elkövetése után kerülnek be az intézménybe, így az intézmény céljai között szerepel a bekerült lányok esetében a reszocializáció, az integráció támogatása és az ismételt bűnelkövetések megelőzése. A speciális gyermekotthon esetében a lányoknak különböző okok miatt van szükségük egy speciális gyermekvédelmi válaszra: ezek lehetnek magatartási problémák, pszichoszociális zavarok. Esetleg azért kerülnek oda, mert kisebb kriminalitások miatt különösen veszélyeztettek, hogy bűnelkövetővé válnak.[237]

Az intézmény elsődleges célja a lányok társadalomba való integrálása, a szociális zavarokkal küzdő fiatalok problémáinak kompenzálása, korrigálása. A lányokra jellemző a kortársaiktól való lemaradás, rossz kommunikáció, rossz konfliktuskezelés, az érdekképviselet hiánya. Ezekre a jellemzőkre épít az intézmény a pedagógia munkája során. Az intézet egyik volt vezetője a következőképpen fogalmazza meg az intézet legfontosabb célkitűzését: „*Sok mindent nyújtunk, sokkal többet, mint tíz-húsz éve tehettünk, de nem tudom, éppen a leglényegesebbet megtettük-e, eljutottunk-e oda, ahova szeretnénk, a lényeghez, hogy megértsék a lányok, mi történt velük, mi történt az áldozataikkal, és ezt megértve együtt találjuk ki, mi lehet a kivezető út.*”[238]

Az intézmény kis csoportokban dolgozik, így megengedhetik maguknak, hogy egyénre szabottan dolgozhassanak, amit a fiatalkorú fiú javítóintézetekben a létszám miatt már sokkal

[236]Rákospalotai lánynevelő intézet honlapja: Hagyomány és jelen, http://www.leanynevelo.hu/az-intezmenyrol/hagyomany-es-jelen letöltés ideje: 2014.01.03.
[237] Rákospalotai lánynevelő intézet honlapja: Szakmai munka, http://www.leanynevelo.hu/az-intezmenyrol/szakmai-munka letöltés ideje: 2015-04-24.
[238] B. Aczél Anna: A gyermek és fiatalkorú elkövetők integrációjának jövője a helyreállító igazságszolgáltatás szellemében a javítóintézeti tapasztalatok alapján. kriminológia tdk, online elérhető publikációk, http://www.kriminologiaitdk.hu/read/cikk.htm.

nehezebb megvalósítani. Az intézményben iskola működik, hiszen az elengedhetetlen része a reszocializációs folyamatnak.[239]

A női bűnelkövetők sokkal nagyobb mértékű társadalmi kirekesztés szenvednek el, mint a férfi társaik: nem csak az általánosabb érvényű normákat sértik meg, hanem az előírt nemi szerepeiket is. A társadalom, a férj, a család, a gyerekek egyaránt jóval nehezebben állnak ki egy bűnelkövető anya, nő mellett, mint egy deviáns apa, férfi mellett (Tamási 2012). Ráadásul az intézménybe bekerülő növendékek többsége a mélyszegénységben élők köréből kerül ki.[240] A mélyszegénységben élők körében a környezet patriarchális jellege, a nők elnyomása még a felsőbb társadalmi rétegekben megjelenő férfiuralomnál is hangsúlyosabban van jelen a különböző erőforrások hiánya mentén (Czibere 2012). Mindezek miatt az önmegvalósításra és érdekérvényesítésre való lehetőségektől való megfosztottság gyakran az intézetbe bekerülő növendékek külső környezetében is strukturális adottság.

A *photovoice* módszert először Wang és Burris (1992) alkalmazta[241]: a projektjük során kínai falvakban nők fotózták a mindennapi egészségügyi és munka körülményeiket. A fotózáson keresztül három dolgot szerettek volna elérni: „*egyfajta képessé tételt* [empowerment] *a nők körében annak érdekében, hogy reflektálhassanak az életkörülményeikre a saját szemszögükön keresztül, különös tekintettel az egészségügyi szükségleteikre. A kollektív tudás növelését a nők egészségügyi körülményeiről a közösségekben. A fotókon keresztül a társadalom más rétegeinek és a döntéshozók informálását, a vidéki nők egészségügyi és munkakörülményeiről.”*[242] Magyarországon már több *photovoice* projekt is megvalósult, különböző elnyomott társadalmi csoportok részvételével. Ilyen volt például az Önarckép projekt, melynek célja a hajléktalan emberek társadalmi elfogadottságának növelése volt.[243] Vagy a *8ker meg Én projekt,* mely során

[239]Rákospalotai lánynevelő intézet honlapja: Szakmai munka, http://www.leanynevelo.hu/az-intezmenyrol/szakmai-munka letöltés ideje: 2015-04-24.
[240] B. Aczél Anna: A gyermek és fiatalkorú elkövetők integrációjának jövője a helyreállító igazságszolgáltatás szellemében a javítóintézeti tapasztalatok alapján, kriminológia tdk, online elérhető publikációk, http://www.kriminologiaitdk.hu/read/cikk.htm.
[241] Caroline Wang, Marry Ann Burris, Xiang Yue Ping: Chinese Villages Women as Visual Anthropologists: A participatory action research to reaching policymakers, 1996 Elsevier Sience Ltd
[242]Caroline Wang, Marry Ann Burris, Xiang Yue Ping: Chinese Villages Women as Visual Anthropologists: A participatory action research to reaching policymakers, 1996 Elsevier Sience Ltd (1.oldal)
[243] BMSZKI és a Menhely Alapítvány közös projektje http://www.fedelnelkul.hu/news.php letöltés ideje: 2015-04-24

józsefvárosi cigány magyar fiatalok fényképezték a mindennapjaikat, hogy saját szemükkel mutassák be a közösségüket és szubkultúrájukat.[244]

Nekünk három célkitűzésünk volt a projekt során. Egyrészt az előbbiekben említettek: a növendékek számára lehetőséget nyújtani az önmegvalósításra és a véleményalkotásra. Emellett még szerettünk volna számukra az intézetben egy olyan programot nyújtani, mely során szabadon működhetnek és szabadon alakíthatják a program folyamatát. A projektet egy javító intézeti csoporttal valósítottuk meg, melyhez akkor hét lány tartozott. Heti egyszer tartottunk fogalakozásokat két hónapon keresztül, miközben a lányok a mindennapjaikat fotózták. Minden csoportfoglalkozás folyamatát igyekeztünk a lányok igényeihez igazítani, két hónap alatt hat csoportfoglalkozást tartottunk az intézetben. A végcél egy kiállítás volt a lányok által készített fényképekből.

A Karate Tanár

2. „Szeretem a karatét és ő a karate tanárom. És ő ezen a képen látszik a legjobban."

[244] 8ker meg Én projekt: http://8kermegen.blogspot.hu/p/8ker-en-program.html letöltés ideje: 2015-04-24

Az első foglalkozáson ismerkedős csoport játékokat játszottunk közösen a növendékekkel, ami után a lányok megfogalmazták, hogy csalódottak, mert nem volt elég aktív a fogalakozás, nem volt mindenkinek feladata. A következő alkalommal a feladat az volt, hogy a lányok különböző tárgyak kis részleteit fényképezzék le, majd közösen kitaláljuk, hogy melyik részlet milyen tárgyhoz kapcsolódik. A második foglalkozás után a lányok azonban amiatt voltak csalódottak, hogy nem a mindennapjaikról készített fényképeket nézzük meg közösen, hiszen ekkor már két hete folyamatosan fotóztak. Így a következő három alkalommal a mindennapok során készített képekről beszéltünk közösen és válogattunk közülük, hogy a végére kiválasszuk azt az egy képet, amelyik a legjobban tetszett nekik és a legfontosabb volt számukra. Az utolsó alkalommal a lányok a kiválasztott képről megfogalmazták, hogy miért az a kép jelenti számukra a legtöbbet, milyen gondolataik vannak a képpel kapcsolatban, és címet is adtak nekik. Emellett mi is visszajelzést adtunk nekik saját magukról a képeik alapján, és ők is visszajelzést adtak nekünk a projektről.

Káros Vitamin

3. „Ettem a narancsot és elkezdtem beletenni a dobozba: a káros tartóban a vitamin”

Az utolsó alkalommal a közösen kiválogatott képekből kiállítást szerveztünk az intézetben a minden évben megtartott *Roma napra*, melyre sok külső vendég is jön, így ők is megnézhették a kiállítást, beszélgethettek a lányokkal a képekről. A lányok által kiválasztott képek legfőképpen egy-egy momentumot ragadnak meg a lányok javítóintézeti életéből, ami valamiért fontos nekik, illetve élvezetesebbé teszik számukra az intézetben eltöltött mindennapokat: a kiválasztott képeken főként az intézetben kialakult fontos barátságok, különböző programok vagy egy-egy különlegesebb esemény szerepel.

A projekt során a következő nehézségekkel kellett szembenéznünk: egyrészt hosszadalmas és nehéz folyamat volt egy zárt intézménybe kívülről projektet vinni. Annak ellenére, hogy az intézet teljesmértékben nyitott volt a projektre, az, hogy tudatosuljon az ott dolgozókban, hogy mikor megyünk foglalkozást tartani, milyen eszközök szükségesek a foglalkozások megtartásához, sokszor elfelejtődött. Mivel mindezek nem tudatosultak az intézményben dolgozó szakemberekben, sokszor ad-hoc módon alakult a csoportfoglalkozások folyamata. Meg kellett tanulnunk a projekt folyamata alatt, hogy mik azok eszközök, melyekkel valóban le tudjuk kötni a lányok figyelmét és fenn tudjuk tartani az érdeklődésüket az egy órás fogalakozás alatt. A projekt folyamatában megtanultuk, hogy fontos, hogy minden résztvevőnek legyen a csoportfoglalkozások alatt valamiféle aktivitása: nehézséget jelentett számukra egy órán kerszetül passzívan ránk, illetve egymásra figyelni. A harmadik nehézség a rengeteg önarckép – „*szelfi*" – készítése volt, ami nem tartozik az intézetben töltött mindennapok megörökítéséhez. Semmiképpen nem szerettük volna megszabni, hogy mit fényképezzenek a lányok, ezért megegyeztünk, hogy az intézetben töltött mindennapok fényképezése mellett a magukról késztett önarcképekből is kiválasztjuk a szerintük legjobban sikerült képet. Ezt a végén megkapják kinyomtatva és erről a képről szintén beszélgetünk: ők elmondják, hogy miért az a legfontosabb nekik, mi visszajelzést adunk róla.

A projekt során nem voltak világmegváltó céljaink, kis változásokat szerettünk volna elérni. Nagyon érdekelt minket a bent lakó lányok perspektívája az intézetről, az, hogy mit tartanak fontosnak lefotózni és miért, és mit jelentenek számukra az elkészített képek. Cél volt az is, hogy a lányok tapasztalják meg, amire mind az intézetben, mind a külső környezetükben kevés lehetőségük van: milyen az, amikor szabadon alakíthatnak valamit, amikor számít a véleményük,

és a véleményük által befolyásolhatják a dolgok menetét. A bent lakó növendékek – a visszajelzéseik alapján – a következő dolgokat biztosan élveztek a projekt során: azt, hogy valóban sikerült számukra egy olyan fogalakozást nyújtani, melyet folyamatosan alakíthattak az igényeikkel, véleményeikkel. Kaptak egy plusz programot a mindennapjaikban: két hónapon keresztül folyamatosan fényképezhettek, amiben teljes szabadságot kaptak. Emellett sokat jelentett számukra, hogy a projekt végén mindenkivel külön leültünk megbeszélni a képeket, mindenkire külön és személyes figyelmet fordítottunk, visszajelzést adtunk nekik a képekről és ők is nekünk. Fontos volt az is, hogy a képek kapcsán tudatosabban megfogalmazták, hogy mi fontos nekik az intézetben.

KORMOS JANKA: BIZTONSÁG FELÉ VEZETŐ UTAK, RELAPSZUS PREVENCIÓS, STRATÉGIAI TÁRSASJÁTÉK PROJEKT BEMUTATÁSA

A Glasgow-i Drog Krízis Központban 2014 nyarán megvalósított társasjáték-projekt létrehozási folyamatát fogom bemutatni. Először bemutatnám az intézményt, klienscsoportot, a projekt ötletét adó helyi szükségletet, és a projekt célját. Majd a megvalósítás folyamatának részleteivel, és fenntarthatóságával zárom a beszámolót.

A Drog Krízis Központ Glasgow városában működik, Skócia egyetlen, az illegális szerhasználók számára fenntartott krízisközpontja. Glasgow-ban a problémás szerhasználat prevalencia értéke a felnőtt lakosságot tekintve 3,3%, mely a legmagasabb prevalencia az összes skót régió közül. A problémás szerhasználat bizonyos városrészekre koncentrálódása is jelentős probléma, egy 2004-es mérés adatai szerint a Gallowgate körzetben a szerhasználat miatt kórházba kerülők száma nyolcszorosa a város átlagának. Ebből az adatból következtethetünk, hogy ez a terület rendkívül fertőzött az illegális szerhasználatot tekintve. A városrészen illegális szerhasználói csoportok élnek, gettósodott körülmények között. Elterjedt fogyasztási minta a poli-droghasználat, vagyis több szer együttes használata. Leginkább benzodiazepineket, alkoholt, és/vagy heroint használ a problémás szerhasználó csoport nagy része.[245]

A Drog Krízis Központ 12 férőhellyel működik, 3 hetes bentlakást, vagy gyógyszeres ambuláns kezelést, és alacsonyküszöbű tűcsere szolgáltatást nyújt. Az intézményrendszer struktúráját illetően a krízis központ az első lépcsőfoka a kezelésbe lépésnek. A kezelésbe lépni kívánó szerhasználó kliensnek először a Glasgow városi önkormányzat által fenntartott közösségi alapú szenvedélybetegséggel foglalkozó munkacsoportnál kell jelentkeznie, ahol számára egy személyes ügygondozót választanak ki. A kliens és az ügygondozó együtt dolgoznak a kliens

[245] Glasgow Addiction Services: Annual Report, 2004/2005, Glasgow City Council http://www.glasgow.gov.uk/CHttpHandler.ashx?id=9857&p=0

kezelésben való részvételének egészében. Az ügygondozó feladata a klienssel együtt összeállított gondozási terv alapján meghatározott szükségleteknek megfelelő ellátások kiválasztása és a kliens számára való felajánlása, és a szerhasználó összekötése az ellátórendszerrel. Az ügygondozó ezek mellett ellátja a kliens jogi képviseletét, valamint a kliens számára igénybe vehető segélyek, és egyes ellátásokhoz szükséges önkormányzati finanszírozásra való pályázás is. A szerhasználó kliens ügygondozója irányítására jelentkezhet a krízis központban személyesen. A kapcsolat felvétel után egytől három hétig terjedő szakasz következik, mely a kliens krízis központba való felvételét előzi meg. Ebben az előkészítő szakaszban a kliensnek legalább kétnaponta jelentkeznie kell a krízis központban, hogy konzultációkon vegyen részt. A konzultációk során a kliens elkötelezettségét, motivációit, szerhasználatának kockázatait, személyes történetét igyekeznek feltárni a szakemberek. Az előkészítő szakasz lezárul, amikor az adott kliens számára egy férőhely felszabadul az intézményben. A szakemberek az előkészítő szakaszban lévő kliensek közül az egészségügyi, a mentális állapot és a szociális élethelyzet kockázatainak mérlegelése alapján választják ki a legveszélyeztetettebb helyzetben lévő klienst, akinek a felszabadult helyet felajánlják. Az intézmény bentlakásos részébe való felvétel után a kliershez egy személyes mentort rendelnek, akivel a háromhetes tartózkodás alatt együtt fognak dolgozni. Tehát a kliens kezelésben való részvételét az ügygondozó és a különböző ellátásokban a személyes mentorok támogatják. Az adott ellátások kliensmentorai, az ügygondozó és a kliens folyamatosan együtt dolgoznak, megbeszéléseket tartanak az egyéni gondozási terv pontosításáról, a szükségletek azonosításáról, a célok kialakításáról.

A drogkrízis-központ funkciója a szenvedélybeteg ellátó rendszerben elsősorban ártalomcsökkentő funkció, mely a rendkívül sokproblémás, hajléktalansággal küzdő, kaotikus szerhasználati szokásokkal rendelkező kliensek számára nyújt biztonságos „menedéket" és orvos által felügyelt gyógyszeres kezelést az illegális szerhasználat okozta ártalmak csökkentése érdekében. Az intézménynek összekötő funkciója is hangsúlyos, mivel a kezelésbe lépni akaró kliensek ezzel az intézménnyel találkoznak felépülési útjuk elején. A háromhetes intézményi bentlakás alatt a személyes mentorok a kliensek számára elérhető, szükségleteikhez illeszkedő további ellátásokat ajánlanak, csoportfoglalkozásokon mutatják be az ellátórendszer

felépítését, igénybe vehető szolgáltatásokat. Nagyon fontos szakmai szempont, hogy a kliensek ellátórendszer felé való elköteleződését növeljék, kliens szerep iránti érzékenyítés megtörténjen, és a további, hosszabb távú kezelésben való részvételüket ezáltal megkönnyítsék. A krízisközpont alapvető célja a kezelés folytonosságának támogatása, elősegítése, vagyis, hogy a kliensek semmi esetre se essenek ki az ellátásból, kerüljenek ki az ellátórendszer látóköréből. A kezelés folytonosságának ártalomcsökkentő, túladagolás-prevenciós jelentősége is van, mivel az intézményben az illegális szerhasználatot gyógyszeres kezeléssel váltják fel, a kliens által kapott dózis és szer fajtája is megváltozik. A kliensek választhatnak a fenntartó kezelés, illetve a detoxikációs kezelés között. A fenntartó kezelésben az illegális szert legális szerrel helyettesítik, és egy adott dózis szintjén fenntartva kezelik a függőséget. A detoxikációs kezelésben pedig az illegális szert legális szerrel helyettesítve, csökkenő dózisokkal érik el 3-5 hét alatt a szermentesség állapotát. Az illegális szer legális szerrel való helyettesítése során a nővérek, a kliensek beleegyezésével, általában megpróbálnak csökkenteni, fenntartó kezelés esetében is az „utcán" használt dózison, így a krízisközpontban tartózkodás ideje alatt a kliens tolerancia szintje mindenképpen csökken. Ha az intézményből nem sikerül az ellátórendszerben tovább lépni egy másik ellátásba, ami sajnos, elköteleződési/finanszírozási/bürokratikus okokból, sokszor megtörténik, az eredeti, veszélyeztetett élethelyzetbe kerül vissza, mely az illegális szerhasználat újrakezdésének kockázatát hordozza. A csökkent toleranciaszint okán pedig a túladagolás kockázatát növeli jelentős mértékben. Ezen kockázatok csökkentése érdekében a krízisközpontban a csoportfoglalkozások nagy része az ellátórendszer bemutatása mellett relapszus prevencióval, kockázati helyzetek és kockázati magatartás iránti tudatosság fejlesztésével, önismerettel foglalkozik. A klienseknek Naloxone-tréningen is részt kell venniük. Tehát az intézmény kiemelt szakmai célja a visszaesés-prevenció és a kliensek figyelmének felhívása az ellátásból való kikerülés esetén felmerülő kockázati helyzetekre.[246]

Projektem ötlete is egy relapszus-prevenciós csoportfoglalkozáson merült fel. A foglalkozáson a klienseknek visszaeséseik történetét kellett leírniuk, illetve olyan szituációkat felidézni,

[246] Turningpoint Scotland-Glasgow Drug Crises Center
http://www.glasgow.gov.uk/CHttpHandler.ashx?id=9857&p=0

melyek adott szermentes időszakaik végéhez vezettek. A visszaesésekre való visszaemlékezéskor az újbóli szerhasználat melletti érveiket, kifogásaikat is papírra kellett vetniük. A foglalkozás célja volt, hogy a kliensek felismerjék, hogy a szerhasználatuk miképpen működik a stresszhelyzetekre adott megküzdési mechanizmusként, tudatosítsák, hogy milyen kifogásokkal szoktak a kísértés mellett dönteni, és realizálják azokat a helyzeteket, melyek számukra személyesen a legnagyobb kockázatot jelentik. A foglalkozáson azt érzékeltem, hogy a kliensek nagyon kevés százaléka tud bekapcsolódni a közös gondolkodásba. Elsősorban azt gondoltam, a téma feldolgozási módja nem kifejezetten illeszkedett a szerhasználók csoportjának speciális szükségleteihez. Problémás szerhasználókra jellemző a kommunikáció, az önkifejezés problematikussága, az írás-olvasási készségek nehézségei. A krízis központban, mint már korábban említettem, minden kliens gyógyszeres helyettesítő/detoxikációs kezelésben vett részt, így a többféle gyógyszeres kezelés együttes hatása is a kliensek jelentős részénél "sztondultság közeli" állapotot hozott létre, ami szintén csökkentette koncentrációs képességeiket. A kliensek számára a visszaesések témája kifejezetten kényes, érzékeny téma. A kliensek nagy része többszöri leszokási kísérlete ellenére sem tudta szermentességét fenntartani. A visszaesésekre való emlékezés, visszaesés, kockázatos helyzetek lehetősége kifejezetten frusztráló számukra, mellyel a háromhetes biztonságot nyújtó időszakban nem szívesen foglalkoznak. Sokan beszámoltak arról is, hogy a téma felkavaró számukra, a visszaemlékezés megtöri a nagy nehezen újra összegyűjtött motivációjukat, hitüket. A kleinsek passzivitásának problémájára adott reakcióként merült fel bennem, hogy a relapszus-prevenció, a kockázati helyzetek és megküzdési stratégiák témáját egy másfajta módon kellene feldolgozni.

Módszerválasztáskor elsődleges szempontom volt a kliensek aktivizálása, bevonódásának maximalizálása. Úgy gondoltam, hogy egy kreatív, játékos, projektszerűbb módszer elősegítheti minél több kliens bevonódását, ezért a társasjáték ötlete mellett döntöttem. A társasjáték forma a kreativitás, játékosság elemének ötvözésével a kliensek aktivizálását célozta. A projekt tehát, az intézmény kiemelt szakmai céljának, a relapszus-prevenció hangsúlyának és a kliensek témával kapcsolatos passzivitásának szükségletére reagálva jött létre. A projekt megvalósítása során fontos szempont volt, hogy a kliensekkel együtt, leginkább az ő ötleteik alapján hozzuk létre a társas játékot, mind dizánját, mind szabályait tekintve. Én alapvetően igyekeztem

facilitátori szerepbe helyezkedni a munkafolyamatban, minél több teret engedni a kliensek együttműködésének, ötleteinek. A társasjáték forma, illetve a játék témája a megküzdési stratégiák készítése volt, amit én adtam hozzá folyamathoz, minden mást a kliensek közösen alakítottak ki. Először a játék szabályait találtuk ki, majd a játék dizánját készítették el, és végül több próbajátékot csináltunk, és utána még módosítottunk szabályokon. A kliensek kiemelten fontosnak tartották, hogy a játék 45 percnél ne legyen hosszabb, mert túlságosan megterhelőnek tartották, ha ennél hosszabbra nyúlna. A szabályok tekintetében hangsúlyozták, hogy kiscsoportoknak kelljen együtt dolgozniuk, a kooperáció jegyében, és addig nem lehet vége a játéknak, amíg minden csoport el nem ért a célhoz. Kiemelték, hogy fontos, hogy a játék az életet szimulálja. Szerintük minél reálisabb helyzetbe kerülnek a játékosok, annál aktívabban kapcsolódnak majd be a játékba, ezért szerencse-elemeket, verseny-elemet, a humor és a kooperáció elemét is beépítettük a játékba.

Tehát a játék szabályai:

A játékosoknak 3-4 fős kiscsoportokban dolgozva kell, hogy eljussanaj a kihívásokkal tűzdelt úton a biztonság földjére. A biztonság földje (Land of Safety) a célállomás, ezért lett a játék neve Biztonsághoz vezető utak (Pathways to the Land of Safety). A biztonság földjére beérni azok a csoportok tudnak, akik az úton felmerülő kihívásokkal sikeresen megküzdöttek, és megfelelő stratégiákkal, skillekkel rendelkeznek a kockázatos helyzetek kezelésére. A játékban minden mezőhöz egy kihívás- vagy "szerencse-elem" rendelődik. Minden mezőnek különböző színe és formája van. Ugyanilyen színű kártyákon van az adott mezőhöz rendelt kihívás ismertetve, melyre a kiscsoportoknak egy megoldási/megküzdési stratégiát kell kidolgozniuk. A zöld háromszög alakú mezők a kockázati helyzeteket rejtő mezők, melyeket a kliensek személyes történeteiből gyűjtöttünk ki a játék összeállításakor közösen. A kockázati helyzetek a korábbi visszaeséshez vezető helyzeteiket mutatják be. A kiscsoportnak, ha zöld háromszögre lépnek egy kockázati helyzetet tartalmazó, zöld kártyát kell húznia, és az adott helyzethez egy személyes megküzdési stratégiát kell kidolgozni, melyben kifogásaikat is listázzák. A stratégiák készítésekor a személyesség és valóságszerűség a legfontosabb elemek. Ha elkészültek a stratégiájukkal, be kell mutassák azt, az általuk választott módon (akár szituációs játékkal) a többi csoportnak. Amennyiben a többi csoport elfogadja a kidolgozott

stratégiát, az aktív csoport annyi pontot szerez, amennyi stratégiai lépést és személyes kifogást tudtak listázni, és így maradhatnak az adott mezőn. A kliensek ötlete volt, hogy legyen olyan opció is, hogy a csoport úgy gondolja, hogy számukra személyesen az adott kockázati helyzet túl nehéz, és az életben biztos, hogy a szerhasználatot választanák, így nem tudnának megküzdeni a helyzettel. Ebben az esetben a helyzetekhez rendelt mínusz lépésekkel visszafelé kell haladniuk a pályán. A mínusz pontok a helyzetek nehézségével egyenes arányban nőnek. Erre az ötletre reagálva ajánlottam fel, hogy akkor legyen valami, ami az ellátórendszert és a segítségkérés lehetőségét szimbolizálja, ahova ilyenkor a mínusz lépések megtétele helyett be lehet vonulni. A kliensek elfogadták az ötletemet, de hozzátették, hogy abban az esetben, ha valaki professzionális segítséget vesz igénybe, és hajlandó az ellátórendszerrel felvenni a kapcsolatot, három plusz pontot kell kapjon bátor döntéséért. Ez számomra egy nagyon érdekes kliens-narratíva megmutatkozása volt, melyben a kliensek a támogató/kezelő/ellátórendszerrel való kapcsolatba lépést bátor döntésként aposztrofálják. Úgy gondolom a kliensek effajta viszonyulását érdemes a szociális munka gyakorlatába építeni, figyelembe venni. Úgy gondolom a segítő oldalról hajlamosak vagyunk elfelejteni azt a tényt, hogy a segítségkéréshez az egyéni felelősség, és önrendelkezési jog egy részének átadása, bizonyos szempontú alárendelődés elfogadása, kudarcok belátása szükséges, melyekhez nehéz lelki munka során, bátorságot kívánó döntések által juthatnak el a kliensek.

Az ellátórendszert egy rózsaszín, palotaszerű épület testesíti meg a pályán. A játékban találhatóak piros téglalap alakú mezők, melyek a játék felpörgetésére szolgálnak: mínusz és plusz lépéseket lehet velük nyerni. Vannak bronz, kör alakú mezők, melyek humoros, kvíz kérdéseket rejtenek, plusz pontokat gyűjthetnek velük a csoportok. A biztonsághoz vezető úton a csapatok léphetnek arany, kör alakú mezőkre is, amik pozitív életeseményeket rejtenek. Ezek olyan pozitív események, melyek segíthetnek a "kattogásról", szer utáni sóvárgásról elterelni a kliensek figyelmét, ezáltal támogatják a biztonsághoz, szermentesség fenntartásához vezető úton való előre haladást. Arany, kör alakú mezőhöz tartozó kártyán szerepelt például: "Új hobbit találtatok magatoknak, amit nagyon élveztek. Nevezzétek meg a személyesen választott hobbikat, és lépjetek előre hármat." Ezeken kívül a pályán található még a lila, gomba

alakú mező, ami zsákbamacska. Minden más mezőhöz tartozó aktivitás, kihívást, szerencse/humor elemet rejtheti a lila gomba.

A társas dizánjának megtervezésében voltak legaktívabbak a kliensek. Hangsúlyozták, hogy a dizájn tekintetében nagyon fontos számukra, hogy az "anyagosság", "anyagos élet" szimbólumai megjelenjenek. Ennek megfelelően csillogós, nagyon színes, "trippes" hangulatú lett a pálya. A különböző alakú és színű mezők úgy hatnak, mintha a pálya különböző pirulákból, tablettákból lenne kirakva. A kliensek szerettek volna valami Glasgow-i kapcsolódást, szimbólumot is megjeleníteni, ezért a Gorbals nevű városrész házait elkészítettük, hogy három dimenzióban kiemelkedjenek a tábláról. A Gorbals egy gettósodott városrész, ahol szinte minden kliens töltötte szerhasználói életének egy részét, de legalábbis minden szerhasználónak van valami odakapcsolódó története. Az egyik zsákbamacska mezővel ebbe a városrészbe lehet eljutni, ahonnan egy nagyon nehéz kockázati helyzet megoldásával lehet csak kikerülni, megmenekülni. A játékban tehát különböző mezőkre lépve különböző aktivitásokban való részvétel által lehet pontokat gyűjteni, illetve előre és visszafelé haladni a pályán. A játéknak akkor van vége, ha minden csapat beért a biztonság földjére, melyet egy szivárvány jelenít meg a cél mezőben. A játékot az a csapat nyeri meg, aki a legtöbb pontot gyűjtötte. Szerettem volna, ha a játék inkább kooperáción alapszik, és kevésbé hangsúlyos a versengő elem. A társasjátékot szerettem volna, hogyha a közösségi térben, szabadidőben lehessen használni, viszont a kliensek felhívták a figyelmemet, hogy ez a téma túl nyomasztó ahhoz, hogy ezzel bárki is szabadidejében játszon, ezért azóta a relapszus-prevenciós csoporton használják a társast.

A projekt létrehozásának folyamatában a kliensek ötleteinek, személyes történeteinek igyekeztem a legnagyobb teret adni, illetve fontosnak tartottam, hogy a projekt témája helyi szükségletekre, igényekre reagáljon, és helyi erőforrások felhasználásával, a kliensek és a személyzet közös munkáján alapulva valósuljon meg. Számomra nagyon nagy élmény volt a kliensekkel együtt dolgozni. Úgy éreztem, hogy azzal, hogy őket tettem az alkotók, létrehozók szerepébe, a passzív/befogadó kliens szerepből kilépve, megtapasztalhatták saját alkotó erejüket, kreativitásukat, új szerepben próbálhatták ki magukat. A folyamat során ezt azonosítottam az empowermentet elősegítő tényezőként. Én mint szakember nagyon sokat tanultam a folyamatból, leginkább a kliensektől, róluk. A hagyományos kliens-szakember

viszonyból, és hagyományos csoportfoglalkozás formából kilépve, sokat tudtam meg arról, hogy a kliensek miképpen látják ők magukat, mint szerhasználó, mint kliens, mint kreatív része egy csapatnak. Azzal, hogy a személyes narratíváknak, ötleteknek, új szerepek kipróbálásának több teret hagytunk a folyamatban, mint egy hagyományosabb csoport formában, így az kliensekről megjelenő új információkat, be lehet építeni a velük folytatott egyéni segítő munkába.

KOVÁCS ESZTER: KÖLCSÖNKÖNYVTÁR

Projektemet 2013-ban, munkahelyemen a Baptista Szeretetszolgálat Utcafront, Alacsonyküszöbű Mobil Kontakt programjában végeztem Budapesten. Azért választottam ezt a helyszínt, mert a mindennapi munkámban szerettem volna valami újítást bevinni. A projektmunka leírása előtt szeretném megismertetni az olvasóval a munkahelyem helyszínét, klienskörét illetve ellátandó feladatainkat.

Az Alacsonyküszöbű Mobil Kontakt Program egy alacsonyküszöbű szolgáltatás, célcsoportunkat az intravénás szerhasználók jelentik. Anonim szolgáltatás, klienseink becenevekkel vannak regisztrálva nálunk. Fő profilunk az ártalomcsökkentés, melynek kiinduló pontja, hogy a drogmentes társadalom képzete nem más, mint egy utópisztikus gondolat és ennek elérésére irányuló abszolutisztikus politikák csupán csak növelik a droghasználattal kapcsolatos ártalmakat. Tudomásul kell venni, hogy a droghasználók nagy része az adott pillanatban nem akar vagy képtelen felhagyni a szerhasználattal, az ártalomcsökkentés tehát elfogadja magát a szerhasználatot, viszont a használat során felmerülő problémákon, ártalmakon kíván csökkenteni. Nem célja ellehetetleníteni a későbbi absztinenciát, sőt a szermentességhez vezető út első lépcsőfokát is jelentheti. Azonban a prioritások mindenekelőtt az adott helyzetben történő ártalmak csökkentése (Demetrovics,2009). A klienseinknek lehetősége van konzultációra, tanácsadásra, krízisintervencióra, szociális ügyek intézésére, emellett a szociális és egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférésükben is segítségükre állunk. Sok kliensünknek nehézséget okoz a munkakeresés, ezért segítséget nyújtunk az önéletrajz, motivációs levél megírásában, illetve álláskereső hirdetések feladásában. A mobil lehetőséget nyújt a melegedésre (ha hideg az idő), pihenésre, sztondulásra (ha valaki kábítószer közvetlen hatása alatt áll). Az új pszichoaktív szereket használó klienseink egy biztos pontnak tekintik a mobil buszt, ha éppen paranoid állapotban vannak, itt érzik biztonságba

magukat. Mindezek mellett az intravénás szerhasználók számára a biztonságosabb szerhasznált érdekében eszközöket is biztosítunk, illetve prevenciós munkát is végzünk a kockázati magatartások megakadályozása/csökkentése érdekében. Célunk a kliensekkel a bizalmi kapcsolat kiépítése, hogy ez által kialakuljon egy segítő kapcsolat mely lehetőséget adhat a magasabb szintű ellátásokba való át/beintegrálásra. A bizalmi kapcsolat megtartása érdekében nem adunk ki információkat klienseknek, kliensekről.

A programunk elég speciális helyzetben van, mivel a munkahelyünk egy lakóbusz, ez egyfajta mozgó szolgáltatásként működik, mely a hét négy napján, két helyszínen funkcionál napi négy órában. A mobil busz adottságai miatt kevés belső térrel rendelkezünk, ezért a projekt kidolgozásánál ezt a szempontot is figyelembe kellett venni, hogy kivételezhetőség érdekében.

4. 1. Mobil Alacsonyküszöbű Kontakt Program

5. 2. A mobil busz belső tere

Ahogy már feljebb is említettem, két helyszínünk van, ami két különböző klientúrával rendelkezik, ezt nagyjából azzal a hasonlattal tudnám leírni, hogy az egyik helyszínünk olyan, mint a „nagyváros", azaz egy kissé bizalmatlanabb nehezebben megnyíló szerhasználói szubkultúra jár hozzánk, míg a második helyszínünk inkább falu jellegű: a kliensek itt is régóta ismerik egymást, és sokkal nyitottabbak, így hamarabb mernek segítséget kérni.

2013 nyarán végeztünk egy előzetes felmérést, hogy mennyire vannak megelégedve a szolgáltatásunkkal, illetve, hogy mit hiányolnak, mivel lehetne földobni a Mobil kontakt programot. Az önbevalláson alapuló kérdőívünk alapján a klienseink teljes mértékben meg voltak velünk elégedve, hogy ez valóban így van-e vagy csak azért mondták mindezt, mert a kitöltés során nem figyeltünk rájuk, azonban a folyamat során a buszban tartózkodtunk, nem tudom.

Ezzel párhuzamban végeztünk egy felmérést azzal kapcsolatban, hogy mennyire lennének nyitottak egy álláskereső klub beindítására, amit az eddig megszokott munkaidőn kívül helyeztünk el: sok volt az érdeklődő, az időpontokról pedig értesítettük az érdeklődőket, 2-3 héten keresztül kijártunk a helyszínekre, azonban végül senki nem jelent meg, így az álláskereső klubot mint lehetőséget elvetettük.

Emiatt az új szolgáltatás beindításánál már nagy figyelmet fordítottunk arra, hogy a projekt munkaidőben legyen, mind a két klientúránk igényeit kielégítse, kicsit kibillentsük a klienseket az eddig megszokott tűcseréből és a bizalmi kapcsolatot erősítsük. Mindezek megvalósítására számomra egy Kölcsönkönyvtár bevezetése tűnt a legjobb ötletek. Magát az ötletet az utcai ingyen könyvtársakról olvasott cikkek inspirálták.

A Kölcsönkönyvtár célja az én esetemben az volt, hogy kicsit kibillentsem a klienseket a biztonsági zónájukból, látóterükbe helyezzek az úgynevezett szerek nélküli dimenzió-váltás lehetőségét a könyvek segítségével, emellett a klientúra érdeklődési körének kiszélesítése, új ismeretek szerzése is egy fontos szempontként jelent meg. Továbbá az is, hogy a klienseink szabadon kinyilváníthassák a véleményüket az általuk választott könyvről. Célként szerepel a felelősségtudat erősítése azáltal, hogy egy könyv van náluk, amit vissza is kell hozniuk. Egy

hosszútávú, utópisztikus, de semmi képen sem elhanyagolható végső cél lehet ezzel a társadalomba való visszaintegrálás.

A könyvtár kivitelezésének összköltsége 3-4 ezer forintba került, ami a következőket foglalta magában: A4-es nyomtató lap, nyomtatás, mappa, lefűzhető genotherm, igazolványtok, műanyag kosár, öntapadós átlátszó fólia, golyóstoll. Szerencsés helyzetben voltam, mivel a Baptista Szeretetszolgálat Utcafront számára sokan adományoznak könyveket, így a könyvbeszerzés egyszerű és költségmentes volt. A könyvek kiválasztásánál a projekt beindulását követően egy felmérést végeztem, hogy ki milyen típusú könyveket szeretne a könyvtárba.

A könyveket a könyvtári könyvekhez hasonlóan egy kis tároló résszel láttuk el, amiben egy A4-es papíron a kliens leírhatja a véleményét az olvasott könyvről, amit a későbbi kölcsönző el tud olvasni, így más véleményére alapozva eldöntheti, hogy kíváncsi-e az adott könyvre. A kliensek számára egy mappába összegyűjtöttem a meglévő könyvek rövid tartalmát, aminek segítségével, mi segítők is tudunk/tudtunk a kliens karakterének megfelelő könyvet választatni. Ez is egy olyan, pont, ahol a bizalom erősödhet, mivel a hozzánk járó kliens érzi, hogy nem csak kiszolgáljuk, hanem figyelünk is rá. A könyveket egy a műanyag kosárba helyeztem el, ami a busz belső terében könnyen mozgatható így kevésbé köti meg a rendelkezésünkre álló kis teret.

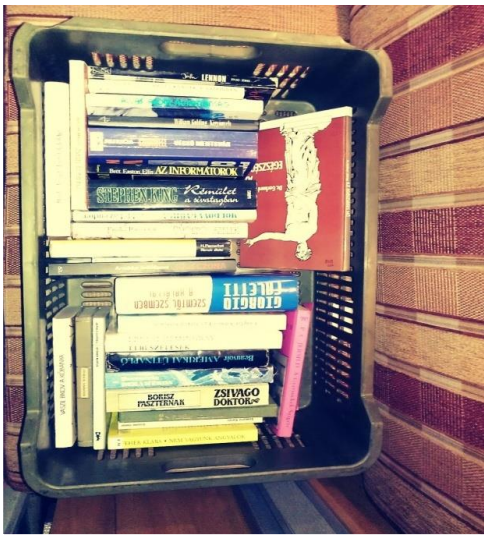

6. 3. Kölcsönkönyvtár

A kölcsönzés szabályzatának kialakításában a Szociális Munka Etikai Kódexének, kliens és a szociális munkás kapcsolatát vettem alapul. „A szociális munkás arra törekszik, hogy az általa nyújtott szolgáltatások - megkülönböztetés nélkül - mindenki számára elérhetőek legyenek." Az egyik alapszabály, hogy a kölcsönkönyvtárat a hozzánk járó összes kliens igénybe veheti. „A segítő kapcsolat során törekedni kell a klienssel való egyenrangú kapcsolat kialakítására." Ezt figyelembe véve a kölcsönzés idejét együtt határozzuk meg a klienssel, partnerként kezelve a klienst. A kliens egy kölcsönző cédulát kapott, amin a kölcsönzés kezdete és vége, illetve a kölcsönzött könyv címe is szerepelt, ezzel kicsit hivatalosabbá téve a kölcsönzést. Szankciót is vezettem be annak érdekében, hogy a klienseink felelősségtudatát erősítsem: ha valakinél eltűnik egy könyv, annak saját könyvei közül kell hoznia egyet. Ennek a szabálynak az a jelentősége, hogy a kliens érezze, hogy vannak szabályok, amiket be kell tartani és ha nem tartja be, az következményekkel járhat. Természetesen ebben az esetben csak egy apró szankcióról van szó, azonban segít elsajátítani egy kívánatos viselkedésformát, ami a jövőben is jó hatással lehet a kliensekre.

A Kölcsönkönyvtár lassan két éve működik, az eddigi tapasztalatokat nézve azt gondolom, hogy a projekt beindítása sok pozitívumot hozott nem csak a kliensek, hanem a kliens és a segítők kapcsolata között is. Voltak olyan klienseink, akik hónapokig nem adtak ki magukról semmilyen információt, nem nyíltak meg, de mikor meglátták a könyveket, érdeklődővé váltak, kérdeztek felőlük és a nézegetés közben több régi/új emléket osztottak meg velünk. Ennek valószínűleg az is lehetett az oka, hogy a kliens úgy érezte, hogy kilép az szerhasználói szerepkörből. Több kliens ajánlott fel könyveket, azonban egy év elteltével vált igazán meghatározóvá a könyvcsere: sokak a megtetszett elvitt könyvek helyett hoztak új könyveket, ezáltal a kezdetek óta így is frissült a kölcsönözhető könyvek összetétele. A kölcsönzött könyveket a többség időben visszahozta, aki tudta, hogy nem fogja visszahozni a könyvet időben, az jelezte a segítőknek. Azonban az elmúlt kicsit több mint másfél év során a kölcsönző cédula és a papírra leírt véleménynyilvánítás megszűnt. A kliensek élő szóban szívesebben nyilatkoztak nekünk a könyvekről. Nekünk segítőknek is sokat adott ez a projekt, rengeteg új dolgot megtudnunk a klienseinkről, belátást nyerhettünk/nyerhetünk belső világukba. Sokak oldottabbá, nyitottabbá

váltak, mikor a könyvekre terelődött a szó, ez a hosszú távú munkánk során egy remek kapcsolati alap a későbbi bizalmi viszony kialakításához és a jövőbeni segítségnyújtás eléréséhez.

STOLLMAYER NIKOLETT: AKKOR ÉS MOST

Az idősödő társadalom az ún. fejlett világ minden pontját érintő probléma. Magyarország népessége csökken, mára már valamivel 10 millió fő alatt van, a KSH adatai szerint 2014-ben 9 877 365 fő volt, amiből több mint 2,5 millióan nyugdíjasok (www.ksh.hu). Az időskorú lakosság száma évről évre nő, társadalmunk elöregedő, vagyis az idős emberek száma és várható élettartama nő, a születéseké pedig csökken. A népesség öregedése komoly terhet ró az egészségügyre és a szociális ellátórendszerre is. Emiatt a tendencia miatt fontosabb egyre nagyobb hangsúlyt fordítani társadalmunk idős tagjaira. A projektgyakorlatom „Akkor és most" címmel azzal a céllal jött létre, hogy az idősek és a fiatalok közti generációs szakadékot csökkentsük, felkeltsük az idősek érdeklődését az újszerű dolgok iránt, érzékenyítsük a nyugdíjas generációt a mai fiatalok tevékenységeire.

A projektem helyszíne Budapest III. kerületének Óbudai Szociális Szolgáltató Intézmény Kiskorona utcai Idősek Klubja.

Óbuda-Békásmegyer a főváros harmadik legnagyobb kerülete, a jelenlegi kerületi lakosság majd 130.000 fő[247]. A harmadik kerületben az időskorúak aránya az összlakossághoz képest megegyezik az országos átlaggal, vagyis minden negyedik kerületi lakos 60 éven felüli, éppen ezért fontos kiemelt figyelmet fordítani rájuk.

Fontosak azok a szociális és egészségügyi szolgáltatások, amelyek személyre szóló ellátást, biztonságot jelentenek a mindennapokban, főleg azon idős emberek számára, akik esetleg már nem tudnak a családjukra támaszkodni. Az idős emberek az évek alatt egyre érzékenyebbé, bizalmatlanabbá, félénkebbé válnak, mely a kiszolgáltatottság és a magányosság következménye. Sok krízis éri őket, kezdve a gyermekek leválásával, az idősödés folyamatainak beindulásán, a

[247] http://obuda.hu/wp-content/uploads/2012/02/obuda_varos_a_varosban_2009.pdf

nyugdíjba vonuláson át, a veszteségek halmozódásáig. A korlátozó betegségek megjelenésével, a gyásszal és a magánnyal küzdő időseknek szüksége van olyan segítségre, ami ki tudja ebből őket zökkenteni vagy csillapítani tudja a nehézségeiket.

A projekt környezete

Óbudai Szociális Szolgáltató Intézmény Idősek Klubjaiban[248], olyan tevékenységekbe kapcsolódhat be egy idős, amit magától nem választana. Vagy azért mert korában nem is ismerte vagy nem volt lehetősége rá (pl. informatikai képzés, 3-1-2 meridián torna vagy épp jóga). Ezáltal a már szűkülő emberi kapcsolatai bővülnek, új személyekkel ismerkedhetnek meg. Kortársaik bíztatására, az ő példájukból kiindulva olyan tevékenységekben vehetnek újra részt, amiről már maguk sem gondolták volna, hogy képesek (p. sportolás, kirándulás, tánctanulás, nyelvtanulás). Az új ingerek hatására nyitottabbá válnak az idősek, amitől elfogadóbbá, együttműködőbbé, szolidárisabbá lesznek. A fizikai mellett a szellemi és lelki komfortérzésük is teljesebbé válik és így jól érezhetik magukat a világban.

A projektem egyik különlegessége, hogy az Óbudai Szociális Szolgáltató Intézménynek rengeteg programja van, de nem volt még olyan, amiben az idősek számukra nem „kedvelt" témákról hallhatnak előadást, nézhetnek filmet, kérdezhetnek az előadótól, és ezáltal megismerhetnek egy olyan „világot", ami számukra eddig zárt volt.

Az idősek növekvő száma, az ország gazdasági helyzete, és számos más tényező is frusztrációt hozott létre az idős és a fiatal generációk között. Azt gondolom, hogy ezzel a projekttel a két csoport közti generációs szakadék csökkenthető, ami azért is fontos, mert a társadalom csoportjai közti diszharmónia a társadalom szétszakadásához vezethet.

A társadalmi csoportok közti ellentétek csökkentése, enyhítése mindenképpen része a szociális munkának. Az idősek természetes támaszrendszerük és a szociális hálójuk csökkenésével komoly elszigetelődésnek vannak kitéve. A mai társadalomban már nincsenek

[248] Budapest, III. kerület, Óbuda-Békásmegyer hivatalos honlapja http://obuda.hu/idosek-klubja/

meg azok a tipikus idős szerepek, amik megvoltak 50 évvel ezelőtt, a fiatalok és az idősek a jelenlegi családmodellek következtében nem alakítanak ki szorosabb kapcsolatot, ami még inkább veszélyezteti a két csoport közti harmóniát.

A projekt indokoltsága

Az életben és a munkám során is többször tapasztaltam, hogy az idősebb generáció nem mindig nyitott és elfogadó a fiatalabbakkal, a társadalom és a technológia változásaival kapcsolatban.

Tartanak az új dolgoktól, idegenkednek tőlük, így a „nagygeneráció" és a „baby-boomos" nyugdíjasok nem kapcsolódnak az „Y-generációhoz" és a „Z-nemzedékhez".

Ezzel a projekttel az a célom, hogy idősek és fiatalok közt párbeszéd alakuljon ki, nyissanak „egymásra", nőjön az elfogadás, a szolidaritás, ezzel csökkentve az esetleges generációs szakadékot.

Az idősek „szemének" felnyitására több lehetőséget el tudnék képzelni, programok, filmek, ismeretterjesztő előadások stb. által, de úgy gondolom, hogy egy komplex intergenerációs párbeszéddel tarkított interaktív előadássorozat az, ami a leghatékonyabb választ adja erre a helyzetre.

A projekt

Egy olyan interaktív, intergenerációs előadás sorozat, ami a fiatalokat, időseket, a helyi közösséget érintő témákat dolgoz fel.

A projektemben rejlő lehetőségek:

- újfajta szabadidős program,
- közös aktivitás,
- kinyílik egy új világ az idősek előtt,

- jobban a magukénak érezhetik a világot,
- segít megtalálni az értéket a másikban.

Tematika

1. alkalom: A Sziget Fesztivál és annak kulturális háttere

2. alkalom: Graffiti: vandalizmus vagy művészet?

3. alkalom: Tetoválások, testékszerek, a mai fiatalok lázadása

4. alkalom: Közösségépítés, kapcsolattartás az interneten: Facebook

5. alkalom: Az okos telefonok világa

Egy alkalom felépítése

1. Bevezető az adott témában

2. Beszélgetés egy az adott témához kapcsolódó vendég előadóval

(projektoros vetítéssel egybekötött interaktív előadás)

3. „Intergenerációs párbeszéd"

4. Lezárás

A projekt megvalósulása

1. alkalom: Sziget Fesztivál

A Sziget Fesztivál egy III. kerületi idős lakosnak általában bosszúságot okoz, így valamilyen (leginkább negatív) kötődésük van a témához. Célom volt, hogy felkeltsem az érdeklődésüket, és bemutassuk a Szigetnek azt az arcát, ami számukra valószínűleg ismeretlen.

A Sziget Fesztivál alapítója, Gerendai Károly volt a meghívott vendégem, aki személyes megjelenésével tette hitelesebbé az előadást, ami nagyon pozitív hatással volt a megjelentekre. Erre a bevezető alkalomra kb. 80 fő jelent meg idősek és (kis számban) fiatalok egyaránt. Saját klubtagok, más házak klubtagjai, külsős érdeklődők egyaránt voltak a megjelentek közt, ami a kihelyezett jelenléti ívek aláírásából vált láthatóvá.

A résztvevő idősek aktívak voltak, és bár a terveim szerinti, a fiatalokkal történő nagy párbeszéd nem valósult meg, de a program végén kis csoportokban igen.

Mindenképpen pozitív visszhangja volt az előadásnak az idősek részéről is.

2. alkalom: Graffiti

A második alkalommal a művészetnek egy olyan ágát szerettem volna bemutatni, aminek a közéletben rendkívül negatív visszhangja van. Ezzel a témával jobban közeledünk már az általuk deviánsnak megítélt életforma felé.

A Neopaint Works[249] alapítója, Jankovits Barnabás volt a meghívott vendégem. Ez a csoport hozta létre a belvárosi Tűzfal Rehab elnevezésű programot. A plakáton is szereplő fotorealisztikus hév graffitit nemrég festették fel a Klub szomszédságában lévő Szentlélek téren, illetve a kerület büszkélkedhet egy legális graffiti fallal.

Kb. 60 fő jelent meg, idősek és fiatalok egyaránt, a résztvevő idősek aktívabbak voltak, mint előzőleg, felpezsdítette őket a téma, illetve már bátrabban használták ők is az interaktív jellegét a programnak. A fiatalokkal a terveimben szereplő nagy párbeszéd továbbra is csak kis csoportokban valósult meg.

[249] http://neopaint-works.tumblr.com/

graffiti
vandalizmus
vagy művészet?

Időpont:
2014. december 09. (kedd) 14.00
Helyszín:
1036 Bp., Kiskorona utca 3, Idősek Klubja
Vendégünk: Jankovits Barnabás,
a Neopaint Works tagja

3. alkalom: Tetoválás, testékszer

Ez a téma azért volt fontos, hogy bekerüljön a tematikába, mert a tetoválások és testékszerek most nagyon divatosak, rengeteg fiatal viseli őket a testükön, és az idősek általában előítélettel vannak feléjük.

A Tyutyu Tattoo[250] egyik fiatal munkatársa, Simon Zsófia tetoválóművész volt a meghívott vendégem, aki a Tetoválók Szakmai és Érdekvédelmi Egyesületének, etikai bizottságának az elnöke.

Kb. 60 fő jelent meg idősek és fiatalok egyaránt. A részt vevő idősek nagyon élvezték Zsófi rendkívül felkészült előadását, abszolút felpezsdítette őket a téma. Személy szerint ennek a

[250] http://www.tyutyutattoo.hu/

témának az elfogadásától és látogatottságától tartottam a legjobban és az időseknek mégis láthatóan ez volt a kedvencük.

A projekt az érdeklődésre, a meghívott előadók és idősek aktivitása, a klub programjába való illeszkedése miatt folytatódik 2015-ben is.

A projektem az első „szezonban" 5 témát ölel fel, ami korántsem fed le mindent. Épp ezért már bekerült a 2015-ös éves programtervébe további öt téma feldolgozása, amiket „ötletláda" alapján fogunk kihirdetni. Ezáltal lehetőségem lesz nekem is jobban figyelembe venni, hogy mi az, ami igazán kíváncsivá teszi az érdeklődőket.

Illetve felajánlásokat is kaptunk: Gerendai Károly Sziget Fesztivál belépőjegyeket ajánlott fel időseknek, hogy személyesen is megismerhessék ezt a világot, Jankovits Barnabás pedig egy „idősekre szabott" Tűzfal-túrát ajánlott fel, ahol élőben is bemutatja majd nekünk az alkotásaikat.

Azt, hogy a projekt elérte-e a kívánt célt, mi sem mutatja jobban, mint egy 86 éves hölgy klubtagunk hozzászólása:

„Megmondom őszintén, miattad jöttem el, mert kíváncsi voltam, mit mondhattok erről. Eddig előítélettel voltam a Sziget iránt, de ez az előadás megváltoztatta a véleményem."

Utószó

Tanulmányunk célja az ELTE Szociális Mesterképzés projektgyakorlatának a bemutatása volt. Az egyes, már megvalósult projektet ismertetéséből és megvalósult célkitűzéseiből látható, hogy a szociális munka különböző területein – zárt büntetésvégrehajtási intézményben, hajléktalan ellátásban,szenvedélybetegek körében – van mozgástere, lehetősége szakmánknak, hogy apró kis lépéseket, változásokat beindítva az adott szolgáltatás célközönségét megszólítva, érdemben tudjon reagálni a megjelenő szükségletekre. Kilépve a megszokott, néha kicsit bemerevedett intézményi struktúrákból, más szemszögből és más megközelítésből újszerű és kreatív módon lépjen fel a kliensek érdekében.

Irodalom

Barcy Magdolna: Csoportmódszerek alkalmazása a segítésben és a fejlesztésben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012.

Bényei Zoltán, Gurály Zoltán, Győri Péter, Mezei György: Tíz év után – gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról – 1999. Esély, 2000/1.

Budai István–Csoba Judit–Goldmann Róbett: A szociális képzések magyarországi fejlődésének főbb állomásai, in: ESÉLY 2006/2

Carl R. Rogers: Valakivé válni - a személyiség születése. Edge 2000 Kiadó, Budapest, 2014.

Czibere Ibolya: Nők mélyszegénységben, személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban, L'Harmattan 2012

Demetrovics Zsolt (szerk.), Az Addiktológia alapjai III., ELTE Eötvös Kiadó, 2009

dr. Lénárd Krisztina, Rácz Andrea (2003): A javítóintézeti nevelés mint támogató intézmény dezintegrációs hatásai, Rubeus Egyesület http://www.aszod-afi.hu/pdf/javitointezeti_neveles.pdf

Dr. Szabó Lajos: A szociális esetmunka kialakulása és elméleti hátterei, A Szociális Munka Alapítvány kiadványai Bp, 1999.

Erving Goffman: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Gondolat, Bp. 1981.

Feuer Mária- Nagy Kriszta: Humánszakosok gyakorlati Kézikönyve Akadémia Kiadó

Göncz Kinga: A tereptanár és a gyakornok In: Kézikönyv a Szociális munka gyakorlatához 1996. Bp.3SZ

Nigel Parton – Patrick O'Byrne: Mi a konstruktív szociális munka? Esély, 2006/1.

Szoboszlai Katalin-Fábián Gergely: Tereptanári munka a szociális munka alapképzésben in: Fábián Gergely, Hüse Lajos, Pornói Imre és Szoboszlai Katalin szerk: Módszertani Kézikönyv

tereptanároknak Debreceni egyetem OEC Egészségügyi Kar Nyíregyházi Főiskola Bessenyei Könyvkiadó 2011 Nyíregyháza

A szociális szakma globális definíciója Esély 2014 /6

Tamási Erzsébet: Nemek és bűnözés in.:Kriminológia – Szakkriminológia, Komplex kiadó kft, Budapest 2012.

Szociális Munka Etikai Kódexe, 2011

JUHÁSZ GÁBOR: A SZOCIÁLIS ÁLLAMPOLGÁRISÁG MEGHONOSÍTÁSÁNAK ESÉLYEI MAGYARORSZÁGON

A szociális jogok az emberi jogok csoportjai között

A nemzetközi és hazai jogtudományban egyaránt elterjedt és általánosan vallott nézet szerint a szociális jogok az emberi jogok ún. második generációjához tartoznak, s ez a megkésettségről vallott nézet mindmáig meghatározza e jogok helyét az emberi jogok rendszerében. Talán magyarázni sem kell, hogy a későn érkezők helyzete mindig nehéz, hiszen bizonyítaniuk kell, hogy megfelelnek azoknak a kívánalmaknak, amelyeket a már bent lévőkre szabva alakítanak ki. A történeti érveken nyugvó osztályozás veszélye az, hogy hozzájárul a szociális jogok másodrendű emberi jogi státuszának megszilárdulásához. A látszólag semleges csoportosítás így a jogok védelmének fontosságát meghatározó, de legalábbis tápláló megkülönböztetéssé válik, noha e különbségtétel alapjai megkérdőjelezhetők. Ekként nevesítve az emberi jogok a XX. század közepi nemzetközi jogalkotás vívmányai, és meghirdetésük mindkét generáció esetében egyszerre, azonos dokumentumokon (ENSZ Alapokmánya, Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata) belül történt. Generációk szerinti csoportosításuk a jogtudományban csak az 1970-es évek végétől vált használatossá. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy eszmetörténeti aspektusból közelítve különbség mutatkozik az emberi jogok egyes csoportjainak elméleti megalapozása, politikai követelése és intézményesítése tekintetében. E megközelítés legnagyobb hatású szerzője T. H. Marshall, aki brit példán keresztül mutatta be az állampolgári jogok különböző korokban intézményesülő csoportjainak jelentőségét a modern, XX. századi (szociális) állampolgárság eszményének kialakulásában.

Az állampolgári jogok történeti kialakulás szerinti csoportosítása (T. H. Marshall elmélete)

1950-ben megjelent, az intézmény angliai kialakulását és fejlődését taglaló tanulmányában[251]

Marshall az állampolgáriságot a társadalom teljes értékűnek tekintett tagjait megillető státuszként határozta meg. Marshall szerint az állampolgárok az e státuszokhoz kapcsolódó jogok élvezetében és kötelességek teljesítésében egyenlők egymással. Az állampolgáriság nem pusztán jogok és kötelezettségek halmaza, hanem egyúttal a politikai közösséghez tartozás érzetét biztosító különleges kötelék, amihez a közös kultúra és értékek iránti elkötelezettségen alapuló lojalitás is szükséges.[252] Marshall vélekedése szerint az állampolgáriságnak három összetevője van: a polgári, a politikai és a szociális elem, melyek a velük társított jogok révén tételeződnek. Teljes értékű állampolgárnak csak az tekinthető, aki e jogok mindegyikével másokkal egyenlő módon rendelkezik. A hagyományos összetevőkön túl a szociális elemet *is* tartalmazó újfajta állampolgáriság-koncepciót szokás *szociális állampolgáriságnak* nevezni. A kifejezés tehát nem a szociális ellátások állampolgári jogon történő biztosításának puszta jelölésére használatos, hanem az állampolgáriság olyan konstrukcióját jelöli, ahol a három elem (polgári, politikai és szociális) együttesen van jelen.

Marshall elemzése szerint az állampolgáriság alkotóelemei a korai időkben nem különültek el polgári, politikai és szociális elemre, azok „egy szállá fonva" léteztek, „a jogok összekeveredtek", egymásra torlódtak, mert a biztosításukra rendelt intézmények is egybeolvadva léteztek.[253] Ugyanakkor az amalgám módon összekeveredő jogok által biztosított státusz „nem volt a mai értelemben vett állampolgárság"[254], mivel nem egyenlő módon illették meg a politikai közösség tagjait. A jogok és kötelezettségek a rendi osztályhelyzethez kötődtek; más jogokkal rendelkeztek a nemesek, mint jobbágyaik vagy a városok lakói.

[251] A tanulmány egy eredetileg 1949-ben Alfred Marshall tiszteletére készült beszéd írott változata volt.
[252] Marshall 1950. 84, 92. o.
[253] Marshall 1991, 50. o.
[254] Marshall 1991. 50. o.

A mai fogalmaink szerinti állampolgárság létrejöttét akadályozta a középkori jog partikularizmusa, ami helyi szokásjogokban és intézményekben öltött testet. A modern értelemben vett, a jogok és kötelességek mindenkire (minden alattvalóra) egyenlő módon történő alkalmazásában megnyilvánuló állampolgáriság fogalom kialakulása csak az országosan egységes brit királyi igazságszolgáltatás intézményesítésével vette kezdetét, amit Marshall e folyamat földrajzi értelemben vett egyesülési mozzanataként határozott meg. Az állampolgáriság kialakulásához vezető folyamat másik lépése szerinte a szétválás volt, amikor az egyre specializálódó intézmények (bíróságok, kormány, parlament és faluközösségek) csak az egyéneket megillető jogok egyes összetevőire koncentrálva kezdték folytatni tevékenységüket. A bíróságok a jogoknak azokkal a halmazával (szerződések, személyi szabadsággal összefüggő kérdések) kezdtek foglalkozni, amelyekből később az állampolgári jogoknak az a köre kristályosodott ki, amelyeket ma polgári jogoknak nevezünk. A politikai döntésekben való részvételi jogok egyre inkább a parlament és a helyi önkormányzatok működésének zálogát képezték, míg a szociális ellátások biztosítása a helyi közösségek feladatává vált. A proto-állampolgári[255] jogok három elemének szétválása annyira erőteljesen érvényesült, hogy Marshall szerint „hamarosan már beszélő viszonyban sem voltak"[256], s kifejlődésüket is ezért lehet más és más századra tenni. Az egyéni szabadság biztosításához szükséges polgári jogok kifejlődési szakaszát Marshall a XVIII. századra tette. E jogok a XIX. századra már mindenkit megillettek, így, mai szóhasználatunk szerint, „állampolgárinak" voltak már tekinthetők.[257] A politikai jogok általánossá válása két szálon kezdődött a XIX. században. Noha eredetileg egy korlátozott létszámú politikai osztály privilégiuma volt csupán, a brit gazdasági fejlődés (és a polgári jogok teljes körű élvezetének)[258] eredményeként egyre bővült azoknak köre, akik gazdasági eredményeik révén szerezték meg a politikában résztvételt

[255] Miután az állampolgári jogok kialakulását maga Marshall is hosszú, a XII. században kezdődő folyamat eredményének tekinti, a könnyebb megértés kedvéért indokoltnak látom a kialakulásuk előtti időszakra vonatkozóan a *proto-állampolgáriság*, *proto-állampolgári jogok* kifejezés használatát.
[256] Marshall 1991, 52. o.
[257] Marshall itt utal arra, hogy ez az állítása teljes mértékben csak a korabeli angol társadalom férfi tagjaira igaz, a nőket ugyanis – családi állapotuktól függően – nem feltétlenül illették meg ezek a jogok.
[258] Hiszen mindenkinek „szabadságában állt pénzt keresni, megtakarítani, tulajdont vásárolni, vagy házat bérelni és élvezni azokat a politikai jogokat, amelyek ezekhez a gazdasági eredményekhez tartoztak." Marshall 1991, 55. o.

biztosító választójogot. Vagyis, Marshall szerint, a XIX. század kapitalista társadalmában helyénvaló volt, hogy a „politikai jogokat úgy tekintették, mint a polgári jogok másodlagos származékait".[259] Emellett a választójogi reformok a szavazati jogot újabb és újabb (a korábbiakhoz képest kevésbé tehetős) csoportokra terjesztették ki. A szociális elem és a hozzátartozó jogok („a gazdasági jólét és biztonság egy bizonyos fokához, a társadalom örökségében való teljes részesedéshez és a társadalomban fennálló szabályok szerinti civilizált lényként való élethez való jog")[260] kifejlődését Marshall a XX. századra teszi, és a folyamat leírásakor visszatérően hangsúlyozza azoknak a polgári, valamint a politikai elemmel való kapcsolatát. Jelzi például, hogy a munkavállalók szociális jogaiért harcoló szakszervezeteknek az egyesülési jog alapján történő létrejöttét politikai döntéssel tették lehetővé.[261] Ezt követően e szervezetek egy polgári jog, a szerződési szabadság mintájára kezdték végezni érdekvédelmi tevékenységüket az egyik szerződő fél, a munkavállalók kollektív képviseletében.[262]

Marshall kritikusai

Mivel Marshall sohasem utalt arra, hogy elemzését univerzális, az angol történeti fejlődésen túlmutató érvényű tézisnek szánta volna, némileg paradox az, hogy a művével kapcsolatos kritikák jelentős része a tanulmány túlzott anglocentrizmusát rója fel Marshallnak. [263] Ez ugyanakkor azt is jelzi, hogy – talán szándéka ellenére – Marshall egyetemes hatású művet alkotott, az állampolgári jogok egyenes vonalú fejlődésének és egymásra épülésének bemutatásával olyasmiről írt, ami alkalmasnak bizonyult arra, hogy azt interpretálói általános érvényű tézisként értelmezzék. A Marshall által ismertetett történeti folyamat fokozatosan viszonyítási ponttá vált: azt a fejlődés kívánatos irányaként, az állampolgáriság három elemének együttes biztosítását pedig a fejlődés kívánatos eredményeként kezdték elismerni. Így Marshall

[259] Marshall 1991, 55. o.
[260] Marshall 1991, 50. o.
[261] Marshall 1950, 68. o.
[262] Marshall 1950, 43. o., 69. o.
[263] A tanulmányban semmiféle utalás nincs arra, hogy Marshall az állampolgári jogok fejlődésének általa vázolt mintáját általánosítani szerette volna, vagy, hogy leírását más társadalmakra is alkalmazni kívánta volna.

történeti leírásából tézis lett, aminek vonzereje abban rejlett, hogy a jóléti államok építésének második világháború utáni aranykorában a mindhárom elemet magában foglaló szociális állampolgáriság koncepciójának meghirdetésével legitimálta e folyamatot. A koncepció később is hasznosnak bizonyult; a '80-as évektől a jóléti állam védelmezőinek biztosított fontos hivatkozási alapot az új jobboldal támadásaival szemben. A kritikák zöme így nem annyira cáfolja, mint inkább pontosítja és továbbgondolja Marshall állításait,[264] mögöttük leginkább az a kérdésfelvetés húzódik meg, hogy amennyiben a fejlődés nem mindenütt ugyanúgy zajlott le, ahogyan Angliában, akkor az eredmény (vagy a remélt eredmény) hogyan lehet (lehetne) mégis ugyanaz?

Az európai nemzetállamok jog- és társadalomtörténetének mégoly felületes vizsgálata is cáfolja azt, hogy az állampolgári jogok egyenes vonalú fejlődése általánosítható lenne. Ugyanakkor az állampolgáriság Marshall által azonosított elemei különböző kombinációkban és különböző hangsúllyal valamennyi európai állam jogrendszerében intézményesültek. Súlyponti kérdéssé így az válik, hogy az eltérő fejlődési stratégiákat követő államokban miként szilárdulhatott meg a szociális állampolgáriság, illetve miért maradt az csökevényes formában. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket legátfogóbban Michael Mann vizsgálja, aki először is arra hívja fel a figyelmet, hogy az állampolgáriság-építési stratégiáknak legalább öt jól elkülöníthető modellje van, melyeket az alábbiak szerint nevesít: liberális, reformista, autoriter monarchista, fasiszta, illetve autoriter szocialista.[265]

Az általa liberális csoportba tartozónak tekintett országok (USA, Svájc) fejlődését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy azokban az országokban, ahol a polgári és politikai jogok nagyon gyorsan, a XIX. század közepére intézményesültek, a szociális jogok és a szociális állampolgáriság embrionális állapotban maradtak. Ennek magyarázatát abban látja, hogy a munkásosztály a polgári és politikai jogok élvezetének teljes birtokában a rendszer haszonélvezőjévé vált, és így nagyon korán betagolódott a kapitalista gazdaságba és

[264] Lásd például: Rees, Dahredorf, Mann
[265] Mann

társadalomba. Emiatt azután a tőkésekkel való konfliktusait a szociális jogok követelése nélkül, a fennálló, a szociális jogok létjogosultságát tagadó rendszer keretei közt igyekezett rendezni.[266]

A brit fejlődést Mann a liberális és a reformista stratégiák egyvelegének tekinti, ahol a politikai jogok csak fokozatosan 1918-ra, illetve 1929-re terjedtek ki minden állampolgárra. A szavazati jog kiterjesztésének ilyen óvatos stratégiája mellett a munkásosztály a XIX. század nagy részében nem rendelkezett a korban az állampolgárokat megillető jogok teljességével, és az ipari forradalomból kinövő osztályharcot nem a kapitalista rendszerbe simulva vívta. Így csak korlátozottan érvényesülhettek fékek a rendszer határait feszegető szociális követeléseik megfogalmazásában. A gazdasági prosperitás ugyanakkor lehetővé tette, hogy a politikai hatalom birtokosai fokozatosan terjesszék ki az állampolgári jogokat a társadalom egyre szélesebb csoportjaira. A brit társadalom különböző csoportjai számára így a liberális és a szocialista ideológia egyaránt vonzónak bizonyult.

A reformista stratégiát követő országokban (a kontinentális nyugat-európai országokban) a politikai jogokért küzdő csoportok hol a hatalmon belül, hol azon kívül helyezkedtek el. Ez olyankor, amikor képviselői kirekesztődtek a hatalom gyakorlásából kedvezően hatott az állam-, illetve rendszerellenes ideológiák terjedésére, máskor pedig, amikor képviselői a hatalom berkein belülre kerültek, kedvező talajt biztosított annak, hogy fokozatos reformokkal bővítsék az állampolgári jogok, köztük a szociális jogok körét.[267]

Az autoriter monarchiák (Németország, Osztrák-Magyar Monarchia, Oroszország, Japán) hatalmukat őrizve ódzkodtak a szavazati jog univerzálissá tételétől, de még attól is, hogy azt teljes társadalmi csoportokra terjesszék ki. A hagyományos nemesi, nagybirtokosi elit ugyanakkor vagyonával egyre inkább kapitalista módon kezdett gazdálkodni, ezért támogatni kezdte a szabad piaci működéshez szükséges szabadságok intézményesítését, s a burzsoázia felé tett gesztusként a rendszer valóban biztosítani kezdte azokat. Ez azonban távolról sem volt egyenlő az összes polgári jog univerzális biztosításával, mivel közülük azokat, amelyek politikai követelések nyomatékosítására lettek volna használhatók, a rendszer csak

[266] Mann 129-131. o.
[267] Mann 132. o.

korlátozottan engedte érvényesülni. E rezsimek, részben a paternalista hagyományokból következően, részben a szociális feszültségek lecsillapítására, támogatták, sőt aktívan közreműködtek a szociális állampolgáriság megteremtésében – de csak minimális szinten.[268]

A fasiszta és az autoriter szocialista rezsimek közös jellemzője a polgári jogok eltiprása és a politikai jogok pusztán formális, lényegi tartalom nélküli biztosítása volt, míg viszonylag jól teljesítettek a szociális állampolgáriság kiépítésének tekintetében.[269]

Mann szerint a XX. század nagy háborúi nélkül az állampolgárság különböző stratégiáit alkalmazó, és az állampolgári jogok különböző kombinációit biztosító rezsimtípusok mindegyike életképes lett volna, hiszen a két világháború tapasztalati azt mutatták, hogy állampolgáraik e kiélezett helyzetekben is túlnyomórészt lojálisak maradtak az adott rendszerhez. Mann érvelését nem vitatva ugyanakkor feltehető a kérdés, hogy e rezsimek közül melyek lettek volna alkalmas azoknak a jóléti államoknak a kiépítésre, amelyek a XX. század végére Európa egyik legfőbb ismertetőjegyévé váltak. A polgári és politikai jogokat lábbal tipró fasiszta/náci és az autoriter/szovjet szocialista rezsimek aligha lettek volna képesek a jólét mellett a szabadságot is biztosító jóléti állam-építésre. Az autoriter monarchiák megszűntek, így nem tudjuk, hogy esetleges fennmaradásuk esetén az állampolgáriság mely összetevői fejlődtek volna bennük tovább. A liberálisnak titulált stratégia pedig a reformistánál jóval kevésbé volt eredményes az állampolgáriság szociális összetevőjének intézményesítésében, és így a jóléti állam építésében.

Az állampolgáriság fejlődése Magyarországon

Osztrák-Magyar Monarchia

[268] Mann 133-139. o.
[269] Mann 141. o.

Figyelmünket Magyarország felé fordítva, aggodalomra adhat okot, hogy az állampolgáriság és az állampolgári jogok fejlődése a XX. század végéig kizárólag olyan rezsimek keretei között zajlott, melyek egyikének sem állt szándékában az állampolgáriság valamennyi összetevőjének biztosítása. Az Osztrák-Magyar Monarchia részeként Magyarország osztozott társországával a polgári jogok korlátozott biztosításában. (A sajtó ugyan lényegében szabad volt, de az uralkodót például tilos volt kritikával illetni; az egyesülés és gyülekezés joga ugyan nem volt betiltva, de annak gyakorlása a kormány engedélyéhez volt kötve, amivel főleg az ipari és mezőgazdasági munkások, valamint a nemzetiségek mozgalmi tevékenységét igyekeztek akadályozni.) A választójog az időszak egészében erősen korlátozott maradt, miközben a magyar törvényhozás a társadalombiztosítási jogalkotással Európában is az élen járt a szociális jogok kodifikálásában.

A kettős forradalmak és a Horthy-rendszer

A Károlyi-kormány ugyan bővítette a választásra jogosultak körét, de még a szavazati jogot sem tette általánossá, s ugyanez vonatkozott a Tanácsköztársaságra is, azzal, hogy utóbbi még a polgári jogok egy részéhez is kifejezetten ellenségesen viszonyult, miközben több, a szociális jogok bővítését célzó intézkedést hozott. A Horthy-korszakban a választójog egyrészt korlátozott, másrészt pedig gyakorlása tekintetében erőteljesen manipulált volt. A polgári jogok közül azokat, amelyek politikai töltettel bírtak (pl. egyesülési és gyülekezési jog) csak egészen szűk korlátok közt lehetett gyakorolni.[270] A korszakról sokáig festett, és máig ható képpel ellentétben ugyanakkor a szociális jogok ebben az időszakban is bővültek.[271] A két háború közti időszak nagy részében tehát az autoriter monarchiák – igaz, király nélküli – stratégiája folyt tovább, melybe már a Horthy-korszak elejétől jogfosztó jegyek (pl. numerus

[270] Lehotay 2011
[271] Például a betegségi és baleseti biztosítás 1927-es reformjával, a nyugdíjbiztosítás 1928-ban történt intéményesítésével, a gyermeknevelési pótlék 1938-as (fokozatosan tervezett) bevezetésével. Bővebben lásd: Czúcz 74-79. o.

clausus) vegyültek, ami a korszak végére, a faji alapú polgári jogfosztással, fasiszta alapvetésű politikához vezetett.

A népi demokrácia és az államszocializmus

A második világháború befejezését követő rövid, 1948-ig tartó periódusban a polgári, politikai és szociális jogok fejlesztése párhuzamosan, azaz nem egymásra épülő módon vette kezdetét, majd a kommunista párt hatalomátvételével ez a lendület is megszűnt. Az államszocializmus időszakában a polgári és politikai jogok – alkotmánybéli meghirdetésük dacára – csak formálisan léteztek; tényleges érvényesítésükre kísérletet sem tettek. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor komoly erőfeszítések születtek a szociális ellátórendszer fejlesztésére, amelyek eredményeképp az 1975-ben elfogadott társadalombiztosítási kódex végrehajtási rendeletének utaló szabálya például már büszkén hirdethette, hogy az egészségügyi ellátás a Magyar Népköztársaságban állampolgári jog[272]. A népköztársasági alkotmányban az állampolgáriság összetevőiként azonosított jogok szinte mindegyike megtalálható volt, a tulajdonjogot kivéve. A jogok érvényesítésének garanciái ugyanakkor hiányoztak, hiszen sem a jogforrások hierarchiáját, sem az alkotmányban nevesített jogok korlátozásának szabályait meghatározó szabály nem létezett. A polgári szabadságjogok tekintetében ráadásul további problémát jelentett, hogy érvényesülésük legitim akadályozása közvetlenül az Alkotmány szövegéből következett. Az 1972. évi alkotmánymódosítást követően kialakított szövegezés szerint ugyan az állam kötelezettséget vállalt az emberi jogok tiszteletben tartására (54. § (1) bek.), ám a belőlük fakadó, az Alkotmányban nevesített állampolgári jogokat a „szocialista társadalom érdekeivel összhangban" kellett gyakorolni, és a jogok gyakorlása „elválaszthatatlanul" kapcsolódott az állampolgári kötelezettségek teljesítéséhez (54. § (2) bek.). A rendszer ideológiájának megfelelően a gazdasági, szociális és kulturális jogok kerültek az Alkotmány

[272] A kor mai ésszel szinte felfoghatatlan, jogforrási hierarchiát teljesen nélkülöző viszonyai közt a társadalombiztosítási kódex végrehajtási rendelete, a 17/1995. (VI. 14.) MT rendelet 354. § (2) bekezdése léptette hatályba az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 25. §-ában foglalt, az egészségügyi ellátás állampolgári jogon történő biztosításáról szóló rendelkezést.

állampolgári jogokat és kötelezettségeket tartalmazó fejezetének élére, a polgári és politikai jogok csak az állampolgárok jogaival és kötelességeivel foglalkozó fejezet második felében kaphattak helyet. A különösen veszélyesnek ítélt – politikai vélemény kifejezésére és támogatására alkalmas – szabadságjogok (szólás- és sajtószabadság, gyülekezési jog) gyakorlását az Alkotmány csak a „szocializmus, a nép érdekeinek megfelelően" biztosította (65. §). A többi szabadságjog deklarálása külön korlátozó rendelkezés nélkül történt. A magánszemélyek tulajdonjoga viszont nem részesült alkotmányos védelemben, az csak a társadalmi tulajdont illette meg, aminek „védelme és szilárdítása" minden magyar állampolgár alapvető kötelessége volt (69. §). Preferálásuk dacára a szociális jogok sem élvezték ténylegesen az állampolgári jogokat jogállamokban megillető védelmet, aminek oka a polgári és politikai jogok lefojtásában rejlett. A szabadságjogok és a hozzájuk kapcsolódó alkotmányos garanciák hiányában ugyanis a szociális jogszabályokban foglaltak puszta állami ígérvények maradtak, amelyek teljesítése kizárólag az állam elhatározásán, a hatalmat gyakorlók kegyén múlott. Kiterjedt szociális jogalkotása ellenére az államszocialista Magyarország nem volt az a hely, ahol a szociális állampolgáriság gondolata szárba szökkenhetett volna. Az állampolgári jogok biztosítása tekintetében a rezsim kezdetben az autoriter szocialista, a kádári konszolidáció után pedig talán inkább a manni értelemben vett autoriter monarchiák stratégiáját követte.

A szociális állampolgáriság meghonosításának kísérletei Magyarországon a rendszerváltást követően

A rendszerváltás jogalkotása az állampolgári jogok biztosítása tekintetében is sok évtizedes lemaradást igyekezett pótolni, és egy csapásra próbálta megteremteni az állampolgári jogok biztosítékait. Aligha róható fel az 1989-es alkotmányozóknak, hogy figyelmük elsősorban a polgári és politikai jogok intézményes biztosítékainak megteremtésére irányult, hiszen ezek hiánya bizonyult a legégetőbbnek a megelőző időszakban – a szociális biztonság garantálása jogi biztosítékok nélkül is az előző rendszer legitimációs bázisát képezte. A békés átalakulás egyik következményeként ugyanakkor a polgári és politikai jogok intézményesítése egyik pillanatról

a másikra, mintegy varázsütésre történt meg úgy, hogy az állampolgároknak jószerével semmit sem kellett tenniük kiharcolásukért, de – feltételezhető elvi támogatásukon kívül – beleszólásuk sem nagyon volt a jogok intézményesítésének folyamatába. A korszellemhez igazodva és a nyugati orientáció jegyében az állampolgárok alapvető jogai közé a szociális jogok is felvétettek – a biztosításukra irányuló erős elköteleződés nélkül. A megújított Alkotmány szép szavú rendelkezései ellenére[273] tényleges alkotmányos védelmük nem terjedt túl a társadalombiztosítási alapú és univerzális ellátások körén, s e védelmet sem saját értéküknek, hanem az Alkotmányban szereplő egyéb elvek és jogok (szerzett jogok védelme, jogbiztonság követelménye, társadalombiztosítási ellátások tulajdonszerű védelme) rájuk vonatkoztatott alkalmazásának köszönhették. A munkanélkülieknek, illetve a rászorulóknak járó ellátások ugyanakkor kezdettől fogva szinte teljesen szabadon alakíthatók voltak, és az állam – egy rendkívül rövid periódus kivételével – kísérletet sem tett olyan, a tényleges létminimumot biztosító ellátás biztosítására, ami a Marshall-féle gondolatmenet szellemében a gazdasági jólét és biztonság egy bizonyos fokának garantálásával és a társadalomban fennálló szabályok szerinti civilizált lényként való élet folytatását lehetővé téve tényleges tartalommal tölthette volna meg az állampolgáriság szociális elemét. Bármennyire is féloldalas maradt a szociális jogok alkotmányos szabályozása, a rendszerváltás folyamata mégis hozzájárult a szociális állampolgáriság körüli diskurzusok beindulásához, aminek alapját az alkotmányjogi érvelésrendszer fejlődése és a szociális képzésekben megjelenő ismeretanyag képezte.

A 2010-et követő újabb alkotmányozás megakadályozta e folyamatok továbbvitelét, és a szociális állampolgáriság gondolatának meggyökeresítését a magyar közgondolkodásban. A korábban legalább retorikailag „jogként" deklarált szociális klauzulák eltűntek az Alaptörvényből, a magyar állampolgároknak nem joguk van a szociális biztonságra, hanem csak az állam meglehetősen körvonalazatlan ebbéli törekvésére számíthatnak. A hozzáférési garanciákat tovább gyengíti az Alaptörvény új rendelkezése, ami megengedi a jogalkotónak, hogy az ellátásokra való jogosultságot az egyén közösség számára hasznos magatartásához

[273] Az Alkotmány a magyar állampolgárok szociális biztonsághoz való jogáról, illetve minden ember lehető legmagasabb szintű egészséghez való jogáról beszélt.

igazítsa.[274] Az alapjogi garanciák általános gyengítése az állampolgári jogon biztosított szociális ellátások szatellit jogok általi védelmét is aláássa.

Noha a szociális jogalkotás a rendszerváltást követő két évtizedben sem volt mindig tekintettel alkotmányos korlátaira, az olyan módosítások, mint a munkáltatók által fizetendő társadalombiztosítási járulék (szociális hozzájárulási) adóvá alakítása a korábban meglévő védelmeket is megszüntetik, ez esetben pl. a társadalombiztosítási ellátások tulajdonszerű védelme létjogosultságának megkérdőjelezésével. A szociális biztonságot jelentő jogok visszavételének tervszerűségére lehet következtetni az alaptörvényi és a másodlagos jogalkotás összehangolásával, aminek plasztikus példáját adja a korhatár előtti nyugdíjak – egyébként gyakran valóban méltánytalanságokat eredményező rendszerének – felszámolása, és a rokkantnyugdíjak rendszerének az ellátottak körét és az ellátások összegét jelentősen csökkentő átalakítása. A rászorultság alapján járó ellátások tekintetében a megnyugtatónak korábban sem nevezhető helyzet tovább romlott azzal, hogy a jogosultságot immár nem csupán a jövedelem és a vagyon nagyságától, de viselkedési szabályok betartásától is függővé lehet tenni azzal, hogy önkormányzati rendelettel előírható a lakókörnyezet közelebbről meg nem határozott rendezettségének biztosítása.

Elmozdulások a szociális jogok nemzetközi védelmében – és annak lehetséges hatásai Magyarországon

Az előbb említett változások egy olyan időszakban zajlanak Magyarországon, amikor az állam és a polgára közti viszony a szociális jogok tekintetében is fellazulni látszik, s amikor a szociális jogok nemzetközi védelmében új tendenciák kezdenek felsejleni. Ennek egyik jele az, hogy a nemzetközi emberi jogi dokumentumokban egyre hangsúlyosabban jelenik meg az emberi jogok különböző generációinak (csoportjainak) elválaszthatatlansága. Ez tükröződik '90-es évek óta elfogadott ENSZ egyezményekben, ahol egy-egy emberi jogi terület negatív és pozitív

[274] Alaptörvény XIX. cikk (3) bekezdés

jogi oldalát érintő szabályok egy dokumentumban jelennek meg. A kifejezetten gazdasági és szociális jogokkal foglalkozó egyezményekben a '90-es évek második felétől komoly előrelépések történtek a kikényszerítési mechanizmus erősítésében. Az Európai Szociális Karta kiegészítésével, majd a Módosított Szociális Karta elfogadásával a Karta-rendszerébe beépült a kollektív panasz intézménye, míg a Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezményének 2008. évben kelt kiegészítő jegyzőkönyve az egyéni panasztétel lehetőségét intézményesítette. Ezekkel a változásokkal lehetőség nyílik az állammal szembeni szociális jogi igények nemzetközi fórumok elé vitelére, vagyis azok már nem intézetők el kizárólagosan „házon belül". A nemzetállamoknak a szociális jogalkotás érdemi részét illető közel abszolút szuverenitását az EU szabályozás is kikezdeni látszik; annak elismerésével, hogy az egészségügyi ellátások más ország területén is igénybe vehető társadalombiztosítási támogatással, a közösségi jog rendelkezései olyan területen kezdenek érvényesülni, amelyen azelőtt erről a tagállamok hallani sem akartak. Mindez azt jelzi, hogy a szociális jogok érdemi – vagyis nem az egyezményekben részes országok önbevallásán alapuló – védelme egyre kiterjedtebbé válik, s ha ez így van, akkor a nemzetközi védelem alapjogi jellege miatt a e jogok állampolgári jogon való biztosításának jelentősége csökken, vagy pontosabban, a nemzetállami védelem szerepét egyre inkább átveszik azok, amelyeket a nemzetközi együttműködési szervezetek biztosítanak. A szociális állampolgárság meghonosítása így egyre kevésbé múlik a nemzetállami jogalkotáson, annak helyét egyre inkább a nemzetközi jog és joggyakorlat veheti át. A rövidtávú politikai célokhoz igazodó alkotmányos szabályozás, ami nehezíti a szociális állampolgáriság meghonosítását így hosszabb távon kontraproduktív lehet, hiszen az állam polgárai nem lojalitásukat erősítő módon az állami intézményeknél, hanem nemzetközi szervezeteknél kereshetnek menedéket szociális igényeik biztosítására. A magyar államnak ettől persze közvetlenül ma még nem kell tartania, hiszen sem az Európai Szociális Karta kollektív panaszrendszeréhez, sem a Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezményének kiegészítő jegyzőkönyvéhez nem csatlakozott. Kérdéses ugyanakkor, hogy ez az állapot meddig tartható fent a jövőben, s amennyiben a hazai jogalkotás a szociális állampolgáriság gondolatának elvetésével fog zajlani, milyen megrázkódtatások érik majd a jogrendszert akkor, amikor a nemzeti bezárkózás politikája már nem lesz tovább fenntartható.

Irodalom

Czúcz Ottó (2003): Szociális jog I. Budapest, Unió Kiadó

Dahrendorf, Ralf (1996): Citizenship and social class. In: In: Martin Bulmer – Anthony M. Rees (szerk.): Citizenship Today. The contemporary relevance of T. H. Marshall. London, UCL Press

Lehotay Veronika: Közjogi korlátozások Magyarországon a Horthy-korszak második felében. Miskolci Jogi Szemle 6. évfolyam (2011) 2. szám, 67-86. o.

Marshall, T. H. (1950) a): Citizenship and Social Class. In: CITIZENSHIP AND SOCIAL CLASS and other essays. Cambridge at the University Press 1-85. o.

Marshall, T. H. (1991) b): Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig. In: Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin (szerk.): A jóléti állam. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és T-Twins.

Mann, Michael (1996): Ruling class strategies and citizenship. In: Martin Bulmer – Anthony M. Rees (szerk.): Citizenship Today. The contemporary relevance of T. H. Marshall. London, UCL Press

Rees, A. M. (1991): T. H. Marshall and the progress of citizenship. In: Martin Bulmer – Anthony M. Rees (szerk.): Citizenship Today. The contemporary relevance of T. H. Marshall. London, UCL Press

NAGY ALÍZ: KETTŐS ÁLLAMPOLGÁRSÁG HATÁSA ERDÉLYBEN

Legyen béke, szabadság és egyetértés

Magyarországon 2010-ben elkezdődött egy új nemzetépítő folyamat, mely elsősorban a Fidesz kormányra kerülésével függ össze. A választások utáni első lépések egyikeként a kormány megváltoztatta az állampolgársági törvényt, lehetővé téve a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező magyar nemzetiségűek számára a honosítást.[275] Ez a lépés több millió magyar számára nyújt lehetőséget határainkon túl, hogy elnyerje felmenői állampolgárságát.

Orbán Viktor miniszterelnök jelöltként a Magyar Nemzetnek adott interjút 2010. május 15-én, mégpedig azzal a politikai nyilatkozattal kapcsolatban, amely szokatlan módon a parlament alakulásakor került előterjesztésre. A jövendőbeli miniszterelnök határozottan kijelentette, hogy egy új rendszer alapjairól beszél, ezért is van szükség már az első napokban egy politikai nyilatkozat benyújtására, hiszen ez az új rendszer alapjait fogja képezni. Véleménye szerint „*forradalom zajlott le a szavazófülkékben*".[276] „*Azért nyújtottam be a határozatot, mert azt gondoltam, hogy ezt a tényt a parlamentnek is el kell ismernie, és magára nézve kötelezőnek kell elfogadnia. Ha úgy tetszik, ez a határozat a zavaros húsz év alatt kialakult, ám most megdöntött politikai rendszer helyébe lépő új rendszer alapdokumentuma*."[277]

---

275 1993. LV. törvény a magyar állampolgárságról http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99300055.TV (utolsó megtekintés: 2014. január 30.)
276 A Magyar Nemzet 2010. május 15-i cikkét idézi: Interjú Orbán Viktorral a Magyar Nemzetben http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/interju-orban-viktorral-a-magyar-nemzetben-2010-majus-15 utolsó megtekintés: 2014. január 30.)
277 Lásd: 2. lábjegyzet

A „szavazófülkék forradalma" gyakorlatilag, mint a „sikeres 1956" jelenik meg Magyarország új Alaptörvényében. Eszerint a forradalom eredménye: a Nemzeti Együttműködés Rendszere, mely létrehozója, felépítője a megalakuló Országgyűlés, a felálló kormány.

Az új kormány olyan rendszert kíván létrehozni,[278] mely összeköti a magyar nemzet tagjait. De melyik magyar nemzetről is van szó? Ezt világosítják meg a kormány következő lépései. „*A Nemzeti Együttműködés Rendszere minden magyar számára nyitott, egyaránt részesei a határon innen és túl élő magyarok.*"[279] De nem csak nyitott minden magyar számára, derül ki a következő mondatból: *„Lehetőség mindenki számára és elvárás mindenki felé, aki Magyarországon él, dolgozik és vállalkozik."*[280]A Nemzeti Együttműködés Rendszere tehát nyitott minden magyar számára, aki határon kívül vagy belül él, ugyanakkor elvárás minden Magyarországon élővel szemben. A nyilatkozat utolsó mondata alapján a kormány a Nemzeti Együttműködés megvalósítására teszi fel elkövetkező éveit, gyakorlatilag arra, hogy a magyarok végre megvalósíthassák saját céljaikat. Hogy mik is ezek a célok azokat nem tudjuk meg, ellenben kiderül, hogy kik ezek a magyarok: „*…minden magyar ember: legyen bármilyen korú, nemű, vallású, politikai nézetű, éljen bármely pontján a világnak…*"[281] Aki magyar állampolgár vagy Magyarország lakosa annak pontos státuszát még nem ismerjük, azok céljainak megvalósítása nem foglaltatik bele a kormány jövendőbeli politikájába.

Mielőtt végignéznénk, hogy mi és hogyan valósult meg a kormány elképzeléséből, tekintsük végig az elméleti hátteret: Mi történt Magyarország előző 20 évében a rendszerváltástól napjainkig, hogy ekkora változásra, új rendszer megalapítására van szükség.

Állampolgárság

[278] Eltekintve most az egyéb gazdasági, politikai szinttől, csak a magyarságra koncentráló részeket veszem figyelembe.
[279] Politikai nyilatkozattervezet a Nemzeti Együttműködésről: http://www.parlament.hu/irom39/00016/00016.pdf (utolsó letöltés: 2014. január 30.)
[280] u.o. 5. lábjegyzet
[281] u.o. 5. lábjegyzet.

Először essen szó magáról az állampolgárságról, majd a kettős állampolgársággal kapcsolatos nemzetközi szabályozásról. Az egyes országok nemzetfelfogása határozhatja meg az állampolgárság képüket. A politikai nemzet felfogása Franciaországból származik. A francia példa alapján a nemzet és az állampolgár ugyanazon személyek körét fedi le. A citoyen fogalomkört használja, amely az államhoz tartozás esetén az állampolgár és a nemzet közé egyenlőségjelet tesz. Míg a másik a német példa, a Volksnation fogalomköre, amely az etnokulturális megközelítés mentén másképp fogja fel az állampolgárok körét. A nemzet fogalmába nem csak az állam határain belül élő egyének tartoznak bele, hanem minden német nemzetiségű személy akár határokon belül, akár másik állam területén él.[282] Ez a kulturális nemzet fogalma.

Ma a legtöbb demokratikus állam a politikai nemzet fogalmával él. Nyugat-Európában az a meghatározó, hogy az egyes államok, hogyan viselkednek bevándorlóikkal kapcsolatban.[283] E dolgozat szempontjából azonban az elsődleges, hogy a kulturális-etnikai és politikai nemzet határai nem esnek egybe. Magyarország új kormánya ezt figyelembe véve 2010-től egy újfajta nemzetstratégiát dolgozott ki. A magyar kormány rögtön megalakulása után lehetővé tette a határon túli magyaroknak a kedvezményes honosítást az állampolgársági törvény módosításával. E rendelkezés alapján aki magyar gyökerekkel és a magyar nyelv ismeretével rendelkezik, mentesül a helyben lakás feltétele alól.[284] Amíg a 2011 áprilisáig hatályban lévő magyar alkotmány a politikai nemzetfelfogást alkalmazta, az azóta életbe lépett Alaptörvény, a kulturális nemzetfelfogás alapján, alanyi jogon megadja a határon túli magyarságnak a lehetőséget az állampolgárságra.

A nemzetközi háttér alapján az állampolgársági ügyek a belső jogrendszer keretei közé esnek. A nemzetközi szabályozások azonban egyfajta tendenciára utalnak az elmúlt évtizedek többes állampolgársághoz való viszonyulások kapcsán. Az 1930. évi Hágai Egyezmény mondja ki az állampolgársági jogszabályok konfliktusáról, 3. szakaszában „*minden állam saját joga szerint*

[282] Tamás Sándor: Pro és contra a kettős állampolgárságról. In: Magyar Kisebbség. 1999. 1. (15.) 169-171. p.
[283] Körtvélyesi Zsolt: Az „egységes magyar nemzet" és az állampolgárság. In: Fundamentum 2011. 2. (15) 49. p.
[284] Körtvélyesi Zsolt: Az „egységes magyar nemzet" és az állampolgárság. In: Fundamentum 2011. 2. (15) 49. p.

határozza meg, hogy kik az ő állampolgárai."[285] 1963-ban az Európa Tanács egyezménye a többes állampolgárság visszaszorítását szorgalmazza. A fordulat a 90-es években állt be, amikor egy szakértői bizottságot hoztak létre, amely kidolgozta az Európai Egyezményt az Állampolgárságról. A Jogi Együttműködési Bizottság véglegesítette az iratot, 1997-ben fogadta el a Miniszterek Bizottsága, majd novemberben megnyitották aláírásra. Ennek jelentősége, hogy meghatározott korábban bizonytalan fogalmakat. Elsősorban az állampolgárságot definiálta, amely valamely személy és egy állam közötti jogi kapcsolatot jelent és nem utal az egyén etnikai származására. A dokumentum alapján, ugyanazon személy egyidejűleg két vagy több állampolgárság birtokosait is lehet. A többes állampolgárság egyre inkább elismertnek, mintsem visszaszorítandó elemnek minősül.[286]

A fogalmi meghatározás, és a nemzetközi jogi háttér áttekintése után még egy a kisebbségek védelmével kapcsolatos tényezőt is át kell tekinteni. Az államok különböző módon védhetik kisebbségeiket. A többségi állam esetén a nemzeti kisebbségek az adott állam területén élnek, így élhetnek autonómia törekvésekkel és tevőleges támogatást nyújthat nekik államuk, valamint különböző kisebbségvédelmi tevékenységet harcolhatnak ki maguknak. További lehetőség az anyaország kisebbségvédelmi funkciója. Magyarország és a magyar kisebbségek kapcsolatában ez utóbbi is érvényesül. Miután a nemzetközi jogi keret lehetővé teszi a többes állampolgárságot, Magyarország védheti a határain túl élő magyarságot a kettős állampolgárság eszközével is.

A magyar kettős állampolgársági szabályozás története

A magyar kettős állampolgárság történeti áttekintését érdemes 1999-ig visszakövetni, mikor is a határon túli magyarsággal aktívabban foglalkoztak mind a közéletben, mind a politika terén. A 20. század végén kialakult egy új szuverén nemzetállami rendszer, mely során Magyarország

[285] Idézi: Csapó I. József: Szabadon választott nemzeti önazonosság, önként vállalt kettős állampolgárság. In Magyar Kisebbség. 1999. 2-3. (16-17.) 27. p.
[286] Borbély Imre: Pro vagy kontra (A magyar állampolgárság alanyi jogának kiterjesztése minden magyarra) http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/tanulmanyok/tan_09.html (utolsó megtekintés: 2012. november 1.)

nemzetközi státusza is megváltozott. A korábbi bipoláris világrend merevsége megakadályozta, hogy konfliktus lépjen fel a kisebbségek miatt, így a szomszéd államokkal való viszony szintén merev volt ezen a téren. Magyarország billentette ki ezt a mérleget. Csehország, Lengyelország, Szlovénia és Magyarország látványos nyugatra fordulása megszűntette a térség egységét. Korábban a régióban versenyszerű alkalmazkodás volt a jellemző, amint az egyik ország fejlődésnek indult, követte a többi is. Az átrendeződő politikai térben Magyarország számára új lehetőségek merültek fel. Az ország 1990-ben a régióból elsőként, csatlakozott az Európa Tanácshoz. 1999-ben Magyarországot a NATO kapcsolta a Nyugathoz. Ezután pedig az európai integráció lehetősége volt, amely Magyarországot kiemelte ebből a kényes egyensúlyi rendszerből. Az EU lehetővé teszi, hogy a határon túli magyarsággal könnyebben lehessen kapcsolatot tartani. Az európai integrációba a térség országai azonban nem egyszerre léptek be, ez egy szakaszos fejlődés volt.[287] Ekkoriban még nehéz volt eldönteni, hogy Románia mikor csatlakozhat Magyarországhoz az integráció mentén. A kimaradó államok hosszú időre számolhattak az elszakítottsággal. Így merült fel, hogy a Romániában maradt erdélyi magyarság újra elveszíti kapcsolatát Magyarországgal. Ez a kérdés elvesztette jelentőségét, amint kiderült, hogy Románia is hamarosan csatlakozik az Európai Unióhoz. Azért tartom fontosnak megemlíteni ezt az elemet, mert ez az, ami miatt újra megjelenik a kettős állampolgárság gondolata mint a magyarságot összefogó erő.

A kérdést először a Magyarok Világszövetsége[288] Stratégiai Bizottságának 1998-i áprilisi választmányi gyűlése vitte be a köztudatba.[289] Kidolgoztak egy megoldási javaslatot. Ajánlásukat a részleges magyar állampolgárság alanyi jogának kiterjesztése képezte. Az MVSZ felvetésére Kovács László külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy: „*Elképesztő és irreális ötlet, hogy mint egy három és fél millió ember alanyi jogon kapjon állampolgárságot.*”[290] Véleménye szerint ezt a szomszédos országok úgy tekintenék, hogy Magyarország kiterjesztené a fennhatóságát más államokra. A bukaresti Adevarul is cikket jelentetett meg az állampolgársági kérdéssel

[287] Benyhe István: Kettős állampolgárság a Kárpát-medencében? In: Magyar Kisebbség. 1999. 2-3. (16-17.) 4-5. p.
[288] A továbbiakban MVSZ
[289] Borbély Imre: Pro vagy kontra. (A magyar állampolgárság alanyi jogának kiterjesztése minden magyarra) In: 1999. 2-3. (16-17.) 9. p.
[290] Idézi: Kokes János: Európai integráció, Schengen és a határon túli magyarság. In: Magyar Kisebbség 1999. 2-3. (16-17.) 50. p.

kapcsolatban. Az újság szerint az előnyök miatt, több románt is vonzana az állampolgárság, szerintük 2-3 millió is azzá válna, így megváltozna az ország etnikai összetétele.[291]

A problémákat az képezte, hogy az Európa integrációjával és az ezáltal létrejövő schengeni határokkal a nem csatlakozó országok magyarjai még jobban el lesznek választva. Azonban az állampolgárság az MVSZ szerint kiküszöbölheti ezeket a problémákat. Többen foglalkoztak ezzel a kérdéssel. 1999-ben megjelent a Magyar Kisebbségnek egy száma, amely e fejlemények mentén foglalkozott a kettős állampolgárság problémakörével. Tamás Sándor vitaindítójában elemzte pro és kontra oldalait, majd több szerző is megvitatta a témát.[292]

A kettős állampolgárság, mint alkotmányjogi eszköz alkalmazása a kisebbségek védelmére nem új gondolat. Azonban a problémák, melyek e kapcsán felmerültek kétségessé teszik, hogy valóban megoldás-e. Mind a hétköznapokban, mind a diplomáciai kapcsolatokban gondot okozhat. Párics Viktor már 1993-ban a Jogtudományi Közlönyben írt a kettős állampolgárság nemzetiségi kérdéskörben alkalmazott pozitívumairól. Tekintsük át először a pozitívumokat, majd a negatívumokat. Az írás megállapítja, hogy növeli a kisebbségek biztonságérzetét, ezáltal identitástudatát, kiemeli azt a tényt, hogy a nemzet tudata nem csupán az államiságban rejtőzik.[293] Előnyei meghatározóak, mint a munkaerő szabad áramlásának garanciája, munkavállalási akadályok elhárítása, ingatlanszerzési lehetőség egy másik országban. Gazdasági kapcsolatok is zökkenő mentesebbé válnának, kiterjedne így a mozgásszabadság, a jogi bonyodalmak pedig - gondolok itt a családi ügyek intézésére - könnyebbenrendeződhetnének.

Tisztázni kell azonban, hogy a magyar állampolgársággal európai uniós polgárok lesznek-e az új többes állampolgárok. Amennyiben tömegessé válik a kettős állampolgárok száma, tisztázni kell mind az anyaországban, mind a lakóhely szerinti államban a szervezeti és szervezési kérdéseket. Hátrányos megkülönböztetést is vonhat maga után a többségiek szemében, hogy a kisebbség milyen új jogokhoz jut. Törvényi erővel is szankcionálhatják a többes állampolgárokat.[294]

---

[291] Kokes János: Európai integráció, Schengen és a határon túli magyarság. In: Magyar Kisebbség. 1999. 2-3. (16-17.) 52. p.
[292] Magyar Kisebbség folyóirat 15, 16, 17. számai
[293] Párics Viktort idézi: Tamás Sándor: Pro és contra a kettős állampolgárságról. In: Magyar Kisebbség. 1999. 1. (15.) 175. p.
[294] Benyhe István: Kettős állampolgárság a Kárpát-medencében? In: Magyar Kisebbség. 1999. 2-3. (16-17.) 6-7. p.

Azonban a román alkotmány jelenleg kimondja, hogy a születéssel elnyert román állampolgárságától senki sem fosztható meg.[295] Tovább erősíti ezt a vonalat, hogy Románia is hasonló szabályozást készített elő ebben az időben, ami azóta meg is valósult a moldáviai románok tekintetében.

További probléma a korábban már sokszor felmerült ki a magyar kérdés, ugyanis amennyiben előnyökkel jár a többes állampolgárság, akkor lehet, hogy sokan csak érdekből vállalják azt. Így lehet, hogy az Adevarul jóslata valóban beteljesülne. Az állampolgárság konfliktusokat okozhat egyes nemzetek között. Az egyén problémái felett ott állhat az a gond, hogy az anyaországa és az állam, amelyikben él konfliktusba keveredik és ez kihat a kisebbségekre. Maga a kisebbségvédelmi rendszer sérülhet így. Emellett a többes állampolgárság megváltoztatná a kisebbségek jogállását, kimozdítva ezáltal őket az alkupozíciójukból.

Státusztörvény

A kettős állampolgársággal kapcsolatos ügyintézés és ennek intézményrendszere előzményekkel rendelkezik a román-magyar kapcsolatok történetében. Magyarország először a státusztörvénnyel kapcsolatosan lépett szorosabb kapcsolatba a határon túli magyarokkal. Ez a törvény 2001-ben született és Trianon óta a legszorosabb közjogi kapcsolatot teremtette meg a határon túli magyarsággal. Nagy vitát keltett az európai életben. A státusztörvény, azaz hivatalosan a szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény [296] az 1989. évi alkotmánymódosítás felelősségi klauzulájának megfelelő intézkedéseket tartalmaz. [297] - *Érdekesség, hogy míg az alkotmánymódosítás után 12 évre volt szükség, hogy létrehozzanak egy a határon túli magyarokkal foglalkozó törvényt. Az új kormány 2010-ben még az Alaptörvény létrehozatala előtt meghozta a határon túli magyarokra vonatkozó állampolgársági törvény*

[295] Törvény a román állampolgárságról http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbseg/index.php?action=cimek&lapid=12&cikk=m990213.htm (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)
[296] Továbbiakban státusztörvény, kedvezménytörvény.
[297] 2001. évi LXII. törvény

módosítását. A státusztörvény véleményem szerint az Alkotmány felelősségi klauzulájának eredménye, a változó nemzetközi politikai helyzet miatt született. Míg az állampolgársági törvény módosítása az új nemzetpolitikai koncepció miatt jött létre, ennek szintén eredménye az Alaptörvény. –

A kedvezménytörvény megalkotását több érvvel támasztották alá. Elsősorban a határon túli magyarokra vonatkozóan eddig több mint 150 jogszabály létezett, ezeket, illetve a határon túlra nyújtandó támogatásokat akarták egységesíteni, valamint a határon túl is felmerült az igény a korábban említettek alapján, hogy a kisebbségek státuszát jogi úton rendezzék. A törvény a határon túli magyarok magyarországi jogi helyzetét kívánta rendezni. A törvény értelmében a határon túliak igényelhettek egy úgy nevezett magyar igazolványt, amellyel kedvezményeket vehettek igénybe elsősorban Magyarországon Eredetileg az kaphatott igazolványt, aki magyarnak vallja magát és rendelkezik valamely szomszéd országban működő, a magyar állam által elfogadott szervezet ajánlásával. A Velencei Bizottság ajánlása alapján kiegészültek ezek a feltételek objektív kritériumokkal is. Szükséges tehát a magyar nyelv ismerete, az állampolgárság szerinti állam nyilvántartása, vagy magyar érdekképviseleti, egyházi tagság.

A státusztörvény születése utáni viták elsősorban azt próbálták tisztázni, hogy milyen elméleti keretek szolgálták a törvény létrehozását, illetve hogy más államokban milyen megoldás született a határon túliakkal való összetartozás-tudat kezelésére.[298] Az elméleti keretek biztonságpolitikai és kisebbségpolitikai aspektusból vizsgálták a státusztörvényt. Biztonságpolitikailag azért kérdéses a státusztörvény jogosultsága, mert veszélyezteti a nemzetközi békét és biztonságot, ugyanis a magyar állam a törvénnyel sérti a szomszéd államok szuverenitását. A státusztörvény más államok állampolgáraira vonatkozik, ez abban az esetben elfogadható, ha a szomszédos országok lemondanak bizonyos a joghatóságuk alá eső ügyekről, államközi egyezmények kertében. Amennyiben ez az önkéntes lemondás nem történik meg, joggal beszélhetünk biztonságpolitikai veszélyről.

A státusztörvény már a jogszabályalkotás folyamat alatt is több kritikát kapott arra vonatkozóan, hogy a végrehajtáshoz szükséges személyi és tárgyi feltételek egyelőre nem állnak

[298] Idézet a Szemle című rovatból: http://www.indok.hu/sites/default/files/05-1-szemle.pdf

fent. [299] A román kormány is a törvény megjelenése után támadta a törvényt. Elsősorban a diszkriminációra hivatkoztak, azaz hogy a magyar kormány törvénye megosztaná etnikai alapon a román állampolgárokat. [300] A román kormány a Velencei Bizottság jelentésével összhangban kívánta a törvény módosítását. A Velencei Bizottság 2001-ben jelentést adott ki Magyarország Európai Uniós csatlakozásával kapcsolatosan. Megállapította, hogy az ellentétben áll egyes európai kisebbségvédelmi normákkal. Az EBESZ Kisebbségügyi Főbiztosa szintén 2001-ben kiadott egy közleményt, melyben hangsúlyozta, hogy az előző fél évszázadban gondosan kifejlesztett normákat és elveket figyelemben kell tartani.[301]

A Velencei Bizottság jelentése a kisebbségi jogok tekintetében is vizsgálta a kedvezménytörvényt. Eszerint a kisebbségi jogok egy adott állam területén élő kisebbségre vonatkozik, az állam határain kívül élő közösségeire nem vonatkozik. Az erre vonatkozó szabályok nincsenek államközi dokumentumban rögzítve. Az anyaállam politikai döntésén múlik a határon túliakkal való viszony.

A Velencei Bizottság különös figyelmet szentelt az intézményrendszerre, pontosabban a javaslattevő szervezetekre: „A szomszédos országokban élő magyarokról szóló törvény nem ruház semmilyen feladatot a magyar konzulátusokra és missziókra, de a folyamatban érdemi szerepet szán a külföldön élő magyarok szervezeteinek. A Magyar Igazolványt ténylegesen a magyar hatóságok állítják ki, amennyiben a kérelmező rendelkezik az ilyen, a kérelmező magyar nemzethez való tartozásáról szóló nyilatkozatának ellenőrzését és aláírása hitelesítését elvégző, valamint többek között a fényképét és személyi adatait is továbbító szervezetek valamelyikének ajánlásával." [302] A Velencei Bizottság ennek alapján azt tartotta követendőnek, hogy a magyar állam szervezetei adják ki az igazolványokat. Míg a román kormány 2001-es

[299] Jakab András: A státusztörvény a jogalkotásban. In: Státusztörvény (Előzmények és következmények) Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, 2002. 34. p.
[300] „Románia állampolgárainak etnikai alapon és egy külföldi kormány kezdeményezésére történõ diszkriminációja ellen, ami az ország polgárainak mély megosztottságához vezethet" Idézi a román miniszterelnök nyilatkozatát: Renate Weber: Az anyarország és kisebbségei: európai standardok? In: Státusztörvény (Előzmények és kedvezmények) Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, 2002. 38. p.
[301] Renate Weber: Az anyarország és kisebbségei: európai standardok? In: Státusztörvény (Előzmények és kedvezmények) Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, 2002. 39. p.
[302] Idézi a Velencei Bizottságot: Renate Weber: Az anyarország és kisebbségei: európai standardok? In: Státusztörvény (Előzmények és kedvezmények) Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, 2002. 50. p.

nyilatkozata pont azt sérelmezte, hogy túl szoros kapcsolat alakul ki a magyar állam szervezetei és az egyén között.

További ezzel kapcsolatos probléma volt, hogy nincsen jogorvoslati lehetőség. Amennyiben az ajánlószervezetek elutasítják az igénylést, nincs hova fellebbezni.

Intézményrendszer

A kedvezménytörvény végrehajtása számos dilemmát vetett fel Romániában. Első lépésként létrehoztak egy, a törvény alkalmazását felügyelő testületet. [303] Az OFT 28 tagból áll. A tagokat hármas paritás alapján választották. Kilenc tagot jelöltek a történelmi magyar egyházak és a baptisták gyülekezete, kilenc tagot a legnagyobb civilszervezetek, illetve 9 tagot az RMDSZ, továbbá részt vett a testületben az RMDSZ elnöke. Az OFT hatáskörébe a törvény végrehajtásával kapcsolatos elvi döntések, illetve az alkalmazás ellenőrzése tartoztak. A törvény alkalmazására vonatkozóan elvi álláspontokat dolgozott ki és értelmezett és ajánlotta a magyarországi hatóságok irányába azokat a szervezeteket, amelyek tagságát figyelembe lehet venni a magyar igazolvány kiállításakor.[304] Ennek értelmében tehát, arról, hogy a kedvezménytörvény végrehajtása, illetve az ajánlás intézményrendszere miből áll a romániai egyházak, politikai csoportok és civil szervezetek döntenek. Teljes mértékben az ő hatáskörük meghatározni, hogy ki dönt arról, hogy ki kapjon igazolványt. Továbbá az OFT döntött arról is, hogy a romániai magyar igazolvánnyal kapcsolatos intézményrendszer teljes mértékben az RMDSZ struktúrájára épüljön. Székely István az RMDSZ politikusa, 2001-től 2011-ig a Kedvezménytörvénnyel kapcsolatos ügyek vezetője, az RMDSZ központi tájékoztató irodájának vezetője volt.[305] Tanulmányában több szempontból is alátámasztotta, hogy miért jó döntés az RMDSZ irodahálózatát összekötni a magyar igazolvánnyal kapcsolatos ügyintézéssel. Az RMDSZ rendelkezik egy országos hálózattal, mely már gyakorlott a gyors ügyintézésben,

[303] A továbbiakban Országos Felügyelő Testület, vagy OFT.
[304] Székely István: A kedvezménytörvény romániai végrehajtásának dilemmái. In: Státusztörvény (Előzmények és kedvezmények) Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, 2002. 141-142. p.
[305] http://www.rmdsz.ro/profil/szekely-istvan (utolsó megtekintés: 2013. január. 4)

illetve fő érve az 1995 óta működő számítógép hálózat, mely megkönnyíti a magyar igazolványokkal kapcsolatos ügyintézést. Székely István azzal érvelt 2001-ben, hogy amennyiben nem jött létre a magyar és a román kormány között megállapodás, akkor is életbe léphet a törvény és a magyar igazolványokkal kapcsolatos teendőket akkor is zavartalanul el kell látni. Abban az esetben, ha nem jött volna létre a megegyezés az „RMDSZ egyféle jogi védelmet nyújt a Szövetség keretén belül létrehozott irodáknak, illetve munkatársainak a különböző adminisztratív intézkedések kivédésére."[306] A törvény végrehajtásával kapcsolatosan központi szinten működött egy országos iroda, amely egybeesik az RMDSZ ügyvezető elnökségével, Kolozsváron. 21 megyei, illetve területi irodát hoztak létre.

Az egyszerűsített honosítás lehetősége miatt a kedvezménytörvény rendszerének csak néhány eleme maradt fent.[307]

Napjaink

Magyarország kormánya a fent említett hátrányok ellenére úgy vélte, hogy az előnyök a meghatározóak így 2010-ben a kormányra kerülés utáni napokban megalkotta a törvényt a kedvezményes honosításról az állampolgársági törvény módosításával.

Egy új nemzetpolitikai koncepció jelent meg ekkor, amelynek változása felfedezhető az új magyar Alaptörvényben is. A korábbi politikai nemzetfelfogásból a kulturális nemzetfelfogásra váltott, amit jól bizonyít a határon túliakhoz való viszony változása. Míg korábban az Alkotmány *felelősséget érzett* a határon túli magyarokért, addig az Alaptörvény már *felelősséget vállal értük.*[308]

---

[306] Székely István: A kedvezménytörvény romániai végrehajtásának dilemmái. In: Státusztörvény (Előzmények és kedvezmények) Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, 2002. 142. p.

[307] Császár Melinda: A státusztörvény végrehajtásának romániai tapasztalatai. http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2011/ProMino11-1-02-Csaszar.pdf (utolsó letöltés: 2013. január 4.)

[308] 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról: „(3) A Magyar Köztársaság felelõsséget érez a határain kívül élõ magyarok sorsáért, és elõmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását." Magyarország Alaptörvénye: „D) cikk Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem elõtt tartva felelõsséget visel a határain kívül élõ magyarok sorsáért, elõsegíti közösségeik fennmaradását és fejlõdését, támogatja magyarságuk megõrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormányzataik létrehozását, a szülõföldön való boldogulásukat, valamint elõmozdítja együttmûködésüket egymással és Magyarországgal."

Az előbbi, csak azt határozta meg, hogy Magyarországgal való kapcsolat ápolását kell segíteni. Az utóbbi nemcsak a kapcsolattartást tartja fontosnak, hanem a közösségek fennmaradását, fejlődését, a magyarság megőrzését, jogaik érvényesítését, önkormányzataik létrehozását is. Mind a két esetben az a cél, hogy támogassák a határon túli magyarokat, abban, hogy magyarok maradhassanak, azonban mindezt úgy, hogy maradjanak meg abban az országban, ahová átkerültek. A D. cikk megfogalmazása is ezt támasztja alá. Az állam alkotmányosan felelősséget vállal boldogulásukért, mindezt a határainkon túl, „*a szülõföldön való boldogulásukat*" szeretné támogatni.[309]

Kedvezményes honosítás

Ennek az új nemzetpolitikai koncepciónak lett az eredménye a kedvezményes honosítás is. 2010. augusztus 20-án lépett életbe a kettős állampolgárságról szóló törvény, ez alapján a határon túl élő magyarok egyszerűbben honosíthatnak. A kedvezményes honosítás egyéni kérelemre történhet, olyan esetekben, ha a kérelmező 1920 előtt vagy 1940 és 1945 között rendelkezett magyar állampolgársággal, vagy leszármazottja valakinek, aki rendelkezett azzal, továbbá beszél magyarul és nincs egyéb kizáró körülmény.[310] Ekkor még nem beszélhettünk teljes állampolgárságról. A miniszterelnök kifejtette, hogy kettős állampolgárság már minden szomszédos országban létezett és Magyarország most pótolta ezt a hiányosságot. Viszont ekkor még kijelentette, hogy ez az állampolgárság nem jelent választójogot.[311] Azonban az Alaptörvény lehetővé tette, hogy a határon túli állampolgárok élhessenek a politikai részvételi

[309] Magyarország Alaptörvénye: „D) cikk Magyarország az egységes magyar nemzet összetartozását szem elõtt tartva felelõsséget visel a határain kívül élõ magyarok sorsáért, elõsegíti közösségeik fennmaradását és fejlõdését, támogatja magyarságuk megõrzésére irányuló törekvéseiket, egyéni és közösségi jogaik érvényesítését, közösségi önkormányzataik létrehozását, a szülõföldön való boldogulásukat, valamint elõmozdítja együttmûködésüket egymással és Magyarországgal."

[310] 1993. évi LV. törvény a magyar állampolgárságról: „(3)[11] Az (1) bekezdés b) és d) pontjában meghatározott feltételek fennállása esetén - kérelmére - kedvezményesen honosítható az a nem magyar állampolgár, akinek felmenője magyar állampolgár volt vagy valószínűsíti magyarországi származását, és magyar nyelvtudását igazolja."

[311] Az állampolgársági törvényre a diszkrimináció megszüntetése érdekében volt szükség http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/az-allampolgarsagi-torvenyre-a-diszkriminacio-megszuntetese-erdekeben-volt-szukseg (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

jogokkal, így a választójoggal is. Semjén Zsolt 2011 áprilisában megállapította, hogy a nemzetpolitika legfontosabb célja a nemzet közjogi újraegyesítése, amit az állampolgárság tesz lehetővé.[312] Korábban is volt példa a közjogi egyesítésre, méghozzá a státusztörvény kapcsán. Azonban ez ekkor nagy nemzetközi vitát váltott ki, ugyanis ez volt az első, amely közvetlen kapcsolatot teremtett a határon túli magyarság és az anyaország között. Most ekkora visszhangja nem volt az állampolgársági törvénynek, hiszen a kettős állampolgárság bevett gyakorlat, már évtizedek óta. A szomszédos államok mind lehetővé tették határaikon kívül élők számára a kettős állampolgárságot. Míg a státusztörvény kapcsán felmerült a kétely, hogy a Magyarországra történő vándorlást fogja elindítani, most ez a probléma nem áll fenn. Az állam a szülőföldön maradást támogatja, mind a politikai intézmények, mind a gazdaság, kultúra, oktatás területén véghezvitt intézkedésekből ez olvasható ki.

Erdélyi honosítási eljárás

A romániai magyar területeken az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács [313] vállalta magára a honosítással kapcsolatos ügyintézést. A Magyar Köztársaság Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériuma és a Külügyminisztérium megállapodott az EMNT-vel, hogy a civil szervezet létre fog hozni egy hálózatot, amely az erdélyi magyarság számára segít a kedvezményes honosítási eljárással kapcsolatos ügyintézésben. 2010 októberében jelentették be a Demokrácia Központ hálózat megalakulását.[314]

[312] A kormány anyagi segítséget nyújt a határon túli magyar közösségeknek http://www.kormany.hu/hu/kozigazgatasi-es-igazsagugyi-miniszterium/nemzetpolitikaert-felelos-allamtitkarsag/hirek/anyagi-segitseg-a-hataron-tuli-magyar-kozossegeknek (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

[313] A továbbiakban EMNT

[314] Erdély-szerte rajtoltak a Demokrácia Központok. http://www.erdon.ro/erdely-szerte-rajtoltak-a-demokracia-k246zpontok/news-20110103-03364376 (utolsó megtekintés: 2012. november 8.)

Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács[315]

AZ EMNT 2003 óta működő erdélyi magyarsággal foglalkozó civilszervezet. Minden Erdélyben élő magyar fordulhatott a szervezethez, amely elsősorban az autonómia és a kulturális élet terén végezte feladatait. Majd 2009-től kezdődött egy fellendülés, amikor kibővült a szervezet tevékenységi köre. Már ekkortól kezdve a legnagyobb erdélyi magyar párt az RMDSZ ellenpontjaként fogható fel a szervezet. Élén az európai képviselő Tőkés László áll, elnökként, valamint ekkoriban még Toró T. Tibor ügyvezető elnökként.

2009-ben megjelent egy Jubileumi Kötet az EMNT elmúlt 5 évéről. Ez alapján a szervezet elsődleges célja az autonómia kivívása. Ebben kijelentik, hogy pártpolitikai kötöttségek nélkül foglalkoznak egész Erdélyre kiterjedő problémákkal. Kidolgozták „az erdélyi magyar nemzeti közösség igényeit összegző autonómiaformák statútumait."[316] Kijelentették, hogy céljuknak érzik az erdélyi magyar politikai élet „egyeztetői szerepét", valamint a közvetítést a politikum és a közélet szereplői között.[317]

2009-ben, ahogy azt már említettem átalakult az EMNT. Bejegyezték a szervezetet, mint egyesületet, és újra meghatározták célkitűzéseiket. Továbbra is túlnyomóan az autonómiával foglalkoznak, mellette a kulturális élettel és a magyar felsőoktatás jövőjével.[318]

Ennél is nagyobb fordulat történt a Fidesz kormányra kerülésével 2010-ben. Októberi választmányi ülésükön kijelentették, hogy megalakítják a Demokrácia Központok hálózatát és

[315] AZ EMNT dolgozóival készítettem interjúkat Kolozsváron. Az alábbi információim vagy az interjúkból, vagy a Nemzeti Tanáccsal kapcsolatos sajtóanyagból származnak.
[316] Ötéves az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács. http://www.emnt.org/index.php?Itemid=64&option=com_docman&lang=hu (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)
[317] Ötéves az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács. http://www.emnt.org/index.php?Itemid=64&option=com_docman&lang=hu (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)
[318] Határozat az EMNT fontosabb célkitűzéseiről és programjairól. http://www.emnt.org/index.php?Itemid=66&option=com_docman&lang=hu (utolsó megtekintés: 2012. november 8.)

bejegyeztetik az Erdélyi Magyar Néppártot, mint politikai pártot.[319] Ezzel a kezdetekhez képest a pártpolitikai befolyástól mentes egyesületi munka megváltozott. A hivatalos honlap szerint „az EMNT alapvető célja az, hogy hozzájáruljon az erdélyi magyar nemzeti közösség törekvéseinek megvalósításához, jogainak és érdekeinek védelméhez, a civil szféra, a demokrácia, a jogállamiság és a politikai pluralizmus megszilárdulásához, a régiók gazdasági, szociális, kulturális és intézményi fejlődéséhez."[320]

Arról, hogy miért alakult át a szervezet, többen többféleképen nyilatkoztak. Erről később az Erdélyi Magyar Néppártról szóló részben írok.

Demokrácia Központok

A 2010 októberi választmányi gyűlésen úgy nyilatkoztak, hogy a Demokrácia Központokat a nemzetegyesítési folyamat jelentős eszközének tartják.[321]. A magyar kormánnyal történő megegyezés azt állapítja meg, hogy egy olyan hálózatot kell megszervezni, amely segíti az erdélyi magyarság honosítási eljárásban való részvételét. A magyar kormány ehhez anyagi segítséget nyújt.

Az EMNT azonban további feladatokat is szánt a Demokrácia Központoknak. A magyarországi köztudatba a Demokrácia Központok hálózata úgy él mint az állampolgársági törvény módosításának végrehajtó intézménye. Valójában egy olyan hálózatot hoztak létre, amely az EMNT céljait valósítja meg. Belátták, hogy a kettős állampolgársággal kapcsolatos ügyintézés nem fogja örökösen lefoglalni az iroda alkalmazottait, így a későbbiekben más egyéb feladatokat is el fognak látni az irodák.

A hivatalos honlap szerint a Demokrácia Központok a „magyar nemzetegyesítés" folyamatában igen jelentős szerepet játszanak. Ahogy fogalmaznak, a" nemzetegyesítéshez" elsősorban információkra, tudásra és ismeretekre van szükség, ezért egy tudásalapú hálózatot akartak

[319] Demokrácia Központok alakulnak. http://erdely.ma/kozeletunk.php?id=76210&cim=demokracia_kozpontok_alakulnak (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)
[320] Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács céljai. http://www.emnt.org/emnt/az-erdelyi-magyar-nemzeti-tanacs-celjai.html (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)
[321] Demokrácia Központok alakulnak. http://erdely.ma/kozeletunk.php?id=76210&cim=demokracia_kozpontok_alakulnak (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

létrehozni.[322] Ez magyarázza, hogy a honlapon a feladatok és programok menüpont alatt, az állampolgársági ügyintézés csak egy alpontként jelenik meg.

A további feladatok igen nagyszabásúak. Többirányú információáramlás biztosítása, adatbázis-kezelés, kapcsolattartás, karbantartás és tudásbevitel: ezek a Demokrácia Központok alapvető feladatai. A többirányú információáramlás pályázatfigyelésből, magyarországi közalapítványok programjainak előkészítéséből, ellenőrzéséből áll, továbbá önkormányzati monitoringból, helyi sajtószemléből, és egyéb online tartalomszolgáltatásból. Emellett kulturális, gazdasági, civil szerveződési és egyéb feladatokkal is rendelkezik a hálózat. A magyar állampolgársággal kapcsolatos feladatok a tudásbevitel és nemzetpolitika témakör alá tartoznak. Ami érdekes, hogy ez csak egy pontja az egész nemzetpolitikai blokknak. Emellett a Demokrácia Központ feladata volt a népszámlálásra való felkészülés is. További nemzetpolitikával kapcsolatos feladatkör a jogsegélyszolgálat és a magyar kormánnyal való kapcsolattartás. Jelen pillanatban elsődleges feladat az állampolgársággal kapcsolatos ügyintézés az.

Toró T. Tibor a Demokrácia Központ alakulásakor az EMNT ügyvezető elnöke, úgy nyilatkozott, hogy minden központnak a saját területéhez tartozó politikusokról, politikai intézményekről kellene információkat gyűjtenie. Ennek alapján elsősorban azt kell megvizsgálni, hogy mennyire figyelnek a magyar közösségek gondjaira, illetve, hogy hogyan oldják meg azokat. Moderálniuk kellene a közvitákat, önkormányzatok által eddig meg nem oldott vagy rosszul megoldott kérdéseket kellene napirendre tűzniük, megbeszélést kezdeményezniük. Meg kell figyelniük a környezetükben lezajló demográfiai, gazdasági, szociális ügyeket és a magyar közösség ügyeinek alakulását. Regionális jelentésekbe kell összegezniük a tapasztaltakat, majd szakértők segítségével megvizsgálniuk és összeállítaniuk egy egész Erdélyre vonatkozó jelentést. Pályázatfigyeléssel is fognak foglalkozni, amit átadnak az érintetteknek. Továbbá beszerzik és tolmácsolják a közösségnek a magyar kormány nemzetpolitikával kapcsolatos információit.[323]

---

[322] Programok, feladatok http://www.demokraciakozpont.org/index.php/demokracia-koezpontok/programok-feladatok (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)
[323] Demokrácia Központok alakulnak. http://erdely.ma/kozeletunk.php?id=76210&cim=demokracia_kozpontok_alakulnak (utolsó megtekintés: 2012. november 8.)

Interjúim során a Demokrácia Központ alkalmazottaival beszélgettem. Kérdéseim között szerepelt többek között az is, hogy mennyire voltak tisztában e feladatokkal amikor bekerültek a szervezetbe és jelen pillanatban mennyit látnak el ezekből, valamint, hogy szakmailag megfelelnek-e az elvárásoknak.

Idén nyáron átalakultak az intézmények. A fent említett Demokrácia Központok megszűntek, pontosabban az elnevezés szűnt meg. Maradtak az intézmények, az alkalmazottak, az infrastruktúra, de most már Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács irodákként fognak működni. Átláthatatlanná teszi a rendszert, hogy eddig a Demokrácia Központok rendelkeztek egy bizonyos feladatkörrel, amelyből nem tudtak mindent ellátni. Így most ha EMNT irodákként fognak működni, elméletileg nagyobb rá az esély, hogy elássák a többi feladatot is, nem lesz ketté választva az elnevezésben sem a két intézmény, azonban az állampolgárságot igénylők számára megnehezíti az ügyintézést, nem fogják tudni, hogy kihez kell fordulni.

Erdélyi Magyar Néppárt

Az Erdélyi Magyar Néppárt[324] azért fontos az eddig tárgyalt ügyeket illetően, mert érinti az EMNT működését. Essen szó először magáról a Néppártról, majd az összekapcsolódásáról a Nemzeti Tanáccsal.

Ahogy már említettem, 2010 októberében a Nemzeti Tanács választmányi ülésén létrehoztak egy politikai egyesülést, az erdélyi Magyar Néppártot. Az Országos küldöttgyűlés határozata alapján, azért jött létre a szervezet, mert az elmúlt 20 év politikája nem volt számukra kielégítő. Kijelentették, hogy az autonómia az elsődleges cél és mivel „*a politikai képviseletet ez ideig ellátó szervezetek egyike sem töltötte be kellő módon az erdélyi magyarság önrendelkezésének kivívását célzó, elsőrendű hivatását és feladatát*" egy új politikai csoportosulást kell létrehozni.[325] A

[324] A továbbiakban Néppárt, vagy EMNP
[325] Autonómiát, politikai érdekképviseletet, nemzeti közösséget. Határozat az Erdélyi Magyar Néppárt létrehozásáról. Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács Országos Küldöttgyűlése. Székelyudvarhely, 2010. december 4.

Néppárt *„egy jobb-közép párt, amely az egyetemes emberi szabadságjogok tiszteletben tartását, a keresztény-demokrata tradicionális értékek megtartását, a nemzeti kisebbségi jogok betartását és bővítését, illetve a jogállam és az igazságszolgáltatás teljesülését tűzte ki célul."*[326]

Az EMNP megjelenése többféle módon is magyarázható. Maga a párt határozatában, a fent említetteknek megfelelően, azért jött létre, hogy a 20 éve működő politikai élet csorbáit kiküszöbölje. Azonban az EMNT szempontjából az is hasznos lehet, hogy egy politikai csoportosulás keretein belül újabb lehetőségek nyílnak számára.

Kolozsváron megismerhettem a két szervezet egymás melletti működését. A Néppártot maga a Nemzeti Tanács vezetősége alakította meg. Az alakuló gyűlésre 2010 decemberében minden Nemzeti Tanács alkalmazott meg volt hívva. Kijelenthetjük, hogy a Nemzeti Tanács és a Néppárt céljai egybeesnek, bár más prioritások vannak előtérbe helyezve. Ezért szinte minden Nemzeti Tanács alkalmazott kérvényezte az Alakuló ülésen a tagságot, hiszen, ha ugyanazokat az értékeket képviseli egy párt, miért ne támogatnák azt tagságukkal.

Azonban 2010 decembere óta sem vált külön a két szervezet, így megnehezítik egymás működését. Bár 2010 októberétől meg tudta teremteni a Nemzeti Tanács (a magyar állam és egyéb pályázatok gazdasági támogatásából) az infrastruktúrát az állampolgársági ügyintézéshez, azonban a Néppárt számára nem tudtak önálló szervezetet létrehozni. Nyílván a Nemzeti Tanácsnak jutatott pénzek a Demokrácia Központok felépítésére lettek kiutalva. Ebből nem fordíthattak a Néppárt szervezeti működésének felépítésére. A Néppárt nem rendelkezik szerződéses alkalmazottakkal. Az elnök és a felsőbb vezetőség egyedül, hivatalosan a Néppártnak dolgozik.

Szeretném kijelenteni, hogy az információim 2012 júliusából származnak. Romániában a parlamenti választások tanulmányom megírásának idején fognak lezajlani, 2012. december 9-én. Így most a Néppárt kampányidőszakának kezdetével olyan szervezeti változások állhattak be, amelyekről nem tudok hitelesen tájékoztatni, ugyanis bár a szervezeten belül a változások már folyamatban vannak, a papírmunka minderről még nem ment végbe, így nem tudom

[326]Az Erdélyi Magyar Néppárt Alapszabálya http://www.neppart.eu/admin/data/file/20120222/alapszabalyweb.pdf (utolsó megtekintés: 2012. november 5.)

alátámasztani információimat. A Néppárt és a Nemzeti Tanács összefonódását interjúimmal és tapasztalataimmal tudom alátámasztani.

Kolozsvár, mind a Nemzeti Tanács, mind a Néppárt központja. Pontosan négy iroda működik a városban, amely e két szervezet munkáját végzi. A Demokrácia Központ irodája, mely elsősorban a fent felsorolt feladatokat végzi. A másik a Néppárt központi irodája, majd a Nemzeti Tanács országos és regionális irodái.

Maga a munkamegosztás úgy történik, hogy az országos irodában végzik az országos ügyek koordinálását, elsősorban gazdasági szempontból. Itt történik a szerződések írása, a gazdasági ügyintézés, fizetés osztások stb. A regionális iroda foglalkozik elsősorban Kolozsvár kulturális ügyeivel. A Néppárt iroda foglalkozik az országos párt ügyekkel. A Demokrácia Központ alkalmazottai látnak el egy konkrét feladatot, ami valóban az állampolgársági ügyintézés.

A Nemzeti Tanács dolgozói szerződéssel a Nemzeti Tanácsnak végeznek elsősorban adminisztratív munkát. Többen vannak, akik nem tudják, hogy mi áll a szerződésükben. Reggelente úgy mennek be munkába, hogy nem tudják éppen melyik szervezetnek milyen munkát kell végezniük.

Az alkalmazottak terén a Demokrácia Központban dolgozók elvégzik a honosítási feladatokat s valójában kampány időszakban segítik ki a Néppártot. Itt lehet beszélni önkéntességről. Munkaidőn túl maradnak és végzik a Néppárt számára szükséges feladatokat. Olykor áthelyezik őket egyik irodából a másikba, ahol teljes munkaidőben és még azon túl is néppárti feladatokat végeznek. Mindenközben nem kapnak fizetés kiegészítést, a munkaszerződésük nem módosul semmilyen módon. De ez még egy jól szervezet munkaelosztás ugyanis ilyenkor a Demokrácia Központban továbbra is folyik a munka, van, hogy eggyel kevesebb alkalmazottal, de végső soron nem mondanám, hogy sérül az állampolgársággal kapcsolatos ügyintézés menete. Azonban ebben az időszakban a Nemzeti Tanács alkalmazottai megosztott figyelemmel, túlterhelten végzik munkájukat.

A Néppárt irodában is Nemzeti Tanáccsal szerződésben álló emberek dolgoznak. Most az átszervezések időszakában lehet, hogy sor fog kerülni szerződésmódosításokra, de erről az alkalmazottak nem tudnak. A honosítási ügyintézéssel kapcsolatban van egy központi tudakozó,

amelyért felelős Nemzeti Tanács alkalmazott, a Néppárt irodában dolgozik. Innen végzi a Nemzeti Tanáccsal kapcsolatos munkakörét, de mellette néppárti feladatokat lát el.

Interjúk

A fentiekből látszik, hogy az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács és az Erdélyi Magyar Néppárt között átfedések vannak, mind a humánerőforrás, mind az infrastruktúra tekintetében. Kolozsvári tartózkodásom során ellátogattam a Demokrácia Központba és a többi kolozsvári Néppárt és Nemzeti Tanács irodába is. Elsősorban azt akartam kideríteni, hogy miért volt szükség a Néppárt létrehozatalára, illetve, hogy ennek létrejötte, mennyiben befolyásolja a Nemzeti Tanács működését. Interjúimat a Demokrácia Központ alkalmazottaival kezdtem, ugyanis arra jutottam, hogy ez az egyetlen olyan iroda Kolozsváron, amely feladatai konkrétak, letisztázottak és az alkalmazottak valóban tudják munkakörüket.

Összesen 11 interjút készítettem. Ahhoz, hogy ezek átláthatóak legyenek készítettem két táblázatot. Az első táblázat azt mutatja, hogy az egyes interjúalanyok melyik szervezetnek a tagjai. Bár már nem használatos hivatalosan a Demokrácia Központ elnevezés, mégis ragaszkodom ehhez az egyszerűbb megkülönböztetés végett.

Interjú alanyok	DK[327]	EMNT	EMNP
I.Interjú	X	x	x
II. Interjú	x	x	
III. Interjú	x	x	x
IV. Interjú	x	x	x
V. Interjú	x	x	x
VI. Interjú	x	x	x

[327] Demokrácia Központ

VII. Interjú	x	x	x
VIII. Interjú	x	x	x
IX. Interjú		x	x
X. Interjú		x	x
XI. Interjú	x	x	x

7. 1. táblázat Szervezeti tagság

A második táblázat azt mutatja, hogy elméletileg, melyik irodában dolgoznak.

Interjú alanyok	Demokrácia Központ	Néppárt Iroda	EMNT regionális iroda	EMNT országos iroda
I. Interjú	x			
II. Interjú	x			
III. Interjú	x			
IV. Interjú	x			
V. Interjú	x			
VI. Interjú		x		
VII. Interjú			x	
VIII. Interjú			x	
IX. Interjú			x	
X. Interjú				x
XI. Interjú				x

8. 2. táblázat Irodák

A Demokrácia Központban ott tartózkodásom két hónapja alatt 4 alkalmazott dolgozott ügyintéző titkár beosztásban. Mindegyikük a Demokrácia Központok létrejötte óta van az intézményben, azaz 2011 elejétől kezdve. Mind a négyen különböző végzettséggel rendelkeznek, ezt azért tartom fontosnak elemezni, mert ahogy fent azt már említettem a Demokrácia Központoknak az állampolgársági ügyintézésen felül egyéb szakmai feladatokat kellene ellátniuk, ami feltételezi a szakirányos, legalábbis társadalomtudományi végzettséget. Azonban a valóságban ez nem így van. Ketten végeztek a későbbi szakmai munkának megfeleltethető szakon. Van egy politológus, egy nemzetközi kapcsolatok szakértő, akik tanulmányaik alapján is alkalmasak a munkára, továbbá dolgozik az irodában egy közgazdász végzettséggel bíró és egy környezeti tanulmányokat elvégzett alkalmazott. Ki szeretném jelenteni, hogy a végzettségüktől függetlenül mindannyian hiánytalanul elvégzik az állampolgársági ügyintézéssel kapcsolatos teendőiket, azonban a későbbiekben

megkérdőjelezem, hogy a felvételük során átgondolták-e a feljebbvalók, hogy az állampolgársági hullám után végzendő feladatokra alkalmasak lesznek-e.

Mindegyiküktől megkérdeztem, hogy vettek-e részt állásinterjún, és ha igen, akkor ott tájékoztatták-e őket a további feladatokról. Mindegyik alkalmazott azt nyilatkozta, hogy őket az állampolgársággal kapcsolatos ügyintézésre vették fel. Ezzel kapcsolatban el is végeztek egy képzést még a munka megkezdése előtt. A Demokrácia Központ fentebb felsorolt feladataival azonban egyáltalában nem voltak tisztában. Bár az állásinterjún említették nekik, hogy majd a későbbiekben egyéb feladataik is lesznek, de hogy pontosan mik lesznek azok, azzal nem voltak tisztában. Véleményük szerint a Demokrácia Központ számára predesztinált feladatokat, most a Nemzeti Tanács többi alkalmazottja végzi. Példának okáért, a magyar kormánnyal a kapcsolattartást vagy az anyakönyvezéssel kapcsolatos teendőket az irodavezető végzi.

Feltettem továbbá azt a kérdést, hogy a szerződésük alapján melyik szervezetnek dolgoznak. Itt a válasz minden esetben egyértelmű volt: a Nemzeti Tanácsnak. Viszont arra a kérdésemre, hogy dolgoztak-e másik irodában is pozitív volt a válasz. Van, aki a kampányidőszakban teljes munkaidejét a Néppárt szolgálatában töltötte, bár a munkát a Nemzeti Tanács regionális központjában kellett végeznie.[328] Szintén a regionális irodában kellett egy másik alkalmazottnak a népszámlálással kapcsolatos kampány alatt dolgoznia, habár a népszámlálással kapcsolatos teendők elméletileg a Demokrácia Központ feladatkörébe tartoznak.[329] Dolgozott még a Nemzeti Tanács regionális irodájában a Mikó Imre tervvel kapcsolatosan, adminisztratív feladatokat végzett. A másik két ügyintéző titkár is végzett mind a kampány időszakban, mind korábban, amikor egyéb feladataik nem voltak a Néppártnak munkát. Ők ketten úgy nyilatkoztak, hogy önkéntes alapon, mivel fontosnak tartják a Néppártot, csinálták szabadidejükben ezt a munkát. Véleményük szerint ritkán bár, de a Nemzeti Tanácsnak végzett munka rovására megy a Néppárttal kapcsolatos munka.[330] Ezt az utóbbi állítást a Demokrácia

[328] I. Interjú.
[329] II. Interjú.
[330] III. Interjú és IV. Interjú

Központ esetében az támasztja alá, hogy míg a kampány időszak előtt általában 6 alkalmazott dolgozott az irodában, a Néppárt kampánya alatti időszakban csak 2.[331]

A Demokrácia Központ élén álló irodavezető (VII. számú interjúalany), abban az időszakban, amikor én még Kolozsváron voltam nem volt jelen teljes mértékben a Központban, ugyanis ő a regionális irodában dolgozik és elsősorban kulturális feladatokat lát el. A kezdetekben ő szervezte meg az irodai munkálatokat és a fordítói hálózatot, mely az eljárás során szükséges papírok hivatalos fordítását végzi. A Demokrácia Központban van jelen minden nap a honosítási eljárásokért felelős igazgató (V. számú interjúalany). Ő tart kapcsolatot a konzulátussal, végzi az anyakönyvezést, tehát a Demokrácia Központ állampolgársági ügyintézésen felüli feladatiból a ma működő további feladatkörök az ő irányítása alatt folynak. Mindemellett az EMNT koordinációs igazgatója megyei alelnöke és a Néppárt Kolozs megyei elnöke.

V. interjúalannyal készített interjúm során, saját magáról úgy nyilatkozott, mint „civilpolitikus"[332] Véleménye szerint a Néppárt létrehozatalára, azért volt szükség, hogy legyen egy párt, mely az RMDSZ[333] ellensúlyaként működik. Kérdésemre, miszerint nem hátráltatja-e a civilszervezeti munkát egy politikai párttal való ilyen szoros együttműködés, azt válaszolta, mivel a két szervezet nézetei egybeesnek, csak segítik egymást, nem gátolják. A VII. interjúalany, aki az EMNT Kolozs megyei ügyvezető elnöke és a Néppárt munkájában a kezdetektől résztvevő párttag, hasonlóan reagált erre a kérdésemre. Szerinte a két szervezet erősíti egymást. Nyilatkozata alapján csak a szabadidejében végez Néppártos munkát, a párt mindenképpen csak előrébb viszi az erdélyi magyarságot, mivel amit a civil szervezettel nem lehet elérni, azt a párt egyéb eszközeivel lehetséges. A civil csapat támogatja a Néppárt munkáját, ami ösztönzően tud hatni egy politikai csoportosulásra.[334]

Ezen interjúk után a Néppárt irodájában dolgozó VI. számú interjúalannyal beszélgettem. Ő a Néppárt országos irodájában titkárságvezető beosztásban dolgozik. Míg a szerződése Nemzeti

[331] I. Interjú
[332] V. Interjú
[333] Romániai Magyar Demokrata Szövetség
[334] VII. Interjú

Tanácshoz köti mint ügyintéző titkárt. Munkáját szintén a Demokrácia Központban kezdte meg, ahol szintén honosítással foglalkozott. Most a Néppárt irodájában a hivatalos tudakozón beérkező kérdésekre válaszol. Kérdésemre, miszerint, ha már egy Néppárt irodában dolgozik, vajon sor fog e kerülni szerződésmódosításra, és átkerül-e a Néppárthoz, nem tudott válaszolni, nem tudja, hogy lesz-e szerződésmódosítás. A Néppárt irodában egyéb feladata, hogy az Erdélyi Magyar Néppárt Közép-erdélyi régióért felelős igazgató, asszisztense legyen.[335]

Ezek után az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács regionális irodájában készítettem interjúkat. Korábban már említett VII. interjúalany dolgozik itt, illetve a jelenlegi Néppárt alelnök, és további két ügyintéző titkár beosztásban szereplő alkalmazott. A VIII. számú interjúalany, szintén az EMNT ügyintéző titkára, is a honosítással kapcsolatban kezdte meg munkáját a Demokrácia Központban. Majd átkerülve a regionális irodába bekerült az Erdélyi Magyar Néppártba is. Itt elsősorban adminisztratív pártfeladatokat látott el. Volt a jelenlegi Néppárt alelnök asszisztense, amikor szintén csak pártfeladatai voltak. Jelenleg a Nemzeti Tanács országos szervezeti működtetéséért felelős és mellette a Néppárt elnökségi tagja, a kommunikációs és közkapcsolatok szakértő.[336] Ebben az irodában dolgozik még egy ügyintéző titkár beosztással rendelkező munkatárs, aki egyszerre a Nemzeti Tanács megyei elnök és Néppárt alelnök asszisztense. Ő szintén a Nemzeti Tanács alkalmazásában áll, mégis munkája megosztott.[337]

Utolsó interjúimat a Nemzeti Tanács Országos Gazdasági és Szervezési irodájában készítettem az ügyvezető igazgatóval, illetve egy ügyintéző titkárral.

Az ügyvezető igazgató (X. számú interjúalany) arra a kérdésemre, hogy ez az iroda konkrétan milyen munkát végez azt válaszolta, hogy elsősorban Nemzeti Tanács ügyeket visznek, de van jórész Néppártos munkájuk is, amit önkéntesen szabadidejükben végeznek. Szerinte nincs a Néppártnak egyetlen alkalmazottja sem és nem kap sem a román államtól, sem a magyar kormánytól támogatást. Jórészt magánpénzekből és pályázatokból tartja fent magát a szervezet. A Néppárt egy bedolgozó könyvelőt foglalkoztat és két darab székházat tart fent Romániában.

[335] VI. Interjú
[336] VIII. Interjú
[337] IX. Interjú

A Nemzeti Tanács azonban kap a magyar államtól támogatást. Nyilatkozata alapján az EMNT kereste fel a Közigazgatási és a Külügyminisztériumot, hogy segítséget nyújtson a honosítási eljárásban. 2010-ben kaptak anyagi támogatást a magyar kormánytól, ami azonban nem a megegyezés része, a további támogatásokat mindig újra igényelni kell. A magyar állam támogatása adja a Nemzeti Tanács működésének kétharmadát, melyet működési költségre fordítanak, illetve a munkatársak fizetése is ebből származik.[338]

Román szabályozások

Románia szintén rendelkezik határon túli kisebbségekkel. A Moldovai Köztársaságban élnek közülük legtöbben és helyzetük hasonló Romániában a határon túli magyarok kérdéséhez Magyarországon.

A román állampolgársági törvények 1989-ig kirekesztőek voltak. 1991-ben azonban egy új állampolgársági törvény született. Ez tette lehetővé az állam kötelékén kívül élő románok számára a visszahonosítást, amelyre (a magyar szabályozáshoz hasonlóan) lehetőségük van kedvezményes feltétek mellett. Szintén Magyarországhoz hasonlóan, a román Alkotmány is tartalmaz egy felelősségi klauzulát a határon túli románokra vonatkozóan. „Az állam támogatja a kapcsolatok erősítését az ország határain kívül élő románokkal és az állampolgárságuk szerinti állam törvényhozását betartva, cselekvően, fellép etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megtartásáért, fejlesztéséért es kifejezéséért." [339]

A román státusztörvény vitája 1997-ben vette kezdetét.[340] A törvény külön alapot hozott létre a határon kívül élő románok támogatására. A határon kívül élő románokkal kapcsolatos fellendülés Traian Basescu elnök nevéhez fűződött. 2004-es mandátuma kezdetén meghatározta, hogy elsődleges célja a határon kívüli románok, elsősorban a besszarábiai

[338] X. Interjú
[339] A román alkotmány 7. cikkét idézi: Kántor Zoltán-Pászkán Zsolt: A határon túli románok és a románok státusztörvényei. http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2011/ProMino11-1-04-Kantor-Paszkan.pdf (utolsó megtekintés: 2013. január 4)
[340] 150/1998-as A világ bármely részén élő románoknak biztosított támogatásról szóló törvény

románok, központba helyezése. 2009-ben az elnök gyorsított eljárást ígért a Moldovai Köztársaságromán lakosainak, akik addigra már 600 000 aktát nyújtottak be a nagykövetségen. 2008-2010-es időszakban már 30 000 moldovai román állampolgár kapta meg a romániaiállampolgárságot. [341] Az ezt megelőző évtizedben az 1991-es állampolgársági törvény óta körülbelül 150 000 fő kapta meg az állampolgárságot.

A határon túli románok anyagi támogatása 2007-ben több mint 21 millió leiből állt, majd folyamatosan csökkentés 2010-ben már csak 6, 5 millió lei volt, körülbelül 1, 5 millió euró. A Bethlen Gábor Alap körülbelül 40 millió euróból gazdálkodott.

Az első román státusztörvény, amely 1998-ban született megaz alkotmány, korábban idézett 7. cikkére hivatkozottés nem tett különbséget a szomszéd államokban vagy a világ bármely részén élő románok között. A törvény nem hozott létre semmilyen közjogi kapcsolatot a Románia határain kívül élőkkel. A törvény nem határozott meg pontos személyi hatályt, általánosságban a külföldi országokban élő románokról, illetve azok közösségeiről rendelkezik. Ez alapján a törvény közösségi jogokat biztosít ezeknek a személyeknek valamint nem tartalmaz semmilyen követelést az identitás kinyilvánítására vagy a nyelvismeretre vonatkozóan. A törvény nem rendelkezik semmilyen ajánlószervezetekről vagy igazolvány kiadásáról,olyan kerettörvényként értelmezhető, mely más szervezetekre bízza a törvény megvalósítását. A források felhasználását az oktatás, kultúra, egészségügy területére szabja meg. 2001-ben továbbá létrehozták a Világszerte Élő Románok Támogatásáért Minisztériumközi Bizottságot, mely a kormánytanácsadó testületeként működött. [342]

2007-ben egy újabb státusztörvény jött létre. Ezt az indokolta, hogy 2000-től jelentős számú kivándorlás indult meg elsősorban Olaszországba, és Spanyolországba. Az előző törvény két részre osztható az egyik a határon túli románokkal foglalkozik, a másik kifejezetten Moldovára vonatkozik. Az új törvény figyelembe veszi a Nyugat-Európában munkát vállalókat. 2007-ben

[341] Kántor Zoltán - Pászkán Zsolt: A határon túli románok és a románok státusztörvényei. http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2011/ProMino11-1-04-Kantor-Paszkan.pdf (utolsó megtekintés: 2013. január 4)

[342] Kántor Zoltán - Pászkán Zsolt: A határon túli románok és a románok státusztörvényei. http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2011/ProMino11-1-04-Kantor-Paszkan.pdf (utolsó megtekintés: 2013. január 4)

fogadták el, majd 2008-ban módosították. [343] A határon kívüli románok helyett, a „világszerte élő románok" kifejezést használja, mely értelmezhető úgy, mintha a Románia határon belüliekre is vonatkozna. [344] Bevezeti a nyelvi és kulturális pillér fogalmát. Két csoportra osztja a románokat; a szomszéd államokban élők, illetve a kivándorolt románok és leszármazottaikra, attól függetlenül, hogy megőrizték-e állampolgárságukat vagy sem. Hivatkozva a Velencei Bizottság és a Kisebbségügyi Főbiztos ajánlására a törvény hangsúlyozza, hogy a támogatásokat a kétoldalú szerződésekre alapozza. A román identitás, nyelv megőrzését és támogatását tűzi ki célul. A magyar szabályozáshoz hasonlóan a Román állam területén nyújt támogatást. Azonban lehet pályázni támogatást, amely az adott állam területén kulturális, vallási, hagyományőrző, művészeti rendezvényekhez segít. A törvény a román hatóságokat felruházza, hogy kövessék figyelemmel a határon kívüliek sorsát és amennyiben jogai sérülnek, lépjenek fel ez ellen. A törvény végrehajtásáért a Külügyminisztérium felelős és a Világ Bármely részén élő Románok Hivatala koordinálja.[345]

A román állampolgársági szabályozás

Az 1991. évi 21-es számú törvény rendelkezik a román állampolgárságról. Szigorúan a ius sanguini alapján biztosítja az állampolgárságot, születés alapján nyerhető el. Azonban az állampolgárság felvehető kérésre is. A ius sanguiniből következik, hogy a nagy számban külföldön élő románok is rendelkezhetnek az állampolgársággal. A román államfelfogás alapján a román állam tagjai, azaz a román állampolgárok, a román nemzet tagjai. Ezt a felfogást változtatta meg a törvény 2009-es módosítása. Egy kormányrendelet az állampolgárság megszerzésének könnyített mechanizmusát teszi lehetővé. Kiterjesztették másod- és harmadfokú generációra is az állampolgárság öröklődését, csökkentették a mérlegelési időt 5

[343] 299/2008 számú törvény
[344] „romani de peste hotare" helyett „romani de pretutindeni"
[345] Kántor Zoltán - Pászkán Zsolt: A határon túli románok és a románok státusztörvényei. http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2011/ProMino11-1-04-Kantor-Paszkan.pdf (utolsó megtekintés: 2013. január 4)

hónapra, valamint eltörölték a helyben lakási feltételt. [346] Létrehoztak egy országos Állampolgársági Ügynökséget, amely elsődleges célja a moldovai románok állampolgársági ügyintézésének segítése.

A román állampolgársági szabályozással kapcsolatosan fontos megjegyezni a 2004. évi 373. számú törvényt. Ez a romániai parlamenti- és elnökválasztási rendszert szabályozzák. Jelentős rendelkezése a törvénynek, hogy figyelembe véve a kivándorolt románok nagy számát, a külföldön élő románok is szavazati joggal rendelkezhetnek.[347]

Összegzés

Magyarországon szemtanúi lehetünk egy „új rendszer"kialakítására való törekvésnek. Ennek hivatkozott részesei a magyar állampolgárok. Ahogy a parlament nyitóoldalán olvashatjuk *„Magyarország történelmében ez az első képviselőház, amelyik az általános, titkos, egyenlő választójog alapján az egész nemzetet képviseli - azaz, több mint Országgyűlés"*[348]

A fentiek tekintetében érdekes végiggondolni, hogy valóban egy ilyen országgyűléssel rendelkezik-e jelen pillanatban Magyarország. A Nemzeti Együttműködésről szóló politikai nyilatkozatterv, az állampolgársági törvény módosítása és az új Alaptörvény utáni fontos lépés a választójog kiterjesztése a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező állampolgárok számára. A választási eljárásról szóló törvény lehetővé tette, hogy ezen állampolgárok is szavazhassanak, mégpedig levélben, regisztrációt követően. Ha Erdély példáján haladunk tovább, érdemes áttanulmányozni a számokat. 2014-ben a választások évében 330. 970 személy kérelmezte Erdélyben az állampolgárság felvételét. A választásokra mindösszesen 99,628 személy regisztrált Romániából. [349] Ezek a számok már önmagukban véve azt jelentik, hogy a több

[346] Korábban legalább 5 éve állandólakhellyel kellett rendelkezni Románia területén.
[347] Szele Áron – Tófalvi Zselyke: A nemzettest formálása (Állampolgárság és szavazati jog Romániában). http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2011/ProMino11-1-03-Szele-Tofalvi.pdf (utolsó megtekintés: 2013. január 4.)
[348] Kövér László, Az Országgyűlés elnöke http://www.parlament.hu/ (utolsó megtekintés: 2015. Április 27)
349 Beérkezett regisztrációs kérelmek száma összesen, értesítési cím szerinti bontásban http://www.valasztas.hu/hu/ogyv2014/766/766_5_1.html (utolsó megtekintés: 2015. Április 27.)

százezer új magyar állampolgár közül az Országgyűlés csak a szavazók akaratát érvényesíti. A fent leírt rendszer mutatja továbbá, hogy a határon túli magyar közösségeket mennyiben megosztja az állampolgárság kiterjesztése. Ezen személyek rendelkeznek a státusztörény nyújtotta magyar igazolvánnyal, rendelkezhetnek a magyar állampolgársággal, regisztrálhattak a választásokra, választhattak. Választásuk ugyan csak a pártlistákra terjed ki, mégpedig úgy, hogy a beérkező szavazataikat belekeverik egyéb választókörök voksaihoz, így nem tudni, hogy az Országgyűlésben pontosan kit választottak a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező választópolgárok, így nincs konkrétan az ő érdekeiket képviselő személy a magyar parlamentben. Ennek ellenére, mégis azt állítja az Országgyűlés elnöke, hogy egyenlő választások által kialakított parlamenttel rendelkezünk, amely az összes állampolgár érdekeit képviseli.

Megállapítható mindezek alapján, hogy heterogén határon túli magyarságot kreál az új szabályozás, amelynek sem az új nemzetpolitikai „minden magyar nemzetiséű személyt" magába foglaló nemzetfelfogást nem sikerült megvalósítani, sem egy „minden magyar állampolgárt" képviselő magyarságot nem sikerült létrehoznia.

Irodalom

1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8629 (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

1993. évi LV. törvény a magyar állampolgárságról http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99300055.TV (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

A kormány anyagi segítséget nyújt a határon túli magyar közösségeknek http://www.kormany.hu/hu/kozigazgatasi-es-igazsagugyi-miniszterium/nemzetpolitikaert-felelos-allamtitkarsag/hirek/anyagi-segitseg-a-hataron-tuli-magyar-kozossegeknek (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

A Státustörvény (Előzmények és következmények). Szerk.: Kántor Zoltán. 2002, Budapest

Autonómiát, politikai érdekképviseletet, nemzeti közösséget. Határozat az Erdélyi Magyar Néppárt létrehozásáról. Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács Országos Küldöttgyűlése. Székelyudvarhely, 2010. december 4.

Az állampolgársági törvényre a diszkrimináció megszüntetése érdekében volt szükség http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/az-allampolgarsagi-torvenyre-a-diszkriminacio-megszuntetese-erdekeben-volt-szukseg (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács céljai. http://www.emnt.org/emnt/az-erdelyi-magyar-nemzeti-tanacs-celjai.html (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

Az Erdélyi Magyar Néppárt Alapszabálya http://www.neppart.eu/admin/data/file/20120222/alapszabalyweb.pdf (utolsó megtekintés: 2012. november 5.)

Benyhe István: Kettős állampolgárság a Kárpát-medencében? In: Magyar Kisebbség. 1999. 2-3. (16-17.)

Borbély Imre: Pro vagy kontra (A magyar állampolgárság alanyi jogának kiterjesztése minden magyarra) http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/tanulmanyok/tan_09.html (utolsó megtekintés: 2012. november 1.)

Csapó I. József: Szabadon választott nemzeti önazonosság, önként vállalt kettős állampolgárság. In: Magyar Kisebbség. 1999. 2-3. (16-17.)

Demokrácia Központok alakulnak. http://erdely.ma/kozeletunk.php?id=76210&cim=demokracia_kozpontok_alakulnak (utolsó megtekintés: 2012. november 8.)

Erdély-szerte rajtoltak a Demokrácia Központok. http://www.erdon.ro/erdely-szerte-rajtoltak-a-demokracia-k246zpontok/news-20110103-03364376 (utolsó megtekintés: 2012. november)

Határozat az EMNT fontosabb célkitűzéseiről és programjairól. http://www.emnt.org/index.php?Itemid=66&option=com_docman&lang=hu (utolsó megtekintés: 2012. november 8.)

Hungary and the hungarian minorities (Trends in the Past and in our Time). Szerk.: Szarka László. 2004, New York

Kokes János: Európai integráció, Schengen és a határon túli magyarság. In: Magyar Kisebbség 1999. 2-3. (16-17.)

Körtvélyesi Zsolt: Az „egységes magyar nemzet" és az állampolgárság. In: Fundamentum 2011. 2. (15)

Magyarország Alaptörvénye http://www.kozlonyok.hu/nkonline/mkpdf/hiteles/mk11043.pdf (utolsó megtekintés: 2012. november 8.)

Ötéves az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács. http://www.emnt.org/index.php?Itemid=64&option=com_docman&lang=hu (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

Programok, feladatok http://www.demokraciakozpont.org/index.php/demokracia-koezpontok/programok-feladatok (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

Tamás Sándor: Pro és contra a kettős állampolgárságról. In: Magyar Kisebbség. 1999. 1. (15.)

Tóth Judit: Miért nem lehet, ha szabad. http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/tanulmanyok/tan_03.html (utolsó megtekintés: 2012. november 8.)

Törvény a román állampolgárságról http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbseg/index.php?action=cimek&lapid=12&cikk=m990213.htm (utolsó megtekintés: 2012. november 7.)

DESSEWFFY TIBOR – NAGY ZSÓFIA A BIZALOM ALAKVÁLTOZÁSAI A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Összefoglaló

A bizalom témája alighanem az egyik leginkább kutatott kérdés a nemzetközi és a hazai szociológiában. Mivel a témában számos mélyenszántó empirikus feldolgozás született, tanulmányunkban nem ezek számát szeretnénk növelni, hanem kettős célkitűzést igyekszünk követni. Egyrészt a bizalom olyan elméleti megközelítésére teszünk kísérletet, amely eltérő perspektívákból - a bizalom kapcsolatként, kultúraként és tudásként való felfogásából - kiindulva alkalmas a kérdés komplex megközelítésére. Másrészt, ennek a megközelítésnek az előnyeit kihasználva azt állítjuk, hogy a magyar rendszerváltásra jellemző a bizalom mindezen aspektusainak egyidejű gyengülése: azaz a magyar bizalmi válság komplex természetének bemutatására törekszünk. Azt állítjuk, hogy az anomikus tünetet az okozza, hogy a bizalom, mint kapcsolat, mint kultúra és mint tudás egyazon trauma következményeként gyengül. Lezárásképp – a játékelmélet eszköztárából merítve - kísérletet teszünk a bizalom olyan olvasatának felvázolására, amely az írásban vázolt bizalmi válságra adott egyfajta válaszként is szolgálhat.

A bizalom három perspektívája

A bizalomra vonatkozó szakirodalomban tendenciaszerűen jelenik meg, hogy a szerzők komponenseire bontva, aktorok szerint megközelítve vizsgálják a bizalom kérdését, törekedve a bizalom fogalmának analitikus felbontására (Giddens 1990, Misztal 1996, Braithwaite 1998). Írásunkban mi magunk , is különválasztjuk –elsősorban Seligmant (1997) követve - a bizalom, „személyes", „politikai", „absztrakt" dimenzióját . Seligman definícióját használva a bizalmat úgy értelmezzük, mint ami „valamiféle hit a másik jó szándékában, a másik céljainak és számításainak átláthatatlanságát elfogadva." (Seligman, 1997: 43). A **személyes** bizalomra úgy tekintünk, mint ami „szemtől szembeni elköteleződéssel jár, amelyben mások (a cselevés adott területein vett)

integritásának indikátorait keressük." (Giddens 1990:88). A **politikai** bizalmat úgy értelmezzük, mint „annak valószínűsége... hogy a politikai rendszer (vagy egy része) kedvező eredményekre fog jutni felügyelet nélkül is. Más szóval: a kedvező eredmények valószínűsége anélkül, hogy a csoport bármit is tenne azok elérése érdekében. (Gamson 1968:54). Végül az **absztrakt** bizalom a hétköznapi életben nagy területeket lefedő biztonság feltételeit jelenti, amiket a modern intézmények szolgálnak, szemben a tradicionális világgal. Az absztrakt rendszerekbe integrált eljárások központi jelentőségűek az ontológiai biztonságérzethez a modernitás körülményei között, bár „ez a helyzet a pszichológiai törékenység új formáit is megteremti, és az absztrakt rendszerekbe vetett bizalom pszichológiailag nem olyan kifizetődő, mint a személyekbe vetett bizalom." (Giddens 1990:113).

Írásunkban ezeket a definíciókat elfogadva, de ezen a klasszifikáción túllépve azt állítjuk, hogy a bizalom nem csak ebben a hármasban – személyes, politikai és absztrakt –, hanem egy másik szempontrendszer szerint is vizsgálható. Írásunk elején arra teszünk kísérletet, hogy **a bizalom fogalmát nem az aktorok szerepe szerint, hanem három különböző felfogásban vizsgáljuk meg**, amelyek kirajzolják a bizalom hagyományos olvasatának főbb vonulatait. Ez a három perspektíva a bizalom tudásként, kapcsolatként és kultúraként való felfogása.

Fontos látni: ezek a szempontok nem egy fogalom komponenseiként szolgálnak, hanem különböző megvilágításban rajzolják ki a bizalom karakterét. Elemzésünket azért ezek köré a kategóriák köré szervezzük, mert célunk az analitikus felbontásnál többet bemutatni: mi történik, ha a bizalom mindhárom aspektusa megrendül, azaz három irányból is támadás éri a különböző szereplőkbe vetett bizalmat egy társadalomban.

A bizalom, mint kapcsolat. Simmel munkásságában jelentős teret szánt a bizalom kérdésének, elsősorban annak központi integratív erejét hangsúlyozva (1950, 1971). Simmel szerint tehát a bizalom „a társadalomban meglévő egyik legfontosabb összetartó erő" (1950: 326), amely nélkül a társadalom dezintegrálódna (1971: 179). Az integratív funkció később különös eszmetörténeti kanyarral központi helyet kapott a strukturalista funkcionalista megközelítésben is (Parsons 1951:193).

A bizalom társadalmi kapcsolatok működtetésében felismerhető hatását vizsgálják a társadalomtudományok csereelméletei is (Blau 1964, Mauss 1970). Mauss ajándékozásról szóló alapművében így az ajándékozás mögöttes magyarázata egy nem

közvetlenül bekövetkező reciprocitás, amelyre azonban nem utalnak nyilvánosan. Az ajándékozáson alapuló társadalmakban éppen ezért „nincs középút, vagy bizalom vagy bizalmatlanság van." (Mauss 1970:9)

A bizalom fogalmának előtérbe kerülése a társadalmi tőke-elméletek megjelenése nélkül nehezen megérthető. Ezek az elméletek szintén a bizalom interakciós jellegét hangsúlyozzák, azonban mindezt már nem pusztán a személyek közti viszonyokra, hanem az intézményekkel és hatalommal való kapcsolatra is kiterjesztik. A társadalmi tőke teoretikusai szerint a csökkenő politikai bizalom a civil társadalom és a személyes bizalom eróziójának egyenes következménye. Mind Putnam (1993), mind Fukuyama (1995) a társadalmi tőke egyik összetevőjének tartják a bizalmat, a „társadalmi szervezet olyan elemei, mint a bizalom, normák, hálózatok, amelyek a társadalmi hatékonyságot javítják a koordinált cselekvés elősegítésével." (Putnam, 1993:167). Számos empirikus kutatás kérdőjelezi meg a társadalmi tőke-elméletek feltevéseit és vonja kétségbe az önkéntes szervezeti tagság és a politikai bizalom közti szoros összefüggést (Newton 1999, 2001, Norris 1996, 2002, Uslaner 2002). Összességében: a bizalom kapcsolatként való felfogása a bizalom interakciós jellegét és integratív funkcióját hangsúlyozza.

A bizalom, mint kultúra. A második lehetséges aspektus, amiből a bizalom kérdése vizsgálható, mindaz, ami a társadalmi értékrendből és annak változásaiból a kérdéssel kapcsolatban következik. Így a politikai kultúrára vonatkozó alapkutatások, elsősorban Almond és Verba klasszikus vizsgálatai szerint a demokratikus rendszer legitimációja és kormányozhatósága a politikai bizalom meglétén múlik (1963). Verba szerint éppen ezért a másik emberrel szembeni bizalmatlanság és a politikai bizalmatlanság kéz a kézben járnak (1965).

A bizalom, illetve bizalmatlanság kultúrájával foglalkozók (Almond és Verba 1963, Inglehart 1990 és 1997, Ostrom 1990, Rose 1994, Newton 1997) gyakran Tocqueville-i alapállításokból indulnak ki, amelyek a civil társadalom meglétének és hiányának jelentőségét hangsúlyozzák a részvétel és a politikai szocializáció formálásának szempontjából, amelyek a bizalmat befolyásolhatják.

Az értékrendben gyökerező bizalom sajátos olvasatát adja Inglehart interpretációja, aki szerint nem a kiszolgáltatottság, hanem éppen ellenkezőleg: a jólétből következő posztmateriális értékrend vezet az intézményekkel szembeni bizalmatlansághoz és a demokratikus intézményrendszerrel szembeni szkepszishez (1997:108). Azonban az állampolgári bizalom ilyen irányú csökkenésében kevésbé válságtünetet lát, mint inkább a Pippa Norris által „kritikus

polgárnak" elkeresztelt szereplők megjelenését (1999). A bizalom kultúraként való felfogása tehát a társadalmi értékrend, politikai kultúra és a bizalom egymásra hatását hangsúlyozza.

A bizalom, mint tudás. A bizalom információs problémaként való azonosítása a modernitás alapproblematikáiban gyökerezik: a személyközi kapcsolatok mellett egyre nagyobb jelentőségre szert tevő intézményes viszonyokra vonatkozó szabályszerűségek átszövik a szociológia klasszikusainak műveit. Elég csak Tönnies Gemeinschaft-Gesellschaft fogalompárjára (Tönnies 2004), vagy Durkheim mechanikus és organikus szolidaritás-fogalmára (Durkheim 2001) utalnunk ennek illusztrálására. A komplex intézményrendszer megjelenésének hatásaira azonban már Locke is figyelmeztet, aki szerint minél összetettebb és gazdaságilag differenciáltabb a kérdéses társadalom, annál valószínűbb, hogy a bizalom hiányozni fog belőle (idézi Dunn 1988, 83-84).[350]

Ebben a perspektívában tehát a bizalom nem más, mint a jövőre vonatkozó feltevés, ahogyan Georg Simmel fogalmaz: „egy jövőbeni viselkedésre vonatkozó hipotézis" (Simmel 1999:355-356), amelynek tulajdonképpeni célja a világ bonyolultságának csökkentése. Luhmann megfogalmazása szerint például a bizalom azzal „csökkenti a társadalom komplexitását, hogy túlmutat a meglévő információn és általánosítja az elvárásokat, azáltal, hogy a hiányzó információt egy belülről garantált biztonsággal helyettesíti." (Luhmann 1979:93). Axelrod kooperációs evolúciós modellje ugyanezt a problémát helyezi evolúciós környezetbe: arra a kérdésre keresi a választ, mi magyarázza a kooperációt a népességben: a – valamilyen önkényes kiválasztott szempont szerinti – hasonlóság, vagy esetleg a jövő „árnyéka" (Riolo, Cohen, and Axelrod 2001).

Ennek a perspektívának a hagyományos olvasata azt hangsúlyozza, hogy a bizalom tudáson alapul, amely segítségével megjósolható, hogyan fog az egyik fél válaszolni a másik fél elvárásaira. Ám a későmodernitás hétköznapjaiban az információs probléma tükörképe éppúgy felvethető a bizalom kapcsán: az információnak való kitettség erősödése nem vezet-e éppenséggel a hatalommal szembeni bizalmatlanság erősödéséhez?

[350] Eszmetörténeti érdekesség, hogy a korai tömegelméletek (Le Bon 1993, Mackay 1995) mind az egyén elállatiasodását írják le a Gesellschaft-tömeghelyzetben—ahol egyebek mellett a személyközi a bizalom tűnik el, fordul visszájára.

Bár a bizalom formái állandóan átszövik történelmünket, korántsem állítjuk azt, hogy ne történtek volna drámai változások ezen a területen. Egyrészt megváltozik a kapcsolatok természete: alku és tárgyalás tárgyává tehető minden társadalmi szerep és interakció. Másrészt megváltozik a kultúra pozíciója: állampolgári kultúra és bizalom teoretikusainak világszerte azzal kell szembesülniük, hogy a demokratikus politikai szocializáció és kultúra nem váltotta be a hozzá fűzött, a politikába vetett bizalom erősödését prognosztizáló reményeket. Végül megváltozik a tudás, azaz a társadalmi események és cselekvések megjósolhatósága (Lewis és Weigert szavaival: „a bizalom ott kezdődik, ahol a jóslás véget ér" – idézi Seligman 1997:17). Írásunk további részében ezeknek a változásoknak egy konkrét példáját, a magyarországi rendszerváltást vizsgálva arra a kérdésre keressük a választ: mi történik, ha mindezekben a dimenziókban egy irányba hatnak a változások.

A bizalom három formája Kelet-Európában

A bizalom, mint kapcsolat. Az államszocializmus történelmi örökségére vonatkozóan – legalább - két tipikus megközelítést különíthetünk el, ha a bizalom kapcsolatként való felfogását vizsgáljuk. Míg az egyik a kapcsolatok erejét, a másik a társadalom atomizáltságát, azaz éppen az ellenkezőjét hangsúlyozza.

Az egyik megközelítés szerint tehát a puhuló diktatúra feltételei között a személyesség kis körei jelentették nemcsak az ellenállás, hanem a túlélés elsődleges terepeit is, ezért szoros emberei kapcsolatokat találhatunk ebben az időszakban. Az informális kapcsolatok, általában a magyar társadalom kapcsolatfüggősége vagy a második gazdaság olyan speciális erőforrásai voltak eszerint az értelmezés szerint a kornak, amelyek a személyes bizalom meglétéről tanúskodtak.

A másik megfontolás elsősorban az önkéntes, civil intézmények hiányából kiindulva az ellenőrzés, a politikai kontroll, cenzúra és öncenzúra működési mechanizmusainak

bemutatásával az elszigetelődésekre, az egyének között kiépülő - a kor egyik tézisfilmjének címével - „falakra" hívja fel a figyelmet.

Ez a két megközelítés tanulságosan és egyszerre jelent meg Rév István egy írásában és ahhoz kapcsolódó kommentárjában. Egy korai angol nyelvű tanulmányában Rév (1987) a hétköznapi ellenállás James C. Scott-i iskoláját követve azt mutatja be, hogy a kommunistáknak kiszolgáltatott parasztság milyen változatos és innovatív eszközökkel igyekezett elkerüli a felülről irányított kollektivizálást. Amikor azonban írásának magyar verziója megjelent 1993-ban, Rév fontosnak tartotta azt egy post scriptummal kiegészíteni, amelyben a társadalmi atomizáltság árára és az utólagos heroizálás veszélyeire hívja fel a figyelmet (1993). Miközben tehát az államszocializmus nem szándékolt következménye gyakran a személyes bizalom megerősítése volt egy oldalról, a bizalomra való romboló hatása is ezzel egy időben érvényesült más oldalról. Mi úgy látjuk, hogy mindkét megközelítés egyszerre indokolt. Az államszocializmus életvilágáról, az informális, bizalmi hálózatok működéséről egyre többet tudunk. Szemben a durván leegyszerűsítő megközelítésekkel, az informalitásnak, a személyközségnek kiemelt jelentősége volt akkor, amikor az állami, politikai intézmények felett még a leválthatóság illúziója sem volt meg a társadalomban. Azonban abból még, hogy a korszakban a presszóbeli ráérős tereferéktől a kalákában töltött hétvégékig (Sík és Kelen, 1988), a sorozatban elkövetett házibuliktól a teli stadion előtt megrendezett kettős rangadókig a személyközi kapcsolatok gazdag tárházát találjuk, nem következik, hogy mindez egy tabuk nélküli, szabad autonóm világot hozott volna létre (kivételes formációkat: művészi, intellektuális és - a Demokratikus Ellenzék esetében - politikai zárványokat leszámítva). A magyar társadalom viszonylagos atomizáltságát a nyolcvanas években több kutatás is bizonyította. (Hankiss 1982, 1986, 1989; Füstös-Szakolczai 1994).

Ha nem a demokratikus autonóm szereplők kialakulásának az esélyei felől közelítjük meg a kérdést, akkor egyfelől tehát azt mondhatjuk, hogy a személyes bizalom szintje viszonylag magas volt még a kádárizmus végén is. Ennek okait a hiányokkal írhatjuk le - egy fenntarthatatlan rendszer biztosította kényelemmel: hiányzott a verseny, hiányoztak a komoly társadalmi egyenlőtlenségek, nem volt munkanélküliség, viszonylagos zártságban nem irritálták az embereket a külvilág mintái. A másokba vetett bizalom továbbá nem volt indokolatlan.

Miközben az umbulda, a „maszekolás" az ügyeskedés számtalan területen virágzott egy statikus rendszerben nem volt racionális ezzel visszaélni a hétköznapokban.

Könnyen megjósolható volt, hogy ezen a területen a piacgazdaság és a demokratikus intézmények megjelenése, nyakon öntve a kaszinókapitalizmus konzumer értékeivel ezt a kapcsolati bizalmi tőkét drámaian nyirbálja majd, hiszen - mint említettük - éppen azok az értékek hiányoztak ebből a civil világból, amelyek erre az új helyzetre felkészíthették volna a társadalom nagyobb csoportjait. Ráadásul, ahogyan arra többek között Szelényi Iván kutatásai is felhívták a figyelmet (1996), a nyolcvanas évek társadalmi tőkéje kevés garanciát jelentett a rendszerváltás utáni helyzetre vonatkozóan. És mint láthatjuk, éppen ez történt: a személyes bizalom folyamatos gyengülésének lehettünk tanúi. A bizalom gyengülése nem hogy nem követte a gazdasági változást, hanem azzal ellentétes pályát futott be.[351]

A posztttraumatikus állapot nem csak a meglévő bizalmat verte szét, hanem az annak újjáépítéséhez szükséges energiákat is elkezdte apasztani. Egyrészt: A huszadik századi rezsimváltások nyomán kialakult a tanult tehetetlenség egy súlyos formája, amely általános életstratégiává vált: elszenvedjük, kibekkeljük, alámerülünk — átörökítődik, az új generációkba is. „Jó, hát akkor itt fogunk élni" – mondja a családanya gyermekeinek Gothár Péter klasszikusában, a Megáll az időben, és fia sem disszidál nyugatra, amikor tehetné. Másrészt: az írásunk elején említett reciprocitásba és kooperációba vetett hit erodálódásával a bizalom integratív funkciója is gyengül. Vagy ahogyan Hankiss Elemér fogalmaz: „a csak az azonnali saját haszonnal törődő magatartásnak a megerősödésével fogyni-pusztulni kezd a most-én-segítek-mert-máskor-nekem-segítenek közösségi tudata, a közösség kohéziója, az emberi együttélés érzelmi-etikai tartaléka." (1978:32)

A European Social Survey kutatási hullámaiban az egyes országokban a személyes bizalomra vonatkozó kérdéseinek segítségével módunk van rá, hogy összehasonlítsuk Magyarország helyzetét más nemzetekével (1. ábra). A 2010-es adatok azt mutatják, hogy jól elkülöníthető a

[351] Ez azonban nem jelenti a Kádár-rendszerre jellemző informális eljárások eltűnését a magyar társadalomból. Ahogyan azt Böröcz József leírja, a kapitalizmusba való átmenet sajátos tudás- és tulajdonvákuuma éppenséggel az informalitás továbbélését hozta magával (2000).

személyes bizalom mértéke alapján egy skandináv régió, ahol ennek mértéke igen magas, egy nyugat-európai régió, ahol magas, egy közép-európai (ugyanakkor Németországot és Franciaországot is tartalmazó) blokk, ahol a megkérdezetteknek már kevesebb, mint a fele bízik az emberi kapcsolatokban, végül egy kelet- és délkelet-európai blokk, ahol igen alacsony a személyes bizalom szintje. Magyarország eszerint a felosztás szerint az országok harmadik negyedébe tartozik: minden harmadik megkérdezett bízik embertársaiban.

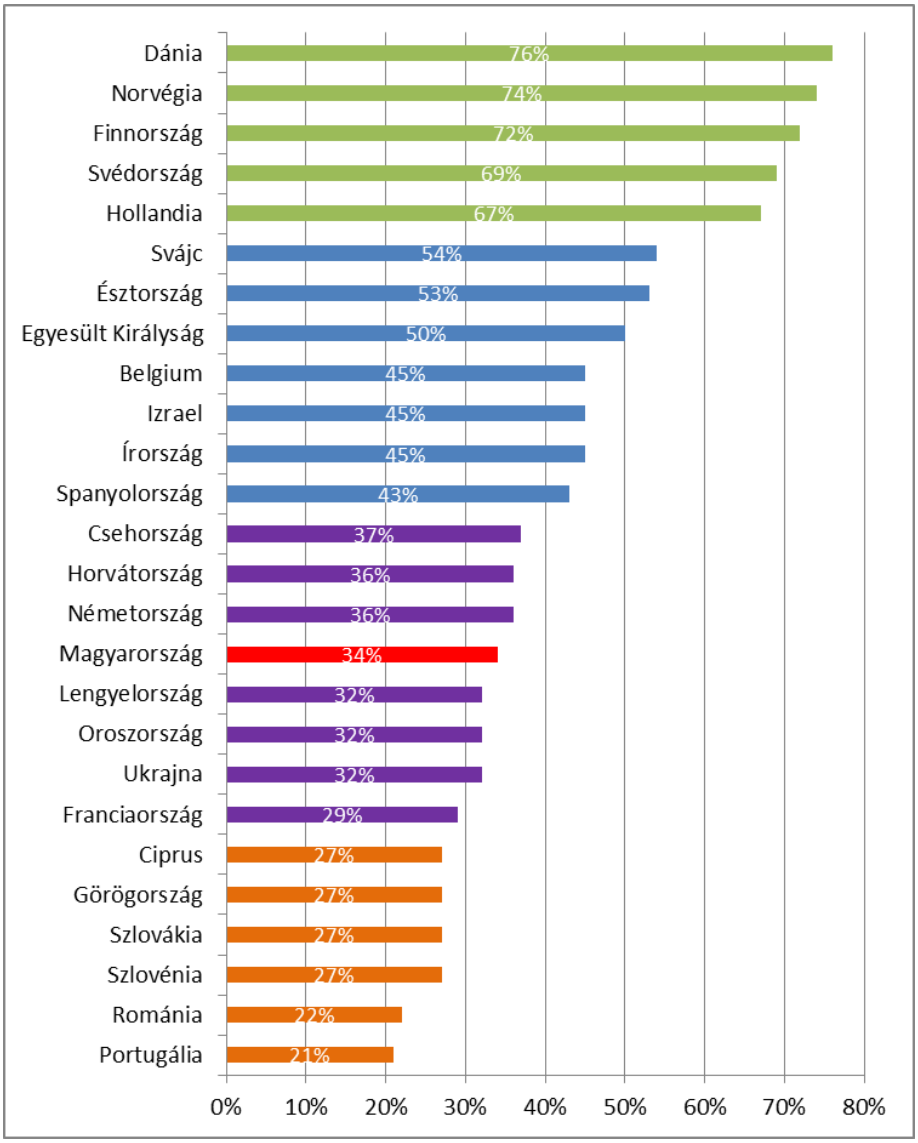

9. ábra: A „bízók" aránya az egyes országokban. European Social Survey, 2010. (Kérdés: „A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban? Helyezze el véleményét a skálán, ahol a "0" azt jelenti, hogy nem lehetünk elég óvatosak, a "10" pedig azt, hogy a legtöbb ember megbízható.")

Különböző értékkutatások adatait egybevetve (2. ábra) azt láthatjuk, hogy a bizalom nem hogy nem követi gazdasági teljesítmény alakulását Magyarországon, hanem mintha azzal éppen ellentétes trendet futna be: a javuló GDP-adatokat romló bizalmi adatok kísérik (Kopp - Martos 2011).

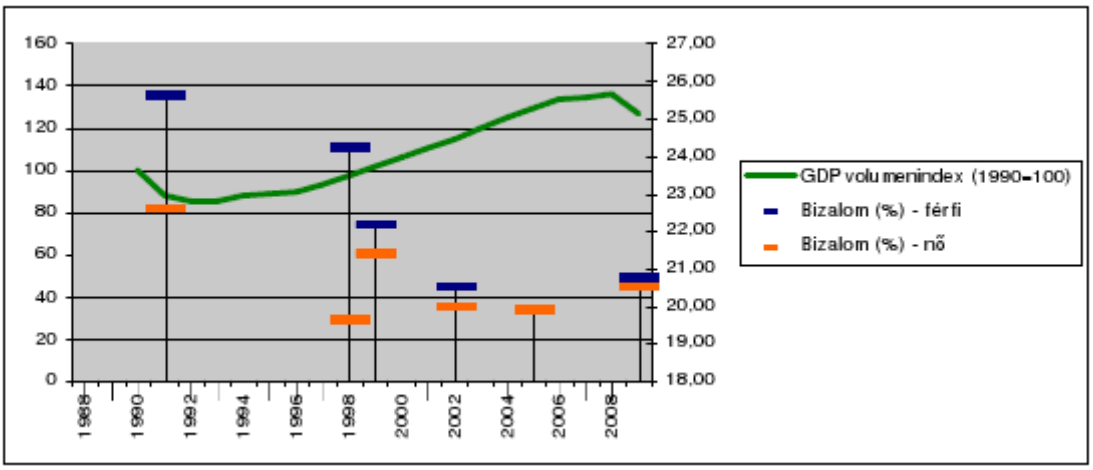

10. 2

11. ábra: Gazdasági teljesítmény és a Bizalom-index (Kopp-Martos, 2011)

Ha tehát a bizalmat a kapcsolat perspektívájából vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a bizalom integratív funkciója gyengült a rendszerváltás során. Míg a Kádár-rendszer különböző – gazdasági, munkaerő-piaci, társadalmi – hiányai olykor még erősítették is a bizalom interakciós megjelenéseit, a rendszerváltás vákuuma nem hozott magával ilyen reakciókat.

A bizalom, mint kultúra. A bizalom kultúraként való felfogásáról fentebb leírtak szellemében először azt vizsgáljuk, hogyan alakult bizalom és politikai kultúra viszonya egyrészt, a társadalmi értékrend változásai hatottak-e a bizalomra másrészt.

Bár a folyamatok világszerte egy irányba mutatnak, a posztkommunista átmenet országaiban sokkal tisztábban, markánsabban rajzolódik ki az általános trend: a politikai-hatalmi intézményekbe vetett bizalom csökkenése. Fontos látnunk: Ennek a trendnek az oka részben episztemológiai, mivel az első értékelhető bizalmi mérések a posztkommunista átmenet rövid

életű optimizmusát tükrözték.[352] Ehelyütt nem fogjuk részletezni, de könnyen belátható, hogy az 1989 előtti, a politikai intézményekkel kapcsolatos adatok - bár sok szempontból érdekesek - nem összehasonlíthatók a rendszerváltás után felvett adatokkal. Nem csak a kérdezési helyzet kontextusa, hanem a politikai intézmények teljesen eltérő jelentése miatt is kezelhetetlennek tartjuk a politikai intézményrendszerre vonatkozó, rendszereken átívelő idősorokat. Visszatérve mármost a rendszerváltással induló adatsorhoz, világosan látszik, hogy a demokratikus intézményrendszerhez és a piacgazdaságához fűződő elvárások rendkívüli magasságokból indultak, majd az elmúlt bő két évtizedben egy meghökkentő szintre süllyedtek.

A Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet a rendszerváltás óta havi rendszerességgel végez reprezentatív kutatást, melynek része az intézményekbe vetett bizalom alakulásának vizsgálata is (3. ábra). A rendelkezésre álló adatok egyértelmű képet rajzolnak a bizalom folyamatos és hosszú távon csökkenő voltáról. Míg a rendszerváltáskor az intézményekbe vetett bizalom viszonylag magas szinten állt, az elmúlt két évtizedben az intézményekbe vetett bizalom fokozatos erodálódásának vagyunk tanúi, bármelyik intézményről legyen is szó.[353]

Intézményekbe vetett bizalom Magyarországon 1991 és 2010 között (0-100 skála átlagai)																				
	’91	’92	’93	’94	’95	’96	’97	’98	’99	’00	’01	’02	’03	’04	’05	’06	’07	’08	’09	’10
kormány	56	32	33	55	37	37	39	53	46	43	45	54	48	42	42	39	32	28	24	41
bíróságok	72	54	54	58	51	49	50	55	54	54	54	56	54	56	56	55	53	50	49	53

[352] Maga az átmenet időszaka hosszú távú idősorba nehezen illeszthető, kivételes történelmi pillanat, ahol optimizmus és borúlátás egyszerre volt jelen, ahogyan arra Timothy Garton Ash anekdotája emlékeztet a Nagy Imre–újratemetés korából: „A temetés előtti napon egy túlélővel találkoztam, a bájos és furcsa idős Göncz Árpáddal. ’Tudja,’ mondta, ’Örülök, hogy megélhettem ennek a katasztrófának a végét, de szeretnék meghalni, mielőtt a következő ideérne.’” (Ash 1990:60)

[353] Az adatok ugyanakkor az intézményi bizalom ciklikusságára is rámutatnak. Ahogyan arra Bakonyi Eszter felhívja a figyelmet, az országgyűlési választások évében – 2006 kivételével – a bizalom kismértékű növekedésének is tanúi vagyunk. (Bakonyi, 2011: 120)

parlament	56	32	33	51	39	36	38	50	46	44	45	52	47	44	43	43	38	35	32	42
egyházak	58	48	49	48	47	45	46	44	45	45	47	46	44	46	45	44	42	40	40	43
politikai pártok	36	26	28	39	32	30	32	40	37	35	37	42	37	36	35	36	31	30	28	34
Alkotmány bíróság	67	48	57	64	62	63	65	69	69	67	67	68	65	65	66	64	61	58	56	59
hadsereg	66	48	57	59	56	53	52	55	54	45	48	51	49	49	49	50	46	44	42	46
köztársasági elnök	79	56	64	76	70	69	68	73	75	74	67	66	65	65	68	64	56	56	53	55
rendőrség	63	42	53	58	55	52	53	54	50	45	48	49	55	55	55	56	50	50	49	53
helyi önkormányzat		52	51	54	56	52	54	58	57	54	56	59	57	57	56	57	57	54	53	56
átlag	59	45	47	54	50	47	48	53	51	49	50	52	49	49	49	48	46	44	42	46

12. 3. ábra: Intézményekbe vetett bizalom Magyarországon 1991 és 2010 között (0-100 skála átlagai) Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet (idézi: Bakonyi 2011:131)

Az intézményi bizalomra vonatkozó magyar adatokat további kontextusba helyezik (4. ábra) a European Values Study 1990-es és 1999/2000-es hullámának vizsgálatai (Bakonyi 2011).

Bizonyos területeken – az igazságszolgáltatás, a parlament, a közszolgálat, a társadalombiztosítás, az EU – általános trend a csökkenés, Magyarország annyiban különbözik régiójától és a többi régiótól is, hogy itt az intézményi bizalom eróziója általános, azaz valamennyi intézményre kiterjed.

	Közép-kelet Európa (CEECs)		**Dél-kelet Európa (SEECs)**		**Közép-Európa (CECs)**		**Magyarország**		**Közép-Európa (Ma.o. nélkül) (other CECs)**	
	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000	1990	2000
egyházak	49	48	49	53	49	45	54	47	48	44
fegyveres erők	50	52	60	58	45	49	51	46	44	50
oktatási rendszer	60	62	62	65	58	60	56	56	59	61
igazságszolgáltatás	50	42	50	42	50	42	55	45	49	41
sajtó	43	45	43	46	43	44	43	37	43	45
szakszervezetek	36	36	37	35	36	37	35	30	36	38
rendőrség	47	47	49	48	46	47	50	45	45	48
parlament	43	35	40	33	45	36	42	39	45	36
Európai Közösség / Unió	53	45	48	43	55	45	56	51	55	44

13. 4. ábra: Az intézményekbe vetett bizalom összehasonlító adatai Magyarország és különböző régiók között (0-100 skála átlagai), European Values Study 1990 és 1999/2000 (idézi Bakonyi 2011:108).

A PEW Research Center 2010-es adatai nem csak ezt a mélypontot dokumentálják (5. ábra, 6. ábra), de ugyancsak régiós kontextusba helyezik a magyar adatokat. Ezekből az adatokból

jól látszik, hogy Magyarországon a többi Visegrádi országnál jóval nagyobb a demokráciával való elégedetlenség. E jelenség magyarázatára számos történelmi, kulturális lehetne említeni- de aligha lehet elvonatkoztatni a 6. ábra adataitól, amely szerint a magyar társadalom mindössze 8% ítéli meg úgy hogy gazdasági helyzet jobb ma, mint a rendszerváltás előtt volt.

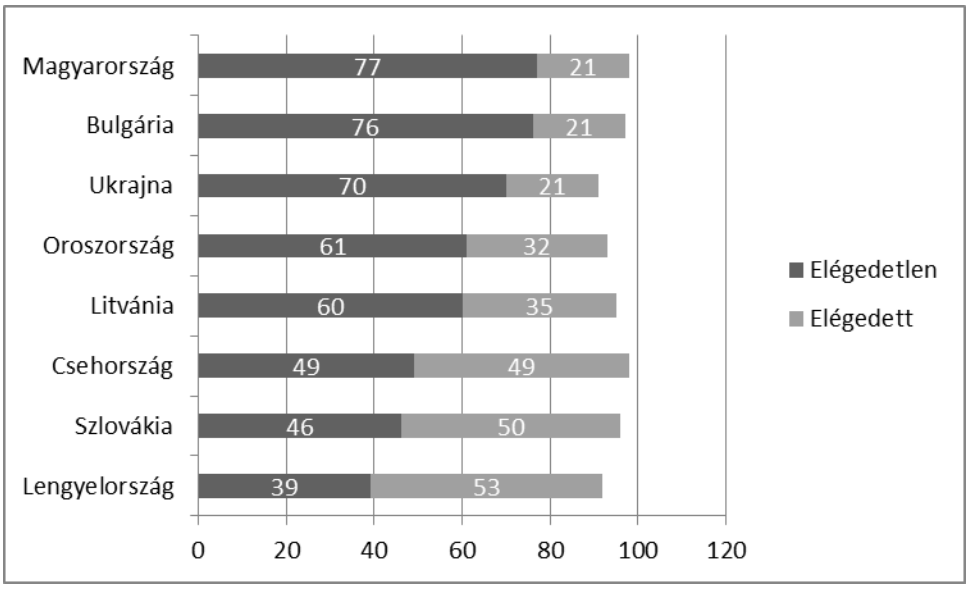

14. 5. ábra: A demokráciával való elégedettség (PEW Global Attitudes Project, 2010)

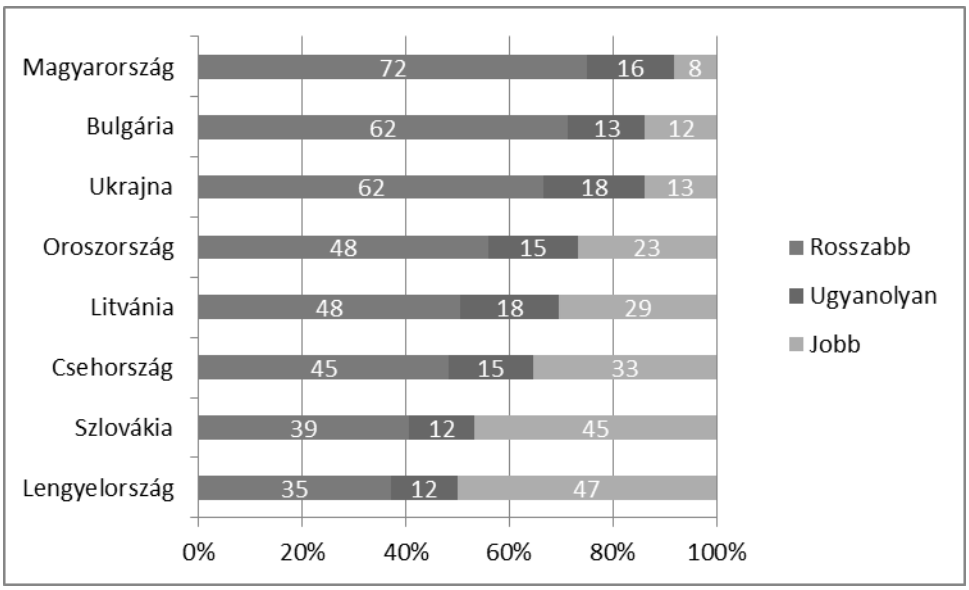

15. 6. ábra: A többség (megkérdezett országának lakosai) gazdasági helyzete Ön szerint ma jobb, rosszabb, vagy körülbelül ugyanolyan, mint a kommunizmus alatt volt? (PEW Global Attitudes Project, 2010)

A politikai bizalom rendszerváltás utáni változásaira vonatkozóan alakulásának két értelmezési kerettel találkozhatunk. Az első a kiábrándulás narratívája. Az ezredfordulóig a folyamat értelmezésében általános volt a demokrácia mámorát követő másnaposságról, demokratikus macskajajról beszélni. Más szavakkal: a kommunizmus összeomlása után a korábban elfojtott vágyak és elvárások olyan magasra emelték a demokratikus átmenet utáni, elsősorban a fogyasztási javakra és életkörülményekre vonatkozó igényszintet, hogy ezeknek az elvárásoknak képtelenség volt megfelelni. Ezt a narratívát erősítették a kelet-európai országok makroszintű változókkal leírható sikerei - a GDP növekedési ütem, külföldi tőkebevonás sokszor imponáló adatai a bizalomvesztést a téves percepciók és hamis elvárások fogalomkörébe utalták. Ezt az értelmezést az új évezred első évtizedében fokozatosan kiszorította a kisiklott rendszerváltás narratívája. Ebben az értelmezésben már nem a percepciós tévedés, a viszonyítási keret problémája áll a fókuszban, hanem a demokratikus intézményrendszer valós visszásságai indokolják a politikai bizalom hanyatlását. Mi ez utóbbi értelmezést a helyzet pontosabb leírásának tartjuk. A közgazdasági makromutatóktól a társadalmi mérőszámokig számtalan példát hozhatunk arra, hogy a rendszerváltás „rakétája" mára elégette gyújtóanyagát, előbb stagnált, majd hanyatlani kezdett. Ebben nyilván nagy szerepet játszik a 2008-as válság is, de ha éppen a bizalom oldaláról vizsgáljuk a folyamatot, akkor tisztán kivehető, hogy a hanyatlás már korábban elkezdődött.

Erre utaló jel például a politikai bizalmat erodáló egyik legfontosabb tényező, a korrupció mértékének alakulása. Ezen a - mégoly nehezen is mérhető - területen is azt mutatják a szakértői jelentések, hogy a helyzet fokozatosan romlik. Sokak szerint a politikai elit ebben az esetben egy lassú tanulási folyamaton megy keresztül: ám ez nem a demokratikus normák gyakorlására, hanem a különböző korrupciós technikák és processzusok megismerésére irányul. Ennek mintázatai változatosak lehetnek, helyi kiskirályok szabadrablásától, polgármesteri panamákon át a pártpénztárnoki trükközéseken át a központosított és állami eszközökkel segített megaoligarchák üzletéig, de az bizonyos, hogy ezek a gyakorlatok nem a bizalom erősödése felé mutatnak.

Ez a dinamika azért is fontos, mert a kutatások tanulsága szerint a kelet-európai társadalmak jóval inkább tolerálnak egy bizonyos szintű politikai korrupciót.[354] Míg a nyugat-európai közegben magától értetődőnek tekintik azt az összefüggést, hogy a korrupció gyengíti a bizalmat, Uslaner és Badescu helyesen állapítja meg, hogy a posztkommunista átmenet országaiban "ez a kapcsolat gyenge és inkonzisztens" (2004:35). A „bizonyos szint" ugyanakkor társadalmi konstrukció tárgya. Meggyőződésünk, hogy az elmúlt húsz év folyamatai mára oda vezettek, hogy ez a szint az „alacsony", „tolerálható", „elfogadott" mértékűből elfogadhatatlanná vált. Nem illúzióvesztés tanúi lehetünk tehát a rendszerváltás Magyarországán, hanem egy objektív mércével is mérhető erodálódáséi.

Ami a társadalmi értékrend változásait illeti, gyenge hipotézisként megfogalmazhatnánk, hogy a bizalom kultúrája az egymást követő generációk értékrendjének átalakulását követi. Némi változást valóban tapasztalhatunk e téren - bár a magyar adatok (8. ábra, 9. ábra, 10. ábra) az összehasonlításban csak gyenge elmozdulást mutatnak (Dessewffy - Galácz, 2010, PEW Research Center 2010).

Generációs szakadék a kapitalista átmenet megítélésében				
Helyesli az átmenetet %				
Piacgazdaság	Teljes %	18-39 %	40+ %	Legidősebb – legfiatalabb szakadék
Oroszország	50	62	40	+22
Ukrajna	36	47	28	+19
Szlovákia	66	77	58	+19

[354] A magyarok alig több mint harmada tekinti erkölcsileg problémásnak, hogy az orvosok „hálapénzt" fogadnak el szolgálataikért (Kornai 2000: 3, 7, 9). Az "ajándékozás" így kialakult rendszere olyan elterjedt, hogy szinte valamennyi orvos elfogad hálapénzt; bevételük 62 százaléka nem adózott jövedelem. Egy hiányokkal és arrogáns adminisztrátorokkal leírható gazdálkodási rendszerben sok ember tekint ezekre a fizetségekre, mint amik a kínálatot és az orvosokkal való hosszú távú kapcsolatot biztosítják (2000:38).

Bulgária	53	63	47	+16
Lengyelország	71	81	66	+15
Csehország	79	86	74	+12
Litvánia	50	54	47	+7
Magyarország	46	50	43	+7
NDK	82	81	82	-1

16. 8. ábra: Amikor 1989-re gondol, Ön nagyon helyesli, helyesli, helyteleníti, vagy nagyon helyteleníti, hogy hazája a tervgazdaságról a piacgazdaságra váltott? (PEW Global Attitudes Project 2010)

Mennyit profitáltak az egyszerű emberek a rendszerváltásból?				
% Nagyon sokat / Sokat	Teljes %	18-39 %	40+ %	Legidősebb – legfiatalabb szakadék
Csehország	53	64	45	+19
Lengyelország	42	51	35	+16
Szlovákia	21	28	14	+14
Bulgária	11	16	8	+8
Oroszország	21	26	19	+7
Ukrajna	10	14	8	+6
Magyarország	17	19	16	+3

17. 9. ábra: Ön szerint az egyszerű emberek mennyit profitáltak az 1989/1991 óta bekövetkezett változásokból: nagyon sokat, sokat, nem túl sokat vagy keveset? (PEW Global Attitudes Project 2010)

Fiatalok Magyarországon		
	18-29	30
POLITIKA		

Nem az adófizetőknek kellene eltartaniuk azokat a színházakat, amelyek nem tudják fedezni kiadásaikat.	78	73
Magyarországon inkább van szükség erős és elkötelezett vezetőkre, mint törvényekre és politikai programokra	78	73
Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban.	92	88
Az egypártrendszer nagy előnye, hogy nem hátráltatják a fejlődést értelmetlen viták.	91	88
TOLERANCIA		
Mindenkinek jobb, ha a hasonló emberek egymással vannak.	62	64
A cigányoknak hozzá kéne szokniuk, hogy úgy éljenek, mint a magyarok.	84	84
A kábítószerfüggők bűnözők.	53	52

18. ábra: Fiatalok Magyarországon (Dessewffy-Galácz, 2010)

Az értékkutatások egyik általánosan elfogadott, a társadalmi értékváltozásra vonatkozó tétele a generációs tézis, - vagyis, hogy az egyes generációkra radikálisan eltérő értékek jellemzőek és demográfiai változásokon keresztül ez vezet értékváltozáshoz. Megállapíthatjuk, hogy Magyarországon nem mutatkozik ilyen mély generációs törés (Inglehart 1990, Inglehart 1997, Waltzer). Éppen ellenkezőleg: a magyar társadalomra ebben a generációs metszetben a homogenitás és az értékkontinuitás jellemző (Dessewffy-Galácz 2010).

Amikor tehát a bizalmat, mint kultúrát vizsgáljuk, egyfelől azt találjuk, hogy a rendszerváltás „kifulladása" nemhogy a politikai kultúra megerősödését, de éppenséggel a politikai bizalom gyengülését hozta el, másfelől pedig ezzel párhuzamosan olyan hosszú távú értékváltozással sem számolhatunk, amely használna ennek a politikai kultúrának.

A bizalom, mint tudás. Kelet-Európa közelmúltjának egyik sajátossága, hogy nem pusztán egy önmagában is megrázkódtató politikai-gazdasági átmeneten ment keresztül. Habár nehéz lenne túlbecsülni a tervutasításos rendszerről a piacgazdaságra, az egypártrendszerről a többpárti politikai berendezkedésre való áttérés jelentőségét – ezzel párhuzamosan a térségben egy hasonlóan fontos folyamat is végbe ment. A posztkommunista átmenetet átszőtte, kontextusában meghatározta a világban végbemenő globalizálódó posztindusztriális átalakulás, és ehhez kapcsolódóan a világról való tudás szerkezetének és intenzitásának a megváltozása. A rendszerváltás évében, a berlini fal leomlása mellett megszületett a Nintendo Game Boy, 30 éves lett Barbie, Magyarországon koncertezett az akkor még jószerével ismeretlen Nirvana; Budapesten már 1988-ban megnyílt az első McDonald's - a maga teljességében robbant be a térségbe a későkapitalizmus (Dessewffy 1996, 2005). Ez az újonnan elnyert szabadság azonnal exponálta a döntéselmélet egyik központi dilemmáját: egyfelől megnőtt a választási lehetőségek száma—de ez az új helyzet a korábbi magától értetődések, automatikusan működő értelmezési sémák helyébe a mérlegelések és választások gyakran macerás világát hozta el (Schwartz 2003, Gladwell 2005, Iyengar 2010).

„Nem tudom eldönteni, szívem, hogy hamburger vagy hotdog" – szólt a rendszerváltás egyik emblematikus underground slágere - s azt gondolhatnánk, hogy az azóta eltelt két évtized enyhítette ezt a megénekelt frusztrációt, feltételezve, hogy a választás paradoxona generációfüggő és a rendszerváltás után szocializáltakat kevésbé sújtja. Némi elmozdulást valóban tapasztalhatunk e téren - bár a magyar adatok az összehasonlításban csak gyenge elmozdulást mutatnak (Dessewffy - Galácz, 2010, PEW Research Center 2010).

Generációs szakadék a kapitalista átmenet megítélésében				
Piacgazdaság	Teljes %	18-39 %	40+ %	Legidősebb – legfiatalabb szakadék
Oroszország	50	62	40	+22
Ukrajna	36	47	28	+19

Szlovákia	66	77	58	+19
Bulgária	53	63	47	+16
Lengyelország	71	81	66	+15
Csehország	79	86	74	+12
Litvánia	50	54	47	+7
Magyarország	46	50	43	+7
NDK	82	81	82	-1

19. ábra: Amikor 1989-re gondol, Ön nagyon helyesli, helyesli, helyteleníti, vagy nagyon helyteleníti, hogy hazája a tervgazdaságról a piacgazdaságra váltott? (PEW Global Attitudes Project 2010)

Mennyit profitáltak az egyszerű emberek a rendszerváltásból?				
Nagyon sokat / Sokat	Teljes %	18-39 %	40+ %	Legidősebb – legfiatalabb szakadék
Csehország	53	64	45	+19
Lengyelország	42	51	35	+16
Szlovákia	21	28	14	+14
Bulgária	11	16	8	+8
Oroszország	21	26	19	+7
Ukrajna	10	14	8	+6
Magyarország	17	19	16	+3

20. ábra: Ön szerint az egyszerű emberek mennyit profitáltak az 1989/1991 óta bekövetkezett változásokból: nagyon sokat, sokat, nem túl sokat vagy keveset? (PEW Global Attitudes Project 2010)

Ámde, ha figyelembe vesszük, hogy az értékkutatások egyik általánosan elfogadott, a társadalmi értékváltozásra vonatkozó étele a generációs tézis, - vagyis, hogy az egyes generációkra radikálisan eltérő értékek jellemzőek és demográfiai változásokon keresztül ez vezet

értékváltozáshoz – akkor megállapíthatjuk, hogy Magyarországon nem mutatkozik mély generációs törés (Inglehart 1990, Inglehart 1997, Waltzer). Éppen ellenkezőleg: a magyar társadalomra ebben a generációs metszetben a homogenitás és az értékkontinuitás jellemző (Dessewffy-Galácz 2010).

Fiatalok Magyarországon		
	18-29	30
POLITIKA		
Nem az adófizetőknek kellene eltartaniuk azokat a színházakat, amelyek nem tudják fedezni kiadásaikat.	78	73
Magyarországon inkább van szükség erős és elkötelezett vezetőkre, mint törvényekre és politikai programokra	78	73
Az államnak nagyobb felelősséget kellene vállalnia az emberekről való gondoskodásban.	92	88
Az egypártrendszer nagy előnye, hogy nem hátráltatják a fejlődést értelmetlen viták.	91	88
TOLERANCIA		
Mindenkinek jobb, ha a hasonló emberek egymással vannak.	62	64
A cigányoknak hozzá kéne szokniuk, hogy úgy éljenek, mint a magyarok.	84	84
A kábítószerfüggők bűnözők.	53	52

21. ábra: Fiatalok Magyarországon (Dessewffy-Galácz, 2010)

Ezt részben magyarázhatja az, hogy a választás paradoxonát Közép-Kelet Európában az is tovább súlyosbította, hogy a választás következtében elérhető javak megszerzését személyes szinten „kemény költségvetési korlát" tartotta távol az emberek nagy többségétől. Magyarán a jelentős társadalmi csoportoknak nem volt anyagi lehetősége a vágyott fogyasztási javak

megszerzésére. A bizalmat, mint tudást tehát nem érdemes ebből a kontextusból kiemelve elemezni: a választási lehetőségek ismerete ugyanis kéz a kézben járt a választási lehetőségek elérhetetlenségéről való tudással. Jól jelzi szabadság és lehetőség viszonyát, hogy bár a vasfüggöny leomlott, az útlevél minden magyar számára szabadon elérhetővé vált – az utazás szabadságával élni tudók száma azonban 1995-ben például semmivel sem haladta meg az 1990-es szintet (KSH).

Vagyis miközben működött a választás paradoxona, emellett igen erősen jelen volt egy klasszikus frusztrációs faktor: a felkorbácsolt fogyasztási vágyak kielégíthetetlenségének problémája is (Bauman 1992 és 2007).

Azonban a választásból fakadó dilemmák csak az egyik komponensét jelentették a rendszerváltásban kiteljesedő társadalomlélektani változásoknak. A bizalom szempontjából talán még fontosabb, hogy ebben az új világban hirtelen mentális iránytű, használható recepttudások nélkül maradt a társadalom nagy többsége (Schutz 1962, Berger és Luckmann 1998).

A tradíciókból való kiágyazódással, a választási lehetőségek radikális bővülésével jellemezhető későmodernitásnak a bizalom meghatározó problematikája, kulcskérdése (Giddens 1991, Beck, Giddens, és Lash 1994, Baumann 1996). Habermast parafrazeáva azt is mondhatnánk, hogy nem a rendszer, hanem a választási kényszer gyarmatosította az életvilágot (1986) - azáltal, hogy számos olyan területet uralnak a választásokból felépített projektek, amelyeket korábban „jótékony" automatizmusok igazgattak. A „test", a „gender", vagy egyáltalán az identitásépítés ma nagyobb részt ezeknek a választásoknak a következményei (Kahneman és Tversky 2000, Schwartz 2003). Ebben a helyzetben, ahol az információ és a kirajzolódó lehetőségek, opciók száma is átláthatatlan az egyén számára, rendkívül jelentős azoknak a technikáknak a szerepe, amelyek valamilyen értelmezhető rendbe rendezik ezt a kaotikus gomolygó információs halmazt.

Kognitív oldalról ilyen technikák a **kategóriák** („nem szeretem a v-nyakú pulóvert"), **sztereotípiák** („a rózsaszín nőies") és **heurisztikák** („pöttyös ruhában dundibbnak tűnök"). Magaratatási oldalról ilyen technikák a **szokások** („vasárnap templomba szoktam menni"),

rutinok („ha elfogyott, a zöld mosóport veszem le a felső polcról a sarki közértben"), illetve közösségi szinten az **intézmények** („csütörtök esténként a barátaimmal vacsorázom").

Ezeknek az eszközöknek a révén időt és energiát takarítunk meg, hatékonyabban tudjuk menedzselni hétköznapi életünket, és szabályozni tudjuk a választási lehetőségek sokaságából fakadó bizonytalanságot. Mindezeknek a kognitív, viselkedési és a közösségi együttélést megkönnyítő, lehetővé tevő eszközöknek a működése a bizalomtól függ. Bíznunk kell abban, hogy kognitív apparátusunkat visszagazolja a valóság, hogy mindennapi szerepeink alakítását hitelesnek fogadja el a „közönség", hogy az intézmények fenntartásába mások is invesztálnak erőforrásokat.

A személyes bizalom ebben a helyzetben folyamatos eróziós nyomás alatt van – hiszen a választások számának növekedésével egyre komplexebb szerkezetekben kellene tájékozódnunk. A tudással kapcsolatos átalakulások és az ezzel járó potenciális frusztrációk a politikai bizalom területét jelentősen át is alakítják. Még a különösebb paternalista hagyományokkal nem rendelkező országokban is növekszik az igény arra, hogy a politika kezelje „az elszabadult világ" problémáit. Erre utalt Ulrich Beck, amikor a politika elődleges feladatának a szorongás-managementet tartotta (Beck, 2009). A későmodernitás alapszerkezetei tehát egyszerre erodálják a bizalmat és fokozzák az iránta való igényt. A technológiai fejlődéssel, a kommunikációs hálózatok, és társadalmi viszonyok komplexitásának folyamatos növekedésével ez a nyomás folyamatosan növekszik, és még akkor is a politikai bizalom csökkenéséhez vezetne, ha a politikai szféra ideálisan működne, amely feltétel természetesen egyáltalában nem érvényesül.

A politika sajátos logikája és a hétköznapi élettől eltérő értékei (Weber 1998, Romsics 2009, Dessewffy - Nagy 2012) mindig is a bizalmat potenciálisan veszélyeztető feszültségben álltak. A késő modernitásban azonban vannak olyan további tényezők, amelyek ezt a bizalmi eróziót úgy erősítik, hogy annak visszafordítása, a bizalom tartós helyreállítása szinte lehetetlenné válik. Castells úgy érvel, hogy a késő modernitásban – nála: hálózati társadalomban - a politikai támogatás megszerzése és fenntartása elsősorban a mediatizált médiatérben történik (1997). Ez költséges műfaj: a 2012 amerikai választási kampány költségeit a szakértők 6 milliárd dollárra

becsülik.[355] Ez több, mint például Malawi egész éves nemzeti jövedelme - és egyike azon kevés ágazatoknak, amelyek a világválság idején is lendületesen fejlődnek. Ennek a hatalmas összegnek a nagy része lobbicsoportokon, nagyvállalkozókon és más kiemelt támogatók révén érkezik a politikusokhoz - ezzel a viszonosság normáján keresztül nemcsak beépíti a rendszerbe a korrupció lehetőségét, hanem erősíti az állampolgárokban azt az érzést, hogy nem az ő érdekeit képviseli a politika.

Másfelől: a késő modern politika perszonalizált. A rendkívüli komplexitású szakpolitikai rendszerek, bonyolult érdekviszonyok, szabályozási sajátosságok követése még egy-egy területen is meghaladja akár a szakértők lehetőségeit is. A laikus állampolgárok számára aligha marad más út, mint redukálni ezt a komplexitást és bizonyos egyszerű metaforák mellett elköteleződni. A médiapolitizálás sajátosságai miatt ez a metafora általában a politikus személye, amely egyszerre testesíti meg és reprezentálja a belé vetített értékeket (Castells 2009).

A politika perszonalizáltságából fakad a botránypolitika és a karaktergyilkosság intézményének elterjedése. A médiatérben született reputációt a médiatérben lehet elpusztítani is: ezért lehetünk tanúi a botránypolitizálás elterjedésének — amely hosszabb távon azonban nem csak a megtámadott politikusra veszélyes, hanem a politikai rendszer egészének működésébe vetett bizalmat is aláássa. Ezt a folyamatot erősíti tovább a média sajátos narratív logikája is, amelyet minden politikus kénytelen elsajátítani - vagy úgy, hogy használja, vagy úgy, hogy elszenvedi az ismerethiányból fakadó hátrányokat. Ezt a logikát Todd Gitlin egy korai művében pontosan leírta: A hírek az eseményeket, nem a mögöttes feltételeket érintik, a személyt, és nem a csoportot, a konfliktust és nem a konszenzust, azt a tényt, amely „előreviszi a sztorit, s nem azt, amelyik magyarázza"(Gitlin 1980:28).

Akár a televíziós, akár az internet által dominált nyilvánosságot vesszük, fontos belátnunk egy látszólagos paradoxont: miközben ezek a médialogikák rongálhatják a közösségen belüli legitimációt, gyengíthetik a politika iránti bizalmat - létezésük legfőbb oka, hogy ezekre van igény. Vagyis ugyanaz a közönség, amely később elszenvedi a bizalomhiány okozta

[355] 2012 Election Will Be Costliest Yet, With Outside Spending a Wild Card, website of The Center for Responsive Politics http://www.opensecrets.org/news/2012/08/2012-election-will-be-costliest-yet.html

következményeket, egyébként lelkesen támogatja azokat a médiaformákat, amelyek segítenek ennek az állapotnak a létrejöttében.

Meglehet, önmagában is lehetetlen feladat lenne a késő modern szorongás-menedzsment a politika számára — de láthatjuk: a politikai üzem működésének szerkezeti sajátosságai tovább rontják a lehetséges válaszok kialakítására irányuló kompetenciákat és szándékokat.

Mégis: a szorongás-menedzsment nem reménytelen vállalkozás. Anemzetközi összehasonlításokból kirajzolódó bizalmi adatok szórása arra is figyelmeztet, hogy bár a késő modernitás szorongás-menedzsmentje nem lehet teljes körű - de ez nem jelenti azt, hogy ne lennének az adott társadalmak által is érzékelt és értékelt különbségek az egyes politikai intézmények és intézményrendszerek teljesítményei között (skandináv, holland egyes angolszász intézmények iránti bizalom). Az összehasonlító adatokból (Dogan 2005) nem csak a jó példák lehetségessége következik. Hanem az is, hogy az alacsony bizalmú társadalmakban nemcsak, hogy nem érvényesül a bizalom lubrikáns, a működést megolajozó, egyszerűsítő hatása, hanem a társadalmi és politikai bizalom deficitjei egymást erősítő lefelé haladó spirált indítanak el. Ez vezet oda, hogy egyes társadalmakban sikeres intézmények teljesen más közegekben megjelenve kudarcot vallanak - választ adva arra a kérésre, hogy – Acemoglu és Robinson bestsellernek címét idézve - miért buknak el nemzetek (Acemoglu és Robinson 2012, Dessewffy - Nagy 2012).

Befejezés

A rendszerváltáskori Magyarország bizalmi válságának megértése érdekében egy olyan elméleti keret felvázolására tettünk kísérletet, amelyen belül komplexen vizsgálhatók a párhuzamosan, egymás mellett, olykor akár egymás ellen ható folyamatok, amelyek a bizalom hazai meglétére hatást gyakoroltak. A bizalmat olyan fogalomnak tételeztük, amelyet az elemzés céljából nem alkotóelemeire kell bontani, hanem amely három különböző perspektívából vizsgálható. A bizalom, mint kapcsolat a bizalom interaktív jellegét és integratív funkcióját hangsúlyozza. Azt látjuk, hogy a rendszerváltás ezt a jelleget és funkciót jelentősen gyengítette. A bizalom

kultúraként való felfogása a politikai kultúra, a társadalmi értékrend és a bizalom egymásra hatását vizsgálja. Ebből a perspektívából vizsgálva azt látjuk, hogy a rendszerváltás „kifulladásának" vagyunk a tanúi, a társadalmi értékrend hosszú távú változásának pedig nem mutatkoznak jelei. Végül a bizalom, mint tudás a bizalmat információs problémaként, a jövőre való hipotézisként fogja fel. Itt a késő-modernitás sajátos magyar megjelenése hozott magával olyan kognitív csapdákat és paradoxonokat, amelyek a bizalmat gyengítik. Ez a hármas válság hozza létre azt a sajátosan magyar helyzetet, ahol a nemzetközi trendeket messze túlszárnyalva gyengül a bizalom a társadalomban.

E frusztráció hatásait erősítette történetileg az az erős hagyomány, amelyet a tanult tehetetlenség fogalmával írhatunk le (Seligman 1975, Iyengar 2010). Mint ismeretes, itt Seligman arra jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a bizonyos feltételek mentén passzivitásra kondicionált szereplők a korlátozó körülmények megszűntével sem teljesítik ki, lakják be lehetőségeik új körét — a beléjük rögzült tehetetlenséget követik a személyesen gyakorolt kontroll és autonóm választások helyett. Mint korábban láttuk, e téren nem találunk lényeges változásokat a generációk között. A tanult tehetetlenség mintái a fiatalok körében is erőteljesen jelen vannak. (Dessewffy-Galácz2010) Véleményünk szerint azonban nem csak a viszonyítási keretekből fakadó, valamint a huszadik századi történelmi traumák utóhatásáról van szó (Sztompka 2000, Alexander 2012), hanem arról, ahogyan a későkapitalizmus hármas bizalmi válsága együttesen jelenik meg e történelmi háttér előtt. Ám miközben megítélésünk szerint a hármas bizalmi válság empirikusan igazolható - a jelenséget egy más, némi optimizmusra is okot adó irányból is megközelíthetjük. Ehhez érdemes a játékelmélet szótárához fordulni.

Az ultimátum-dilemma. Mintegy harminc éve, 1982-ben vázolták fel kísérleti közgazdászok először az alábbi játékelméleti szituációt kísérleti alanyaiknak: két embernek lehetősége van arra, hogy 10 dollárhoz jussanak, ha sikerül megegyezniük az összeg elosztásáról (Werner, Schmittberger, és Schwartze 1982). A Kezdeményezőként kijelölt szereplőnek egyszeri lehetősége van ajánlatot tenni a Válaszadó felé az eloszlás arányáról: 6-4, 5-5, netán 1-9 arányban osszák-e el a pénzt. A Válaszadónak szintén egyszeri lehetősége van elfogadni, vagy elutasítani az ajánlatot. Ha elfogadja, mindkét fél elteheti a nyereséget, ha visszautasítja, mindkét fél elbukja az összeget - a két játékos haszna nulla lesz. Az eredmények megjóslásakor a racionális döntéselmélet és a klasszikus közgazdaságtan hívei így okoskodhattak: bármit is ajánl a Kezdeményező, a Válaszadónak minden ajánlatra rá kell bólintania,

hiszen akkor jár el helyesen, ha valamennyi pénzt hazavisz – márpedig a semminél egy dollár is több. Az eredmények rácáfoltak ezekre a várakozásokra: a Válaszadók a méltánytalannak ítélt felajánlásokat rendre elutasították. Ennek az eredménynek a jelentőségét nehéz lenne túlértékelni. Azt mutatja ugyanis, hogy az egyéni haszonmaximalizálás értéke mellett rendelkezünk egy a méltányos viszonyokra, méltányos társadalomra vonatkozó képzettel is. Ez a képzet pedig olyan erős, hogy akár az önérdeket is felülírhatja. Persze, azért nem fogadjuk el a 1, 2 3 egységnyi pénzeket, mert keveselljük az összeget. De nem a magunk számára, hiszen a semmiből jött pénznek akár örülhetnénk is, hanem mert az elosztási viszonyokat nem tartjuk fairnek, korrektnek. Az azóta számos variációval megismételt kísérlet azt is bizonyította, hogy az, hogy mit tekint a Válaszadó méltánytalan ajánlatnak, szoros összefüggésben áll az adott társadalom kultúrájával, gazdasági berendezkedésével (Cameron 1999, Oosterbee, Sloof, és van de Kuilen 2004).

Mint láttuk a rendszerváltás utáni Magyarország elpárolgó bizalmának magyarázatakor érvelhetünk a történelmi traumák által okozott tanult tehetetlenséggel, a viszonyítási keretekből fakadó frusztrációval, illetve a politikai elit teljesítményével. Miközben ezek a magyarázatok nem nélkülözik az igazságot, de megközelítésükben intellektuálisan sem igen kínálnak kitörést ebből a szituációból . Itt nem az a legnagyobb probléma, hogy minden ilyen magyarázat a késő modernitás alaptendenciáiból fakadó – ezért teljesíthetetlen - elvárásokat is megfogalmaz. Inkább az az aggályos, hogy ha ezen fogalmak segítségével szerkesztjük meg a rendszerváltás utáni bizalmi válság narratíváit, akkor könnyen egy csuka fogta róka helyzetbe manőverezzük magunkat: az atomizáltság bizalmatlanságot szül, a bizalmatlanság atomizáltságot, a politikai kultúra nem erősíti a bizalmat, a bizalmatlanság nem erősíti a politikai kultúrát. A tanult tehetetlenség öröksége és a rossz viszonyítási keretek képlete meglehetősen paternalista, már-már lekezelő: történelmi vagy jelenkori okok miatt paralizált, bénult társadalmat mutat. A magunk részéről Michael Burawoy „public sociology" programját vitatva (2004) sem azt nem gondoljuk, hogy a szociológia feladata lenne hangot adni az elnémított társadalmi csoportoknak, sem azt, hogy direkt módon a társadalmi változás aktoraként kellene fellépnie. De ebből megítélésünk szerint nem következik, hogy a szociológia elsődleges feladata, a megértés önmagát elzárhatja és kiszakíthatja a vizsgált valóságból. Esetünkben tehát a történelmi traumák, tanult tehetetlenség metaforái helyett olyan elbeszéléseket kell keresnünk, amelyek legalábbis narratív lehetőséget hagynak a bizalmi krízis kezelésére., Azonban, ha az ultimátum játszma metaforájával közelítjük meg a kérdést, akkor mind a „lebénult, tehetetlen társadalom", mind az „eszköztelen politikai elit" erősen korlátos gondolati teréből kiléphetünk.

Gondolatkísérletként egy pillanatra tegyük fel, hogy a kelet-európai rendszerváltások során egy társadalmi méretű ultimátum-játszma részesei voltunk., A rendszerváltás részeként megjelenő, a korábbi egalitariánus értékekhez képest hirtelen hatalmasra növő társadalmi egyenlőtlenségek a társadalom tagjainak méltányosságra vonatkozó elképzeléseit sértették. Erre a folyamatra a társadalom a rendszer iránti bizalom megvonásával válaszolt. Úgy is felfoghatjuk, hogy a rendszerváltás, mint új alternatív valóság, egy „ajánlat" volt a magyar társadalom számára. Ez az ajánlat egyrészt kellően ködös és bizonytalan tartalmú volt ahhoz, hogy néhány történelmi pillanatig jelentős támogatást élvezzen. Másrészt azonban ez a támogatás hamar elenyészett és a társadalmi percepcióban megerősödött és kikristályosodott a méltánytalan és méltatlan ajánlat képzete. A magyar társadalom túlnyomó része úgy érezte, hogy a rendszerváltás és azt követő új berendezkedés egy „2-8", vagy inkább „1-9"-es ajánlatot kapott, és ezt némi idő elteltével határozottan elutasította azt. E játékelméleti metafora keretein belül maradva: a történelem eme ajánlatára adott válasz egyik eleme bizonyosan az volt, hogy sokan érezték úgy, hogy egész addigi életük, teljesítményük és kilátásaik méltatlanul alulértékeltek ebben az új helyzetben. De azt is sokan gondolhatták különösebb konstrukciós torzítások nélkül is, hogy a felemelkedő új kapitalista elit méltatlanul, teljesítmény nélkül került kiemelkedően kedvező pozícióba.

Ezek a társadalom-lélektani folyamatok közismertek, az ultimátum dilemma azért fontos, mert ez a metafora kiemeli azt, hogy itt nem a szociálpszichológiai fejtegetésekből ismert „dögöljön meg a szomszéd tehene is" jelenségről, vagy a játékelmélet nyelvén: zéróösszegű játszma negatív kifutásáról van szó. Hanem a társadalmi méltányosságba, a fair viszonyokba vetett hit csorbult. Ez a fogalmi keret megnyitja a bizalom helyreállításához vezető, mégoly sziszifuszi út lehetőségét is a politika és a közbeszéd számára. Egyrészt, amennyiben valamely politikai erő a bizalom helyreállítását prioritásnak tekinti, a jelenlegi redisztribúciós arányok méltányosabbá tétele nem csak az érintett társadalmi csoportok önérdekét, hanem rendszerszintű bizalom lassú visszaépítését is szolgáló cél. Ám mivel a belátható jövőben a társadalmi igények összessége kielégíthetetlen, a bizalomépítéshez két elem kiemelten fontos. Egyrészt tudatosítani az apró elmozdulásokat, azok irányát. Másrészt újraszőni a közmegegyezést a méltányosság, méltányos rend, fair viszonyok fogalma körül.

A bizalomépítésnek ez a programja talán naivan hangzik. De biztató lehet, hogy az ultimátum-játékban a Kezdeményezők legtöbbször méltányos, 50% közeli ajánlatot tesznek. Sőt, ez még a játszma extrém változatában, a diktátor-játszmában is így van, ahol a Válaszadónak semmilyen választása, visszacsapási lehetősége nincs - csak elfogadni a számára megítélt összeget. Még akkor is dolgozik a Kezdeményezőben valamiféle illendőség, a nyers önzésen túlmutató értékkövetés. Ha pusztán tudatosítjuk, hogy az adott játszmának kik a szereplői és ezeket a szereplőket milyen hosszan tartó és

egymásra ható viszonyok kapcsolják össze és fogják egybe, a méltányosabb ajánlatok felé való elmozdulás azonnal megjelenik.

Persze más a játékelmélet steril választási mezője, és mások az indulatokkal, hagyományokkal és bonyolult aspirációkkal átitatott nagybetűs élet valódi tétekben játszott játszmái. Ám a méltányos társadalom ideája nem fikció, hanem olyan cél és egyben valódi motivációs hatóerő, amely segíthet a háromszoros bizalmi válságból való kilábaláshoz.

Irodalom

Acemoglu, Daron – Robinson, James. 2012. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty. New York: Crown Business.

Alexander, Jeffrey A. 2012. Trauma: A Social Theory. Cambridge: Polity Press.

Almond, Gabriel – Verba, Sidney. 1963. The Civic Culture. Princeton: Princeton University Press.

Ash, Timothy Garton. 1990. The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague. New York: Random House.

Axelrod, Robert – Riolo, Rick L. – Cohen, Michael D. 2001. „Evolution of Cooperation Without Reciprocity." Nature 2001 Nov. 22.; 414 (6862): 441-3.

Bakonyi Eszter 2011. To Trust or Not to Trust? – Trust Towards Democratic Institutions in Central and Eastern Europe afer the Regime Change in 1989-1990 – with a Special Focus on Hungary. Budapest. Szociológia és Társadalompolitika Intézet. Ph.D. értekezés. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/619/1/Bakonyi_Eszter.pdf

Bauman, Zygmunt. 1992. Intimations of Postmodernity. New York: Routledge.

Bauman, Zygmunt. 1996. „From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity." in Questions of Cultural Identity, edited by Stuart Hall, Paul du Gay. London: Sage. 18-36.

Bauman, Zygmunt. 2007. Consuming Life. Cambridge: Polity Press.

Beck, Ulrich. 2009. World at Risk. Cambridge: Polity Press.

Berger, Peter L. – Luckman, Thomas. 1998. A valóság társadalmi felépítése. Budapest: Jószöveg Műhely.

Blau, Peter. 1964. Exchange and Power in Social Life. New York: Wiley.

Böröcz József. 2000. Kistársadalom-Kiskapuk. 2000. 3-15.

Braithwaite, Valerie. 1998. „Communal and Exchange Trust Norms: Their Value Base and Relevance to Institutional Trust" in Trust and Governance, edited by Valerie Braithwaite ad Margaret Levi, New York: Russel Sage Foundation. 46-75.

Brecht, Bertold. 1965. Kurázsi mama és gyermekei. Budapest: Magyar Helikon.

Burawoy, M. 2004 American Sociological Association Presidential address: For public sociology. *American Sociological Review*, 2005, Vol. 70, Issue 1, 4-28.

Cameron, Lisa A. 1999. „Raising the Stakes int he Ultimatum Game: Experimental Evidence from Indonesia." in Economic Inquiry. Jan. 1999. 37, 1; 47-59.

Castells, Manuel. 1997. „Informational Politics and the Crisis of Democracy." in Castells, Manuel: The Power of Identity. Malden, MA: Blackwell.

Castells, Manuel. 2009. Communication Power. New York: Oxford University Press.

Dessewffy Tibor – Galácz Anna. 2010. Értékek és versenyképesség: Generációs értékvizsgálat a gazdasági teljesítőképesség fényében. Budapest: Demos

Dessewffy Tibor – Nagy Zsófia 2012. „Magyarok! Halló! Figyelem!" in Élet és Irodalom. 2012. június 29.

Dessewffy Tibor – Nagy Zsófia. 2012. „Ahogy jön – a visszafogott realizmus felé."

Dogan, Mattei. 2005. „Erosion of Confidence in Thirty European Democracies." in Comparative Sociology. Vol. 4., Number 1-2. 11-54 (44).

Dunn, John. 1988. Bright Enough for all our Purposes: John Locke's Conception of a Civilized Society. Cambridge: King's College.

Durkheim, Émile. 2001. A társadalmi munkamegosztásról. Budapest: Osiris.

ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.0. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.

Fukuyama, Francis. 1995. Trust: Social Virtues and the Creation of Prosperity. New York: Free Press.

Fukuyama, Francis. 2006. America at the Crossroads: Democracy, Power and the Neoconservative Legacy. New Haven: Yale University Press.

Füstös László – Szakolczai Árpád. 1994. „Értékek változásai Magyarországon, 1978-1993: Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép-európai átmenetben." in Szociológai Szemle. 1994/1. 57-90.

Gamson, William. 1968. Power and Discontent. Homewood: Dorsey Press.

Giddens, Anthony. 1990. The Consequences of Modernity. Stanford: Stanford University Press.

Giddens, Anthony. 1991. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge: Polity Press.

Gitlin, Todd. 1980. The Whole World is Watching: Mass Media in the Making and Unmaking of the New Left. Berkeley: University of California Press.

Gladwell, Malcolm. 2005. Blink: The Power of Thinking Without Thinking. London: Penguin.

Habermas, Jürgen. 1986. A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: ELTE.

Hankiss, Elemér. 1978. Társadalmi csapdák. Budapest: Magvető.

Hankiss, Elemér. 1982, 1986. Diagnózisok 1-2. Budapest: Magvető.

Hankiss, Elemér, 1989. Kelet-európai alternatívák. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Inglehart, Ronald. 1990. Culture Shift in Advanced Industrial Societies. Princeton: Princeton University Press.

Inglehart, Ronald. 1997. Modernization and Postmodernization. Princeton: Princeton University Press.

Iyengar, Sheena. 2010. The Art of Choosing. New York: Twelve.

Kahneman, Daniel – Tversky, Amos (eds.). 2000. Choices, Values, and Frames. New York: Cambridge University Press.

Kopp, Mária – Martos, Tamás. 2011. „Magyar gazdasági növekedés és a társadalmi jóllét, életminőség viszonya." Magyar Pszichofiziológiai és Egészséglélektani Társaság. Budapest.

Kornai, János. 2000. „Hidden in an Envelope: Gratitude Payments to Medical Doctors in Hungary." at http://www.colbud.hu/honesty-trust/kornai/pub01.PDF

Központi Statisztikai Hivatal. 2006. KSH Statisztikai Évkönyvek és KSH Stadat-rendszer. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/tabl2_02_04_01.html

Le Bon, Gustave. 1993. A tömegek lélektana. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány.

Luhmann, Niklas. 1979. Trust and Power. New York: John Wiley & Sons.

Mackay, Charles. 1995. Extraordinary Popular Delusions and the Madness of Crowds. London: Wodsworth.

Mauss, Marcel. 1970. The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies. London: Routledge.

Misztal, Barbara A. 1996. Trust in Modern Societies – The Search for the Bases of Social Order. Cambridge: Polity Press.

Newton, Kenneth. 1997. „Social Capital and Democracy." in American Behavioral Scientist. Vol. 40. No. 5:575-86.

Newton, Kenneth. 1999. „Social and Political Trust in Established Democracies." in Critical Citizens: Global Support for Democratic Government, edited by Pippa Norris. New York: Oxford University Press. 169-187.

Newton, Kenneth. 2001. „Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy." in International Political Science Review. 22(2): 201-21.

Norris, Pippa. 1996. „Does Television Erode Social Capital? A Reply to Putnam." in PS: Political Science & Politics. 29: 474-480.

Norris, Pippa. 1999. Critical Citizens: Global Support for Democratic Government. Oxford: Oxford University Press.

Norris, Pippa. 2002. Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism. New York: Cambridge University Press.

Oosterbeek, Hessel – Sloof, Randolph and van de Knilen, Gijs. 2004. „Cultural Differences in Ultimatum Game Experiments: Evidence from a Meta-Analysis." in Experimental Eonomies. 7:171-188.

Ostrom, Elinor. 1990. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge: Cambridge University Press.

Parsons, Talcott. 1951. The Social System. New York: Free Press.

PEW Global Attitudes Project http://www.pewglobal.org/2010/01/20/the-post-communist-generation-in-the-former-eastern-bloc/

Putnam, Robert. 1993. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press.

Putnam, Robert. 1995. „Bowling Alone: America's Declining Social Capital." Journal of Democracy 6(1):65-78.

Rév, István. 1987. „The Advantages of Being Atomized: How Hungarian Peasants Coped with Collectivization." Dissent 34 no.3. (1987): 335-350.

Rév, István. 1993. „Paraszti ellenállás a klasszikus szocializmusban." in Múltunk Jövője: Szabadelvűek a népi kultúráról, szerkesztette Bodor Pál, Csalog Zsolt, Dobszay László, Göncz Árpád, Háy Ágnes. Budapest: T-Twins Kiadó.

Romsics, Gergely. 2009. A lehetetlen művészete. Budapest: Osiris.

Rose, Richard. 1994. „Postcommunism and the Problem of Trust." in Journal of Democracy. July: 18-30.

Schütz, Alfred. 1962. The Problem of Social Reality: Collected Paper I.. The Hague: Martins Nijhoff.

Schwartz, Barry. 2003. The Paradox of Choice: Why More is Less. New York: HarperCollins Publishers.

Seligman, Adam B. 1997. The Problem of Trust. Princeton: Princeton University Press.

Seligman, Martin. 1975. Helplessness: On Depression, Development, and Death. San Fransisco: W. H. Freeman.

Sík, Endre – Kelen, András. 1988. Az örök kaláka. Budapest: Gondolat.

Simmel, Georg. 1950. The Sociology of Georg Simmel. New York: Free Press.

Simmel, Georg. 1971. Georg Simmel on Individuality and Social Forms. Chicago: Chicago University Press.

Simmel, Georg. 1999. Sociologie: Études sur les formes de la Socialisation. Paris: Presses Universitaires de France.

Szelényi Iván. 1996. A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. Magyar Tudomány. 4. sz. 385-402.

Sztompka, Piotr. 2000. Trust: A Sociological Theory. Cambridge: Cambridge University Press.

Tocqueville, Alexis de. 1983. A demokrácia Amerikában. Budapest: Gondolat.

Tönnies, Ferdinand. 2004. Közösség és társadalom. Budapest: Gondolat.

Uslaner, Eric H. – Badescu, Gabriel. 2004. „Honesty, Trust, aand Legal Norms in the Transition to Democracy: Why Bo Rotstein Is Better Able to Explain Sweden than Romania." in Creating Social Trust: Problems of Post-Socialist Transition, edited by János Kornai, Susan-Rose Acherman and Bo Rothstein. New York: Palgrave. 315-352.

Uslaner, Eric. 2002. The Moral Foundations of Trust. Cambridge: Cambridge University Press.

Verba, Sidney. 1965. „Comparative Political Culture" in Political Culture and Political Development, edited by Lucien Pye and Sidney Verba. 512-560.

Weber, Max. 1998. „A politika mint hivatás."in Weber, Max: Tanumányok. Budapest: Osiris. 156-209.

Werner, Güth – Schmittberger, Rolf – Schwartze, Bernd. 1982. „An Experimental Analysis of Ultimatum Bargaining." in Journal of Economic Behavior and Organization. 3:4 (December) 367-388.

NÉMETH KRISZTINA: REPREZENTÁLT VESZTESÉG ÉS KIVETÍTETT HIÁNY: A TRAUMATIKUS ÉS A NOSZTALGIKUS EMLÉKEZET

A tanulmányban két felbomlott történeti közösség emlékezeti integráltságát és múlt-reprezentációját elemzem.

Az interjúk során felkeresett zsidó származású holokaszt-túlélők, valamint az egykori uradalmi cselédek és leszármazottaik élethelyzeteiben nem sok közös pontot találunk: az egykor a településen élő zsidóságot és a tőle mintegy tíz kilométerre fekvő volt uradalmi pusztát jószerével csak a lokalitás köti össze. Emellett a környezetétől elkülönülő és megkülönböztetett, a saját határait őrző közösség és a stigmatizált kollektív identitás teremt közös pontokat.

A volt uradalmi cselédek és az egykori sárbogárdi zsidó közösség tagjai között akkora a társadalmi távolság, hogy nem az egymáshoz képest meghatározott identitások, és nem is a kölcsönös sztereotipizálások adnak okot az elemzésre. A puszta elszigeteltségéből és a zsidó közösség tradícióiból, városi életmódjából adódóan a két társadalmi csoport csak korlátozottan, típusos, tipizált helyzetekben és jellegzetes társadalmi felületeken érintkezett: a pusztaiak visszaemlékezésében néha feltűnik egy-egy zsidó házaló kereskedő[356] vagy a pusztákról gyógyfüveket begyűjtő „gazos zsidó" alakja. (Farkas, 1989) Egy-egy interjúban felbukkan a házi cselédet megkörnyékező városi „úr", vagy éppen egy jólelkű, az idegen környezetbe került háztartási alkalmazottat felkaroló „úrinő". A pusztai szegődményes iparosoknak inkább csak távoli minta a sárbogárdi zsidó közösség (kis)polgári egzisztenciáinak „több lábon álló" (az iparos munkához és a földhöz is kötődő) megélhetési stratégiája, miközben ez az életmódminta még a háború után is éreztette hatását.

[356] dr. Szénási Károlyné nagyhörcsöki adatgyűjtése az 1980-as évekből, kézirat

Az összehasonlítás alapját mindazonáltal nem a különböző társadalmi csoportok orientációi vagy életmódja jelenti, hanem a csoporttagok múlthoz való viszonya, valamint a letűnt életvilágok emlékezetbeli integráltsága és a reprezentációjuk mikéntje. Az elemzés arra keresi a választ, hogy milyen tényezők, tudatos és öntudatlan felidézési módok, vágyak és félelmek alakítják a túlélők és a pusztaiak élettörténeteiben kimutatható közös mintázatokat. Hogyan formálja az egyéni visszaemlékezéseket a holokauszt traumája, és miként alakul a múlt felidézése a kollektíve nem traumatizált (legalábbis közös traumanarratívát nélkülöző) egykori cselédkolónia esetében?

A struktúrájukat megvizsgálva az élettörténetek egymás morfológiai inverzeinek tűnnek (lineáris történet – mozaikos felépítés), az időkezelésük azonban közös vonásokat mutat legfőképp a múlt jelenorientáltságában és az identitást meghatározó (s bizonyos szempontból konzerváló) szerepében. Miközben mindkét emlékezeti mintázatot meghatározza a múlt[357], ez mást jelent és más jelenít meg a mesélők számára: a holokauszt feldolgozása, a trauma egyént önmagától és a világtól elidegenítő tapasztalata a múlt feldolgozásának és uralhatóságának záloga, miközben a pusztaiak idillként kimerevített múltja identitásuk konstitutív, részben öntudatlan eleme. A nosztalgiát a pusztai múlt iránt nemcsak a jelen sivársága, hanem a múltra kivetített otthonkeresés táplálja.

A traumatikus emlékezet

A traumaelbeszélések struktúrája

A zsidó származású túlélők élettörténeti elbeszéléseinek legfőbb jellegzetessége az erősen húzott, lineáris, traumaközpontú történetmesélés. A narratív életútinterjúk a helyi zsidóságra

[357] Ugyanakkor fontos észben tartani, hogy a felidézések közös mintázatait a két csoport (életvilág) közötti kulturális különbségek (így a szóbeli és írásbeli emlékezet mnemotechnikai különbségei, a történet formáját alakító alapvető elbeszélésminták valamint az egyén-közösség reláció) is alakítják, de ezekre a kérdésekre jelen tanulmány keretei között nem térek ki.

vonatkozó nyitókérdése a mesélőket saját zsidóságuk értelmezése felé terelte, amelyben megkerülhetetlen a holokauszt traumája. Az etnicitás-narratívák általában töredékesek, mivel a származástudat (a ricoeuri értelemben vett „ugyanazság" (Ricoeur, 1999)) önmagában nem elég a (poszt)modern individuum önazonosságának megteremtéséhez (Kovács, 2006), de a túlélők esetében az elszenvedett trauma értelmezése eleve összekapcsolódott a származással. Ez azonban nem kimondott etnicitástörténeteket eredményezett, hanem a traumanarratívákat, mivel az élettörténeteket a feldolgozási kényszer öntötte formába.

A holokausztközpontú felidézés voltaképpen nem is egy történetté állt össze; a beékelt (feldolgozott) trauma inkább kettős élettörténeteket[358] teremtett: az elbeszélésben a szenvedéstörténet mind terjedelmében mind kidolgozottságában uralja az élettörténetet, miközben az előtörténetnek tekinthető gyermekkor és az utótörténet, azaz a visszatérés, az újrakezdés éles dramaturgiai váltással, egy töréssel kapcsolódik a traumatörténethez. A mesélők a gyerekkori emlékeiket viszonylag röviden, tárgyilagosan és általánosan vázolták fel. A távolságtartó attitűd mellett sokszor utaltak a később bekövetkező tragédiára, miközben több esetben a gyerekkorról szóló beszámoló csak arra szűkült, hogy bemutassa a helyet, ahonnan „elvitték őket". Ezzel szemben a vészkorszakhoz, a munkaszolgálathoz és a deportáláshoz kapcsolódó élményének felidézése élénk és részletes volt, tele érzelmeket kifejező fordulattal, és mások cselekedeteinek megértésére irányuló mozzanattal. A táborokból való felszabadulás utáni életeseménynek leírása újból távolságtartó, tárgyilagos és gyakran rövid volt.(Németh, 2009)

Az éles váltások egyfelől beékelik a traumaelbeszélést az élettörténet ívébe, másfelől kibillentik onnan, mivel megakadályozzák, hogy a beékelt történet egészen belesimuljon az élettörténet ívébe; megőrzik és „színre viszik a törést" (Menyhért, 2008: 6). „Integrálhatatlanságuk ellenére az ilyen radikális cezúrák sokkalta élesebben rajzolják ki identitásunk vonalait [...] semmint sok, jól narrativizálható esemény." (Pintér, 2012: 67)

[358] Több holokauszt-regényre, így például Konrád György Elutazás és hazatérés (Konrád, 2001) vagy Kertész Imre Sorstalanság (Kertész, 2003) című regényére is illik ez a séma.

A beékelt szenvedéstörténet hosszúsága és elaboráltsága a trauma máig tartó feldolgozására utal, aminek az interjúfelvétel is[359] része, miközben a kettős élettörténeti struktúra a feldolgozás sikerét bizonyítja, hiszen a mesélők képesek beszélni a múltról, történeti ívet tudnak konstruálni a deportálás és a lágerélet eseményei köré, azaz a holokauszt traumája az élettörténetükben az önazonosságot megbontó „vad" élményből értelmezett, *múltbeli* tapasztalattá vált. (Pintér, 2014) Jóllehet a hermeneutikai elemzések fényében a felidézett lágeremlékek leginkább *fedőtörténeteknek*[360] (Rosenthal, 1994) tűnnek, melyek a freudi fedőemlékekhez hasonlóan az elbeszélhetetlen, elfojtott emlékképek elkerülésére (helyettesítésére) szolgálnak, mégis okságot és intenciót visznek az események láncolatába, és visszaállítják az élettörténet megbomlott időbeliségét.

Az akut (és a feldolgozatlan poszttraumás) esetekben voltaképpen az egész interjúhelyzet egy veszélyes lavírozás a trauma megközelítése (az autentikus tanúságtétel) és elkerülése között, így sokszor mind az interjúer, mind a mesélő részéről érezhető egy határozott igyekvés afelé, hogy ne merészkedjünk az eseményekhez túl közel (például szcenikus felidézési technikát alkalmazva), hogy ne kelljen azokat újra átélni. (Rosenthal, 2013) Utólag egyértelmű, hogy az interjúfelvételekkor az egymásra hangolódás kölcsönös volt: az amúgy is részletesen elbeszélt szenvedéstörténet felépítését a mesélőkre bíztam, tudva, hogy a narratív kérdezési technika lehetőséget ad arra, hogy a mesélő kontrollálja az elmondottakat, és elkerülje azt, amiről nem

[359] A narratív módszer aktívan odafigyelő, de csak minimálisan orientáló jellegéből fakadóan megindíthat feldolgozási folyamatokat, emellett az értelemkeresés és -rögzítés aktusai újraértelmezik a sorseseményt, megerősítik a múlt elmúltságát, azaz visszaállítják a múlt és a jelen közötti határokat (ez utóbbi jellegzetesen a trauma feldolgozására utaló momentum). Emellett már maga az elbeszélésre való felkérésnek is kedvező hatása lehet, megnyithatja a dialógust a traumaáldozat és környezete, családtagjai között, de önmagában is terápiás hatással bírhat (Vajda, 2006), hiszen a beszédképtelenséget és a környezet elutasítását egyfajta másodlagos traumatizációként is értelmezhető. (Rosenthal, 2013)

[360] „Ez egy katonai tábor volt, ahol voltunk, tulajdonképpen. Emeletes priccsek. Na, ebből volt is nagy haddelhadd, mert a priccsekből, a fából hasítottunk léceket, amikből kötőtűt csináltunk. És a pokrócot pedig kirojtoztuk, kihúztuk belőle a szálakat. Ebből kötöttünk zoknit, hogy ne fagyjon el a lábunk, mert nem kaptunk; mezítláb voltunk. És a zahldsieherin(?), a katonanő, aki vigyázott ránk, akinek a területébe tartoztunk, észrevette, hogy zokni van a lábunkon. Nemcsak nekem, egy csomó nőnek. És akkor bement, megnézte a pokrócot, látta, hogy rózsaszín-rózsaszín. Megkaptuk a magunkét. Jól ránk hasítottak. Elszedték a zoknikat, úgyhogy kezdhettük elölről a játékot. [nevet] Szóval voltak ilyen kihívásaink; próbáltunk magunkon segíteni, de hát, átmeneti állapot volt." (interjúrészlet)

tud beszélni[361]. Az önfegyelemmel mederben tartott felidézésre (azaz saját maguk, és az *interjúer* védelmére) egyértelműen utalt az egyik mesélő a legutóbbi találkozáskor: *„Ez így történt – nem tettem hozzá, nem vettem el belőle. De sztaniolpapírba csomagoltam."*

A külső perspektíva felvétele az események elbeszélésekor a trauma feldolgozottságára utal (Alexander, 2004), ám az a tárgyilagos (esetenként ironikus) beszédmód, amit a mesélők használtak, megmutatja a felidézés uralására, a távolságtartásra tett erőfeszítéseket is. A traumatizáló élmény magva ugyanis éppen az idegenségében, az élmény személyiségbeli és élettörténeti integrálhatatlanságában van. A trauma az állandó jelenidejűség (Pintér, 2014) és az emlékképek uralhatatlansága miatt csak rendkívüli erőfeszítések árán válik elmondhatóvá és értelmezhetővé.

A feldolgozás nyomai: az újrarendezett idősíkok

Az identitás integráltsága végső soron az élettörténet elbeszélhetőségében és folytonosságában áll. (Ricoeur, 1999, Tengelyi, 1998) A trauma a múlt kimerevítettségével és uralhatatlanságával megbontja az idősíkok rendjét.[362] A trauma „nem múló" (Pintér, 2014), nyomasztó jelene az emlékbetörések, villanóképek, rémálmok tünetei mellett[363], a destruktív élmény értelmezhetetlenségéből fakad, hiszen egy élményt csak tapasztalatként lehet uralni, viszont a trauma elidegenítő élménye ellenáll az értelmezésnek. Az összefüggések megtalálása

[361] Zarka szerint a jelentésadás és az értelmezés nélküli hallgatás, azaz mindenféle interjús technika mellőzése az egyetlen vállalható stratégia a holokauszt-túlélőkkel készült interjúkban, mivel csak ez képes reflektálni az interjú készítője és a visszaemlékező közötti áthidalhatatlan tudásbeli és nyelvi szakadékra. (Zarka, 1994)

[362] Rosenthal kiemeli, hogy az akut traumás esetekben a narratív technika is másként működik, mivel az emlékek szerveződése és uralhatósága is kérdéses: a közelmúltban átélt, feldolgozatlan trauma uralja a szinte teljesen jelenközpontú történetet, ami minden mást kiszorít, elhomályosít. (Rosenthal, 2013)

[363] A traumatapasztalatot követő tünetek - a teljesség igénye nélkül - a következők lehetnek: emlékbetörések, látomások, hallucinációk, rémálmok, szorongás, erős bizalmatlanság és túlérzékenység, az önigazolás és önmegerősítés iránti megnövekedett igény, dührohamok, a traumát elszenvedő személyiségrész leválasztása (neurotikus szkizofrénia), depresszió, öngyilkosság. A tünetek eliminálására tett kísérletek: hallgatás, érzelemmentes emlékezés, izolálódás, tagadás, (részleges) amnézia. (Caruth, 1995, 1996, Smelser, 2004, Heller, 2006)

és a történetmesélés időbeliségének helyreállítása teszi lehetővé a múlt uralását, és végső soron a poszttraumás fejlődést (Pintér, 2014).

Bár a zsidó életvilág kutatásakor felvett élettörténetek traumatörténetek, a sikeres feldolgozás (újra) elbeszélhetővé tette őket; a holokausztot (lényegében a verbalizálhatatlan *törést*) két éles dramaturgiai váltás *integrálja* a rövid elő-és utótörténetből álló élettörténetbe.

A „helyreállított" poszttraumatikus élettörténetek linearitásra törekvő időrendje utal feldolgozásra, míg a trauma kitörölhetetlen nyomairól az erősen húzott, gyors váltásokkal „épülő" élettörténet és a törések árulkodnak. A feldolgozás máig tartó feladatát a traumatörténet elaboráltsága jelzi: azok a túlélők, akik vállalták az interjúkat, rutinos mesélők, akik érezhetően egy már kialakított, „begyakorolt" traumaelbeszélést adtak elő — egyikük önéletírása meg is jelent (Markovits, 2002). Ugyanakkor az elbeszéléseik a trauma mederben tartása ellenére is vissza-visszacsúsztak a traumatikus *múltba*, és nehezen zárták le az események elbeszélését. A tanúságtevőkkel szemben azoknak a túlélőknek, akik nem vállalták az interjút, feltehetően akut tramatizáltsággal, emlékeik uralhatatlanságával kell együtt élniük.

A *feldolgozott* trauma alakítja a felidézést is: a történetmeséléssel visszaállnak a múlt és jelen közötti határok, amelyeket a veszteség értelmez és tesz átjárhatatlanná. A trauma az a törés, ami megmutatja a múlt visszahozhatatlanságát és a veszteség kollektív, az egész életvilágot megsemmisítő voltát: azt a módot, ahogyan egy addig egy eligazítást nyújtó kultúra darabjaira hullik szét, egyszerre és radikálisan érvénytelenedik. Jóllehet a pretraumatikus rend bizonyos elemei már a vészkorszakban is fokozatosan megkérdőjeleződtek, a koncentrációs táborok tapasztalata maga a teljes dekonstrukció, amit minden addigi magától értetődőség, az ismert világ paramétereinek felbomlása jellemez, és „az irrealitás érzése" (Zarka, 1994: 171) ural[364]. Az elbeszélhetetlen fölbomlás, a törés verbalizálása helyett a szenvedéstörténet és a

364 Ugyancsak erre világít rá Primo Lévi: [a táborokban] „Olyan világban találta magát, amely iszonyúnak csakugyan iszonyú volt, de egyben megfejthetetlen is: nem felelt meg semmilyen ismert modellnek, az ellenség nemcsak odakünn volt, hanem idebenn is, a 'mi' körvonalai elmosódtak, s a szemben álló felek száma nem kettő volt, nem egy határvonal rajzolódott ki közöttük, hanem sok, talán számtalan ráadásul a legnagyobb kuszaságban, az is lehet, hogy mindenki és mindenki között húzódott egy-egy. Az ember abban a hiszemben lépett be a tábor kapuján, hogy legalább sorstársainak szolidaritására számíthat, de a reménybeli szövetségesek kivételes esetektől eltekintve nem voltak sehol; a lakossága ezernyi *zárt monászból* állt, s ezek titkos, kétségbeesett és szüntelen háborút viseltek egymás ellen." (Levi, idézi Fehéri, 2009: 22 – kiemelés N.K.)

pretraumatikus rend kontrasztja áll, az egykori életvilág a traumán keresztül örökre elveszettként értelmeződik. Mivel a trauma drasztikusan és helyrehozhatatlanul érvénytelenítette az életvilágot, az egy sajátos, reflektált perspektívából értelmeződik (*re*konstruálódik) a sikeres feldolgozók visszaemlékezésein keresztül.

Trauma: a múlt mint veszteség

A törés nem valaminek a hiányára vet fényt, hanem a holokauszttal elszenvedett veszteségre (Pintér, 2014, LaCapra, 2001), ami messze túlmutat az egyéni sérelmeken és szenvedéseken. A közösségekkel együtt (élet)világok, nyelvek, kultúrák, emberi kapcsolatokból szőtt hálók semmisültek meg, a túlélők a világban való *otthonosságukat* veszítették el. (Pintér, 2014) LaCapra a holokauszt univerzalisztikus értelmezése kapcsán arra figyelmeztet, hogy a népirtás következményeként előálló veszteség *hiányként* – egy állandósult létezőként – értelmeződhet. Azonban a történelmi traumákat éppen a *veszteség* konstituálja, mivel ezek a történeti időben jól meghatározható eseményekhez köthetőek. Ezzel szemben a hiánynak van egy állandósuló, transzhisztorikus vetülete, ami nem valami eltűnéséből, hanem a soha nem birtokolt iránti vágyból fakad. (LaCapra, 2001, Gyáni, 2011)

A törésen keresztül felidézett, megsemmisült életvilág pretraumatikus rendje következésképpen egyfajta „veszteségleltár", amelyben minden megidézett alak vagy szokás a visszahozhatatlan és helyrehozhatatlan múlt, egy letűnt koherens egészként részeként értelmeződik.

A veszteségek számba vétele már rögtön a lágerekből való visszatérés után elkezdődött a *zsidó*[365] áldozatoknak a temetőben emelt emlékoszloppal és a *nevek* egyéni listázásával. A visszaemlékezések nemcsak a nevek megőrzésére, hanem a személyiségek, az emberi

[365] A különbségtétel a zsidó *származású* túlélők és környezetük között a háború után is megmaradt: az emlékoszlop állítása nem helyi, hanem „zsidó ügy" volt, miközben a kikeresztelkedett áldozatok nevei a többi névtől elkülönítve, az emlékoszlop alján egy külön táblán kaptak helyet.

viszonyok és az életet szervező intézmények megismertetésére is törekedtek. A felidézett régi életvilág a visszaemlékezésekben ugyanakkor nemcsak személyi, hanem *városi* veszteségként artikulálódik, mivel hosszasan lehet sorolni azokat a polgári kultúrában gyökerező szolgáltatásokat és civil kezdeményezéseket (taxi, korcsolyapálya, zártkörű teniszklub, egyesületek), amelyek a helyi zsidósághoz kötődtek, és elpusztításukkal eltűntek.

A pretraumatikus rend lekerekítettségét a narratívák koherenciaigénye és a felbomlás kontrasztja is táplálja, míg a törésen keresztül elevenedik meg az egykor *reflektálatlanul* használt és veszteségként tudatosult életvilág.

A nosztalgikus emlékezet

A mozaikos történetstruktúra

Az egykori uradalmi cselédek és leszármazottaik biográfiai elbeszéléseinek legszembetűnőbb jellegzetessége a mozaikosság. A számukra szokatlan kérésre, az élettörténet elmesélésére, helyben kialakított, ad hoc történetek születtek, melyeket nem az életesemények lineáris időrendje, hanem az ellentéteken, analógiákon és asszociációkon alapuló rövidebb történetek egymásba fonódása épített. A legtöbb narratívában nem sok nyoma volt annak a folytonosan újraírt történetnek, amivel a (poszt)modern ember saját maga vagy mások számára próbálná érthetővé tenni az életeseményeit és ezen keresztül önmagát.

A pusztai élettörténetek tematikusan szerteágazóak és felépítésük szövevényes. (Az egyik pusztáról elköltöző, sikeres életpályát befutott visszaemlékező lineáris és énközpontú narratívája kivétel.) A saját életről szőtt rövid beszámolókat szinte átkötések nélkül a kollektívum, a cselédség, a puszta története követi, miközben az egykori cselédek visszaemlékezésének szálaiba beleszövődnek „a grófék" és a távoli családtagok történetei is.

Míg a túlélőtörténetek dramaturgiai szempontból is jól felépítettek voltak, addig ezen narratívák első hallásra nehezen követhetőek, kevésbé jól formáltak és esemény nélküliek voltak. (Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a mozaikokból összeálló élettörténeteknek is megvolt a maga ellentéteken, analógiákon és gondolatritmuson alapuló belső logikája.) A

viszonylagos eseménytelenség és az egyhangúság egyfelől leképezi a mindennapok monotonságát és a mezőgazdasági munkák ciklikusságát csakúgy, mint a pusztán élők a térbeli és a társadalmi immobilitását, ami eleve fordulópontok, azaz az élettörténet újraértelmezését kikényszerítő „sorsesemény" (Tengelyi, 1998) nélküli élettörténeti ívet körvonalaz.

Míg a túlélők élettörténeteinek struktúráját a trauma feldolgozási kényszere alakítja, a cselédvilág monotonitása, az események nagyjából egyforma súlya szinte előre vetíti a kollektív trauma hiányát: az élettörténetekben jószerével nem találunk olyan eseményt, ami kiemelkedne a többi közül — jóllehet a „cselédvilág" is konfrontálódott potenciálisan traumatizáló történelmi fordulópontokkal. Ilyenek például a II. világháború idején a pusztában és környékén folyamatosan mozgó front, a földosztás utáni „új világ", az egyéni gazdálkodói lét kihívásai, majd a kollektivizálással járó erőszakhullámok. Bár a II. világháború fontos határkő a múltban és a pusztaiak szemében „felforgatott világként" értelmeződik, nem kötődik hozzá elaborált szenvedéstörténet, de sokszor még a napi rutin kizökkenése sem.

A paraszti létmódot felszámoló kollektivizálások a birtokos parasztság esetében kollektív traumaként[366] értelmezhetőek (Ö. Kovács, 2012), ám a téeszesítés és a mezőgazdasági nagyüzem újbóli megjelenése a pusztai történetekben inkább helyreállt rendként tételeződnek, miközben ennek kiépítését a pusztában az önkéntes és korai belépések miatt feltehetően kevésbé kísérte erőszak.

A trauma konstruktivista elmélete (Alexander, 2004) a kollektív (kulturális) traumák létét a reprezentálásukhoz köti: a kollektív traumák akkor léteznek, ha reprezentálják őket. A pusztai visszaemlékezések azonban nem kidolgozottak, hiányzik belőlük az események közös értelmezése és az oksági összefüggések megtalálása a pusztán kívüli „nagy" történelmi események és a pusztaiak léthelyzete között. Jóllehet elképzelhető, hogy a kollektivizálást és a

[366] A mezőgazdaság több hullámban történő erőszakos kollektivizálását Ö. Kovács elhallgatott kollektív traumaként értelmezi, amelynek feltárását az áldozatok és a leszármazottaik hallgatása is nehezíti. (Ö. Kovács, 2012) A levéltári adatokon és oral history interjúkon alapuló kutatás ebből a szemszögből az első lépésnek tekinthető a kollektív traumanarratíva megalkotásában. Bár az erőszakhullámok traumatizáló hatása nem vitatható, a konstruktivista elmélet szerint a kollektív traumák egy olyan társadalmi konstrukciós folyamatban jönnek létre, melyben a szenvedések, sérelmek artikulálódnak, megnevezik a tetteseket és az áldozatokat és az elbeszélés egy szélesebb társadalmi nyilvánosság számára is befogadhatóvá és értelmezhetővé válik. (Alexander, 2004, Smelser, 2004)

koalíciós időszakot éppen az események traumatizáló hatása miatt övezi hallgatás, nem pusztán a kollektív traumanarratíva hiánya mutat afelé, hogy ezek a történelmi változások nem traumaként szervezik a pusztaiak történetét. A kollektivizálás voltaképpen nem hozott a cselédek tapasztalati terébe illeszthetetlen, értelmezhetetlen változást, azaz nem jelentette korábbi (uradalmi cseléd) életviláguk összeomlását. Nem szembesültek tehát olyan értelmezési kényszerrel, ami kizökkentette volna korábbi „úri világ" értelem-összefüggéseiből őket. A kibillenés utáni helyreállt rendben a folytonosság és a már ismert elemek hangsúlyosak.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a narratív interjúval előálló élettörténeti narratívában nem feltétlenül reprezentálódnak expliciten *egyéni* traumák. A pusztán arra is volt példa, hogy egy megzavart narratív interjú nem tudott fényt deríteni a mesélő egyéni (a közösség előtt is ismert) megpróbáltatásaira, amelyek egyébként potenciális traumastresszornak számítanak a PTSD keretei között. A traumatikus tünetek megjelenése azonban az egyéni psziché teherbírásától is függ, miközben a feldolgozás módja és a reprezentálás formái a kulturális miliő által is meghatározottak.

A cselédlét kiszolgáltatottsága, a szexuális vagy hatalmi alávetettség tapasztalata (Kovács, 2014, Illyés, 2005[1936]) önmagában is traumatizáló hatású lehet. Ez az *egyéni* „strukturális" traumatizáltság is okozhatja a mozaikos cselédnarratívákat.[367] Azonban a potenciális kollektív traumaként is értelmezhető történelmi fordulópontoknak nincs egy közös nézőpontból kidolgozott történetük, sőt, ezek alig reprezentálódnak az egyéni élettörténetekben, így ebben az esetben nem elegendő pusztán az elbeszélések struktúráját szemügyre venni.

Kontrasztos időbeliség – analógiás értelemkeresés

A pusztai (élet)történeteket felépítő rövid epizódok bár önmagukban lineárisak, a történetszövés egésze nem illeszkedik ebbe az idősémába: a visszaemlékezők sokszor

[367] Köszönet Kovács Évának a gondolat felvetéséért.

csaponganak, és az elbeszélésekben nagyon hangsúlyosak a jelen eseményei, a mindennapi rutin.

A puszta jelene, a természeti környezet gondozatlansága és az ember alkotta környezet leromlása elkerülhetetlenül kontrasztot vet a múlt idilli képeivel. A múlt felidézésének Gestaltját a visszaemlékezésekben voltaképpen a jelen sivársága alakítja: a nosztalgia nem más, mint a soha nem létező múlt vágyképének kivetítése a múltba, a múlt utópiája. (Pintér, 2014)

Az ambivalens kötődés a kimerevített múlthoz ugyanakkor nem gátolja meg a nosztalgia kialakulását, hiszen az „*nem a kellemességgel áll a legszorosabb kapcsolatban, hanem az otthonossággal*" (Pintér, 2014: 89). Ez magyarázza a „cselédvilág" felé megnyilvánuló nosztalgiát. A puszta dacára annak, hogy lakói erősen kötődnek hozzá, alapvetően egy negatív jelentéstartalmú, társadalmi hátrányokat és periférikus létmódot sűrítő fogalom. A pusztaiak helyi kötődése ezért alapvetően ambivalens: míg az ismerős környezet a biztonságot és az uralhatóságot (az ágenciát) jelenti számukra, ez a jelentéktelenség, a kisebbrendűség és az elmaradottság érzésével asszociálódik. A pusztai nosztalgia ambivalenciája érhető tetten abban is, hogy még a múltbeli idillben is ott bujkál az alig észrevehető *hiány*: a pusztai élet elszigeteltsége, a mindennapokat strukturáló feladatok (az állattartás és a termelés) valamint a habituális rögzültségek, az idegentől való félelem nem tette lehetővé a puszta elhagyását. Az élettörténetekben azonban a fiatalkorban elszalasztott bálok, kirándulások, fürdőlátogatások emléke is fel-felvillan. Ezek a kihagyott lehetőségekként tételeződő alkalmak még inkább tudatosítják a visszahozhatatlan fiatalságot, és esetenként fokozzák a bezáródás érzését.

Miközben a volt uradalmi cselédek nosztalgiája „a gróf idejére" vetül, a háború után született generációk „az állami gazdaság ideje" után vágyódnak. Az elbeszélésekben azonban a múltbeli világok, „a gróf ideje" és „az állami gazdaság ideje" közötti különbségek elmosódnak és inkább a hasonlóságok hangsúlyosak. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely változatlanságán túl a nosztalgia is ösztönzi ezen emlékezetbeli mintázat kialakulását, hiszen a nosztalgia a koherenciára, a kiismerhetőségre, az otthonosság érzésére irányuló vágy: egyszerre értelemkeresés és „otthonkeresés" (Pintér, 2014: 87). A nosztalgia lényegét tekintve az egyén számára megnyilvánuló múltbeli *rend,* melyben „a tapasztalat szabállyá [..], az értelmezés keretévé válik" (Pintér, 2014: 87). Mindez megmutatja azt a módot, ahogyan a „talajtalanság",

a „földönfutás", a „hazátlanság" (Illyés, 2005 [1936]: 17) tapasztalatával körvonalazott cselédlétben a pusztaiak megpróbálják a külső történelmi események által meghatározott „világok" *rendjét* kiismerni.

A nosztalgia értelemkeresése csak segíti a háború előtti és utáni „világok" közötti analógiák megtalálását, azonban ennek *előfeltétele* a strukturális pozíciók hasonlósága és a pusztai élet változatlansága. A jelen és a múlt közötti kontrasztot a jelen sivársága táplálja, miközben a régi világok közötti analógiák megtalálását a tapasztalatok rendezésére és a környezet uralására irányuló igyekezet segíti. Ugyanis mindkettő célja, hogy az egykori cselédek és leszármazottaik valahol — más híján valamelyik múltbeli világban — otthonosan mozogjanak. Az érthetőséget azonban nem annyira egy önmagukról előállított egyéni narratíva, inkább az öntudatlan nosztalgia biztosítja számukra, ezért a hangsúly nem a jól formált egyéni történeten, hanem a múltbeli tapasztalatok eligazítást nyújtó erejében van. Hiszen a nosztalgiáknak „semmilyen történetük sincs, csupán egy megfoghatatlan otthonosságérzést mutatnak fel." (Pintér, 2014: 141)

Nosztalgia: a múlt mint hiány

A nosztalgia azt sugallja, hogy a jelent egy éles határt választja el egy autentikus, de visszahozhatatlan múlttól, miközben ez a múlt soha nem létezett a kivetített idealizált formában. A nosztalgia tehát nem annyira a múltbeli veszteségen, mint egy állandósult, a múltba kivetített *hiányon*[368] alapul. A nosztalgiában az idő múlása maga is tapasztalattá válik. (Pintér, 2014) A pusztaiak a visszaemlékezéseikben nemcsak az idő múlásával, hanem az idő hiányával

[368] Pintér a nosztalgia leírásakor nem tesz különbséget a múlt veszteségként és hiányként történő birtoklása között (Pintér, 2014), jóllehet a traumatikus emlékezetnél következetesen veszteségről ír. A traumákat ugyanis éppen a konkrét történelmi eseményhez köthető veszteség konstituálja, miközben a nosztalgia – bár veszteségeken is alapulhat – az idillként birtokolt múlt miatt közelebb áll valamiféle állandósult „metafizikai" hiány kivetítéséhez. A megkülönböztetés LaCapra veszteség és hiányról szóló gondolatmenetén alapul, a két fogalom használatának különbsége a holokauszt univerzalizáló felfogásában látszik, mivel ez az értelmezési séma azt vetíti előre, hogy a konkrét történeti eseményhez köthető veszteséget egy állandósult történelmi időtől független hiány váltja fel. (LaCapra, 2001 Gyáni, 2011)

is szembesülnek. Azt hangsúlyozzák, hogy bár keményen dolgoztak, *„régen mindenre volt idő”*, azaz a puszta izoláltsága ellenére a hagyomány által megszabott életrend értelemmel töltötte meg a mindennapokat.

„A régi világ elveszett – csak éppen a nosztalgiában a régi világon van a hangsúly, a traumában pedig a törésen.” (Pintér, 2014: 130) A pusztaiak emlékezetében legfőképp az otthonosság és a kiismerhetőség megteremtése miatt hangsúlyosabb a folytonosság. Bár a II. világháború fontos választóvonal a régi és az újabb világok között, a törést nem a veszteség, hanem az autentikus világ hiánya jelzi. A pusztaiak visszaemlékezései ezért holisztikusak: a *világokról,* a rendről és az ebben elfoglalt helyükről szólnak. A kollektívumról, és nem annyira az egyénekről mesélnek, mivel a jó (legalábbis a jelenbelinél jobb) világok *hiánya*, és nem a specifikus veszteségek formálják a felidézést. A narratívák bár mindenképp egyediek, nem annyira egyéniek: a történetek sokszor a kollektív tapasztalatokat visszhangozzák, szemben a traumát egyénileg feldolgozó, az egyént a középpontba állító traumatörténetekkel.

A pusztai nosztalgia a jól működő, összetartó közösség, a hagyomány által megszabott tartalmas életrend, a közös időtöltések toposzainál és az állami gazdaság prosperáló időszakához köthető „pezsgő” pusztai élet leírásánál időzik: ezek a *hiányát* tematizálja a jelenbeli felidézés. A hagyományok által megszabott közös időtöltések, a pusztai „bálok”, a cuhárék, a kukoricamorzsolások, a tollfosztások visszaszorulása bár konkrét veszteségek, mégis egy jól működő közösség utáni vágyként, azaz hiányként kerülnek kontrasztba a jelennel. Jóllehet biztosan van élményszerű alapja a múltba vágyódásnak, az utópikus jelleget a konfliktusmentes együttélés, a *„jó világ”* és a legitim rend toposzai jelzik.

A pusztaiak közösség utáni vágya azért érdekes, mert bár az uradalmi cselédség egyfajta „sorsközösségként” működött, a nagy fluktuáció miatt kérdéses az integratív ereje. (Jóllehet a korbeli szociográfiák[369] erről másként vélekednek.) Ugyanakkor tény, hogy a nagyüzemi munkaszervezeti formák szétdarabolták a hagyományos munkaszervezeti formákat (például a

[369] Miként Erdei írja: „a cselédnek az a hazája az, ahol szolgál, avval tartozik egy közösségbe, aki parancsol neki.” (Erdei, 1973 [1938]: 152) Illyés is hasonló véleményen van: „…a pusztaiak közt ritka az ilyen természetű húzódzkodás. Egyforma az valamennyi, s ha néha-néha összehorzsolódnak is, egykettőre békésen egymás mellé illeszkednek.” (Illyés 2005 [1936]: 47)

bandákat), és az állami gazdaság dolgozóinak bérmunkaviszonyon alapuló, proletarizálódó életmódja nem integrálta erősen a pusztai közösségeket és nem késztetett kooperációra. (Juhász, 2006) Mindez egy-egy történetben az állami gazdaság idejére vonatkoztatva meg is jelenik.[370]

A vágyott közösség képe összességében erősebb, mint a közösségi élet visszaszorulásával járó veszteségérzés. A sosemvolt idill benyomását tovább fokozza, hogy a pusztai élet árnyoldalairól, a közösségi ellenőrzés formáiról, a pletykákról, a mindennapos veszekedésekről és a sérelmekről csak a kiemelkedett pusztaiak tettek említést. Nem véletlenül, hiszen a nosztalgia múltba kivetített vágyai hordozzák az egyén számára azt a kevéssé megformált szubjektív igazságot, hogy ki ő, vagy ki volt ő. (Pintér, 2014) Így nemcsak tudatos megtévesztést sejthetünk a cselédlét elhallgatott toposzai (sérelmek, kiszolgáltatottság, a közösségi lét árnyoldalai) mögött, hanem legalább részben öntudatlan önámítást is, mivel ezek felidézése egyszerűen nem illik az idilli múlt és a dolgos cseléd toposzaiba.

A múlt a jelenben – egyéni felidézés, közösségi emlékezet, emlékezetközösség

A traumatikus és a nosztalgikus emlékezet ”tiszta” típusait természetesen hiába keressük a sárbogárdi zsidó származású túlélők és a nagyhörcsökpusztai volt uradalmi cselédek történeteiben; csupán a jellegzetes emlékezeti mintázatok azonosítására törekszem. A „tiszta” típus megtalálását az is nehezíti, hogy a traumatizált és a nosztalgikus emlékezet több közös vonást mutat (pl. a múlt állandó jelenidejűsége, amely tudatosan csak részben uralható), míg Kertész Imre életműve arra emlékeztet, hogy „a koncentrációs tábor nosztalgikussá vált traumájaként” (Pintér, 2014: 109) a trauma és a nosztalgia összefonódva is „építheti” az egyén identitását.

[370] “Utána a batyubálok voltak, [..] (3) Aztán úgy.. úgy ellaposodott ez is, mert amikor már az állami gazdaságban volt arra lehetőség, hogy kaphattak háztáji földet, akkor mindenki igyekezett azon dolgozni [sóhajt], ha állatot tarthatott, akkor.. szóval megvolt már a **paraszti** teendő.” (Kiemelés N.K.)

Következésképpen néhány nosztalgikus vonás a sárbogárdi zsidó életvilág emlékezetében is felfedezhető. A gyerekkor képei vágyat ébresztenek a múltbeli életvilág, az egykori otthon iránt, ugyanakkor a tudatosított veszteség, a megélt trauma és a tanúságtétel felelőssége megakadályozza, hogy az egykori sárbogárdi hétköznapok zavartalan idillként (veszélyek és atrocitások nélkül) reprezentálódjanak. Érdekes azonban, hogy a tudatosság és az emlékezéssel vállalt felelősség ellenére sem kötődik a sárbogárdi (az *otthoni)* megpróbáltatásokhoz, szenvedésekhez tettes és felelős.[371] A brutális csendőri vallatások[372] elkövetői ugyanúgy homályban maradnak, mint a vagyontárgyakat és az elhagyott otthonokat kisajátítók. Helyettük egy-egy országosan vagy helyben ismert nyilas politikus alakja villan fel (pl. Jurcsek Béla egy hordó tetején tartott beszéde vagy a régi óvónő nyilasnak állt fia) a visszaemlékezésekben. Meglehet, hogy a gyerekként átélt események sajátos perspektívája vagy a szülők védelmező hallgatása magyarázza ezt, de az is elképzelhető, hogy az otthonhoz való (reflektálatlan) pozitív kötődés vagy a háború utáni visszailleszkedés[373] feladata tette elmondhatatlanná az egykori *helyi* sérelmeket.

A visszaemlékezések további feltűnő vonása, hogy jóllehet a személyes traumanarratívák kidolgozottak, a *helyi* szintű kollektív történet jóval kevésbé kidolgozott: miközben az egyéni visszaemlékezéseket erősen formálja holokauszt „morálisan egyetemessé váló" (Alexander, 2004) traumája, a városban ma egy nem zsidó „emlékezetközösség" viszi színre és próbálja *értelmezni* a népirtást. Jóllehet az emlékezés a táborokból való visszatérés után rögtön jelentkező elemi igény volt (a túlélők adakozásából állították a fel a zsidó temetőben az áldozatok emlékoszlopát, és a '70-es évektől minden évben megszervezték a visszaemlékezéseket), a holokauszt traumájának értelmezését mára egyre inkább a nem zsidó környezet vállalja fel. Az idős túlélők néhány éve még részt tudtak venni a megemlékezéseken,

---

[371] Köszönöm Rényi Ágnesnek, hogy felhívta erre a figyelmemet.

[372] Az élettörténetekben ez jóval kevésbé jelenik meg, de oral history típusú adatgyűjtéssel és levéltári kutatómunkával feltárhatók: ld. Gergely, 2003

[373] A túlélők közül azonban kevesen maradtak Sárbogárdon, a legtöbben Budapestre költöztek, míg többen külföldre (Izraelbe, Svájcba, Belga-Kongóba, Brazíliába) emigráltak. Az egyik interjúalany testvére,annak ellenére, hogy csak szép emlékeket őriz az egykor otthonáról, a deportálás után egyszer sem volt képes visszalátogatni a településre.

de egyszer sem szólaltak fel, a holokauszt traumáját a szervezők interpretálták. A megértés erőfeszítését egyszersmind „obszcenitását" (Lanzmann, 1994: 274) azonban jól jelzi, hogy a Hősök napján[374] tartott megemlékezés, a zsidó áldozatokra „mártírokként"[375] tekint és az I. világháború (katonai!) áldozataival állítja őket párhuzamba. A megemlékezés rítusa az analógiakereséssel próbálja értelmezni a történeti előképekből és társadalmi-történeti kontextusból levezethetetlen szenvedést. (Lanzmann, 1994)

Míg az élettörténet egységének és elbeszélhetőségének helyreállításával egyéni szinten megtörtént a trauma „elsajátítása" (Pintér, 2014: 68), azaz értelmezése és integrálása, addig ez mára *helyi, kollektív* szinten a megemlékezések szervezőire és a protestáns felekezetek vezetőire hárul, akik vallásos világlátásukból, közösségbeli pozíciójukból következően elkerülhetetlenül szakrális-univerzalisztikus keretben értelmezik a holokausztot. Az emberi szenvedés szélsőséges, alig elviselhető példáját látják benne, amit azonban az értelemkeresés motívuma rendre különféle szenvedés-analógiák tárgyává tesz.

A pusztai (élet)történetek nosztalgikus vonásaiban éppen a cselédlét *potenciálisan* traumatizáló tapasztalata eliminálódik, így vál*hat* a cselédmúlt az egyén identitásának fontos összetevőjévé. A cselédlét múltja egyszerre lezárt és lezáratlan: lezárt, mert idilli jelentéseket sűrítő, a világban eligazítást nyújtó ereje már elveszett, de a nosztalgia identitásépítő ereje folytonosságot is teremt. Ez eleve megnehezíti az egykori „úri világ" (a cselédektől amúgy is idegen) kritikus felidézését. A bennragadtak az egykori életvilág romjain élnek, így az időbeli távolság ellenére is nehezebben tudnak reflektálni rá. De a pusztáról elszármazottak sem egyformán távolságtartóak a közösségi múlttal szemben: jobbára csak a kiemelkedők éltek meg életükben olyan „sorseseményt" (Tengelyi, 1998) vagy döntő fordulatot, ami a múltjuk vagy származásuk

[374] A Hősök Napja minden május utolsó vasárnapja; eredetileg egy 1917-es rendelet szabályozta a világháborús katonai halottakról való megemlékezést. Az emléknap a szocializmus évei alatt jobbára feledésbe merült, a rendszerváltás után újra előkerült.(http://www.emlekpont.hu/programok/programok/hosok_napja.html)

Az országosan elterjedt, nyár eleji „mártírmegemlékezések" időpontválasztását feltehetően a vidéki zsidóság deportálásának helyi évfordulói is befolyásolják. (http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/587/)

[375] "Ha az áldozatokat mártírként tartjuk számon, meghamísítjuk a sorsukat" – foglalja össze Bettelheim gondolatmenetét Pintér Judit. Az áldozatok halála értelmetlen és nem önként vállalt mártíromság, Améry kifejezését használva, „Auschwitz-halál." (Pintér, 2014: 74)

újraértelmezését sürgette volna. Mások, bár a pusztáról sikeresen kiemelkedtek életmódja inkább a múlttal való folytonosság megőrzésének kedvez: saját portájuk és kertjük fölött érzett büszkeségük a pusztai kultúra paraméterei *között* tűnik igazán sikernek.

A pusztai múlt *múltbeliségének* kérdését, lezártságát vagy éppen lezáratlanságát a felidézés módja is erősen befolyásolja. A trauma értelmezése kikényszeríti az élettörténet tudatos újraírását és uralását, ami a narratívák struktúráját is messzemenően befolyásolja, a nosztalgia *tudattalan*ul alakul ki, a „tudattalan fantáziamotívumok" (Pintér, 2014: 106) konstituálják a múltat és a jelenbeli identitást.

Jóllehet a nosztalgia részben tudatosodhat: a közös beszélgetéseken felelevenített „idilli" múlt erejét az egykori pusztaiak is kezdik felismerni. A 2014-ben másodjára megszervezett „nagyhörcsöki találkozó"[376] maga a szervezett és tudatosított nosztalgia. A közelbe költöző és ma is ott élő „sikeres" pusztaiak hívására több régi lakos látogatott vissza egykori otthonába, hogy a közös főzés programpontja mellett együtt elevenítsék fel „az állami gazdaság idejét" és a fiatalkori emlékeiket.

A nosztalgiának van egy fontos életrajzi vetülete is. A múltba vetített „jó világok" ugyanis egybeesnek a visszaemlékezők fiatalságával, aktív, tevékeny korszakával. Ezzel szemben a jelen környezet sivárságát, a gondozatlan pusztai terek érzékelését tovább súlyosbítja a helybeli visszaemlékezők idős kora és az ezzel járó tehetetlenség, a magányosság érzése. (Jóllehet a magánnyal és az erő megfogyatkozásával nem mindenkinek és nem egyformán kell szembenéznie.)

A pusztaiak viszonya a saját múltjukhoz alapvetően különbözik más, traumatizált vagy történelmileg tudatos csoportokétól. A múlt (a múltbeli tárgyak vagy a szavak) csak nemrégiben merültek fel saját, potenciálisan megőrzendő *értékként.* Ezt megelőzően a múlt megőrzésére irányuló szándék csak kívülről (pl. a régi használati tárgyakat felvásárló régiségkereskedők képében) érkezett a pusztára. Mára úgy tűnik, hogy a pusztában is elindult az a változás, ami a saját közegében reflektálatlanul — a maga természetes szelekciós

[376] Bogárd és Vidéke 2013. augusztus 22. XXIV. évf. 34. szám 4. old.

mechanizmusaival — működő közösségi emlékezetet (*milieu de mémoire*) az életvilág értelemösszefüggésein kívüli, a közösségi tapasztalatból kiágyazott modern emlékezeti helyekre (*lieu de mémoire*) tereli. (Nora, 2010)

A terepmunka előtt néhány hónappal a Nagyhörcsökpusztával szomszédos településen kicsiny kiállítás nyílt a puszta múltjáról, rövid szövegekkel, néhány fényképpel és egy makettel. Az egyik helybeli büszkén mesélte, hogy a kiállítás anyagában az egykori hatvanpusztaiak (köztük az ő családja is) *név szerint* szerepeltek. Miközben a kiállítás és a megszervezett találkozók egyre tudatosabb múlthoz való viszonyt jeleznek, az uradalmi puszta épített öröksége az építészeti örökségvédelem legelhanyagoltabb területe (Tamáska, 2013), de a közösség által kidolgozott kollektív narratíva is várat még magára.

Irodalom

Alexander, Jeffrey C. (2004a): Toward a Theory of Cultural Trauma. In Alexander, Jeffrey C. et al (eds.): *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press 1-31

Caruth, Cathy, (1995): Recapturing the past (Introduction) In *Trauma: Explorations in Memory* Baltimore: The Johns Hopkins University Press 151-158.

Caruth, Cathy (1996): *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History* London –Baltimore: The Johns Hopkins University Press

Erdei Ferenc 1973 [1938]: *Parasztok*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Felman, Shosana - Laub, Dori (1992): *Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* London - New York: Routledge

Fehéri György (2009): „Lehetetlen, de muszáj… tehát lehetséges..” A holokauszt ábrázolásának problémái In Gantner B. Eszter – Réti Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái.* Budapest: Nyitott Könyvműhely 10-34.

Gergely Anna (2003): A székesfehérvári és a Fejér megyei zsidóság tragédiája 1938-1944. Budapest: Vince

Gyáni Gábor (2011): Kulturális trauma adott vagy teremtett? A trauma alakzatai. *Studia Litteraria* (50): 3-4. 5-20.

Heller Ágnes (2006): *Trauma* Budapest: Múlt és Jövő

Illyés Gyula (2005 [1936]): *A puszták népe* Budapest: Osiris

Juhász Pál (2006): *Emberek és intézmények: két zsákutca az agráriumban* Budapest: Új Mandátum Kiadó –Jelenkutató Alapítvány

Kertész Imre (2003): *Sorstalanság* Budapest: Magvető

Konrád György (2001): *Elutazás és hazatérés* Budapest: Noran

Kovács Éva (2006): Mari és az ő „cigánysága"- avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula* 9(1): 41-52.

Kovács Éva (2014): Összeolvasás. Az erőszak elbeszélései. *Replika* (2014):85-86. 71-83.

Kovács Éva (é.n.): Elbeszélés és azonosság a társadalomkutatásban In: Feischmidt Margit (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom- és kultúrakutatásban*

LaCapra, Dominick (2001): *Writing History, Writing Trauma.* Baltimore, London: Johns Hopkins University Press

Lanzmann, Claude (1994): A megértés obszcenitása. Egy este Claude Lanzmann-nal. ***Thalassa*** 1994(5): 1-2. 274-287.

dr. Markovits Pál (2002): Egy „úri kalandor" botladozásai a XX. században át. Békéscsaba: Tevan

Menyhért Anna (2008): *Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom*. Budapest: Anonymus-Ráció

Németh Krisztina (2009): Életvilág és élettörténetek: Meddig ér az emlékezet? In Szabó Fanni (szerk.) *Társadalmi Tanulmányok 2009*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Hallgatói Önkormányzatának évkönyve. Budapest: ELTE - Eötvös Kiadó, 2009. 255-290.

Nora, Pierre (2010): Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája In *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* (szerk. K. Horváth Zsolt) Budapest: Napvilág 13-34.

Ö. Kovács József (2012): A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965. Budapest: Korall

Pintér Judit Nóra (2012): A tudattalan identitás *Imago* 2(2): 67-72.

Pintér Judit Nóra (2014): A nem múló jelen: trauma és nosztalgia Budapest: L'Harmattan

Rosenthal, Gabriele (1994): Német háborús emlékek: az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa* 5:(1-2.) 188-202.

Rosenthal, Gabriele (2013 [2003]): A történetmesélés gyógyító hatása In Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv* Budapest: L'Harmattan Kiadó 228-249.

Smelser, Neil J. (2004): Psychological Trauma and Cultural Trauma In Alexander, Jeffrey C. et al (eds.): *Cultural trauma and collective identity* Berkeley - Los Angeles – London: University of California Press, 31-60.

Tamáska Máté (2013): Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészete 1945 után Budapest: Martin Opitz Kiadó

Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorsesemény.* Budapest: Atlantisz.

Vajda Júlia (2006): Terápiás hatás mint melléktermék *Thalassa* (17):1 123-136.

Zarka, Josette (1994): Élettörténetek és tanúvallomások. Módszertani megfontolások a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített interjúk alapján *Thalassa* 1994(5): 1-2. 169-175.

Egyéb források:

Bogárd és Vidéke 2013. augusztus 22. XXIV. évf. 34. szám 4. old.

dr. Szénási Károlyné nagyhörcsökpusztai adatgyűjtése az 1980-as évekből, kézirat

http://www.emlekpont.hu/programok/programok/hosok_napja.html

Utolsó letöltés: 2015. 04. 26.

www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/587

Utolsó letöltés 2015. 04. 26.

KADERJÁK ANITA: HOGYAN SZEREPEL A HAZAI KÖZOKTATÁS A KOMPETENCIATESZTEN?

Az országos kompetenciamérés eredményeit vizsgálva nem csak azt láthatjuk, hogy mennyire teljesítenek jól a hazai diákok, levonhatunk tanulságokat a hazai oktatási rendszer méltányosságára vonatkozóan is. Eredményem szerint a hazai középfokú oktatási rendszer nem esélykiegyenlítő, sőt, növeli a különbségeket a különböző háttérből jövő diákok között. Véleményem szerint ennek egyik fő oka a tanárok szelekciójában keresendő, akik jelentős hatással vannak a diákok fejlődésére az iskolai évek alatt.

Bevezetés

A világ egyre több országában működnek szofisztikált elszámoltathatósági rendszerek, melyek célja, hogy mérhetővé tegyék a közoktatási intézmények teljesítményét, visszajelzést adjanak arról - mind a felelősöknek, mind a nyilvánosságnak - és ösztönözzék a felmerülő problémák megoldását (Figlio-Loeb, 2011). Ezen rendszerek létrejöttét az az empirikus megfigyelés alapozta meg, hogy bár több európai országban, és az Egyesült Államokban is folyamatosan emelkedett az elmúlt évtizedekben az oktatásra fordított közpénz mértéke, ez nem járt együtt a diákok teljesítményének növekedésével (Hanushek, 2003). Ezért a finanszírozási források növelése mellett az országok olyan rendszerek kialakításába fogtak, melyek teljesítmény alapon értékelik az iskolákat, ezzel ösztönözve őket forrásaik hatékony felhasználására. Az eddig ismert eredmények alapján az látszik, hogy bár a hatás mértéke körül vita folyik, az konszenzusos állítás, hogy az elszámoltathatósági rendszerek növelik a diákok teljesítményét (Figlio-Loeb, 2011).

A magyar közoktatásban az oktatási intézmények teljesítményének értékelése az országos kompetenciamérésen alapul, ez képezi az elszámoltathatóság alapját. A központilag működtetett rendszer a mérés és visszajelzés funkciókat látja el. A teljesítményhez csatolt szankciók és jutalmazások a szabad iskolaválasztás rendszeréből erednek (Kertesi, 2008), azaz nem kormányzati szervek, hanem a szülők jutalmazzák a jó teljesítményt. Így ebben a rendszerben a nyilvánosság az ösztönző, ami fejlődésre készteti a szereplőket.

A standardizált tesztek kiértékelése jó alapot adhat arra, hogy az iskolák fejlesszék teljesítményüket, és hogy támogassa a szülők döntéshozatalát. Minimum két olyan mérce van, ami alapján érdemes visszajelzést adni egy iskolának, hogy milyen az abszolút teljesítménye, és hogy mekkora hozzáadott értéke van diákjai számára, mely szempont a jelenlegi rendszerben kevésbé hangsúlyos.

Az eredmények jók lehetnek arra, hogy az iskolák helyi szinten kiértékeljék az azokból levonható tanulságokat, és a szülők pontosabb képet kapjanak egy-egy iskola teljesítményéről. Ahhoz, hogy az eredmények felhasználása széles körben természetes legyen, azaz, hogy az iskoláknak adott visszajelzések beépüljenek, és a szülők erősen támaszkodjanak a nyilvános információkra, még időre van szükség, de hosszú távon képes lehet fejleszteni a rendszert.

A fejlődésre pedig nagy szüksége van a hazai közoktatásnak. Az abszolút mércén mérő és a fejlődést jutalmazó mutatószámok összevetése alapján azt találtam, hogy az oktatási rendszer továbbra sem esélykiegyenlítő, sőt, úgy tűnik, hogy még növeli is a különbségeket a különböző hátterű diákok között. Ennek fő oka valószínűsíthetően a tanárok szelekciójában keresendő, azaz, hogy a jó tanárok az abszolút szinten is jól teljesítő iskolákban tanítanak.

A hazai közoktatási rendszer helyzete

Az elszámoltathatósági rendszerek részletesebb elemzése, s eredményeinek bemutatása előtt röviden összefoglalom, hogy milyen képet kapunk a hazai közoktatás helyzetéről a közelmúlt empirikus vizsgálatai alapján.

Az oktatási rendszerek teljesítményének elemzésekor két alapvető szempontot szokás vizsgálni. Az első a hatékonyság, azaz, hogy egy ország tanulóinak átlagosan hogyan teljesítenek, a második szempont a méltányosság, tehát, hogy az előbb említett átlagot felbontva a diákok

teljesítményében mennyire nagy a szórás, illetve, hogy mekkora a tanulók és a tanulói csoportok közötti különbség. (Le Grand, 1990). Általában a hatékonyság-méltányosság kettősre átváltásként gondolunk, azaz, hogy a két cél nem valósulhat meg egy időben. Az oktatás területén azonban a vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy nem igaz az az összefüggés, hogy a nagyobb esélyegyenlőségre törekvő rendszerek az átlagosnál rosszabbul is teljesítenek (Schütz et al, 2008).

Schütz et al. (2008) cikke alapján, mely az 1995-ös Third International Mathematics and Science Study (TIMSS) és 1999-es megismétlésének adatait dolgozta fel, ami 13 éves diákok matematika és természettudomány tudását méri, Magyarországon a családi háttérnek szignifikáns, és az OECD országok között kifejezetten nagy hatása van a diákok teljesítményére, mely azt jelzi, hogy az iskolarendszer nem esélykiegyenlítő. A teszten a hazai diákok elért eredménye azonban az átlagnál magasabb, azaz a cikk alapján úgy tűnik, hogy a kilencvenes évek közepén egy hatékony, de nem méltányos oktatási rendszer működött Magyarországon.

Egy ennél frissebb eredményt mutat be az alábbi ábra, mely a Programme for Intrational Student Assessment (PISA) nemzetközi tesztelés 2012-es eredménye alapján született, amelyben 34 OECD- és 31 partnerország vett részt. Az ábra a tesztelésben szereplő országokat két szempont szerint kategorizálja. A függőleges tengely azt mutatja, hogy az OECD átlagnál alacsonyabb, vagy magasabb-e az ország 15 éves diákjainak átlagos matematika tesztpontszáma, ez hivatott mérni a hatékonyságot. A vízszintes tengelyen azt látjuk, hogy mekkora az iskolarendszer által teremtett esélyegyenlőség mértéke, tehát, hogy az iskolarendszer mennyiben tudja ellensúlyozni a diákok családi hátterének hatását, mely a méltányosság mutatószáma. Azaz, a jobb felső négyzetben találhatóak azok az országok, ahol az oktatási rendszer a leghatékonyabb és legméltányosabb, a bal alsó sarokban pedig a mindkét szempont szerint átlag alatt teljesítők.

Magyarország mind a két tengelyen az átlag alatt helyezkedik el, míg olyan országokban, mint Hollandia vagy Japán, az esélyegyenlőség és a jó teljesítmény egyszerre látszik megvalósulni.

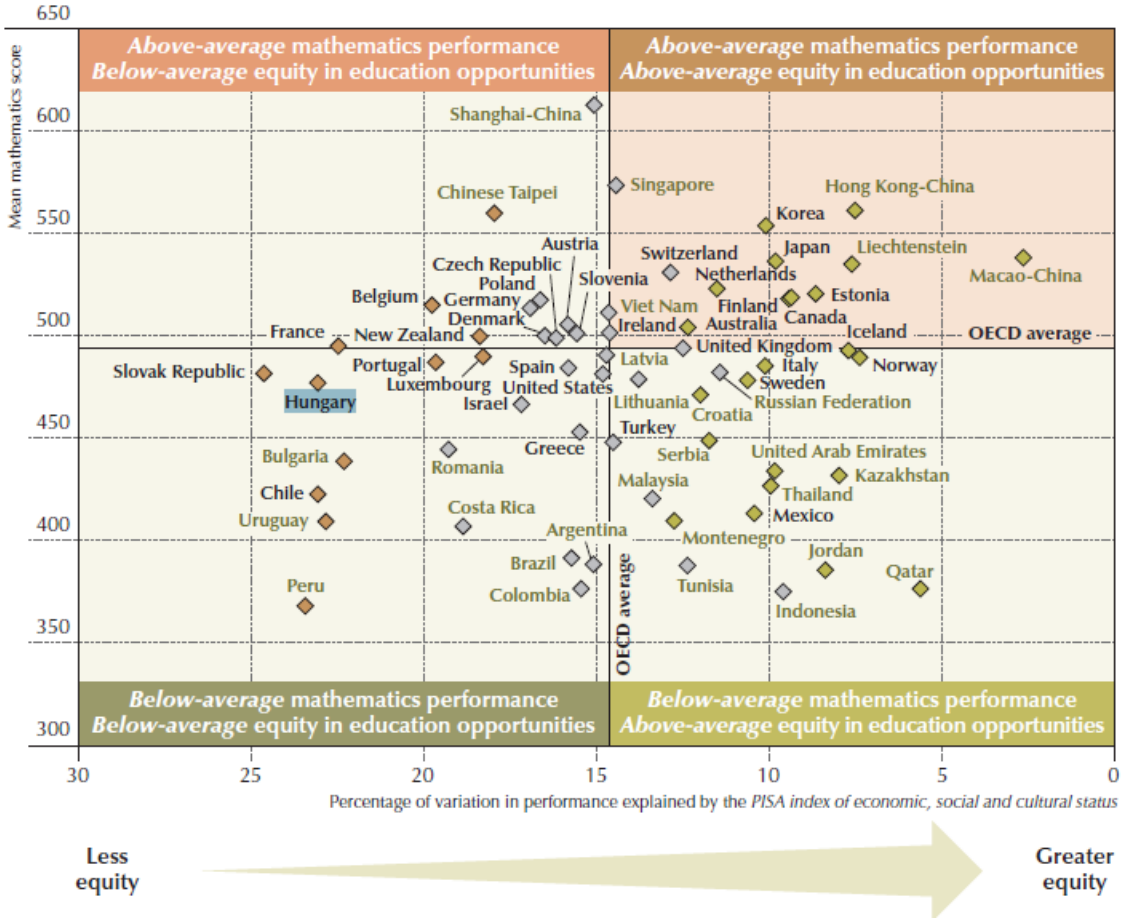

22. ábra: 2012-es PISA eredmények a hatékonyság és méltányosság tükrében. OECD (2014, pp.13.)

Az eredményekből tehát az látszik, hogy a 2010-es évek elejére a magyar oktatási rendszer mind hatékonyság, mind méltányosság szempontjából alacsony teljesítménnyel működik referenciacsoportjához képest.

Dolgozatomban a rendszer hatékonyságát nem vizsgálom nemzetközi összevetésben, arra azonban alkalmas az elemzésem, hogy a méltányosság aspektusáról szolgáljon információval. Eredményem szerint ebben a tekintetben nem javult a helyzet 2012-re, az oktatási rendszer nem hogy nem esélykiegyenlítő, de növeli a különböző szociális háttérből érkező diákok közötti különbséget.

Elméleti keretrendszer

Miért jönnek létre elszámoltathatósági rendszerek?

A probléma akkor áll fenn, ha van egy megbízó, akinek érdeke fűződik ügynöke cselekvéséhez (például, hogy jól végezze a munkáját), azonban nem tudja azt megfigyelni. Ebben az esetben előfordulhat, hogy az ügynöknek nem érdeke megosztani többletinformációját a megbízóval, s ezáltal megkárosítja azt. A megbízó-ügynök problémák megoldása egy olyan ösztönzőrendszer kialakítása lehet, mely az ügynököt érdekeltté teszi abban, hogy a megbízónak tetsző akciót hajtsa végre (Jehle-Reny, 2011).

A megbízó-ügynök elmélet természetesen számos erős feltevéssel él, de az irodalomban általánosan elfogadott, hogy ezek ellenére jól alkalmazható gondolati keret a közoktatási rendszer vizsgálatára (Brewer et al. 2010).

Tehát a megbízó-ügynök probléma az, amely indokolttá teszi az elszámoltathatósági, azaz ösztönző rendszerek bevezetését a közoktatásban (Figlio-Loeb, 2011). A közoktatási rendszert vizsgálva ebben az elméleti keretben, tekinthetünk megbízóként az államra, a fenntartóra, vagy akár a szülőkre, akik az iskolák, mint ügynökök teljesítményét szeretnék kontrollálni és ösztönözni (Horn, 2011).

Gyakorlati oldal

Hanushek és Raymond 2006-os írásukban egy nemzetközi összehasonlítást találhatunk, mely azt mutatja meg, hogy az egyes országok mennyit költöttek oktatásra (egy diákra vetítve), s ezzel szemben hol állnak a korábban említett TIMSS felmérés aggregált pontszámai alapján kialakított rangsorban (minél közelebb esik az origóhoz egy ország, annál jobban teljesít).

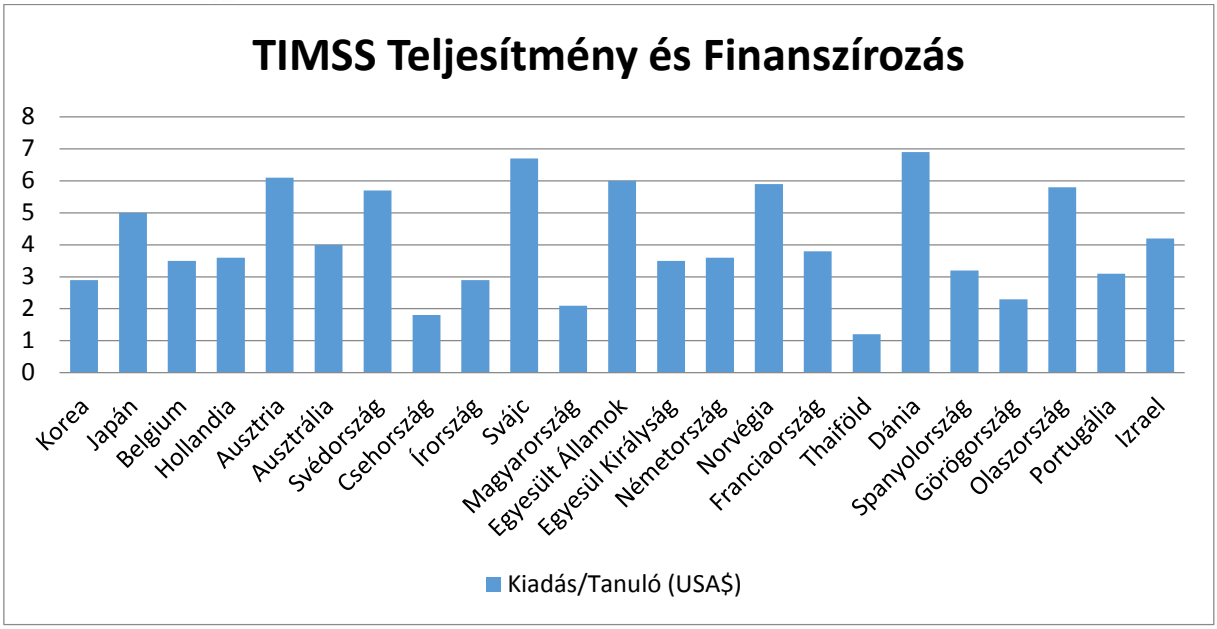

23. ábra: A teljesítmény és finanszírozás kapcsolata. Hanushek - Raymond (2006, p.55.)

Látható, hogy a finanszírozás nagysága és a teljesítmény között korán sem egyértelmű a pozitív korreláció.

Kertesi (2008) több másik mérés alapján úgy fogalmaz, hogy empirikus tévedés azt gondolni, hogy egy iskolarendszer teljesítménye javulni fog attól, ha bővítik a finanszírozását, elengedhetetlen a források hatékony felhasználása.

A fentiek alapján szakdolgozatomban elfogadom azt a nézetet, ami szerint egy jól definiált ösztönzőrendszer pozitív hatással lehet az oktatási rendszer teljesítményére. E mellett pedig megfelelő struktúrában azt is elősegítheti, hogy a különböző esélyekkel induló diákok teljesítményben közelebb kerüljenek egymáshoz.

Két alternatív megközelítés az közoktatási intézmények teljesítményének mérésére

Eddig az elszámoltathatósági rendszerekről általánosságban írtam, ugyanakkor természetesen a gyakorlatban számos formában léteznek. Azt, hogy milyen szabályok szerint működjön a rendszer, és hogy kiket és mire ösztönözzön, különböző érdekek befolyásolhatják, a politikai döntéshozókon keresztül a társadalmi érdekcsoportokon át a módszertani megfontolásokig.

A teljesítménymérésnek két nagy iskolája létezik, a szintbeli teljesítmény és a hozzáadott érték mérése. Míg az előbbi csak a kimeneti oldalra koncentrál, azaz például azt nézi, hogy egy gimnáziumból a diákok milyen arányban kerülnek be egyetemre, addig a hozzáadott érték mérés azt vizsgálja, hogy a diákok mennyit fejlődtek saját korábbi teljesítményükhöz képest.

A két mutatószám igen eltérő eredményekre vezethet, hiszen lehet nagy hozzáadott értéke egy iskolának, ahol a diákok teljesítményének abszolút értéke alacsony az országos átlaghoz képest, de önmagukhoz képest nagy fejlődést érnek el. Hanushek és Raymond (2006) a két módszer közötti különbséget szemlélteti a Texas Assessment of Academic Skills (TAAS) ötödik és hatodikosokkal elvégeztetett teszt adatbázisán, mely több mint ezer iskola eredményeit tartalmazza. Az adatok alapján felállítottak egy-egy sorrendet az iskolák között szintbeli eredmény és hozzáadott érték alapon, majd megnézték, hogy ezek között milyen erős a korreláció.

Alternatív Iskolai Elszámoltathatósági Mérőszámok Egyszerű Korrelációja: TAAS Matematika Pontok 5. és 6. osztályban		
	Átlagos pontszám	Átlagos pontszám növekedés
Átlagos pontszám	1.00	
Átlagos pontszám növekedés	0.27	1.00

24. táblázat: Alternatív iskolai elszámoltathatósági mérőszámok korrelációja. Hanushek – Raymond (2006, p.59)

A két módszer eredménye közötti együttmozgás mértéke mindössze 0.27, ráadásul olyan módon, hogy sok olyan iskola, ami az egyik sorrend alapján a legjobbak közé tartozik, a másik módszer szerint az alsó hányadba esik (Hanushek, 2006). Ebből arra következtethetünk, hogy a mintában szereplő oktatási intézmények között nagy számban találhatók olyanok, ahol a diákok teljesítmény abszolút értékben alacsony marad, de a saját korábbi teljesítményükhöz képest sokat fejlődnek, míg azokban az iskolákban, ahol javarészt jó háttérrel rendelkező, magas induló teljesítményű diákok tanulnak, nem rendelkeznek nagy hozzáadott értékkel.

Dolgozatom empirikus részében mind szintbeli, mind hozzáadott érték mutatókat becsülök a hazai középfokú oktatási intézményekre. Véleményem szerint mindkét megközelítés hasznos lehet a teljesítményértékelés formálása szempontjából, mivel nincs egy jó módszer, a végső formát az alakítja ki, hogy mit szeretnénk megmérni, illetve hogy a döntéshozó milyen célt szeretne elérni az elszámoltathatósági rendszerrel. Továbbá a mutatók nem csak önmagukban hordoznak jelentést, egymáshoz viszonyítva őket újabb következtetéseket vonhatunk le egy oktatási rendszer állapotáról.

Szintbeli teljesítménykritérium meghatározása

Szintbeli teljesítménykritérium meghatározásakor az válik az intézmények céljává, hogy minden tanuló tudását legalább egy kijelölt szintre hozza. Ebben az esetben az ösztönzők úgy hatnak, hogy az intézmények azokra a diákokra fordítsák a legnagyobb hangsúlyt, akik pont a kijelölt szint, határ alatt vannak (Figlio-Loeb, 2011).

Ilyen rendszer például az amerikai NCLB program, mely alapján minden államnak meg kellett határoznia egy 2014-ig elérendő teljesítményszintet iskolái számára, a diákok összességének és alcsoportjainak eredményére vonatkozólag is. Az éves standardizált méréseken megvizsgálják, hogy az iskola milyen mértékben tart az államilag kitűzött 2014-es cél felé, s ez alapján értékelik a teljesítményüket (Figlio-Loeb, 2011).

Mivel az elszámoltathatósági rendszerek ösztönzőkre épülnek, természetes, hogy befolyásolják az érintett iskolák és tanárok viselkedését. A szint mérés egyik hátránya, hogy perverz ösztönzőket adhat a teljesítménykritériumokkal szembenéző iskolák számára, melynek legáltalánosabb magatartásformáit korábban ismertettem. Ez a probléma akkor a leghangsúlyosabb, ha a rendszer tartalmaz jutalmazást, vagy akár szankciókat.

A szintbeli mérés egyik előnye, hogy a leszakadó diákokra irányítja a fókuszt, ami kedveltté teszi a politikai döntéshozók körében. A nyilvánosság felé történő visszajelzés tekintetében a szintbeli mérés előnye, hogy egyértelműen interpretálható, transzparens eredményeket

produkál (Figlio-Loeb, 2011). További pozitív tulajdonsága ezen felül, hogy nem szükséges hozzá egyéni szinten összekapcsolt panel adatbázis.

A legfontosabb kritika a szintbeli kritériumokkal szemben azonban az, hogy mivel nem számol a diákok kiinduló képességével és hátterével, ezért a mérés során egy olyan összetett dolgot tud csak vizsgálni, ami együttesen eredeztethető a diákok eltérő családi hátteréből, egyéb iskolán kívüli környezetéből, és az iskolai ráfordításokból (Hanushek-Raymond, 2005).

Hozzáadott érték alapú megközelítés

Az oktatási intézmények hozzáadott értékének mérésekor a fókusz azon van, hogy hogyan változik egy tanuló teljesítménye egy korábbi időponthoz képest a mérés idejéig. Ebben a rendszerben az iskolák arra vannak ösztönözve, hogy minden diákjuk eredményét fejlesszék, függetlenül attól, hogy a leszakadók, vagy az éltanulók közé tartoznak-e (Figlio-Loeb, 2011).

A hozzáadott érték mérés egyik előnye, hogy nem szül a szintbeli méréshez hasonlóan perverz ösztönzőket. Mivel a tanulók teljesítményének évről évre nőnie kell, így nincs értelme egy időszakban mesterségen feljavítani az eredményeket, hiszen annál nehezebb lenne azt felülmúlni a rákövetkezendő időszakban (Kertesi, 2008).

Az Egyesült Királyságban 2013-ban jelentettek be egy olyan elszámoltathatósági rendszer reformot, ami a hozzáadott érték mérésére fog koncentrálni. Az Oktatási Minisztérium az iskolákkal szembeni perverz ösztönzők megszűnésének fontosságával indokolta a váltás szükségességét, ami előidézte a tesztre tanítást, és hogy a diákoknak csak egy bizonyos szegmensére fókuszálódott az erőforrások nagy része. Továbbá úgy vélték, hogy a korábbi szint jellegű teljesítménykritériumok elrettentették a tanárokat attól, hogy nagyobb kihívást jelentő iskolákban oktassanak (Department for Education, 2014).

A hozzáadott érték mérés egyik legfontosabb előnye, hogy ha rendelkezünk egyéni szintű panel adatokkal a diákok eredményeiről, akkor ennek segítségével a mérés során csökkenthető a meg nem figyelhető veleszületett képességekből és múltbeli ráfordításokból adódó torzítás a mérésben, hiszen a teljesítmény változására koncentrálunk (Kertesi, 2008).

A hozzáadott érték mérés hátránya lehet, hogy nem produkál olyan egyértelműen kommunikálható eredményeket a nyilvánosság részére, mint a szintbeli mérés (Figlio-Loeb, 2011), illetve, hogy sokkal jelentősebb az adatigénye. Egyéni szintű panel adatbázisra van hozzá szükség, mely több éven keresztül követi és összekapcsolhatóvá teszi egy diák különböző időpillanatokban mért teljesítményét, így lehetővé válik a fejlődés mértékének megállapítása.

Mi a mérhető teljesítmény az oktatási rendszerben?

Az elszámoltathatósági rendszerek alapja tehát az iskolák teljesítményének mérése, az azonban koránt sem evidens, hogy mi ennek a legjobb mutatószáma. Komoly elméleti vitát lehetne folytatni arról, hogy egyáltalán mi az iskoláknak, a nevelésnek a célja, s hogy ebből levezetve min mérhető megfelelően, hogy egy adott intézmény sikeres-e.

Én jelen dolgozatban azt az irodalomban is elfogadott álláspontot képviselem, hogy az iskolák egyik alapvető célja a diákok tudásának és készségeinek fejlesztése (Brewer, 2010).

A diákok teljesítményét pedig úgy lehet olyan módon mérni, hogy az megfeleljen az összehasonlíthatóság és visszajelző képesség kritériumainak, ha standardizált teszteket használunk. Ezek nem függnek egy-egy iskola belső tulajdonságaitól (mint az osztályzatok), s azonnali visszacsatolásra alkalmasak, szemben egy másik lehetséges alternatíva, a diákok későbbi munkaerőpiaci helyzetével (Kertesi, 2008).

Ezek alapján dolgozatom mérési részében az országos kompetenciateszt eredményeit fogom használni az általam vizsgált középfokú oktatási intézmények teljesítményének értékelésére. Ezen belül is elsősorban a matematika tesztpontszámokat, azon elgondolás szerint, hogy a matematikai tudás és készség fejlesztésében nagyobb szerepet kap az iskola, s így nagyobb hatást érhet el például egy eltérő tanmenet, míg az szövegértési készségekre erősebb hatást gyakorol a diákok családja és iskolán kívüli környezete (Cronin et al. 2005). Figlio és Loeb (2011) összefoglaló írásában is azt láthatjuk, hogy több tanulmányban (például Dee-Jacob (2009) és Wong et al. (2009)), ahol szignifikáns hatást találtak matematika tesztpontszámokon,

az olvasás eredményeket véve alapul nem volt kimutatható hatása az elszámoltathatósági rendszereknek.

Módszertan

Oktatási termelési függvény

A mérés elvégzéséhez szükség van egy konzisztens elméleti keretrendszerre, mely választ ad arra a kérdésre, hogy mitől függ a diákok teljesítménye. Ezt a keretet dolgozatomban az oktatási termelési függvény adja, mely tartalmazza mindazon tényezőket, melyről úgy gondolhatjuk, hogy szerepet játszottak egy diák adott évi eredményének elérésében (Kertesi, 2008).

Modell

Az oktatásban általánosan elfogadott termelési tényezők három nagy csoportja a *családi és egyéb iskolán kívüli* ráfordítások, az *veleszületett képesség* és az *iskolai ráfordítások* tényezője. Ezek általános fogalmak, melyeket egy az egyben megmérni nem lehetséges, ezért olyan változókat kell keresni, melyekkel jól közelíthető a hatásuk (Harris, 2010). Ilyen proxy lehet a családi ráfordítások esetében az otthoni könyvek száma, mely utal a szülők társadalmi státuszára és a szülők iskolázottságára, a veleszületett képességet, intelligenciát pedig közelíthetjük az adott diák egy korábbi tesztpontszámával (Todd-Wolpin, 2003). Az iskolai ráfordítások hatásának mérésére is sok bevett változó létezik, mint az iskolán belüli tanár-diák arány, a tanárok átlagos végzettsége, vagy a technikai felszereltség szintje (Harris, 2010).

A becsülni kívánt termelési függvény matematikailag a következő alakot ölti, Harris (2010, 132.o.) nyomán:

(1.) $A_{it} = f(S_{it}, S_{it-1} \dots, F_{it}, F_{it-1}, \dots, I_t, \varepsilon_{it})$

Az egyenlet függő változója egy adott diák standardizált tesztpontszáma adott évben. A magyarázó változók a három nagy csoportot képviselik, az S az adott diákra adott évben és a korábbi években ható iskolai tényezők, az F az adott évbeli, és korábbi családi tényezők, az I az állandó veleszületett képesség, az ε_{it} pedig az adott diákra és évre vonatkozó hibatag.

Az, hogy mind a jelenbeli, mind a múltbeli iskolai ráfordítások szerepelnek az egyenletben azt a bevett nézetet tükrözi, hogy az iskolai ráfordítások kumulatívak, tehát a diák adott időpontban elért eredménye a diák addigi összes tapasztalatát tükrözi (Harris, 2010).

Reziduum-elv

Dolgozatomban olyan becslési stratégiát alkalmazok, mely során nem próbálom közvetlenül megbecsülni az iskola hatását a fent említett proxy-kat használva, hanem minden egyéb tényezőre kontrollálva (családi háttér, képesség), a *maradék*hatást tulajdonítom az iskolának. Azaz, az iskolai ráfordításra, mint nem mérhető hatásra tekintek, melyet úgy azonosítok, hogy a mérhető összetételbeli eltérések hatását kiszűröm, s a megmaradó különbséget azonosítom a közvetlenül nem mérhető hatás következményével (Kertesi, 2008). Ebben a szemléletben az iskola egy fekete doboz, nem bontjuk fel belső tényezőkre, azaz reziduum-elvet használunk (Brewer, 2010). Ez azért népszerű eljárás az oktatásgazdaságtani becslések során, mert az irodalom alapján úgy tűnik, egyelőre nincsenek elég jó proxyk az egyes felbontott teljesítmények (például tanárok minősége végzettségük alapján) becslésére (Hanushek, 2003).

A reziduum-elv keretén belül fogok szint és hozzáadott érték mutatókat is számolni, több fajta specifikációban.

Célom a fent leírt módszerekkel becslést adni arra, hogy a hazai középfokú oktatási intézmények mekkora hatással bírnak egy diák adott időszakbeli teljesítményére, s hogy mennyiben járulnak hozzá a tanulók teljesítményének növekedéséhez. Ezek a mutatószámok önmagukban is értékes információt hordoznak, e mellett pedig abból is tanulságos

következtetéseket tudunk levonni a hazai oktatási rendszer helyzetére, hogy a kétféle mutatószám alapján felállított rangsor milyen mértékben mozog együtt.

Természetesen egy teljes körű oktatáspolitikai programnak részét kell képezze a vizsgálat, hogy a mért iskolai hatás milyen tényezőkből áll össze, ám jelen írás keretein belül ezzel a kérdéssel nem foglalkozom.

A hazai elszámoltathatósági rendszer működése

Hazánkban a 2001/02-es tanévvel került bevezetésre az országos kompetenciamérés, mely az intézmények teljesítményének mérését és értékelését szolgálja (Kertesi, 2008).

A jelenlegi szabályozás szerint a mérésben részt kell vennie minden köznevelési intézményben tanuló hatodikos, nyolcadikos és tizedikes diáknak. A standardizált teszt célja, hogy a diákok matematikai-logikai és szövegértési képességét mérje, melynek kidolgozását és lebonyolítását az Oktatási Hivatal végzi. A törvényi szabályozás szerint a mérés eredményéről minden fenntartó és intézmény visszajelzést kap, valamit az Oktatási Hivatal készít egy országos jelentést is. (2011. évi CXC. törvény 80. §).

A 2008 óta megjelenő fenntartói, intézményi és telephelyi (továbbiakban FIT-) jelentések tartalmazzák az adott helyen tanuló diákok mért teljesítményének statisztikáit, valamint háttéradatokat az iskoláról és a tanulókról (Hermann-Molnár, 2009). Ezek a jelentések mind nyilvánosak, és az ezek alapjául szolgáló adatbázisok is elérhetőek, természetesen úgy, hogy az egyes diákok anonimek maradjanak benne (2011. évi CXC. törvény 80. §).

A kompetenciamérés legfőbb funkciója jelenleg a mérés és a visszajelzés, törvényi szinten azonban sem pozitív, sem negatív ösztönzők nincsenek a rendszerbe építve. Ahogy korábban is írtam, a rendszerben a szankció és a jutalmazás a szülők döntésein keresztül valósul meg a szabad iskolaválasztás keretében.

Becslés

Adatok

A becsléshez használt adatok az országos kompetenciamérésből származnak, a 2008 és 2013 közötti időszakból, melyet az Oktatási Hivatal bocsátott rendelkezésemre. Az adatbázis tanulói, telephelyi és intézményi szintű adatokat tartalmaz az összes hazai iskola hatodikos, nyolcadikos és tizedikes évfolyamból.

A tanulói szintű adatok tartalmazzák a diákok standard képességpontjait, azok szórását, és a tanulók képességszintjeit. Tartalmazzák ezen felül a diákok családi háttér-indexét, az iskola által megadott egyéb adatokat (pl. jegy), valamint a Tanulói kérdőív adatait, mely további információkkal szolgál a diákok tanulmányi és családi hátterére vonatkozóan (pl. szülők iskolai végzettsége, a diák ismételt-e valaha osztályt).

A telephelyi és intézményi adatfájlok tartalmazzák az aggregált adatokat az adott településről, telephelyről, intézményről és fenntartóról, valamint a diákok átlagos képességére és hátterére vonatkozó adatokat. Tartalmazzák ezen felül a Telephelyi kérdőív adatait, mely információval szolgál, többek között, az adott telephely állapotáról, felszereltségéről és a tanárok összetételéről. Az intézményi, azaz iskolai kérdőív pedig, amit az igazgató tölt ki, tartalmaz adatokat az iskola költségvetésére, a tanárok igazgató által érzékelt minőségi összetételére, valamint az igazgató jellemzőire vonatkozóan.

Modellek

Az előző fejezetekben bemutatott szintbeli és hozzáadott érték méréseket három becslési módszerrel fogom elvégezni, különféle specifikációkban.

Egyéni random hatás modell

Ennek a modellnek a lényege, hogy az egyéni eredmények eltéréseit átlagoljuk iskolánként. Azaz megmérjük egy iskolában tanuló diákok egyéni standard hibáit, majd átlagoljuk, hogy az egyének mennyire térnek el a regressziós egyenestől. Ebben a modellben tehát „az egyéni reziduális hatások iskolai szintű átlagai képviselik az iskolák hozzájárulásait az egyéni tanulói teljesítményekhez" (Kertesi, 2008, p.172.).

(2.) A_{ij}=α_{ij}+ß$\boldsymbol{x}_{ij}$+$\overline{\varepsilon_{ij}}$+γ$Z_j$

Fix hatás modell

A fix hatás modellkeretben arra adunk becslést, hogy egy adott iskolába járó átlagos tanuló eredménye mennyire tér el az országos átlagtól. A modellben szerepeltetett időben állandó változó jelen esetben minden hatást tartalmaz, ami egy diákot az iskolájában ér.

(3.) A_{ij}=α_{ij}+ß$\boldsymbol{x}_{ij}$+$sumd_jD$+ε_{ij}

Random hatás modell

Ezzel a modellel arra tudunk becslést adni, hogy egy adott iskola diákjainak eredményei a Magyarországi átlagtól mennyire térnek el.

(4.) A_{ij}=α_{ij}+ß$\boldsymbol{x}_{ij}$+δ_j+ε_{ij}+ γZ_j

A függő változó minden esetben a diákok 10.-es kompetencia tesztpontszáma matematikából.

Magyarázó változók

A modellekben szerepeltetett magyarázó változók (**x**ij) a korábban bemutatott családi és egyéb iskolán kívüli ráfordítások, valamint a veleszületett képesség kategóriákba sorolhatók.

1. Családi és egyéb iskolán kívüli ráfordítások (F)

- szülők végzettsége/ szülők foglalkozása/otthon található könyvek száma
- nem
- a diák sajátos nevelési igényű státuszú-e (továbbiakban SNI)
- halmozottan hátrányos helyzet

2. Veleszületett képesség (I)

- 8.-os matematika tesztpontszám a kompetenciamérésen: az erre való kontrollálástól lesz hozzáadott érték becslés. Ennek a változónak a bevonásával kontrollálok a diák képességére, és olyan nem-kognitív tulajdonságainak egy részére is, mint például a motiváció.

3. Plusz kontroll

- iskola típusa

A becsülni kívánt 6 specifikációt az alábbi táblázat szemlélteti:

	Szint hatás	Hozzáadott érték (8.-os tesztpontszám)
Egyéni random hatás	1.	2.
Random hatás	4.	5.
Fix hatás	7.	8.

25. táblázat: Az empirikus részben becsült specifikációk. Saját táblázat (2014)

Elemzés

Az középfokú oktatási intézmények teljes mintájának elemzése

Ebben a fejezetben a különböző módszertanok alapján rangsorokat állytok fel az iskolák között, és összevetem, hogy mennyiben változik az iskolák helyezesée, ha szint, illetve ha hozzáadott érték alapján mérjük le őket.

Nyers sorrend

Ha pusztán a középiskolák nyers sorrendjét vizsgáljuk, azaz egyszerűen sorba rendezzük őket tanulóik elért átlagpontszáma alapján, akkor a 2012-es év matematika tesztpontszámait véve azt az eredményt kapjuk, hogy a három legjobban teljesítő a Budapesti Fazekas Mihály Gimnázium, a győri Révai Miklós Gimnázium és Kollégium és a szintén fővárosi Piarista Gimnázium. Az eredmény nem meglepő, olyan elit intézményekről van szó, melyek előkelő helyen szerepelnek a Heti Világgazdaság folyóirat évenként megjelenő rangsorában[377] is, a Fazekas Gimnázium a 2015-ös középiskolai rangsorban is elsőként végzett (Eduline.hu, 2014). Az 1050 általam vizsgált oktatási intézmény közül a sort a Kunhegyesi Általános Iskola, Alapfokú Művészetoktatási Intézmény, Szakiskola és Óvoda zárja. A legjobb ötven középfokú oktatási intézmény között egy szakiskolát találhatunk, a tapolcai Szász Márton Általános Iskola, Szakiskola és Speciális Szakiskolát.

[377] A HVG rangsor - Középiskola 2015 listáit több szempont - a 2013-as érettségi, a 10. évfolyamosok kompetenciamérése, a 2013-as felvételi eredményei, valamint a tanulmányi versenyeken elért helyezések - alapján állították össze (Eduline.hu, 2014)

Szint mérés

A nyers sorrend bemutatásánál egy fokkal árnyaltabb képet kapunk, ha a korábban bemutatott szint hatást próbáljuk megbecsülni, s ez alapján állítunk fel sorrendet az intézmények között. Ennél az elemzésnél a becsült egyéni random hatás, fix hatás és random hatás modellekben a diákok nemére, családi és szociális környezetére, valamit az iskola típusára kontrollálok.

A random hatás modell becslése alapján, melyet 922 intézmény eredményei alapján számoltam ki, a győri Révai Gimnázium lett az első, a Jedlik Ányos Gépipari és Informatikai Középiskola és Kollégium a második (a nyers pontszámok alapján kialakított listában a 22.), és a nyers sorrendben vezető Fazekas a harmadik legjobban teljesítő intézmény 2012-ben.

A fix hatás becslés alapján ezzel szemben az egri Arany János Általános Iskola, Szakiskola és Kollégium teljesített a legjobban, ezt követte a tapolcai Szász Márton Általános Iskola, Szakiskola és Speciális Szakiskola és kisvárdai Telegdi Kata Szakiskola és Szakközépiskola. A random hatás modell becslése alapján első helyre sorolt Révai Gimnáziumot a negyedik helyen találjuk.

Meglepőnek tűnik, hogy egy egri szakiskola diákjai teljesítettek a legmagasabb szinten 2012-ben. Közelebbi vizsgálat után azt látjuk, hogy ebben az iskolában 17 fő tizedikes tanuló található, akik közül mindössze négy diák írta meg a tesztet, így az eredményeket jelentősen befolyásolhatja egy kiugró teljesítmény. A négy diák átlageredménye 1784 pont lett, ami 145 ponttal jobb az országos átlagnál.

Az egyéni random hatás modell eredménye, melyben az egyéni eredmények eltéréseit átlagoljuk iskolánként, a korrelációk alapján közelebb esik a fix hatás modell eredményéhez, mint a random hatás modelléhez. Szintén az Arany János, Szász Márton és Telegdi Kata szakiskolákat méri a legjobbnak.

Hozzáadott érték mérés

Az iskolák hozzáadott értékének mérésekor ugyanazt a regressziót becsülöm meg, mint a szint mérés esetében, kibővítve azzal, hogy kontrollálok az adott diák nyolcadikos teljesítményére is. Ezzel szűröm ki a tanuló veleszületett képességének és nyolcadikos koráig felhalmozott tudásának hatását tizedikes teljesítményére. Így a maradéktag, melyet az iskola hatásaként azonosítok, sokkal szűkebb halmazt foglal magába, mint a szint becslés esetében. A regresszióban kibecsült együtthatók iránya megegyezik a szint mérésnél tapasztalttal, s értelemszerűen, ha egy tanulónak magas a nyolcadikos tesztpontszáma, az várhatóan jobban teljesít a tizedikes teszten is.

A random modell becslés alapján felállított középiskolai rangsor a korábban bemutatottaktól eltérő képet mutat. Az első helyen a korábban bemutatott kisvárdai Telegdi Kata Szakiskola és Szakközépiskola található. A négy tesztíró diák meglepően magas tizedikes eredménye önmagában is furcsa volt, de tovább árnyalja a képet, hogy nyolcadikban átlageredményük csaknem kétszáz ponttal az országos átlag alatt volt, s külön-külön is mind az országos átlag alatt teljesítettek.

A Telegdi Szakiskolát a Bornemissza Gergely Szakközép-, Szakiskola és Kollégium követi. Itt a 148 diáknak kevesebb, mint a fele, 72 tanuló matematika tesztpontszáma ismert, úgy, hogy nincsenek SNI miatt felmentett tanulók. Hatvan diák nyolcadikos teszteredménye ismert, ezek átlaga majdnem 100 ponttal az akkori országos átlag alatt található. A harmadik a szint méréseknél már ismertetett Szász Márton Általános Iskola, Szakiskola és Speciális Szakiskola, ahol szintén kritikusan kevés diák írta meg a tesztet. A Révai Miklós Gimnázium a hetedik helyen, a Jedlik Középiskola a kilencedik helyen található. Ez azt jelenti, hogy ezen iskolák tanulói nem csak abszolút szinten magas pontszámot értek el, de sokat is fejlődtek a középiskola első két éve alatt.

A fix hatás modell eredményei igen hasonlóak, a Telegdi az első, a Bornemissza a második, és a Szász Márton Szakközépiskola teljesítettek a legjobban. Az egyéni random hatás modell

alapján ugyanezt a három intézményt találjuk az első helyen, csak más sorrendben. Az egyéni random hatás modell alapján a Révai a huszonötödik, míg a fix modell alapján a tizennegyedik helyen található.

Lehetséges torzító tényezők

A fent bemutatott, és ezekhez hasonlóan feltűnően jó eredményeket produkáló intézmények értékelésénél figyelembe kell venni a lehetőséget, hogy a legjobbnak és legrosszabbnak mért iskolák esetében valójában nem a tartós teljesítményt sikerült megmérni, csak valamilyen egyszeri sokkot, vagy perverz magatartásforma eredményét.

Ahogyan azt korábban is említettem, a kis létszámú iskolákban mért teljesítmény nagyon erősen függ attól, hogy adott évben milyen a diákok összetétele, mert akár egy darab kiemelkedő, vagy gyenge tanuló erősen befolyásolja az átlageredményt.

Ezt alakíthatja a véletlen is, de ha egy adott intézményben nagy nyomást éreznek a szereplők, akkor elképzelhető, hogy a szereplők tudatosan alakították ki, hogy mely diákok írják meg a tesztet. Ennek két gyakori formája, hogy indokolatlanul széles körben nyilvánítanak diákokat sajátos nevelési igényűnek, hogy teszteredménye ne számítson bele az iskolai átlagba, illetve hogy egyes diákoknak megmondják, hogy hiányozzanak a tesztírás napján (Horn, 2011), mert lefelé húznák az átlagot.

Ha nem is egyszeri sokkról, vagy a perverz ösztönzők hatásáról van szó, akkor is óvatosságra int a rangsorok használatával kapcsolatban, hogy az egyes specifikációk eltérő módon értékelnek intézményeket, még ha a teljes mintán erős is a korreláció. Az eredmény tehát igen érzékeny a módszertanra, ami nem teremt jó alapot erős állítások tételére egy egydimenziós skálán.

A szint és a hozzáadott érték becslés összevetése

A fenit eredményekből látható, hogy kockázatos lenne rangosrt állítani az iskolák között, hiszen az igen érzékeny a konkrét specifikációra.

Ahogy korábban említettem, mind a szintbeli, mind a hozzáadott értékbeli teljesítmény elfogadott mutatószáma az iskolák teljesítményének, hazánkban és külföldön is. Alkalmazásuk attól függ, hogy milyen döntéshozói szándék áll az oktatáspolitika mögött, azaz mi az elérni kívánt cél, és kik a fókuszban lévő tanulók. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy az egyes iskolákban mi a viszonya a két mutatónak, azaz mennyire jár együtt a mért intézményekben az abszolút mértékben magas teljesítmény és a diákok fejlődése.

Emlékeztetőül visszaidézném a korábban bemutatott Hanushek és Raymond (2006) cikk eredményét, mely 0.27-es korrelációt talált a két számítási módszer alapján becsült eredmények között. Az alacsony együttjárást okozhatja az, hogy a vizsgált texas-i mintán számos olyan iskola volt, ahol a diákok abszolút mértékben alacsonyan teljesítettek, de önnön kiinduló teljesítményükhöz képest nagyon fejlődtek, illetve hogy hogy az elit gimnáziumokban tipikusan nem volt megfigyelhető nagy egyéni fejlődés.

Ehhez képest a hazai adatbázison elvégzett elemzés egészen más képet mutat.

	Egyéni random hatás - hozzáadott érték	Fix hatás-hozzáadott érték	Random hatás-hozzáadott érték	Egyéni random hatás	Fix hatás	Random hatás
Egyéni random hatás - hozzáadott érték	1.0000					
Fix hatás-hozzáadott érték	0.9179	1.000				
Random hatás-hozzáadott érték	0.8599	0.9626	1.000			
Egyéni random hatás	0.8308	0.9058	0.8802	1.000		
Fix hatás	0.7199	0.9145	0.9054	0.9390	1.000	
Random hatás	0.6938	0.8991	0.9172	0.9193	0.9899	1.000

26. táblázat: Szint mérés és hozzáadott érték mérés, a különböző specifikációk korrelációja. Saját számítások a kompetenciamérés-adatbázis alapján (2014)

A táblázatban bemutatott eredmények alapján látható, hogy az egyes specifikációkon belül becsült szintbeli és hozzáadott értékbeli értékek szorosan együtt járnak. Ez azt jelenti, hogy az iskolák nagy részében, a két módszer hasonló intézményeket hozott ki jól, illetve gyengén teljesítőnek. Ez azt jelenti, hogy azok az iskolák rendelkeznek nagy hozzáadott értékkel, ahol a diákok abszolút szinten is jól teljesítenek.

Ez az eredmény azért fontos, mert rávilágít arra, hogy a magyar oktatási rendszer nem esélykiegyenlítő, sőt, növeli a különbségeket, mert azokban az iskolákban, ahol a diákok háttere szerény, kiinduló képességeik pedig alacsonyak, nincs sok lehetőség a fejlődésre. Ezt a szakadékot valószínűsíthetően a különböző minőségű tanárok szelekciója okozza az erős és gyenge iskolák között, mely kérdést alaposabban is megvizsgálok a következő fejezetben.

Megvizsgáltam, hogy hogyan változik meg a szint és a hozzáadott érték becslés korrelációja, ha az intézmények 2011-ben és 2012-ben elért teljesítményének átlagát veszem alapul, ezzel részben kiküszöbölve az iskola méretéből fakadó torzításokat.

	Egyéni random hatás - hozzáadott érték	Fix hatás-hozzáadott érték	Random hatás-hozzáadott érték	Egyéni random hatás	Fix hatás	Random hatás
Egyéni random hatás - hozzáadott érték	1.0000					
Fix hatás-hozzáadott érték	0.9510	1.000				
Random hatás-hozzáadott érték	0.9321	0.9926	1.000			
Egyéni random hatás	0.8504	0.7768	0.7436	1.000		
Fix hatás	0.8940	0.8654	0.8423	0.9781	1.000	
Random hatás	0.8923	0.8793	0.8824	0.9113	0.9537	1.000

27. táblázat: Szint mérés és hozzáadott érték mérés, a különböző specifikációk korrelációja (2011-2012 átlageredmény). Saját számítások a kompetenciamérés-adatbázis alapján (2014)

A korreláció valamelyest csökkent az egyes specifikációkon belüli szint és hozzáadott érték becslés között, de a levonható tanulság nem változott meg, amely szerint általánosságban elmondható, hogy az abszolút skálán jól teljesítő intézményekben nagy a hozzáadott érték is.

A tanárok szerepe

Dolgozatomban, a reziduum-elvű számításokból kifolyólag, nem elemzem részletesen, hogy miből áll össze az *iskola-hatás*. A diákok teljesítményének elemzéséhez hasonlóan fel lehetne bontani olyan különböző faktorokra, mint az intézmények felszereltsége, a társas hatás vagy az átlagos osztálylétszám. Egy tényezőt azonban szeretnék kiemelni, és részletesebben megvizsgálni, mert úgy gondolom, hogy jelentős szerepe lehet abban, hogy milyen kép

rajzolódott ki a kompetencia-adatok elemzéséből. Nevezetesen, hogy azokban az iskolákban nagy a hozzáadott érték, ahol abszolút szinten is magas a diákok teljesítménye.

Az irodalomban széles körben elfogadott állítás, hogy a tanárok minősége, teljesítménye, meghatározó a diákok fejlődése szempontjából, és hogy a hátrányos helyzetű diákok esetében van a jó tanároknak a legnagyobb hozzáadott értéke. Hanushek (1992) tanulmánya szerint, melyben tanár dummy-kat használt a hatás mérésére, a legjobb tanárok akár egy évnyi tudással felérő többletet tudnak átadni a diákoknak, mint a legrosszabbak. Sanders és Rivers (1996) írása alapján pedig, ahogy a tanítás hatékonysága nő, először az alacsony teljesítményű diákok érzik meg a pozitív hatást. Az azonban komoly vitákat generált, hogy hogyan lehet megmérni egy tanár minőségét, azaz mi alapján dönthető el, hogy valaki *jó tanár* vagy *rossz tanár*. A minőség leggyakrabban használt proxy-jai a tapasztalat és a végzettség, ám gyenge magyarázó erejük miatt a hangsúly eltolódott a tanárok teljes hatásának (outcome-based) mérése felé (Hanushek-Rivkin, 2006).

Egy közelmúltban készült kutatás azt mutatja meg, hogy a diákok tesztpontszám-változása, azaz fejlődése, jó mutatója a tanárok minőségének, hozzáadott értékének (Chetty et al, 2011). Két szempontból vizsgálódtak, az egyik, hogy a tesztpontszám-változás torzítatlan mutatója-e a minőségnek, a másik, hogy hosszú távú hatása is van-e annak, ha valaki például nyolcadikban jó tesztet ír. A második kérdés felvetői azzal érveltek, hogy a jó pontszámok mögött állhat egy tanár, aki ügyesen tanít valakit a tesztre, de nem ad át a való életben is hasznosítható tudást. Az elemzése eredménye szerint - melyet két és fél millió amerikai diák adatait tartalmazó adatbázison végeztek el, ami magába foglalta a harmadikos és nyolcadikos koruk közötti eredményeiket, családi háttérváltozóikat, és felnőttkori jellemzőiket - a tanárok hozzáadott értékét torzítatlanul lehet mérni, hatása pedig igen jelentős.

Eredményük szerint azok a diákok, akiket magas hozzáadott értékű tanár tanított, általában hajlamosabbak továbbtanulni gimnázium után, jobban keresnek, jobb szociális összetételű helyen laknak, és kisebb a valószínűsége, hogy kamaszkorukban szülőkké váljanak.

Az alábbi ábrán az látszik, hogy ha egy nagy hozzáadott értékű tanár elkezd tanítani egy iskola adott évfolyamában, akkor a tárgyát tanuló kohorsz átlagos tesztpontszáma azonnal megnő.

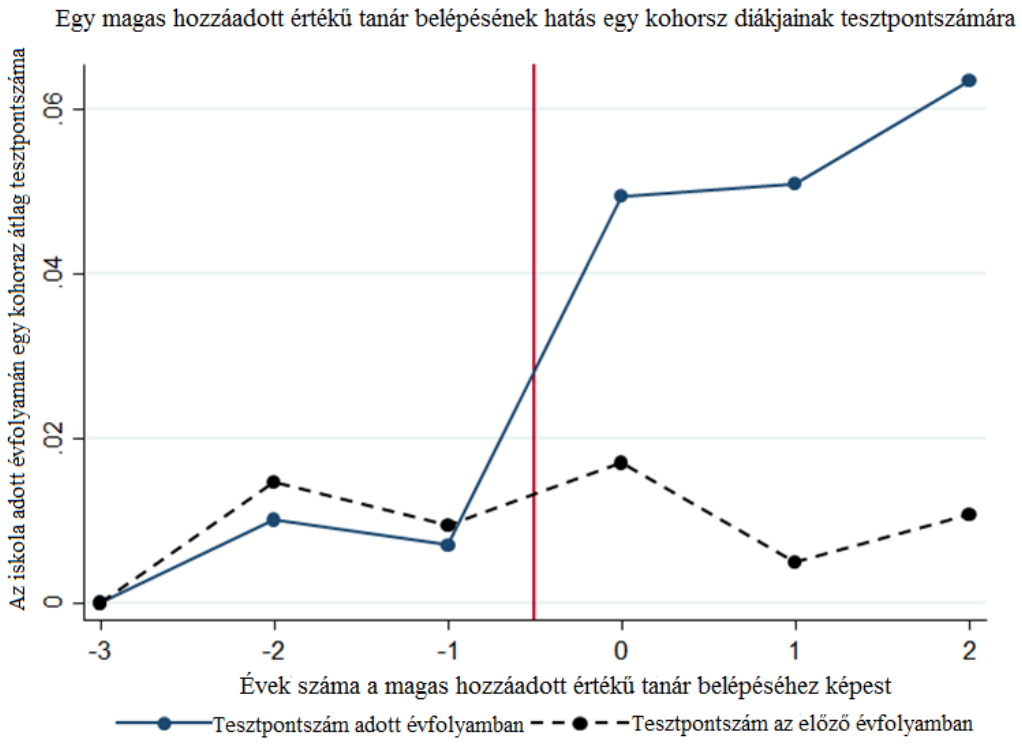

28. ábra: Egy magas hozzáadott értékű tanár hatása egy kohorsz diákjainak tesztpontszámára. Chetty et al (2011, p.53.)

Ennek a tesztpontszám-növekedésnek pedig komoly gazdasági hatása is van. Becslésük szerint egy szórásnyi javulás egy adott évfolyamban tanító tanár minőségében átlagosan 1%-al növeli a tanított diák keresetét 28 éves korára. Ez nagyságrendileg azt jelenti, hogy ha egy hozzáadott érték szempontjából az alsó 5%-ban elhelyezkedő tanárt egy osztályban egy közepesen jó tanárral helyettesítenek, az a diákok életpálya-jövedelmének jelenértékét 250 000 dollárral is megnövelheti egy átlagos osztályban. Az elemzés tanulsága tehát, hogy a tanárok minőségének jelentős hatása van a diákok eredményére, mind tanulmányi, mind gazdasági szempontból.

A fentiek alapján elfogadom azt az állítást, hogy egy iskola hozzáadott értékének előállításában a tanárok hozzáadott értéke döntő jelentőségű. Annak a jelenségnek tehát, hogy az abszolút szinten jó eredménnyel rendelkező iskolák azok, ahol magas a hozzáadott érték is, valószínűsíthetően abból következik, hogy *a jó tanárok a jó iskolákban tanítanak*. Ezt e kérdést elemzi Varga (2009) a hazai általános iskolák esetében, melynek állításai véleményem szerint a középfokú oktatásra is általánosíthatók. Kutatása alapján „a különböző összetételű tanulókat oktató iskolákban szisztematikusan különbözik a tanárok összetétele, a rossz szociális helyzetű

tanulók iskoláiban a tanárok kevésbé felkészültek és kisebb hatékonysággal tanítanak" (Varga, 2009, 65.o.). A hazai adatokból az látszik, hogy a hátrányos helyzetű iskolákban alacsonyabb a pedagógusok kínálata, ezért az intézmények gyakran kénytelenek nem megfelelően képzett tanárokat alkalmazni. Ezekben az iskolákban átlagosan alacsonyabb a pedagógusok végzettsége, mint a kedvezőbb helyzetű intézményekben, jóval nagyobb a valószínűsége a pályakezdő és az 50 évesnél idősebb pedagógusoknak.

Az eredményeket az alábbi táblázat foglalja össze. A vízszintes tengely beosztása úgy alakult, hogy az iskolákat kvartilisekbe osztották a szerint, hogy mekkora a hátrányos helyzetű diákok részaránya. Az egyes a legkisebb, a négyes csoport pedig a legnagyobb arányban hátrányos helyzetű diákokat oktató intézményeket tömöríti 2005-ös adatok alapján.

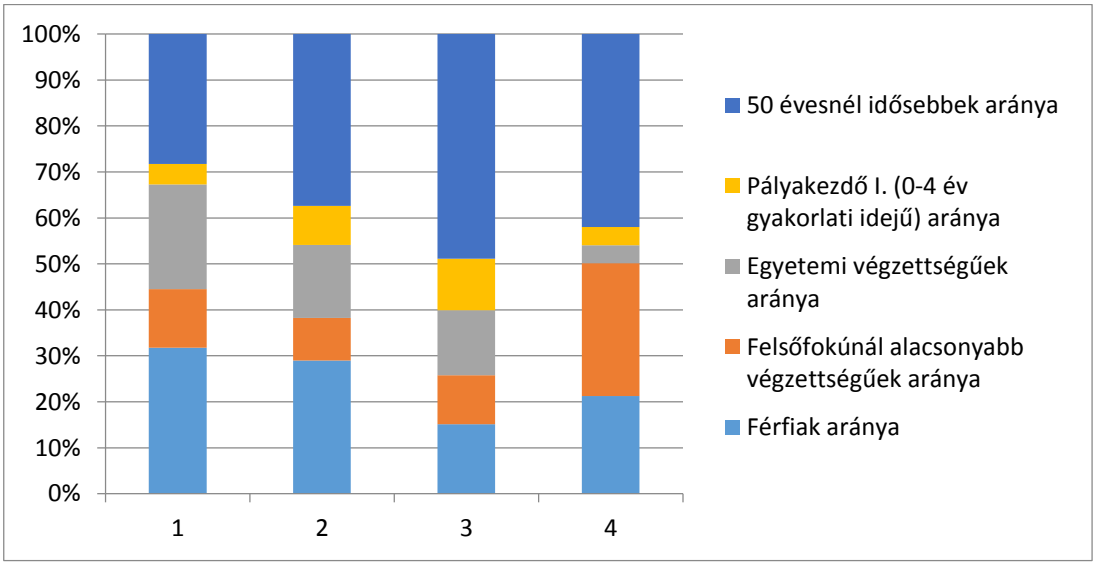

29. ábra: A tanárok összetétele a különböző hátterű diákokat oktató iskolákban. Varga (2009, p. 68.)

Ez a miatt a széles körben elfogadott állítás miatt kifejezetten súlyos probléma, hogy a családi háttér erősen korrelál a tanulók teljesítményével, azaz várhatóan alacsonyabb teljesítményt érnek el azok a diákok, akiknek hátrányos a szociális hátterük (Róbert, 2004), melyet az empirikus részben becsült regressziók is megerősítettek.

Következtetésem, hogy az erős korrelációt a kompetenciamérés adatai alapján az egyes iskolákra számolt hozzáadott érték és szint mutatók között valószínűsíthetően a tanárok szelektív eloszlása okozza. A kérdés alaposabb empirikus vizsgálata fontos kutatási téma, de jelen dolgozat fókusza nem terjed ki eddig. Vizsgálatomban pusztán arra a kérdésre keresem a

választ a továbbiakban, hogy az egyes iskolatípusokon belül, illetve a különböző szociális hétterű diákokat tömörítő iskolák alcsoportjain belül vizsgálódva eltérő képet kapunk-e a globális vizsgálat eredményétől.

Elemzés iskolatípusokon belül

Ebben a fejezetben azt vizsgálom meg, hogy hogyan alakul a szint és hozzáadott érték becslés, s ezek egymáshoz való viszonya az egyes középiskola típusokon belül. Az intézmények többsége több típusú képzést is kínál, háromszáz olyan iskola van például hazánkban, ahol gimnáziumi, szakközépiskolai és szakiskolai oktatás folyik egyszerre. Az előző elemzési fejezetben, bár egyéni szinten kontrolláltam a képzés típusára, az összesített iskolai eredmény kiszámolásakor nem vettem figyelembe az egy intézményen belül működő különböző kategóriákat.

Az volt a hipotézisem a vizsgálat kezdetekor, hogy ugyan a hazai oktatási rendszer egészére vonatkozóan igaz, hogy szakadék van a jó és rossz középiskolák között, egyes iskolatípusokra lebontva, és ezeken a csoportokon belül vizsgálódva talán kevésbé figyelhető meg ez az éles elkülönülés.

A vizsgált iskolatípusokat és számosságukat a következő ábra szemlélteti.[378]

[378] A kategóriákat úgy kell érteni, hogy egy intézmény minden a kategória nevében szereplő képzéstípussal rendelkezik

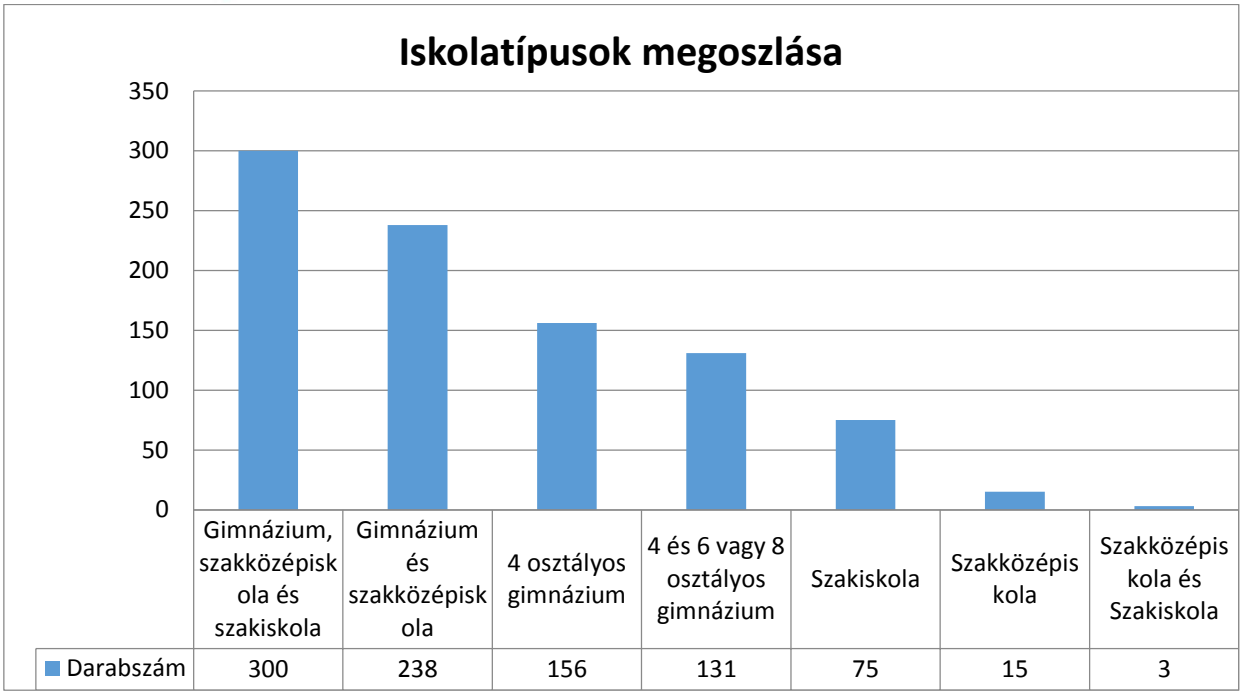

30. ábra: Iskolatípusok megoszlása a hazai középfokú oktatási intézmények körében. Saját számítások a kompetenciamérés-adatbázis alapján (2014)

A továbbiakban az öt legtöbb elemmel rendelkező kategórián belül végzek el hasonló elemzést, mint az előző részben az összesített mintán.

Korrelációk a szint és a hozzáadott érték eredmények között

Előzetes feltevésemmel összhangban az figyelhető meg, hogy az egyes kategóriákon belül vizsgálódva gyengébb a korreláció a különböző módszertannal kiszámított eredmények között, ugyanakkor összességében erős marad, egy esetben sem megy 0.7 alá.

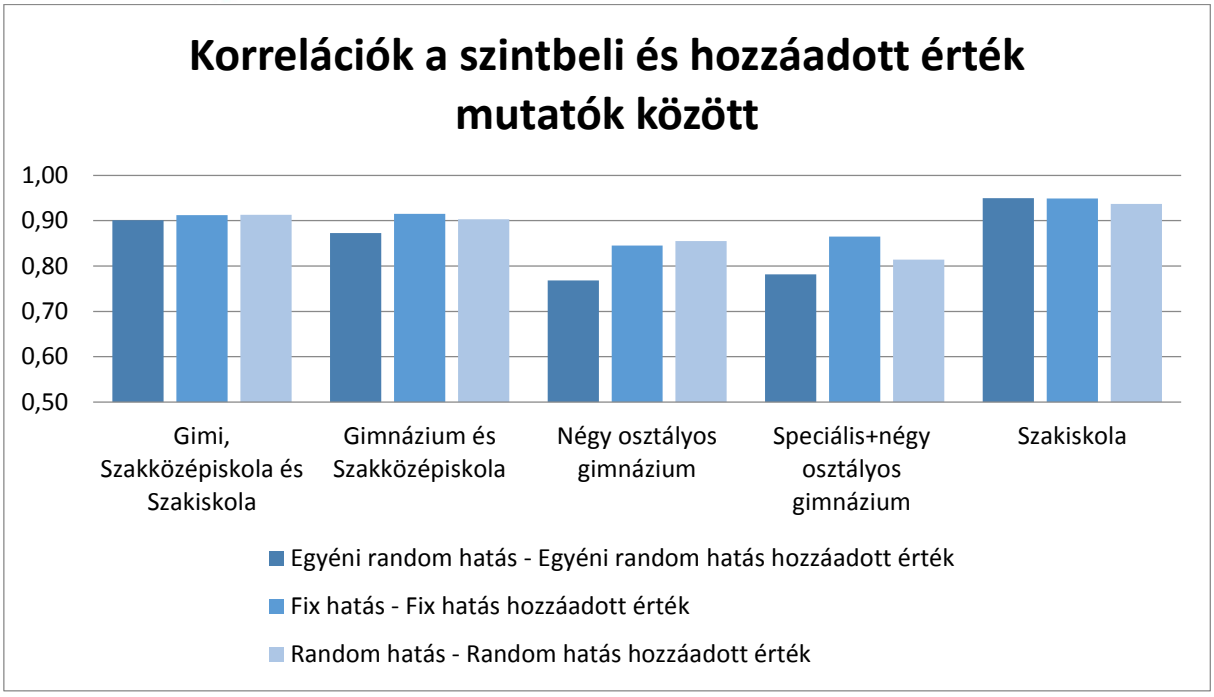

31. ábra: Korrelációk a szintbeli és hozzáadott érték mutatók között. Saját számítások a kompetenciamérés-adatbázis alapján (2014)

A gimnáziumok és a speciális tagozattal is rendelkező gimnáziumok estében a legkevésbé erős az együttjárás, azaz ezekben az intézményekben nem mindig az abszolút szinten jól teljesítő iskolák a nagy hozzáadott értékkel rendelkezőek is. Ha feltételezzük, hogy az iskolák minősége nagyban függ az ott foglalkoztatott tanárok minőségétől, ez azt jelenti, hogy a gimnáziumok esetében nem annyira erős a szelekciós hatás. Ennek lehet az az oka, hogy gimnáziumban tanítani presztízsnek számít, még akkor is, ha olyan a lokációja, hogy többségében alacsony képességekkel rendelkező diákok járnak oda, így tanítanak jó minőségű tanárok gyengébb gimnáziumokban is. Egy másik magyarázat lehet, hogy a gimnáziumokban, és főleg a speciális tagozatú gimnáziumokban tanuló diákok indulnak a legjobb háttérből, a legmagasabb képességekkel, így ezekben az esetekben a hozzáadott érték nem tud akkora lenni, hogy a korábban látott eredményekhez hasonlóan nagy legyen a hozzáadott értékbeli különbség az abszolút szinten jól és gyengén teljesítő iskolák között.

Következtetésem, hogy a tanárok hozzáadott értéke jelentős hatással bírhat egy iskola hozzáadott értékére, mert azokon a kategóriákon belül, ahol a tanárok szelekciója

feltételezhetően kevésbé erős az iskolák között, mint a teljes mintán vizsgálódva, kevésbé erős az a hatás, hogy ugyanazokban az iskolákban nagy a hozzáadott érték, ahol abszolút szinten is jól teljesítenek a diákok.

Konklúzió

Tizennégy éve került bevezetésre a kompetenciamérés a hazai közoktatási rendszerben, ami 2008 óta arra is alkalmas, hogy végigkövessük egy-egy diák fejlődését hatodikostól tizedikes koráig. A tanulók eredményeinek értékelése elengedhetetlen ahhoz, hogy az érintett szereplők megalapozott döntéseket tudjanak hozni, a rendszer pedig képes legyen a fejlődésre. A fenntartó képet kap, hogy milyen hatékonyságú az oktatás finanszírozása, az iskolák és tanáraik visszajelzést kapnak módszereik eredményéről, a szülők pedig további információval gazdagodnak, ami megkönnyíti a megfelelő iskola kiválasztását. Ha az eredmények ilyen formákban történő hasznosítása beágyazottá válik a rendszerbe, az elősegítheti a magasabb színvonalú képzés kialakulását, hiszen minden szereplőt érdekeltté tesz ebben.

Dolgozatom empirikus részében több specifikációban végzek egyéni szintű szint és hozzáadott érték méréseket, hogy pontosabb képet kapjunk a hazai közoktatási intézmények teljesítményéről. Az iskolák sorrendje érzékeny arra, hogy milyen becslési módszert és specifikációt alkalmazunk, valamit az iskolák, méretüktől függően, igen változó teljesítményeket produkálhatnak évről évre. A mutatószámok, kellő óvatossággal kezelve, arra lehetnek jók, hogy az egyes iskolák szintjén pontosabban lássuk a teljesítményt, valamint hogy a rendszer egészéről vonjunk le tanulságokat.

Eredményem szerint a hazai középfokú oktatási intézmények mintáját vizsgálva, rendkívül erős az együttjárás az iskolákra kiszámolt szint és hozzáadott érték mutatók között. Ez azt jelenti, hogy azokban az iskolákban fejlődnek nagyot a diákok, ahol már a kiindulópontban is a jó képességű tanulók voltak túlsúlyban. Ez azt jelenti, hogy a magyar oktatási rendszer nem esélykiegyenlítő, sőt, növeli a különbséget a különböző háttérrel érkező diákok között.

Bár dolgozatomban nem vizsgálom, hogy milyen komponensekből tevődik össze a mért *iskola-hatás*, feltételezésem szerint a tanárok szelekciója az egyik fő oka a mért eredménynek. Ahhoz, hogy erről a hipotézisről pontosabb képet kapjak, megvizsgáltam, hogy a minta egyes részcsoportjain belül hogyan alakul a szint és a hozzáadott érték mérés eredménye. Azt találtam, hogy ha csak a gimnáziumokat, vagy csak azokat az intézményeket vizsgáljuk, ahol nagy arányban jó hátterű diákok tanulnak, az együttjárás csökken a két mutató között. Ha ez azért van, mert ezeken az intézményeken belül kisebb a *jó* és *rossz tanárok* szelekciója, az megerősíti kiinduló feltételezésemet.

Konklúzióm szerint a kompetenciamérés eredménye értékes információval szolgál a hazai oktatási rendszer helyzetéről, mely hozzájárulhat annak fejlődéséhez, de ezeknek az információknak az egyes intézmények szintjén kell minél jobban beépülniük, nem alkalmasak közvetlen elszámoltatásra, rangsorolásra. A fejlődésre pedig eredményem alapján nagy szüksége van a hazai rendszernek, mert súlyos szakadék tátong a jól és rosszul teljesítő iskolák között.

Irodalom

Brewer, D.J. – Hentschke, G.C. – Eide, E.R. (2010): Theoretical Concepts in the Economics of Education in Brewer, D.J. – McEwan, P.J, (2010): Economics of Education, Elsevier Ltd.

Chetty, Ray – Friedman, John N. - Jonah E. Rockoff (2011): Measuring the Impacts of Teachers I: Evaluating Bias in Teacher Value-Added Estimates. The American Economic Review

Letöltés helye: http://obs.rc.fas.harvard.edu/chetty/w19423.pdf

Letöltés ideje: 2014. október 20.

Cronin, John – Kingsbury, G. Gage – McCall, Martha S. – Bowe, Branin (2005): The Impact of the No Child Left Behind Act on Student Achievement and Growth: 2005 Edition. A technical report from the NWEA Growth Research Database, Northwest Evaluation Association

Dee, Thomas S. – Jacob, Brian (2011): The Impact of No Child Left Behind on StudentAchievement. Journal of Policy Analysis and Management, Vol. 30, No. 3, pp. 418–446.

Department for Education (2014): Reforming the Accountability System for Secondary Schools. Government Response to the February to May 2013 Consultation on Secondary School Accountability. UK

Eduline.hu (2014): Itt a 2015-ös Középiskolai Rangsor: A Száz Legjobb Gimnázium és Szakközépiskola

Letöltés helye: http://eduline.hu/kozoktatas/2014/11/4/HVG_kozepiskolai_rangsor_2015_osszesitett_I_QS4FU0

Letöltés ideje: 2014. november 10.

Figlio, David-Loeb, Susanna (2011): Chapter 8: School Accountibility in Handbook of Economics of Education (2011), Vol. 3, Elsevier B.V.

Hanushek, Eric A. (1992): The Trade-off Between Child Quantity and Quality. Journal of Political Economy, Vol.100., No. 1, pp. 84-117.

Hanushek, Eric A. (2003): The Failure of Input-based Schooling Policies. The Economic Journal, Vol. 113, pp. 64–98. Oxford

Hanushek, Eric A. – Raymond, Margaret E. (2005): Does School Accountability

Lead to Improved Student Performance? Journal of Policy Analysis and Management, Vol. 24, No. 2, pp. 297–327.

Hanushek, Eric A. – Raymond, Margaret E. (2006): School Accountability and Student Performance. Federal Reserve Bank of St. Louis Regional Economic Development, Vol. 2, No. 1, pp. 51-61.

Hanushek, Eric. A. – Rivkin, Steven G. (2006): Teacher Quality. Handbook of Economics of Education (2011), Vol. 3., Elsevier B.V.

Harris, D.N. (2010): Education Production Functions: Concepts in Brewer, D.J. – McEwan, P.J, (2010): Economics of Education, Elsevier Ltd.

Hermann Zoltán – Molnár Tímea Laura (s.a.): Országos Kompetenciamérési Adatbázis

Letöltés helye: http://adatbank.krtk.mta.hu/data/egy/7.pdf

Letöltés ideje: 2014. augusztus 27.

Horn Dániel (2011): Az Oktatási Elszámoltathatósági Rendszerek Elmélete. Magyar Tudományos Akadémia, Közgazdaságtudományi Intézet – Műhelytanulmányok. Budapest

Jehle, Geoffrey A. – Reny, Philip J. (2011): Advanced Microeconomic Theory, Third Edition. Financial Times, Prentice Hall.

Kertesi Gábor (2008): A Közoktatási Intézmények Teljesítményének Mérése-értékelése, az Iskolák elszámoltathatósága in Fazekas Károly - Köllő János - Varga Júlia (2008): Zöld Könyv, A Magyar Közoktatás Megújításáért. Ecostat Kormányzati Gazdaság- és Társadalomstratégiai Kutató Intézet, Budapest. pp. 167-192.

Le Grand, Julian (1990): Equity vs. Efficiency: The Elusive Trade-off. Ethics, Vol. 100, No. 3, pp. 554-568. University of Chicago

OECD (2014): PISA 2012 Results in Focus: What 15-year-olds Know and What They Can Do With What They Now

Letöltés helye: http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf

Letöltés ideje: 2014. október 10.

Róbert Péter (2004): Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban: in: Társadalmi riport 2004, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, pp. 193–205.

Sanders, William L. –Rivers, June O. (1996): Cumulative and Residual Effects of Teachers on Future Student Academic Achievement, Tenessee Value-Added Research Center

Schütz, Gabriela - W. Ursprung, Heinrich- Wößmann, Ludger (2008): Education Policy and Equality of Opportunity. KYKLOS,Vol. 61, No. 2, pp. 279–308.

Todd, Petra E. – Wolpin, Kenneth I. (2003): On the Specification and Estimation of the Production Function for CognitiveAchievement. The Economic Journal, Vol. 113, pp. 3–33. Oxford

Varga Júlia (2009): A Tanárok Elosztása a Különböző Szocio-kulturális Hátterű Tanulókat Tanító Iskolák Között. In: Fazekas Károly (szerk.) Oktatás és foglalkoztatás. MTA KTI

Wong, M. – Cook, T.D. - Steiner, P.M. (2009): No Child Left Behind: An Interim Evaluation of Its Effects on Learning Using Two Interrupted Time Series Each With Its Own Non-equivalent Comparison Series in Figlio, David-Loeb, Susanna (2011): Chapter 8: School Accountibility in Handbook of Economics of Education (2011), Vol. 3., Elsevier B.V.

Hivatkozott törvények jegyzéke

2011. évi CXC. törvény 80. § - A nemzeti köznevelésről

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma irányítása alá tartozó költségvetési szervek alapító okiratai: A Klebelsberg Intézményfenntartó Központ Alapító Okirata

Letöltés helye: http://klik.gov.hu/download/2/38/70000/klik_alapito_33_szam.pdf

Letöltés ideje: 2014. 08. 14.

BODA-UJLAKY JUDIT – PAPP RICHÁRD: „EZ AKAR MINKET AZ ÜZLETRE TANÍTANI?" HUMOR ÉS TÁRSADALMI TRAUMA-FELDOLGOZÁS

A humor összetevői és formái

A humor régóta foglalkoztatja a filozófusokat és egyéb tudós gondolkodókat, hiszen minden ember életében és minden kultúrában jelen van. Mindazonáltal a humorral és nevetéssel kapcsolatos nézetek sokat változtak az évszázadok folyamán, a középkorban a humor szót jobbára az általános hangulat leírására használták, a 17. század elejére a jó humor már a vidámság mint diszpozíció, vonás vagy szokás jellegére utalt (Peterson és Seligman, 2004). Később a humor szó kiterjedt a szociális normáktól eltérő viselkedésre is. Az angol nyelvterületen a 19. században vált a humor és a wit elkülönült terminusokká, az előbbi pozitív, az utóbbi negatív értelemben (Martin, 2007). Az ellenségességtől mentes humorérzéket 1931-ben Allport (Allport, 1980) már a mentális egészség elengedhetetlen feltételének tartotta.

A humor és a nevetés minden kultúrában és minden ember esetében jelen van, ám minden kultúrának megvannak a maga normái, hogy mi humor és mi nem az, milyen helyzetben helyénvaló nevetni (Martin, 2007). Pszichológiai szempontból a humornak négy összetevője van: (1) a társas kontextus: a humor alapvetően társas jelenség; amikor nevetünk, általában másokkal együtt tesszük azt, és mikor mégsem, akkor is „pszeudo-szociális" természetűek ezek a helyzetek; (2) a kognitív-perceptuális folyamat: mind a humorprodukció, mind a humor-megértés kreatív információfeldolgozási folyamatokhoz között; (3) érzelmi válasz: a humor sokféle érzelmet idéz elő, de *per definitionem* akkor humoros valami, ha ez az érzelmi válasz pozitív valenciájú (vagyis jó érzés); (4) nevetés, mosolygás: az érzelmi intenzitás növekedésével a kifejezés intenzitása is növekszik (Martin, 2007).

Ami a humoros társas helyzetek sokféleségét illeti, a médián, illetve a befolyásolási szándékú „hivatásos humorhasználók", így pl. a politikusok megnyilatkozásain túl a legnagyobb kategóriát a hétköznapi kapcsolatokon belüli interperszonális humorhasználat jelenti (Martin, 2007). Ez utóbbi három nagy kategóriára osztható (Martin, 2007): (1) a véletlenszerű, nem szándékos humorra, amelynek fizikai és nyelvi formái vannak, így a kiejtési vagy logikai hibák, freudi elszólások; (2) a spontán beszélgetésbeli humor, pl. irónia, kétértelműségek, szójátékok, amelyek meglehetősen kontextusfüggőek, így az értelmezésük/értékelésük során nagyban támaszkodunk párhuzamosan jelen lévő nonverbális jelzésekre; valamint (3) a viccek, amelyek előre gyártott történetek, végén csattanóval, amiket az emberek megjegyeznek és átadnak egymásnak. Ez utóbbinak egy speciális esete az ún. inside jokes (vagy in-jokes vagy private jokes), mikor a viccelés célja a csoporton belüli intimitás megerősítése és a kívülállók kizárása azáltal, hogy egy, csak a csoport tagjai által érthető élményt osztanak meg egymással.

A humor kognitív, affektív és expresszív jegyei mind-mind tartalmazzák a társas aspektust, továbbá a humor számos interperszonális funkciót tölt be (Martin, 2007). Ezek:

(a) énfeltárás: a kényes attitűdök, személyiségvonások számunkra jelentős másokkal való megosztása csak akkor lehetséges, ha adott esetben visszakozni is tudunk, amire a humor ad lehetőséget
(b) társas összehasonlítás: az attitűdjeink és a személyiségvonásaink feltárása révén össze tudjuk azokat vetni másokéival
(c) státusz- és hierarchia-fenntartás: a hétköznapi gondolkodás azt tartja, hogy humort az alárendeltek használnak a feljebbvalóik megkritizálására, ám a valóságban több kutatás is kimutatta (összefoglalását ld. Martin, 2007), hogy inkább a magasabb státuszúak viccelnek, és általában az alárendeltek ennek a céltáblái
(d) hízelgés: az alacsonyabb státuszúak legtöbbször a humort használják hízelgési technikaként a magasabb státuszúak irányába azok figyelmének, elismerésének megszerzés érdekében (Kane et al., 1977), sőt, a másik viccén való nevetés is értelmezhető hízelgésként, lényegében minél magasabb a viccelő státusza, annál valószínűbb, hogy nevetni fognak rajta
(e) a normák megerősítése vagy normaszegés: általában olyan nézeteken, cselekedeteken vagy személyiségvonásokon gúnyolódunk, amit egy adott csoport vagy a társadalom elítél (pl. butaságon, fukarságon), így megerősítjük a szociális normákat, míg más helyzetekben ironikus kritikát fogalmazhatunk meg általa, amit egyébként nem fejezhetnénk ki, mert társas tiltás alá esik

(f) a társalgás kezelése: Norrick (1993) szerint a humor társalgást indíthat be, elterelheti a beszélgetést a kockázatos témákról, rávilágíthat paradoxonokra, vagyis a nonverbális üzenetek funkcióit is betöltheti

(g) egy cselekedet visszavonása: azzal, hogy viccnek titulálunk egy kommentárt, cselekedetet, vissza tudjuk azt vonni. Ez Billig (2005) szerint post hoc homlokzatóvás (Goffman, 2008), vagyis a humor segítségével a leomló homlokzatot visszaállítani törekszünk, mivel támpontot adunk a másik kezébe, hogy hogyan értékelje az adott megnyilvánulást, vagy fordítva, a saját homlokzatát megvédeni képtelen egyén segítségére sietünk általa. A kinevetés viszont homlokzat-rombolásnak tekinthető. „…kísérletet tehetnek annak kimutatására, hogy ami elismerten fenyegető kifejezésnek tűnt, az valójában jelentés nélküli esemény vagy szándék nélküli tett vagy vicc, amit nem kell komolyan venni…" (p. 19)

(h) szereptávolítás (Goffman, 1981): „A mogorvaság, dohogás, irónia, viccelődés és szarkazmus segítségével az egyén utalhat arra, hogy én-jének egy részére nem vonatkoznak a pillanat követelményei, s ez kívül esik azon a szerepen is, amelynek hatáskörébe az adott pillanat tartozik (p.51)

(i) társas játék: végeredményben főként mégiscsak azért humorizálunk, mert jó, és olyankor átmenetileg elfeledkezünk a komoly dolgokról

(j) csoportidentitás- és csoportkohézió kialakítása és fenntartása: a humor közös identitást alakít ki azáltal, hogy mozgósítja azt a közös tudás-, hiedelem- és szokásrendszert, melynek segítségével egy csoport definiálja magát és megadja a tagjainak az összetartozás és kohézió érzését (Fine, 1977, idézi Martin, 2007)

Humor és mentális egészség

A humor pszichológiájával foglalkozó kutatók és gondolkodók már a kezdetektől a humor megküzdésként való felfogásáról értekeztek, így pl. Freud (1961/1927). Mivel a humor lényegileg inkongruens, többszörös értelmezést tartalmaz, így lehetővé teszi a perspektívaváltást az egyének számára, így egy stresszteli esemény kevésbé lesz félelemkeltő (Dixon, 1980). May (1953, p. 54) szerint a humor „a szelf megőrzését" szolgálja: „Egészséges módja annak, hogy a szelf és a probléma között 'távolságot' érezzünk, annak a módja, hogy eltávolítsuk, távolságot tartsunk és perspektívából szemléljük a problémát". A humor számos módon szolgálhat megküzdési stratégiaként: (a) kognitív újrakeretezés; (b) a fenyegetés kihívássá alakítása; (c) a mastery és a szituáció feletti kontroll érzésének növelése; (d) társas

támogatás növelése; (e) a valóság tagadása; (f) az agresszív érzések ventilálása; (g) figyelem-elterelés; (h) érzelemszabályozás (Martin, 2007). A szokásos kísérletek során (összefoglalását ld. Martin, 2008) felkavaró ingert mutatnak, amire a vizsgálati személyeknek meghatározott módon válaszolniuk kell, vagy egy másik fajta ingerrel találkoznak, majd mérik a fiziológiai, illetve emocionális stressz-reakcióikat. A kísérleti személyek, akár produkálniuk kell a humort, akár humoros ingerrel találkoznak, úgy tűnik, kevésbé negatív, több pozitív hangulati elemet és alacsonyabb fiziológiai stressz-mutatókat produkálnak a kontrollcsoporthoz képest. A korrelációs vizsgálatok meglehetősen ellenmondásosak, valószínűleg azért, mert ami az egyik ember esetében az egyik szituációban releváns és segít, más számára ugyanabban a szituációban nem, míg ugyanaz a humor ugyanannak az egyénnek más szituációban durva és sértő (Martin, 2007).

Összességében úgy tűnik, hogy a humor önmagában nem megküzdési stratégia, hanem különböző megküzdés-elemei módok részek; ezek és az adott fenyegető szituációnak való megfelelésük valamilyen kombinációja okozza a hatékony copingot. Mivel a humor sokféle megküzdés eleme lehet, így annak alkalmazása triggerelheti az adott szituációban megfelelő stratégiák használatát. Mindazonáltal a humorstílusok maguk is a szituációra adott válaszok függvényében lehetnek adaptívak, a pszichológiai jóllét és a magas önértékelés a magas énvédő, közepes affiliatív és alacsony énleértékelő, illetve agresszív humorstílussal jár a leginkább együtt (Leist és Müller, 2013).

A humor mentális egészségre gyakorolt hatása az interperszonális viszonyok szabályozásán keresztül

A társas kapcsolatoknak hatalmas szerepük van az egyén boldogságának és általános jóllétének kialakításában és fenntartásában (Berscheid és Reis, 1998), a humorérzék mint nagyra értékelt tulajdonság viszont befolyásolja az interperszonális kapcsolataink kialakítását és fenntartását. A társas támogatásnak az egészségre nézve (ld. Stroebe és Jonas, 2007) egyrészt közvetlen hatása van, hiszen az egyén számára pozitív tapasztalatokat jelent, továbbá olyan közösségi szerepeket

kínál, melyek hosszú távon stabilak és jutalmazók. Másrészt ütköző (buffer) szerepet is betölt, mivel (a) a társak közvetlen segítséget (pl. megfelelő tanácsot, vagy akár pénzt) tudnak adni a rászorulónak;(b) javítja a megküzdési képességeket a stresszorokkal szemben. A korrelációs adatok azt mutatják, hogy az önbeszámolós humor kérdőíveken elért pontszám együtt jár az intimitás, az empátia, a szociális asszertivitás és az interperszonális bizalom mértékével (Martin, 2007). A HSQ pozitív és negatív skáláinak (általában nem mindegyik kutatásban mindegyik, de legalább kettő) használata számos vizsgálatban különbséget mutatott az intimitás, a kötődés, a kapcsolattal való elégedettség mértékében, így a pozitív humorstílusok használata szociális kompetenciát jelez, míg a negatívaké a társas készségek deficitjét (összefoglalását ld. Martin, 2007, p. 299-303).

A megküzdésként használt humor is részben társas jellegű, hiszen ha a humoros kommunikáció megjelenési idejét vizsgáljuk (Henman, 2001, vietnami háborús foglyok vizsgálata), az a stresszteli esemény alatt vagy röviddel utána jelenik meg, nem pedig bármikor az interakció folyamán. Így, ahogyan arra Francis (2004) rámutat, a humorizálás nem csak a saját érzelmeink szabályozásáról szól, hanem az interakciós partnereknek is segít ugyanebben. Manne és munkatársai (2004) rákbetegségben szenvedő nők férjeikkel való interakcióit kódolták és azok a nők, akiknek a férje kedves humorral reagált a félelmeikre, alacsonyabb mértékű stresszt mutattak. Ám a nők humora is meghatározó, de csak abban az esetben, ha az csökkenti a férjük szívritmusát a házasságban előforduló problémáikról való vita közben (Gottman et al., 1998, idézi Martin, 2007).

Viccek és társadalmi trauma-feldolgozás

Kirmayer, Lemelson és Barad (2007, idézi Erős, 2007) definíciója szerint a trauma társadalmi-politikai esemény, pszichofiziológiai folyamat, fizikai-emocionális tapasztalat, narratív téma az egyéni és társadalmi szenvedés magyarázatában. Ilyen módon a traumákat sosem az elszigetelt egyén szenvedi el, kialakulásának, lefolyásának és hatásának is sok szereplője van – ugyanakkor leginkább az egyént érinti, amely egyéni szenvedés aztán kollektívvé válik, mert az egyes egyéni

traumák együttes élménnyé fonódnak össze és találkoznak a külvilág értetlenségével és ellenségességével (Erős, 2007, 2001).

A traumák pszichés dialektikáját a kibeszélés és a tagadás paradoxona határozza meg, mely mind egyéni, mind társadalmi szinten működik (Herman 2003). A traumákból való gyógyulás szakaszos (Herman, 2003): (1) a biztonság megteremtése; (2) a trauma történetének rekonstrukciója; (3) a túlélők és a közösség közötti kapcsolat helyreállítása; ugyanakkor ez nem lineáris folyamat, hanem inkább spirális: az már feldolgozott kérdések újra és újra felmerülnek, és magasabb fokon integrálódnak. Témánk szempontjából a leginkább a trauma történetének rekonstrukciója, annak a személyes narratívába való beilleszkedése (Tedeschi, 1999) a fő kérdés.

Tanulmányunkban amellett érvelünk, hogy jóllehet nagyon népszerű az az elképzelés, hogy a humort elsősorban megküzdési stratégiaként használjuk, önmagában még nem alkalmas a traumatikus élmény feldolgozására, annak identitásba való beillesztésére, a célok és az életfilozófia megváltozatására (Tedeschi, 1999), hiszen a humornak éppen az a lényege, hogy két különböző, össze nem illő aspektusból láttatja ugyanazt, és egyszerre aktív ez a két nézőpont. Ugyanakkor megnyithatja az utat a valódi trauma-feldogozás irányában. Ennek egyéni élettörténetben megragadható vizsgálati bizonyítékát is szolgáltatta Peterson, Park, Pole, D'Andrea és Seligman (2008). 1739 fő online kikérdezésével (VIA Inventory of Strenghts, Post-Traumatic Growth Inventory) azt mutatta ki, hogy a humor mint erősség az egész vizsgálati csoportra nézve szignifikánsan és pozitívan korrelált a poszttraumás növekedéssel, ám alacsony mértékben (r=0,220), ugyanakkor a traumás események számának növekedésével a humor mint erősség alig-alig változott (a semennyi esemény 3,82-es átlag humor-pontszámot mutatott, a négynél több 3,94-et, valamint a hatásméret sem volt szignifikáns η^2= 0,00). Vagyis, a humor és a trauma-feldogozás mértéke között a kutatók egyéni szinten nem találtak összefüggést. McGraw, Williams és Warren (2014) a jóindulatú megsértés elméletében (begnin violation theory) amellett érvelnek, hogy akkor jelenik meg humor, ha valami veszélyezteti az egyén jóllétét, identitását, normatív hiedelem-struktúráját, ugyanakkor ez a valami biztonságos vagy elfogadható. Hurrikán-pusztítás alatti és utáni internetes kutatásukban azt találták, hogy a nagyon averzív szituációkban a pszichológiai távolság növekedésével nő a humoros válaszok

száma, a kevéssé averzív szituációkban pedig a pszichológiai távolság csökkenésével csökken. A pszichológiai távolság lehet időbeli, térbeli, szociális vagy hipotetikus – konkrét időbeli: most vagy sem; konkrét térbeli: itt vagy másutt; az egyént vagy mást érintő; valós vagy elképzelt). Mások (pl. Garrick, 2006) szintén úgy érvelnek, hogy a humor jótékony adalék lehet a trauma-túlélők terápiájában (de nem maga terápia), mivel hozzájárul a feszültés csökkentéséhez és megoszthatóvá, kibeszélhetővé válhatnak az addig nem kibeszélhető élmények, de csak abban az esetben, ha ez pozitív érzelmekhez kapcsolódik. Ugyanakkor a trauma-túlélők humora akasztófahumor vagy fekete humor, vagyis nem elsősorban pozitív érzelmekkel kapcsolódik össze (Lipman, 1991). Vagyis, ha már meg tud jelenni humor, a trauma-feldolgozás elkezdődött. Lényegében nem a humor lesz az, ami a traumát feldogozni segíti, hanem a feldolgozás függvénye a humor megjelenése.

Tanulmányunk további részében egy esettanulmány segítségével szeretnénk megvizsgálni a humor és a traumák összefüggéseit, egymásra hatását. Az esettanulmány példáinak segítségével elgondolkodhatunk azon, hogy hogyan merül fel a humor a traumát magában hordozó emlékezetben és képesek-e a viccek enyhíteni konkrét szituációkban a traumákból származó feszültséget.

Az esettanulmány elsősorban a viccekre fókuszál, ezeknek is egy partikuláris megnyilvánulására. A bemutatott viccek elemzése egy magyarországi zsinagógai közösség, a Bethlen téri zsinagóga azon vicceire fókuszál, amelyek részét képezik a zsinagóga mindennapi kommunikációjának (Papp 2010).

A viccek a két világháború közötti időszak és a holokauszt traumatikus időszakának emlékezetét idézik fel, ez által bepillantást nyújthatnak trauma és humor megélt, komplex, empirikus jelentéstartalmaiba.

„Ez akar minket az üzletre tanítani?" Trauma és humor a magyar zsidó viccek tükrében

A Bethlen téri zsinagóga mindennapi életében végzett kulturális antropológiai kutatás során elemzett humor példái az újkori magyar zsidó történelemre reflektálnak négy olyan szakaszt különítve el ezen belül, amely megegyezik a magyar zsidó identitást kutató kulturális antropológus, Leonard Mars, a magyarországi zsidó identitásstratégiák történeti hátterére vonatkozó felosztásával (Mars, 1999).

Mars az újkori magyarországi zsidó identitásstratégiák történeti hátterének első szakaszát az 1867-től 1920-ig tartó időszakra teszi. Ebben az időszakban a magyarországi zsidóság, az 1848-1849-es forradalom emancipációs törekvéseinek folytatásaként, polgárjogi értelemben egyenlővé vált a többi magyarországi állampolgárral. Ennek feltétele (és így következménye is) a magyarországi zsidóság az ország magyar többségű társadalmához, kultúrájához és nyelvéhez való fokozottabb asszimilációja volt. A zsidók „izraelita vallású magyar" állampolgárokként való elismerése azt is jelentette, hogy a zsidóságot nem tekintették nemzetiségnek. Ezáltal a Magyar Királyság területén a magyarok a zsidókkal együtt alkottak többséget.

A második szakaszt (1920-1945) a trianoni döntés hatásai határozták meg. Magyarország ekkor elvesztve területének kétharmadát és népességének felét, etnikailag majdnem teljesen homogénné vált. A zsidókat egyre inkább „idegenként" stigmatizálták, jogilag és gazdaságilag is kirekesztették őket, ellehetetlenítették társadalmi integrációjukat, majd a zsidótörvények meghozatalával teljesen kirekesztették őket a nem-zsidók közösségéből. Mindez végül a magyarországi zsidóság többségének elpusztításához vezetett.

A harmadik, a kommunizmus évtizedeit magában foglaló szakaszban a kommunista, majd államszocialista hatalom a zsidóság asszimilációjának radikális formáját ajánlotta föl. Ez az internacionalista ideológiának megfelelően a hagyományos-vallásos zsidó kultúrával, kötődésekkel való szakítás kötelezettségét jelentette. Voltak, akik a két világháború borzalmai után ezt az utat választották, mások azonban ismét (ekkor mint „burzsoá-osztályidegenek") a politikai-társadalmi diszkrimináció áldozataivá váltak. Eközben az állami politika a

magyarországi zsidóság többségét elvágta a külvilágtól és Izraeltől. Ugyanez volt a helyzet a zsidó múlttal, a zsidó hagyományokkal kapcsolatban is. A közelmúlt traumatikus tapasztalatait és a holokausztot is elhallgatták, kiiktatták a nyilvános-társadalmi párbeszédből.

A negyedik, a rendszerváltást követő szakasz új helyzetet hozott a magyarországi zsidóság életében. A rendszerváltás óta a magyarországi zsidóság tagjai szabadon választhatnak a zsidó kultúra és identitás sokszínű opciói, alternatívái közül (Mars, 1999, p. 21-24).

A múlt tragédiái, traumái (elsősorban a zsidótörvények időszaka és a holokauszt), valamint az ezekből fakadó feszültségek azonban a mai napig sem oldódtak fel Magyarországon. A rendszerváltás óta társadalmi nyilvánosságot kapó antiszemita beszédmód és politikai törekvések pedig tovább táplálják ezeket a feszültségeket (Kovács-Vajda, 2002, p. 46-57 vö. Karády, 2002, p. 241-258). Ennek tükrében jelen tanulmányunkban a leginkább traumatizált korszak, a Trianontól a holokausztot követő időszak mában, a jelenkori kulturális emlékezetben megjelenő viccekre és narratívákra koncentrálunk.

A kulturális emlékezet tanulmányunkban elemzett időszaka, tehát az 1920-1945 közötti évekre esik, illetve még ide számíthatjuk a második világháború vége és a kommunista diktatúra kezdete közötti rövid időszakot is. Témánk kapcsán joggal merül fel a kérdés, képes-e a humor reflektálni ezekre a tragikus évekre és az átélt traumákra?

Számos olyan viccel találkozhatunk a Bethlen téri zsinagógai közösségben, amelyek ezt a tragikus korszakot idézik fel. Az egyik vicc ezek közül ráadásul sokszor kerül elmondásra, mindig nagy nevetést kiváltva a hallgatóságból:

„A zsidótörvények idején, ’38 körül megy a Grün a Wesselényi utcában, odaér a Kohn cukrászdájához, és látja, hogy ki van írva:

<< Zsidókat nem szolgálunk ki>>

Bemegy nagy felháborodottan és mondja:

- Kohn, hogy tehetted ezt?!
- - Ne hülyéskedj! Ettél te már a fagylaltomból?”

A vicc megpróbálja enyhíteni azt a feszültséget, amely a zsidótörvények és az azokat követő holokauszt traumájából fakad. A vicc poénjában ez a feszültség oldódik fel az *„ügyes”* és adaptív Kohnnak köszönhetően. Ahogy szintén láthatjuk azonban a viccből, a trauma és a feszültség (amely a vicc kontextusát és a poén csattanóját adja) ugyanúgy továbbadódik a vicc mesélésekor. A vicc így a poén elhangzásakor nevetésben enyhíti a tragikus események emlékét, ugyanakkor konzerválja és továbbadja a benne kifejeződő feszültséget is. A traumák és a feszültségek élő komponensei maradnak tehát a közösségi-kulturális emlékezetnek, amelyeket a humor is csak enyhíteni tud, de nem képes azokat hosszútávon feloldani. A holokauszt borzalmaival kapcsolatban a humor is néma marad a közösségben. A holokauszt traumája és kibeszéletlensége a magyarországi társadalomban a humor narratíváit sem tudja mozgósítani annak enyhítésére.

A holokauszt feldolgozatlan, megmagyarázhatatlan traumája és az ebből fakadó félelem máig tovább él a közösségi emlékezetben. Érzékletes példáját nyújtja ennek egy olyan interjú részlete, amelyet egy huszonéves fiatal nővel készítettem:

„Azért, ha belegondolsz, hátborzongató, ami a nagyszüleinkkel történt. Nem valami ködös múlt. Én nem tudom, mi lenne, ha megint ez lenne. Én magyar vagyok, ez a nyelvem meg minden, de zsidó is. A nagyszüleim is. Ezt árulták el a magyarok, érted? Elárulták a magyarokat. Én nem is tudom, mit csinálnék, ha elárulnának. Ez a felállás mindig, ha a nácik Magyarországon teret kapnak. Márpedig kapnak, hagyják őket. Ez egy élő seb, élő, ez a lényeg, nem történelem.”

Az említett *„élő seb”,* mint láthatjuk, a mai napig meghatározza a holokauszt-traumát. Ezt a fájó *„sebet”* és a hozzákapcsolódó *„hátborzongató”* félelmet, feszültséget hívják elő az antiszemita társadalmi-politikai események, megnyilvánulások is. Ebben a kontextusban nem véletlen, hogy nincs tere a humornak. Kivételt erre csupán egy vicc jelentett:

„Auschwitzban összejönnek a zsidók és egy pert csinálnak: létezik-e Isten vagy nem? Pro és kontra érvek, nagy vita zajlik. Végül meghozzák a döntést. Kimondják, hogy ilyen szörnyűséget, ami most jött rá a zsidóságra, nem engedhetne meg Isten, úgyhogy döntenek: nincs Isten. Amikor megszületik a döntés, egyszerre csak elkezdenek futni az emberek a barakkok felé. Kérdezi erre a Kohn:

- Nu, most meg miért szaladt el mindenki?

Mire mondják neki:

- Mi van, nem hallottad, hogy harangoztak a faluban? Kezdődik a máriv (esti) ima!!"

A viccben megjelenő paradoxonok abszurditása (megengedheti-e mindezt Isten, Isten létezésének elvetése, majd az esti imára sietés) itt nem a vallási világnézetek szabadságát ábrázolja, inkább arra mutat rá, hogy a holokauszt irracionális, abszurd és feldolgozhatatlan. A poén ezzel együtt fogalmazza meg: a megmagyarázhatatlanság ellenére, ezzel együtt kell sietni az *„esti imára", azaz túlélni és tovább folytatni az életet.*

Az idézett vicc mellett csupán az ugratásokban, humoros megjegyzések kommunikációjában találkozhatunk a holokauszthoz kapcsolódó utalásokkal. Ezek az utolsóként idézett interjúrészletben is megfogalmazódott mai antiszemita megnyilatkozások közösségi megvitatásaihoz kapcsolódtak.

Az „utazunk mi még egy vagonban", „legalább nem kell fizetnünk majd a jegyért", „legalább jó társaságunk lesz a vonaton" típusú keserűen humoros kommentárok és – egyik beszélgetőtársam szavaival – „sötét ugratások" nem oldják fel a magukban hordozott feszültséget. A közösségben „fekete humornak" minősített mondatok is azt mutatják tehát, hogy a humor képtelen enyhíteni a holokauszt fájdalmán. A holokauszt borzalmára nincsenek a humornak aktivizálható mintái, mivel ehhez sem az önreflexió, sem az adaptáció narratívái nem köthetőek.

A holokauszt utáni évekre vonatkozóan ugyanakkor több viccet is találunk. Ezek a viccek már tudnak beszélni, tudnak kapcsolódni a holokauszt tematikájához is mivel a bennük megjelenített többségi-kisebbségi élethelyzetek az értelmezhető valósághoz kapcsolódnak. Így már egy 1946-ban találkozhatunk Kohnnal és Grünnel a viccek által felidézett emlékezetben:

„A háború után '46-ban ül két koldus a Bazilika lépcsőjén. Az egyik táblájára ez van írva:

<<Báró Bersekovszky Alfréd, hadirokkant>>, a másikra: <<Kohn Móric, auschwitzi túlélő>>.

Jönnek ki a katolikusok a templomból a mise után, és persze a grófnak adják a pénzüket, a Kohn nem kap semmit. Kijön utoljára a pap, és mondja:

- Kohn bácsi nem akarom én magát megbántani, de nem kéne inkább a zsinagóga elé mennie?

Elmegy a pap, és akkor Kohn odafordul a másikhoz:

- Hallod Grün, ő akar minket az üzletre tanítani…"

A vicc szellemesen próbálja oldani a holokauszt-traumát és azt a feszültséget, amely a kisebbség-többség viszonyrendszerében tapasztalható. Ha megnézzük figyelmesebben a viccet azt látjuk, hogy a szöveg személyes névmásai és kifejezései kihangsúlyozzák a nem-zsidó többséggel való kapcsolat összetettségét és ellentmondásosságát. Ennek tükrében egyszerre láthatjuk a nem-zsidó magyarokhoz való közelség megjelenítését (a pap kedvessége és segítőkészsége bemutatásával) és a tőlük való távolságot is: a katolikusok egy évvel a holokauszt után *„persze a grófnak adják a pénzüket"*. Emellett pedig, bár a pap valóban, őszintén próbál meg segíteni Kohnnak, nem érti az egész szituációt és *„minket"* – Kohnt és Grünt, a magyar zsidókat, a magyar zsidó túlélőket.

A vicc Budapesten játszódik, azaz a visszatérőket jeleníti meg, akik az életüket otthon, a hazájukban akarják folytatni. Itt próbálnak újra *„ügyesen"* adaptálódva élni. A vicc a zsidó humor pozitív önsztereotípiákat alkalmazó mintáját alkalmazza tehát erre a helyzetre is, megerősítve ezzel a túlélés és együttélés stratégiáinak folyamatosságát és ezek „állandó", „végzetszerű" meglétét a kisebbségi zsidó léthelyzetben. És ebben a léthelyzetben (ahogy a viccben láthattuk) a távolság jelentősebb, mint a közelség. Ennek a helyzetnek ismét meghatározó komponense a Trianon utáni évek és a holokauszt traumáiból fakadó feszültség. Az említett feszültség nem enyhült a túlélők visszatérése után sem jelentősen a közösségi-kulturális emlékezet olvasatában. Egyik idős, az említett korszakot megélő beszélgetőtársam így foglalta össze mindezt:

Itt nagyon ment az asszimiláció. Az asszimilációt a holokauszt megtörte, és azok, akik a nagy asszimilánsok akartak lenni, akik magyarabbak akartak lenni a magyaroknál, azok rájöttek arra, hogy a zsidóságuk miatt kirabolják őket, aztán meg aztán meg el is viszik őket a haláltáborba. Elárulták őket, persze voltak, akik segítettek, de a többség áruló volt. És amikor visszajöttek,

mit mondtak?! Hogy többen jöttek vissza, mint ahányan elmentek. És ennek az volt az oka, hogy merték visszakérni a lakásukat. És mi van ma? Ugyanez van!"

Az interjúrészlet a holokauszt utáni visszatérők helyzetét az asszimiláció történetének spektrumába helyezi. Megszólal benne az asszimiláció kudarcának kritikája és azok tipikus tévedése, akik *„magyarabbak akartak lenni a magyaroknál"*. A holokauszt tragédiája, hogy a *„többség"*, akikhez a kisebbség asszimilálódni akart, szinte teljes egységben *„árulta el"* a zsidóságot. A holokauszt után visszatérők által megtapasztalt antiszemitizmus ezt a tragédiát, az asszimiláció teljes kudarcát nyomatékosította.

A zsinagógai beszélgetésekben csakúgy, mint az interjúk során a rendszerváltás utáni időszak egyértelműen pozitívan értékelődik, mivel a rendszerváltás lehetőséget adott a zsidó életmódok és identitások (a humor által is segített) újrafogalmazásaira és megvitatására. Ugyanakkor a közösség tagjai a rendszerváltás óta rendszeresen tapasztalhatják a társadalmi közéleti nyilvánosságban és az interneten helyet kapó antiszemita előítéletességet is. Ráadásul az antiszemitizmussal közvetlenül, személyesen is többször szembesültek a közösség tagjai. Mindezek életben tartják azokat a traumákat, amelyek megőrződtek a kulturális emlékezetben. Az idősebb generációk tagjai továbbá folyamatosan megosztják emlékeiket a fiatalabbakkal, miáltal a fiatalok is bevonódnak a traumákról szóló történetekbe, beszélgetésekbe. Nem meglepő ezért talán, hogy a rendszerváltás utáni évekre vonatkozóan a kulturális emlékezethez kapcsolódó viccek között nem találunk az elmúlt évek eseményeire utaló viccet. Ehelyett amikor a közelmúltról esett szó a beszélgetések és az ezekhez kapcsolódó viccmesélések során, a korábbi korszakok közül a traumák időszakának viccei kerültek elmesélésre. A trianoni döntéstől a kommunizmus kezdetéig tartozó viccek elmondása után pedig többször ezt fűzték hozzá a viccekhez beszélgetőtársaim: *„Ma is ez van…"*

Más esetekben az aktuális eseményekről, folyamatokról szóló beszélgetések hívták elő a viccek elmesélését. A *„Bazilika lépcsőjén kolduló Kohn"* viccet például egy, a magyarországi zsidóság helyzetéről való beszélgetés hozta elő, amikor egyik beszélgetőtársam a következő megjegyzést fűzte hozzá a beszélgetéshez: *„Mint a Kohn meg a Grün a Bazilika lépcsőjén, akármi is van, most is ott ülünk a lépcsőn."*

A viccek tehát ugyanazokat a feszültségeket oldják és mélyítik el a közelmúltra és a mára vonatkoztatva is, amelyeket a traumák korszakának bemutatásakor láttunk.

A traumákból fakadó feszültségek enyhítése tehát nem teljesülhet ki, mivel ezek a humorban a traumák társadalmi-nyilvános kibeszélésének hiányából fakadnak és a ma is tapasztalható előítéletek, antiszemita megnyilvánulások továbbéléséből következnek.

Összegzés

Összevetve az esettanulmány következtetését a trauma és humor kapcsolatának általánosabb összefüggéseivel, azt láthatjuk, hogy a Herman (2013) által megfogalmazott gyógyulási szakaszok első pontjának, a „biztonság megteremtésének" feltétele sem érvényesül a magyarországi nem zsidó többség és a magyar zsidóság viszonyrendszerében. A huszadik századi traumák nyilvános-átfogó társadalmi kibeszéletlensége, hatékony feldolgozásának hiánya a traumatizált emlékezetben fenntartja a „mi" és „ők" dichotomizációját még a humor megnyilvánulásaiban is.

Mindemelett, az elemzett viccek szituativitásuknak, elhangzásuk kontextusának függvényében „belső", illetve bántó-antiszemita humorként is definiálódhatnak a kutatott közösség tagjai számára.

Mindezek tükrében azt láthatjuk, hogy bár a viccek képesek temporálisan enyhíteni a közösségi-kulturális emlékezetben elraktározódott traumákat, hosszú távon nem oldják fel, sőt inkább konzerválják, fenntartják azokat.

Ugyanakkor, mégis magában hordozza a humor a traumákból fakadó feszültségek enyhítését is. Az elemzett viccektől kétségtelenül elválaszthatatlan ez az összetevő is, amelynek segítségével elindulhat egy olyan általánosabb, hosszú távú diskurzus is a traumákról, amely megnyithatja az utat a valódi trauma-feldolgozás irányában.

Esettanulmányunk természetesen csupán egy példa az elemezhető élethelyzetek, szituációk tengerében.

A kérdés átfogó megértéséhez számos kutatásra van még szükség. Előadásunk és tanulmányunk ehhez a törekvéshez kívánt hozzájárulni.

Irodalom

Allport, G. W. (1980). A személyiség alakulása. Budapest: Gondolat.

Berscheid, E., & Reis, H. T. (1998). Attraction and close relationships. In D. T. Gilbert, S. T. Fiske, & G. Lindzey (szerk.), The Handbook of Social Psychology (2. kötet, old.: 193-281). Boston: McGraw-Hill.

Bibó, I. (1986). Az európai egyensúlyról és békéről. http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/59.html: Letöltve 2015. június 20.

Billig, M. (2005). Laughter and ridicule. Towards a social critique of humour. London: Sage.

Dixon, N. F. (1980). Humor: A cognitive alternative to stress? In I. G. Sarason, & C. D. Spielberger (szerk.), Stress and anxiety (7. kötet, old.: 281-289). Washington: Hemisphere.

Erős, F. (2001). Az identitás labirintusai. Budapest: Janus-Osiris.

Erős, F. (2007). Trauma és történelem. In F. Erős, Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok (old.: 13-26). Budapest: Jószöveg Műhely.

Francis, L. E. (2004). Laughter, the best mediation: Humor as emotion management in interaction. Symbolic Interaction, 17(2), 147-163.

Freud, S. (1961). Humour. In J. Strachey (Szerk.), The Standard Edition of the Complete Psychological Works. Vol. 21 (J. Strachey, Ford., old.: 159-167). London: Hogarth.

Garrick, J. (2006). The humor of trauma survivors. Journal of Aggression, Maltreatment and Trauma, 12(1-2), 169-182.

Goffman, E. (1981). Szereptávolítás. In E. Goffman, & J. László (Szerk.), A hétköznapi élet szocilpszichológiája (old.: 9-102). Budapest: Gondolat.

Goffman, E. (2008). A homlokzatról. In I. Síklaki (Szerk.), Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció (old.: 11-37). Budapest: Typotext.

Henman, L. D. (2001). Humor as a coping mechanism: Lessons from POWs. Humor: International Journal of Humor Research, 14(1), 83-94.

Herman, J. (2003). Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a csaldon belüli bántalmazástól a politikai terrorig. Budapest: Háttér Kiadó - Kávé Kiadó - NANE Egyesület.

Kane, T. R., Suls, J., & Tedeschi, J. T. (1977). Humor as a tool of social interaction. In A. J. Chapman, & H. C. Foot (szerk.), It's a funny thing, humour (old.: 13-16). Oxford: Pergamon Press.

Kovács, É., & Vajda, J. (2002). Mutatkozás. Zsidó identitás-történetek. Budapest: Múlt és Jövő.

Leist, A. K., & Müller, D. (2013). Humor types show different patterns of self-regulation, self-esteem and well-being. Journal of Happiness Studies, 14(2), 551-569.

Lipman, S. (1991). Laughter in hell: The use of humor during the Holocaust. Northvale: Jason Aranson, Inc.

Manne, S. I., Ostroff, J. S., Sherman, M., Heyman, R. E., Ross, S., & Fox, K. (2004). Couples' support-related communication, psychological distress, and relationship satisfaction among women with early stage breast cancer. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 72(4), 660-670.

Mars, L. (1999). Discontiunity, Tradition and Innovation: Anthropological Reflections on Jewish Identity in Contemporary Hungary. Social Compass, 46(1), 21-33.

Martin, R. A. (2007). The psychology of humor: An integrative approach. Burlington: Elsevier.

Martin, R. A. (2008). Humor and health. In A. J. Chapman, & H. C. Foot (szerk.), The Premier of Humor Research (old.: 479-521). Berlin: Mouton de Gruyter.

May, R. (1954). Man's search for himself. New York: Random House.

McGraw, P. A., Williams, L. E., & Warren, C. (2014). The Rise and Fall of Humor:Psychological Distance Modulates Humorous Responses to Tragedy. Social Psychological and Personality Science, 5(5), 566-572.

Norrick, N. R. (dátum nélk.). Conversational Joking: Humor in everyday talk. Bloomington: Indiana University Press.

Peterson, C., & Seligman, M. E. (2004). Humor. Playfulness. In C. Peterson, & M. E. Seligman, Character Strengths and Virtues: a Handbook of Classification. New York: OUP.

Peterson, C., Park, N., Pole, N., D'Andrea, W., & Seligman, M. E. (2008). Streghts of Character and Posttraumatic Growth. Journal of Traumatic Stress, 21(2), 214-217.

Pléh, C. (1992). Pszichológiatörténet. Budapest: Gondoloat.

Richárd, P. (2010). Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben. Budapest: Nyitott Könyvműhely.

Stroebe, W., & Jonas, K. (2007). Egészségpszichológia: szociálpszichológiai vonatkozások. In M. Hewstone, & W. Stroebe (szerk.), Szociálpszichológia. (old.: 455-486). Budapest: Akadémiai.

Tedeschi, R. G. (1999). Violence transformed: posttraumatic growth in survivors and their societies. Aggression and Violent Behavior, 4(3), 319-341.

Viktor, K. (2002). Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után. Budapest: Múlt és Jövő.

KEMÉNY PÉTER: A FOGYATÉKOSSÁG TRAUMÁJA NE VÁLJON TABUVÁ

„aki a nyelvet birtokolja, az irányítja a diskurzust"

(M. Foucault)

A fogyatékosság élménye traumatizál, sérülést okoz az egyénben. Akár születésétől fogva, akár felnőttkorban bekövetkezett egészségkárosodás következtében fogyatékos emberről van szó, az illető átéli a fogyatékosság traumatikus élményét. A fogyatékosság élménye a másoktól és/vagy az önmagunkról alkotott képtől való különbözés felismerése, és a környezeti és társadalmi elvárások, kihívások okozta inkompetencia-érzés frusztrációja, ami jelentős pszichés megrázkódtatással jár. (Deegan, 1998; Könczei, 2002; Adorján, 2005) Magyarországon erről nem szoktunk beszélni, úgy csinálunk, mintha a fogyatékosság az egyén problémája lenne, ami akarattal és racionális magatartással megoldható. Pedig ez nem így van.

A hivatalos fogyatékosságügyi diskurzusnak nem része az emberi érzés, az énkép szétesése, az én-erők elapadása, ami a fogyatékosság veszteségélményének következménye. Nem kerül szóba az sem, hogy a fogyatékosságélmény olyan kihívás az egyén számára, amivel önállóan megküzdeni sokszor majdnem lehetetlen, egyrészt azért, mert nincsenek megoldási sémáink ekkora veszteségek feldolgozásához, másrészt azért, mert éppen a megküzdéshez szükséges erők apadnak el.

A hivatalos diskurzus arról szokott beszélni, hogy milyen a megváltozott munkaképességű munkavállalók demográfiai jellemzője, milyen munkavállalási esélyeik vannak, milyen pénzbeli ellátásokat vehetnek igénybe, milyen bértámogatási rendszerekbe kapcsolódhatnak be. Kiszámíthatjuk, hogy milyen az érdekeltségi rendszer, ami elméletileg nagyobb munkavállalásra

ösztönözheti őket, vagy kiszámíthatjuk, hogy a segélyezési csapda hogyan kényszeríti őket mégis a feketemunka irányába. (Scharle, 2007, 2011)

Az egyik elterjedt vélekedés szerint a rokkantsági ellátásban részesülők között sokan tudnának igazából dolgozni, de nem akarnak, mert a szűkös munkaerőpiacon könnyebb feketén dolgozni a mégoly alacsony szociális transzfer mellett is. Kormányzati kísérletek történtek már 2005-ben, 2008-ban, és 2010-ben is, hogy az ellátórendszer átalakításával kiszűrjék a visszaéléseket, sőt a reformok indoka is a vélt nagyarányú korrupció volt. Ám a valós adatokról, eredményekről egyszer sem lehetett hallani; a legtöbb, amit megtudhattunk egy 2012-ben megjelent hír volt, mely szerint a 2010-ben indított teljes átvilágítás eredményeként 190 gyanús esetet találtak. 190-et, a közel 700.000 rokkantnyugdíjasból (persze korbetöltött idősekkel együtt), az évi kétszázezernél is több vizsgálatból. Ez még hibaként is elhanyagolható.

De a diskurzus rendje mit sem változott. A 2011-ben megjelent a megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól és egyes törvények módosításáról szóló törvény továbbra is pénzbeli ellátásokat, minősítési eljárást, és együttműködési kötelezettséget határoz meg, orvosokat, szociális és foglalkoztatási szakértőt állít rendbe azért, hogy megállapítsa a rehabilitálhatóságot, a foglalkoztathatóságot és az egészségkárosodás mértékét.

Michael Foucault hatalom értelmezése szerint a felügyelet és büntetés rejtett hálózatai alakítják a modern társadalmat az iparosodás kora óta. (Foucault, 1999) A hatalmi helyzetek már nem nyílt elnyomásban, hanem egyszerű, hétköznapi helyzetekben mutatkoznak meg, olyanokban, ahol a hatalom végrehajtói talán nincsenek is tudatában a hatalmi helyzetnek, hanem személytelen és intézményesült formákban gyakorolják azt. Foucault-nál a hatalom nem a kormányzás, vagy az állam eszköze, hanem a társadalmat bekerítő határvonal, ami kijelöl, keretek ad, terel, be- és kizár. A hatalom klasszikus értelmezése szerint a hatalom jog, amit birtokolni lehet, mint valami vagyontárgyat, ezért részben vagy egészben átruházható másra, és ez az átengedés egyúttal többlet hatalmat keletkeztet az átvevőnél. Ezért van az, hogy a hatalomnak klasszikusan gazdasági funkciója is van: szerepe a termelési viszonyok fenntartása. (Foucault, u.o.)

Az uralkodói hatalom legitimitásának biztosítása mindig is központi problémája volt a társadalmaknak. A felvilágosodás korától a vallás által szolgáltatott legitmitás helyére a jogi

diskurzusokban létrejövő hatalom-átruházás elmélete lépett, ami elmosta az uralom tényét, és helyébe a szuverenitás törvényes jogát, és az engedelmesség legális kötelezettségét állította. A jogállamok kialakulásával a nyílt uralmi viszonyok visszahúzódtak, és helyüket a rejtett hatalmi viszonyok felügyeleti és ellenőrzési mechanizmusai vették át, melyek célja továbbra is az osztályszerkezet fenntartásával és reprodukciójával biztosítani a hatalom megtartását. (Foucault, u.o.)

Ilyen hatalmi, felügyeleti helyzet az is, amikor a többség és a szaktudás képviseletében egy hivatal szakemberei minősítik egy ember egészségi állapotát, meghatározzák a számára elérhető pénzbeli ellátásokon keresztül azt az utat is, ami a munkaerőpiac valamely szegmensébe elvezeti majd. Konkrétan a Nemzeti Rehabilitációs és Szociális Hivatal (NRSZH) illetve jogelődjei által működtetett, úgynevezett komplex rehabilitációs eljárásra gondolok.

A komplex rehabilitációs eljárást 2008-ban, a rehabilitációs járadék bevezetésével építették be a folyamatba, majd 2010-től, az átalakítások nyomán ez vált általánossá, amikor egy egészségkárosodott személy a munkaerőpiacról kikerülve megélhetéséhez pénzbeli ellátást igényel az államtól. Az eljárás azért „komplex", mert két társadalombiztosítási orvos, egy szociális szakértő és egy foglalkozási rehabilitációs szakértő együttes véleménye határozza meg, hogy az igénylő kaphat-e ellátást, és ha igen, akkor milyen összegben – tehát elvileg az interdiszciplináris szakértői jelenlét miatt. Az eljárás azért „rehabilitációs", mert az állami rehabilitációs rendszerben ez a minősítési intézkedés tekinthető a belépési kapunak, a folyamat kezdetének, és ez a pénzbeli ellátáshoz hozzáférés jogalapja is. Ezt követően az ellátásban részesülők nagyobbik része számára, akik rokkantsági ellátásban részesülnek, további intézkedés vagy szolgáltatás már nem áll rendelkezésére. Időről időre felülvizsgálja a hatóság a saját maga által kiállított minősítést, de rehabilitációs tartalmú szolgáltatást, ami a munkaerő további hasznosítását elősegítené, már nem nyújt. Az igénylők kisebbik köre számára rehabilitációs ellátást, az előzőhöz képest alacsonyabb pénzösszeget állapítanak meg, őket ezzel együttműködésre is kötelezik, vagyis kötelesek részt venni az állam által felajánlott átképzési programokban, és a felajánlott munkalehetőségeket el kell fogadniuk, ha pénzbeli ellátásukat meg akarják tartani.

Létrejön tehát a foucault-i rejtett hatalmi helyzet: a megélhetéséhez – tehát jövedelmi szegénység okán - szociális ellátást igényel egy egészségkárosodott ember, és ekkor az állam meghatározza hogyan és milyen munkát kell végeznie a segítségnyújtás feltételeként. Érdekes módon, ha valaki munkanélküliként nem tud elhelyezkedni a tanult szakmájában, akkor az állam

nem kategorizálja a munkaképességét, sőt a fogyatékossági támogatást igénylőknek sem szab meg együttműködési kötelezettséget vagy más feltételeket.

A komplex rehabilitációs eljárás mentén kibontakozó diskurzusok az egyéni krízis és trauma helyett, a munkaképesség megváltozásáról és a rehabilitálhatóságról beszélnek. Mindét téma kapcsán az elhallgatások jelentős sztereotípiák kialakulásához vezetnek, amik végső soron a kirekesztés, kirekesztődés mechanizmusait erősítik.

Amikor megváltozott munkaképességű munkavállalókról beszélünk, akkor a munkaképességet alacsonyabbnak értjük, azt feltételezve, hogy az illető alacsony termelékenységű, a produktív munka nem várható tőle. Úgy teszünk, mintha a munkaképesség egy bizonyos képesség lenne, aminek a „megváltozása" egyenértékű lenne az gyengébb alkalmazkodó képességgel, valamiféle általános alkalmatlansággal, mintha a munkaképesség azonos lenne a munkavállalás képességével. Valójában pedig a munkaképesség nem egy tulajdonság, amiben egyfajta teljesítményt mutathat a munkavállaló, hanem több képesség együttese, ami folyamatosan változik, alakul a nem egészségkárosodott (fogyatékos) emberek esetében is.

A munkaképesség munkavállalásra való alkalmasságként értelmezése torzítja a valóságot, figyelmen kívül hagyja a képességek dekonstruálhatóságának és aggregálhatóságának vonatkozását. (Mesterházi, 1998; Cole, 1997; Csapó, 2003; Gordosné, 2004; Illyés, 2000) Több képességben mért teljesítményt kell figyelem venni, amikor valakinek adott szempontú (pl. munkavégzési) megfelelőségét értékeljük. Ezek egyik legfontosabbika a motiváció, vagyis a belső erők akarattal történő célszerű hasznosítása, a figyelem, a (nem akadémikus) tanulás, a tudás gyakorlatba való átvitelének képessége, és persze a mozgási és kommunikációs képességek. Ezek mindegyike összetett, vagyis pszichés, mentális és testi funkciók együttes működésének eredménye. Amikor az egészség valamelyik testi (és/vagy pszichés) struktúra szintjén tartósan alacsonyabban teljesít (károsodik), az még jelentős képességveszteségek mellett sem jelenti általában a teljes munka-képtelenséget, vagyis a munkavégzésre való alkalmatlanságot. Mert egy struktúra működésének teljesítményváltozása bár összefügg a többi képességterülettel is, de csak ritkán olyan mértékű, hogy az megakadályozza valamely munka ellátását.

Szót kell ejteni arról is, hogy a munka fogalma rendkívül összetett. Ahogy nem létezik „a" munkaképesség, úgy a munka sem egy bizonyos tevékenységet jelent, hanem a legváltozatosabb tevékenységformák értelmezhetők munkaként, annak célja és keretfeltételei függvényében. (Csoba, 2010) A számítógép billentyűinek a nyomogatása bizonyos körülmények között munka, más feltételek esetén játék. A munkatevékenységek változatossága nem csak munkakörök és tevékenységek szintjén, de a munkavégzés tárgyi feltételeinek szintén is változatos. Takarítói munkakörnek számít az is, ha egy vágóhíd csarnokban kell vegyszerekkel és nagyteljesítményű gépekkel megtisztítani a munkaterületet, és az is, ha egy luxus irodaházban az eszközöket takarító-kocsin tolva kell a tisztaságról gondoskodni. Mind szakmai felkészültségben, mint erőnlétben másfajta felkészültséget igényel a két munkakör.

Ezen megfontolások után teljesen értelmetlennek tűnik, amikor az NRSZH szakértői a megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól és egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXCI. törvény alapján meghatározzák, hogy a megélhetési problémák miatt pénzbeli ellátást igénylő személy munkaképessége milyen mértékben változott meg. Nyilvánvaló, hogy a korább munkáját nem képes ellátni, ezért igényli az ellátást, de hogy milyen munkákat tudna még ellátni, az csak az összes képességei, és különösen belső erőforrásai függvénye lehet, amit nem lehet egyszeri néhány percben értékelni, legfeljebb egy rehabilitációs folyamat végén.

A hazai ellátórendszer szakértői nem csak a munkaképességet értékelik, de a rehabilitálhatóságot is. A szakvélemények jellemző megállapítása, hogy ha az ellátást igénylő személy rehabilitálható, akkor rehabilitációs ellátást, ha nem rehabilitálható, akkor rokkantsági ellátást kaphat. Ez a megközelítés a medikális fogyatékosságmodellnek megfeleltethetően az egyén tulajdonságává teszi a rehabilitációs szolgáltatás igénybe vételét. (Könczei, 2002) Hasonló hatalmi mintázatot figyelhetünk meg a közoktatás területén a beiskolázhatóság kérdésében. A rehabilitálhatóság (beiskolázhatóság) szakértők által történő elbírálása az egyén azon jellemzőit értékeli, hogy képes-e részt venni az állam által nyújtott rehabilitációs (közoktatási) szolgáltatásokban. Ebben a megközelítésmódban nem a szolgáltató alkalmazkodik és nyújt segítséget a szolgáltatási folyamat révén, hanem feltételeket állít, amiket a rehabilitációt (közoktatást) igénybe vevőnek kell teljesíteni. Pedig rehabilitálhatósági tulajdonság nincs, a rehabilitáció egy szolgáltatási folyamat, amit bárki igénybe vehet(ne).

A disszonáns a rendszerben az, hogy éppen a rehabilitációs szolgáltatás kínálhatna olyan eszközöket, amik az egyén alkalmasságát, teljesítményét javíthatnák. A rehabilitáció korszerű értelmezése éppen a hazai diskurzusokban elhallgatott belső megküzdési erők mobilizálására épít, ezért mindenkinek lehetőséget kellene kapnia, hogy részt vehessen egy ilyen fejlesztési folyamatban. (Blumberger, 2002) Ahogyan azt a Fogyatékos személyek jogairól szóló Egyezmény is megfogalmazza, a rehabilitációs szolgáltatások igénybe vétele a fogyatékos személyek joga, amit mindenkinek biztosítani kell az állam részéről. (lásd: 2007. évi XCII. törvény 26. cikk) A rehabilitálhatóság személyes tulajdonsággá változtatásával lényegében kizárják a fogyatékos embereket a rehabilitációs szolgáltatásokhoz való hozzáférésből, jogaik gyakorlásából, megfosztva őket attól, hogy értékeljék saját szükségleteiket, és igényeiknek megfelelően döntsenek saját maguk, hogy sorsuk alakításához igénybe vesznek-e bizonyos szolgáltatásokat, vagy sem.

A munkaképesség és rehabilitálhatóság túláltalánosított felfogású értékelésével tehát ellepleződnek az egyéni és eseti különbözőségek, és kikerül a diskurzusból az egyéni megküzdési erők jelentősége, ami végső soron az egyén emberi lényegét veszi semmibe, a méltóságát adó szuverenitását tagadja meg, és egyúttal a (laikus) társadalom tagjaiban felerősíti a hátrányos megkülönböztetést megalapozó alacsonyabb-rendűség ideológiáját.

A Foucault által feltárt felügyelő és kontrolláló hatalom uralja tehát itt a diskurzust, ami tetten érhető a hazai rehabilitációsnak nevezett rendszer működése során használt fogalmakban. Ugyanakkor a hatalom természetének vizsgálatakor Foucault arra hívja fel a figyelmet, hogy nem a hivatalos diskurzus modelljén belül kell keressük a hatalmi logika kulcsait, hanem éppen a diskurzusból kimaradó, elleplezett, elhallgatott témák között. (Foucault, u.o.) Épp ezért lehet izgalmas bevilágítani néhány olyan területre, amit a munkaképesség és rehabilitálhatóság diskurzusa konzekvensen nem érint.

Az egyik ilyen tény, hogy minden embernek vannak jobb és rosszabb, erősebb és gyengébb képességei, amik folyamatosan változnak. Elég csak arra gondolnunk, hogy a munkanap elején jobb a teljesítményünk, mint a fárasztó nap végén, vagy felidézni, hogy pályakezdőként bár tetterősek voltunk, a rutin hiánya mennyi buktatóba vitt bele minket. Az életkor előrehaladtával mindenki eljut teljesítőképessége csúcsára, majd ezt követően akár tempóban,

akár más jellemzőkben, de tettenérhetővé válik a teljesítmény visszaesése. Életünk során mind átéljük a munkához szükséges képességeink változásait, amit a ránk nehezedő környezeti elvárások miatt igyekszünk leplezni, letagadni, elhallgatni. Megteremtődik tehát a Freud által leírt kivetítés pszichológiai alapja: a magamban elfojtott tulajdonságot a másikban, az egészségkárosodott embertársamban látom markánsan megjelenni. Kivetítjük a gyengeséget és úgy látjuk, hogy az egészségkárosodott ember csak gyenge képességekkel rendelkezik, míg magunkat mindig erősnek, legfeljebb fáradtnak látjuk. Mi erősek és potensek vagyunk, míg a fogyatékos ember csak gyenge, gyámolításra szoruló lehet.

Egy másik elhallgatott téma, hogy amikor megállapítjuk, hogy a megváltozott egészségi állapotú (egészségkárosodott) ember nem éri el a munkaerőpiac elvárásait, valójában azt feltételezzük, az a sztereotípiánk, hogy nem képes alkalmazkodni (megfelelni) a munkahelyi elvárásoknak. Tényként kezeljük, hogy mindig a munkaerőnek kell alkalmazkodnia a munkaadó kínálta lehetőségekhez, vagyis a munkakövetelményekhez, és szinte csak a munkavédelem és munkaidő kérdései azok, ahol a munkaadótól is rugalmasságot, a munkavállalói igényekhez alkalmazkodást várunk el, és a legritkább esetben fogalmazódik meg a munkavégzés körülményeinek egyéb tényezői tekintetében, hogy akár a munkaadó is alkalmazkodhatna. Folytonos alkalmazkodásunkhoz, megfelelési vágyunkhoz az illeszkedés és alkalmasság sikere, a teljesítmény felett érzett büszkeség és elégedettség társul. E sikerélményért folyó szakadatlan versenyben nyertesnek érezhetjük magunkat, és már nem is emlékszünk rá, hogy a munkaadó szempontjából mi munkaerő és költségtényező vagyunk, egy tényező a teljesítmény-statisztikákban, lecserélhető és helyettesíthető humán tényező vagyunk.

Óhatatlan, hogy eszünkbe jut Bourdieu, a „bent lévők kiszorító hatásáról" írt gondolataival. Az aktív munkavállalók kivetik maguk közül azt, aki nem képes megfelelni a munkahelyi elvárásoknak, akik rugalmasságot és az elvárások átgondolását igénylik. Ha mindenkinek egyformán meg kell felelnie a standard munkahelyi követelményeknek, vagyis ha mindenkinek standardnak kell lennie, akkor nincs helye a non-standard megoldásoknak, és non-standard embereknek, a másságnak, a különbözőségnek, az emberi aspektusnak. A „megváltozottak" kiszorítása a munkaerő-piacról egyúttal megerősíti a bennmaradók identitását is, és megerősíti

a feltétel nélküli alkalmazkodás tabu-ideológiáját is, vagyis jelentős csoportintegrációs erővel bír. (Bourdieu in Ferge, 2000)

A munkahelyeken ugyanis standard követelményeknek kell megfelelni. A munkavállaló képességei jelentős részében általános munkahelyi elvárásokat teljesít, amik rendszerint nem is részei az állásinterjún a képességek felmérésének. Mivel a munkaadók nem képesek részletesen megérteni a munkakör diktálta képességeket, és nem képesek részletes kiválasztási folyamat keretében objektív rangsorba állítani a jelöltek teljesítményét, ezért jelentős mértékben a képességek általános szintjét követelik meg, anélkül azonban, hogy ezeket pontosan meghatároznák és elemeznék. A munkáltató tehát sok területen alkalmazkodást, az alkalmazkodási képességek magas szintjét várja el, vásárolja meg. A szerződő munkavállaló a magasfokú alkalmazkodásra vállalkozik. Aki nem képes alkalmazkodni az előírt helyzetekhez, az gyenge, az megváltozott munkaképességű. Ezzel az ideológiával legalizáljuk a tulajdonságok tulajdonolhatóságát, kommodifikációját, vagyis az egyén áru jellegét, elszemélytelenítését. (Espig-Andersen, 1990)

Kimondatlan gondolat a hivatalos diskurzus mögött, hogy ha az egészségkárosodott ember nem tudja képességeit áruba bocsátani, mert azokat nem birtokolja, akkor a decens munkavégzésből kiesve tisztességtelenné válik, és elveszíti egyúttal az önállóság képességét, vagyis hatalom-gyakorlási képességgel sem rendelkezik, vagyis szuverenitása a hatalmi mechanizmusok kiterjesztésével korlátozható. A fogyatékos munkavállalók feletti ilyetén kontroll egyúttal a munkaerőpiac kommodifikált humán tényezői számára, az emberi méltóság maradékától való megfosztással, a büntetés elrettentő eszköze is.

A fogyatékosság minősítésének hivatali aktusa egyúttal a hatalom önfenntartásának mechanizmusa is, mert megerősíti azt az ideológiát, hogy az úgynevezett normálisok társadalmában a tulajdonságok áruba bocsáthatók, a szuverenitás átruházható vagy elvonható, egy hatalmi fensőbbségnek átadható. A szuverenitás transzferálhatóságába vetett hit nélkül ugyanis nem létezne a jelenkor társadalma sem, tehát a kisemmizett és margóra állított megváltozott egészségi állapotú személyek rehabilitációval büntetése a hatalom önfenntartásának látens eszköze – a fogyatékosság traumája pedig tabu.

Irodalom:

Adorján Zsuzsa (2006): Munkanélküliség, rehabilitáció; Révai Digitális Kiadó ISBN 963 9660 450

Blumberger (2002): Der Grundlagen der Beruflichen Rehabilitation

Cole és Cole (szerk) (1997): Fejlődéslélektan, Osiris

Csapó Benő (2003): A képességek fejlődése és iskolai fejlesztése

Csoba Judit (2010): A tisztes munka – a teljes foglalkoztatás esélye a 21. században

Deegan, Rebeca (1998): Recovery: The Lived Experience of Rehabilitation, Psychosocial Rehabilitation Journal, Vol. 11. No. 4 (April)

Ferge Zsuzsa (2000): Elszabaduló esélyegyenlőtlenségek, HRSZE, Budapest

Foucault, M. (1999): Nyelv a végtelenhez, Latin Betűk Kiadó, Debrecen, ISBN 963 9146 048

Gordosné (szerk) (2004): Gyógyító pedagógia, Medicina

Gosta Espig-Andersen (1990): The Three Worlds Of Welfare Capitalism

Illyés Sándor (szerk)(2000): Gyógypedagógiai alapismeretek, ELTE BGGYFK

Könczei Gy., Kálmán Zs. (2002): A taigetosztól az esélyegyenlőségig, Osiris

Mesterházi Zsuzsa (szerk.) (1998): A nehezen nevelhető gyermekek iskolai nevelése, BGGYTF

Scharle Ágota (2007): A rokkantnyugdíjazás növekedésének munakerőpiaci okai; in: Fazekas et. al. (szerk)(2007): Munkaerőpiaci Tükör 2006, MTA-KTI és OFA

Scharle Ágota (2011): Foglalkozási rehabilitációs jó gyakorlatok Magyarországon, Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet

KÖVÉR ÁGNES: KÉRDÉSEK ÉS ÖSSZEFÜGGÉSEK: A DEMOKRÁCIA ÉS CIVIL TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGI KONTEXTUSOKBAN

Ez a tanulmány azokat a magyarországi folyamatokat igyekszik nyomon követni és dokumentálni, amelyek az elmúlt évtizedekben alakították és újraformálták a magyar nonprofit/civil szektor társadalmi/politikai környezetét, s értelemszerűen magát a szektort, mindeközben kísérletet tesz arra, hogy e folyamatokat a demokrácia és civil társadalom elméleti összefüggéseinek keretében konceptualizálja. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy a civil társadalomnak van-e szerepe, és ha igen, akkor milyen a demokratizálódási folyamatok megindulásában, formálódásában és a demokrácia stabilizálásában. Erre a kérdésre nem egyszerű megadni a feleletet, már csak azért sem, mert a kérdésben vizsgált két egymásra vonatkoztatott fogalomnak sem az értelmezése, pontos definíciója, sem pedig egymáshoz fűződő kapcsolata nem egyértelmű.

Mindemellett figyelmet fordítunk azokra a félelmekre, amelyek az elmúlt évtized történéseire úgy tekintenek, mint amiben „harmadik demokratizálódási ellenhullám" (Montero, 1996) folyamatai fedezhetők fel. Ugyanakkor meg kívánjuk mutatni a civil társadalom ellentmondásos „képességét" arra, hogy a demokrácia stabilizálásának és megerősítésének ágense legyen.

Definíciók a munkahipotézishez

A civil társadalom fogalmat jelen dolgozat munkahipotézise elsősorban – de nem kizárólagosan - annak szűkebb értelmében használja, amennyiben a formalizált nonprofit civil szervezeteket (civil társaság, a Magyarországon nyilvántartásba vett egyesület - a párt, a szakszervezet és a kölcsönös biztosító egyesület kivételével -, - a közalapítvány és a pártalapítvány kivételével - az alapítvány; 2011 évi CLXXV. Tv. 2.§. 6. pont) érti alatta. Elméleti kontextusban a kifejezés szélesebb értelemben is alkalmazásra kerül, miszerint: a civil társadalom, egy olyan aréna, amely

a társadalmi mozgalmakat, az utcai megmozdulásokat, proteszteket és a közösségi diskurzusok nyilvános tereit is magába foglalja (Fioramonti és Fiore, 2010).

A demokrácia fogalmának meghatározására Phillip Schmitter RED „Really Existing Democracy" – valóban működő demokrácia – fogalmát használjuk, mely kritériumai a következők:

a) önmagát demokráciának nevezi: azaz az önkonstrukció irányából való megközelítés;

b) más demokráciák elismerik demokráciaként: azaz az elismerés követelménye;

c) a politikatudomány által alkalmazott procedurális demokrácia sztenderdeknek megfelel, mint pl.: szabad választások, államhatalmi ágak elválasztása, demokratikus intézmények, stb. (Schmitter, 2010, 2011).

A dolgozat végén látni fogjuk, hogy ez a meghatározás mennyire lesz elegendő a civil társadalom – demokrácia összefüggések megközelítőleges leírására.

A civil társadalom kérdéses szerepe a demokratikus átmenet folyamatában és a demokrácia stabilizálásában

Ha a szakirodalmat vizsgáljuk a demokrácia és civil társadalom összefüggéseinek megvilágítása céljából ellentmondásos és homályos választ kapunk kérdésünkre. Politológusok és társadalom tudósok, Huntingtontól (1991, 1996) Diamondig (1994), Schmittertől (2011), Haveltől (1993) és Habermastól (1996, 2001) Putnamig (1993), Monteroig (1998) és Seligmaning (1992) ugyanis nagyon különböző véleményt alkottak a civil társadalom szerepéről a demokratikus átalakulás folyamatában, különösen a demokráciák harmadik hullámának[379] vonatkozásában.

[379] Ez a kifejezés a demokratizálódási folyamatoknak a 70-es évek közepén, a Portugál forradalommal meginduló harmadik hullámát jelenti. Az első hullám 1828-1926 közé tehető, amikor a választójog elérhetővé vált minden fehér férfi számára. Mussolini színrelépésével vesz kezdetét az első ellenhullám, amikor a demokráciák száma 29-ről 12-re esett vissza 1943-ig. A második hullám 1943-1962 közé tehető, amikor a Szövetségesek győzelmével véget ért II. Világháborút követően a demokráciák száma 36-ra növekedett, majd 30-ra esett vissza 1962 után a következő ellenhullámban. A harmadik hullám 1974-ben kezdődött el Portugáliában, majd Latin Amerika demokratizálódási folyamatait hozta magával a 80-as években, 1986-88-ban pedig az ázsiai és a csendes óceáni országok demokratizálódásához vezetett, s végül a Szovjet Unió összeomlását követően Kelet Európa demokratizálódásához (Huntington, 1991).

Néhány szerző úgy látja, hogy a demokratikus átalakulásnak kezdeményezője, vagy elindítója a civil társadalom, amely „központi helyet foglal el – még ha későn is került felismerésre – az elméleti diskurzusokban és a közéletben a huszadik század végén" (Patrik, 1996:8). Hasonló megállapításra jut Seligman, amikor a civil társadalom „napjainkban történő újra felfedezéséről" beszél (Seligman, 1992:3). Philip Schmitter (2011) úgy jellemzi a civil társadalmat, mint csoportok, szervezetek, társaságok sokféleségét, amelyek a politikai testen belül folyamatosan szerveződnek, professzionálisan működnek, ellenőrzik és beavatkozásukkal befolyásolják a közösségi döntési folyamatokat. Schmitter jellemzése a civil társadalmat a demokrácia „post-Dhal-i"[380] evolúciójának hajtómotorjaként írja le. Ebben a koncepcióban az individuumok a civil szervezetekben folytatott tevékenységükön keresztül a RED (really-existing democracies[381]), a valóban létező demokráciák, hatékony állampolgáraként kerülnek újra-értelmezésre. A Közép-Kelet Európai demokráciák vonatkozásában Sztompka (1991) és Roginer (1994) úgy vélik, a civil társadalom lényeges volt az állami gyámkodás lerombolásában, azonban „kevésbé hasznos a demokrácia konszolidációja során" (Roniger, 1994, 210).

Ezeknek a gondolatoknak az ellenkezőjét állítják más szerzők, akik szerint a civil társadalom legfőbb szerepe sokkal inkább a demokráciák stabilizálásában, mintsem kivívásában van (Diamond, 1994; Montero, 1998). Néhány szerző pedig kifejezetten tagadja azt az állítást, mely

[380] A demokrácia rendszere (polyarchia) – Robert Dahl nézete szerint – képes volt többször is megújítani önmagát a történelem során, sajátos forradalmi evolúció formájában. A szó „demokrácia" nagyon különböző jelentésekkel és társadalmi gyakorlatokkal telítődött a történelem különböző időpontjaiban, amely a szó lényegi értelmének teljes átalakulását hozta magával. Az első átalakulási forma a demokráciák méretét érintette. Történetileg nagyon kicsiny államokról gondolták, hogy képesek demokráciát fenntartani. Később ez a gyakorlat erősen átalakult és a területi képviselet kiterjesztésével a föderalizmust is képes volt megteremteni, amely visszavonhatatlanul megtörte a méretre vonatkozó akadályokat. A második forradalmi átalakulás a demokrácia mértékét érintette. A korai demokráciák a polgárság (állampolgárság) korlátolt koncepciójára épültek, szigorúan korlátozva a tagságot a férfiakra, a szabadokra, a nem alávetettekre és nem szolgákra, a felnőtt korúakra, az írástudókra, vagy jól képzettekre, vagy a megfelelő adót fizetőkre, stb. Az idők során ezek a korlátozások átalakultak és mára a sztenderd kritérium szerint minden felnőtt állampolgárt magába foglal a demokrácia függetlenül a társadalmi nem, vagy a képzettség állapotától. A harmadik dahl-i forradalom a demokrácia kiterjedése vonatkozásában történt. A demokráciák csak nagyon korlátozott kormányzati politikákkal vagy állami feladatokkal foglalkozhattak, melyek elsősorban a külső védelemre és a belső rendre terjedtek ki. Az idők során a kormányzatok egyre szélesebb körű szabályozási körrel bírtak, elosztási, újra-elosztási feladatokkal - olyannyira, hogy a bruttó hazai termék egy jelentős része vagy elfogyasztásra kerül általa, vagy átmegy a folyamatain (Schmitter, 2011; Dahl, 1989). A post-dahl-i forradalmi átalakulás kifejezés Philip Schmitter által alkalmazott fogalom.

[381] RED – „Really Existing Democracy" – Valóban létező demokrácia – kritériumai a következők: a) önmagát demokráciának nevezi – azaz az önkonstrukció megközelítése -; b) más demokráciák elismerik demokráciaként – az elismerés követelménye-; a politikatudomány által alkalmazott procedurális demokrácia sztenderdeknek megfelel – ilyenek: szabad választások, demokratikus intézmények, stb. (Schmitter, 2010, 2011).

jelentőséget tulajdonít a civil társadalomnak, vagy civil mozgalmaknak az államszocializmus összeomlásában (Sajó, 1996; Kotkin, 2009).

A civil társadalom demokráciát kivívó, vagy stabilizáló szerepével kapcsolatban egyéb kétségek is felmerülnek, különösen a harmadik demokratizálódási hullám úgynevezett új demokráciái tekintetében. Suleiman szerint nem következik feltétlenül a civil társadalom jelenlétéből a demokrácia megvalósulása. A civil társadalom ugyanis lehet öncélú, antidemokratikus, anyagi előnyökre törekvő és nem politikai, társadalmi-gazdasági célokat szolgáló (Suleiman, 2013: 247), ahogyan ezt nyomon követi néhány afrikai országban. Encarnación szerint pedig túl sokat tulajdonítunk a civil társadalomnak, és alulértékeljük a politikai intézmények fontosságát, amelyek sokkal meghatározóbbak a demokrácia szempontjából (Encarnación, 2003). Meggyőződése szerint nem azonosíthatóak azok specifikumok, amelyek tényleges ok-okozati összefüggésben kötik össze az erős civil társadalmat és a konszolidáltan működő demokráciát.

Ennek ellentmond Fioramonti és Fiori (2010) elemzése, amely történeti és aktuális vonatkozásban is bizonyítani igyekszik a civil társadalom és a demokrácia kölcsönös interdependenciáját és korrelációját. Roginer (1994) megfogalmazása szerint a civil társadalom kötődik a demokratizálódási folyamathoz, de a civil társadalmat nem lehet azonosítani a demokráciával és a társadalmi igazságossággal.

Más szempontból vonják kétségbe a civil társadalom demokrácia keletkeztető, vagy stabilizáló hatását azok a szerzők, akik szerint a két vizsgált jelenség ugyanabban a társadalmi térben, ugyanannak a történeti/tradicionális és szociokulturális hatás-együttesnek az erőterében alakul ki. Mindkettőt, a civil társadalmat és a demokráciát is megbéníthatják a társadalom szövetébe mélyen beágyazódott nem kívánatos gyakorlatok, politikai tradíciók, mint a klientelizmus (kliensrendszer), a centralizált, hierarchikus intézményi struktúrák és szervezeti gyakorlatok, a korrupció és az elmélyült társadalmi egyenlőtlenségek. Különösen Közép- és Kelet Európa országaiban vannak tradíciói ezeknek a gyakorlatoknak, melyek akadályozzák mind a civil társadalom, mind a demokrácia erősödését (Heinrich és Fioramonti 2007; Hooghe és Stolle 2004). Az „új demokráciákat" gyakran jellemzik úgy, mint amelyek megrekedtek egy átmeneti kategóriában, vegyítve a procedurális demokráciát „illiberális" aspektusokkal (pl. elnöki rendeleti hatalom, a politikai és polgári jogok korlátozása, a média függetlenségének szűkítése, vagy megszüntetése) (Montero, 1996: 118). Mindezek a nézetek aggodalmat fejeznek ki a

harmadik hullámban keletkezett demokráciákkal kapcsolatban – így a volt államszocialista országok vonatkozásában is – és úgy láttatják őket, mint amelyek egy demokratizálódási „ellenhullám" (Huntington, 1991) keretében[382], az új-autoriterizmus irányába sodródnak.

Elterjedt a civil társadalom – demokrácia összefüggés funkcionális megközelítése, miszerint a civil társadalomnak speciális funkciói lennének a demokráciában. Ezeket a funkciókat többen is összefoglalták. Itt két példával illusztrálom ezt a megközelítést. Dimond (1995) két dimenzió mentén közelíti meg a kérdést: a civil társadalom funkciója 1. monitorozni és korlátozni a demokratikus állam hatalomgyakorlását; 2. demokratizálni az autoriter államot[383].

Way (2014) értelmezése szerint a civil társadalom három dimenzió mentén fejti ki demokrácia-védő és teremtő hatását: 1. „traffic cop" azaz közlekedési rendőr szerepe van; 2. „Dispacher" azaz diszpécser és mobilizáló szerep; 3. Intézményesítő és stabilizáló szerep.

A demokrácia – gazdasági sikeresség – civil társadalom háromszögének vizsgálata is kétséges eredményekre vezet, ha viszonyaikat boncolgatjuk. Alacsony állampolgári részvétel és gyenge civil társadalom jellemezheti az erős, gazdaságilag sikeres demokráciákat is, mint azt a japán, francia és spanyol példa mutatja (Suleiman, 2013). A gazdasági teljesítő képesség és fejlődés elszakadni látszik az erős civil társadalom jelenlététől Dél Koreában is, ahol a gazdasági siker a civil társadalom elnyomásának erőterében épült fel. Ezzel ellentétben, Banglades, ahol több ezer NGO és jogvédő szervezet, valamint szociális szolgáltató társaságok tömegei működnek, a világ egyik legszegényebb országa maradt (Suleiman, 2013). Ha a civil társadalmat a demokrácia fokmérőjeként használjuk, akkor zavarba ejtő eredményre jutunk… Ahogyan ebben az összefüggésben Claus Offe megjegyezte, „Pandora szelencéje teli paradoxonokkal"

[382] Huntingon szerint a demokratizálódási ellenhullám kialakulásában a következő elemek játszanak döntő szerepet: 1) a demokratikus értékek gyengesége az elitcsoportok és a közösség értékrendjében; 2) súlyos gazdasági hanyatlás, vagy nehézségek, melyek kiélesítik a társadalmi konfliktusokat, s melyek egyre erősödő központosító kormányzati politikákkal kerülnek ellensúlyozásra; 3) a konzervatív középosztály, vagy felső osztály kizárólagos preferenciája; 4) társadalmi és politikai polarizáció; 5) „ellen-hógolyó" effektus, a környező országok közül a despotikus hatalmak mintázatainak követése (Huntington, 1991: 17 – 18).

[383] Hosszabb listát is ad a civil társadalom funkcióiról a demokráciában. Eszerint: a demokratikus hatalomgyakorlás kontrollját képezi, kiegészíti a politikai pártok szerepét abban, hogy a politikai részvételt stimulálja és növeli a demokratikus állampolgári készségek hatékonyságát, utakat és csatornákat teremt a politikai csatornákon túlmenően és kívül az eltérő érdekek megjelenítésére, a plurális civil társadalom átmetszi a politikai izolációkat és hasadásokat a társadalomban, társadalmi reformok és szakpolitikai átalakítások kezdeményezője, információkat ad át és terjeszt, vitat kormányzati politikákat és döntéseket, lehetőséget nyújt arra, hogy a polgárok pozitív módon vegyenek részt a demokratikus állam politikáinak megvalósításában, új állampolgári és politikai kultúra kialakításában vesz részt, sokszor új politikai vezetők „kitermelésében" vesz részt.

(Offe 1991, 874): a gyenge civil társadalom akadályozza a demokrácia mechanizmusait, azonban a civil társadalom nem erősödhet meg előzetes demokratikus gyakorlatok és tapasztalatok nélkül (Sztompka, 1991).

Állam, kormányzat – civil szektor kapcsolatok

A civil társadalom és demokrácia összefüggéseinek vizsgálata során - mielőtt még a hazai helyzet elemzését megkezdenénk - fontos figyelmet fordítanunk a civil társadalom – állam kapcsolatrendszerének kérdéseire. A civil társadalom – állam kapcsolatrendszert megvizsgálva azt látjuk, hogy mindkét szereplő fontos tényezője és meghatározója a demokráciának, ugyanakkor kapcsolataik minősége és szerveződési formája önmagában véve is a demokrácia masszív tartalmi alkotója.

Klasszikusan a kapcsolat az állam és a civil társadalom között szemlélhető úgy, mint szembenálló erők egymásnak feszülése. A civil társadalmat ebben az összefüggésben egy alulról felfelé energiákat hajtó motornak látjuk, amely a demokrácia érdekében korlátozza az állam autoriter tendenciáit és a civil aktivizmuson keresztül a politikai és polgári jogok védelmét látja el. Ebből a nézőpontból a civil társadalmat a bármiféle politikai és állami visszaélés elleni fellépés helyeként és eszközeként értelmezzük (Fioramonti and Fiori, 2010: 26). Tulajdonképpen ez a civil társadalom *kontroll funkciója*, melyet a mindenkori hatalom és képviselői fölött gyakorol. Itt a „gyengébb" – mivel nem rendelkezik a legitim hatalomgyakorlás állami és politikai eszközeivel, forrásaival és a kényszer alkalmazásának jogával sem – gyakorol hatalmat az erősebb állam/kormányzat fölött a nyilvánosság eszközével alkalmazott ellenőrzésen és elszámoltatáson keresztül. Cserébe a kormányzat civil demokratikus legitimációt nyer. E funkció megvalósulásának a civil függetlenség és a források pluralizmusa elengedhetetlen feltétele.

Az állam–civil társadalom kapcsolatrendszer azonban szemlélhető partnerségként is, ahol a szereplők – még ha egyenlőtlen helyzetből is – kölcsönösen felelősek közös értékek, célok megvalósításáért, társadalmi javak előállításáért. Ebből a nézőpontból az állam-civil társadalom kapcsolat egymással komplementer, egymás tevékenységét kiegészítő jellegű. Pontosabban,

sokféle *állami feladat megvalósításában* és állampolgár-közeli, állampolgár-barát ellátásában lehet kölcsönös egymásra utaltság közöttük. Bár a kapcsolatok ezen szemléletében sem kétséges a felek közötti egyenlőtlen hatalmi helyzet, mégis a civil szerveztek az állampolgári jogok, az állami feladatok ellátóiként, értelmezőiként és megrendelőiként is konstituálódnak, s így az állami szolgáltatások és jóléti funkciók előhívóiként maguk is konstruálják az államot.

A fenti két eltérő szemlélet egyfajta kombinációjaként lehet értelmezni egy harmadik típusú kapcsolatrendszert is, melyet *beemelő, korrekciós mechanizmusként* is láthatunk. Ebben a funkcióban a civil társadalom azoknak a csoportoknak a jogérvényesítését, illetve a szolgáltatásokhoz, ellátásokhoz való hozzájutását, érdekképviseletét látja el, amelyek az érdekérvényesítés fő politikai és politikán kívüli áramaiban nem vagy csak korlátozottan képesek hallatni hangjukat, és képviselni érdekeiket. Lényegében egy rétegelt, eltérő helyzetű csoportokból álló társadalom olyan kommunikációs tere a civil társadalom, ahol függetlenül a hatalomhoz való viszony intenzitásától megjelenhetnek heterogén érdekek, és legitim képviseletet nyerhetnek a szerveződés szabadságának tartományában, csoport érdekként megfogalmazódva. Ez a mező felöleli az érdekképviseleti, advokáció funkciót, korlátozva ezzel a hatalom gyakorlóinak „kapuőr" szerepét, azaz pl. arra kényszeríti őket, hogy megosszák a forrásokat a szorosan rajtuk kívül eső csoportokkal. Ugyanakkor ez utóbbi, bár más formában, de megvalósulhat az állam-civil együttműködés másodikként tárgyalt formájában, azaz az állami szolgáltatások megszervezése, kikényszerítése, átvállalása során is.

A jól működő demokráciákban az állam-civil társadalom kapcsolatok mindhárom fent vázolt olvasata jelen van valamilyen formában, országonként eltérő súllyal és arányban az egyes elemek tekintetében.

Néha azonban az állam – civil társadalom kapcsolatok erősen mérgezőnek is bizonyulhatnak, nyilvánvalóan a gyengébb fél kárára. Különösen az úgynevezett új demokráciákban, ahol a különböző állami machinációk és manipulációk megkísérlik megszerezni a civilek által nyújtott demokratikus legitimációt anélkül, hogy cserébe a függetlenséget és a forrás pluralizmust biztosítanák vagy tolerálnák, és alávetnék magukat a civil kontrollnak. Ilyenek lehetnek azok a kísérletek, amelyek kooptálni próbálják a civil társadalom vezető erőit az állami döntéshozatali rendszerekbe, annak érdekében, hogy csökkentsék erejüket és függetlenségüket. A civil társadalom megosztása és egy részének megbélyegzése, zaklatása, hitelességük aláásása

különféle mechanizmusokkal, vagy csak egyszerűen lojalitásuk kikényszerítése, vagy megvásárlása, vagy folyamatos állami függőségben tartásuk, akár a belépési lehetőségek jogi szűkítése, a források elérésének mind nehezebbé tétele útján, mind olyan eszközök, amelyek az önszerveződő civil erény helyett a kormányok által támogatott klientúra civilséget segítik (Fioramonti – Fiori, 2010).

Ugyanakkor a civil társadalom is lehet negatív hatással a felemelkedő demokrácia állami intézményrendszerére, különösen akkor, amikor zajos civil (vagy civilizálatlan[384]) masírozások, és utcai randalírozások ássák alá demokratikus intézmények stabilitását.

A volt államszocialista országokban különösen mélyen gyökerezik az állam–civil társadalom kapcsolatrendszer a demokratikus politikai kultúra gyengeségében, a civil részvétel hiányzó tradíciójában és a nyilvános és privát terek kapcsolatának sajátos természetében. Egyértelmű, hogy a civil társadalom nem a demokrácia szinonimája és nem is vezet szükségszerűen demokráciához. Jó példát ad erre Irán, ahol a civil társadalom újraformálta az államot, azonban ennek az új képződménynek kevés köze van a demokráciához (Roniger, 1994).

Mindazonáltal azt is tudomásul kell vennünk, hogy a civil társadalom nem helyettesítheti, és nem semmisítheti meg az államot, hanem (ahogyan ezt korábban kifejtésre került) inkább annak ellenőrzését – korlátlanságának korlátját – teremti meg a nyilvános felelősség és számonkérés intézményei által. A civil társadalom és a demokratikus állam oda-vissza hat egymásra. A civil társadalom fenntarthat egy alkotmányos demokráciát és egyben megerősítést nyerhet tőle az interakció és a csere intézményesített formáin keresztül, ami jó eséllyel megelőzheti a hatalom és a közösségi források monopolizálását.

[384] Uncivil society – nem civilizált civil társadalom kifejezés – elterjedt a nonprofit – civil szakirodalomban. Whitehead (1997) a következőként határozza meg a kifejezést: 1) annak az elkötelezettségnek a hiánya, hogy a jog által előre megalkotott szabályok keretei között működjenek; 2) a civilizáltság szellemének hiánya, az interperszonális viselkedés negatív (durva) jellemzői. Kotkin (2009) akkor használja ezt a kifejezést, amikor a kommunista nomenklatúra tagjairól beszél. A Civil Társadalom Nemzetközi Enciklopédiájában pedig Glasius (2009) hajlik arra, hogy ezt a fogalmat a szélső jobboldali csoportok és mozgalmak kontextusában emlegesse, különösen azok ideológiai velejárói tekintetében, mint idegengyűlölet, rasszizmus, nacionalizmus, anti-demokratizmus, stb.

Hazai kontextusok: a kezdetek

Magyarországon a késői 80-as években lényegében nem volt civil társadalom, vagy legalább is olyan civil társadalom, vagy mozgalom, amely fő célja és tevékenysége a demokráciáért folytatott harc lett volna. A „mindent felölelő totalitárius despotizmus, amely a „civil társadalom" koncepciót – mint olyat, ami az államon kívül van – oly tetszetőssé tette, lényegéből eredően nem engedett semmi olyat létezni, mint a civil társadalom" (Kotkin, 2009: 8). A civil társadalom nem csupán az önszerveződés képességét kívánja meg, hanem olyan állami források meglétét is, amelyek védelmezik az egyesülés szabadságát, a polgári jogokat és a magán tulajdont. Az államszocializmus lehetetlenné tette ezeknek a kritériumoknak a megvalósulását.

Tényként kell tehát elkönyvelnünk, hogy sem civil mozgalom, sem tömegtámogatás nem sorakozott fel azon relatív kisszámú ellenzéki vezető mögött, akik részt vettek az átalakulási folyamat szívét képező kerekasztal tárgyalásokon. Lehet, hogy kiábrándítóan hangzik, de a civil társadalomnak jelentéktelen hatása volt a tárgyalásokra, mely az új alkotmányos rendhez vezetett. Magyarország 1989-ben alig látott utcai demonstrációkat, vagy tömeg mobilizációt és a „magyar ellenzék inkább elszigeteltnek és kis létszámúnak" mondható. A magyar kerekasztal tárgyalások – 300 ülés, 500 résztvevő, három hónap – inkább az összeomló félben lévő despota rezsim „önalkudozási" folyamatának tekinthetők (melyek az állampárt körében már évek óta tartottak) (Sajó, 1996; Kotkin, 2009).

Magyarországon a demokrácia mintegy váratlan, vagy akár mondhatni ki nem érdemelt ajándékként került beiktatásra, amelyet a meggyengült és változtatni kész államszocialista párt-elit kezdeményezett. Semmiképpen sem tekinthető úgy, mint bármiféle civil mozgalom eredménye, vagy következménye. A „bársonyos forradalom" kifejezés nem csupán az átalakulás erőszakmentes jellegére reflektál - ami mindenképpen előnyként értelmezendő -, hanem a tömegakarat hiányzó - bár kimenetelét tekintve sokszor nehezen kontrollálható – manifesztumaira is. Később megszámlálhatatlan hátrány eredt a tömegbázis hiányából, a polgári részvétel és a közösségi tárgyalásos eljárások elmaradásából, és abból, hogy adósság maradt a

szabadság és demokrácia immanens vágyának, valamint a despotikus hatalomgyakorlás gyűlöletének individuális szinten történő megértése, és közösségi kifejezése.

Mindazonáltal, az átalakulás első időszakától kezdve, élve a megnyílt lehetőséggel gyorsan növekedett a civil szervezetek és csoportok száma, melyet az új törvényhozás is támogatott. A harmadik szektor nagy reményekkel emelkedett fel 1989 után és még nem lehetett tudni, hogy ez a fejlődés egy állam-civil partnerségi, párbeszédet folytató kapcsolattá növi ki magát, vagy az állami kontroll újabb formáit valósítja meg (Kuti, 1999). Paradox módon mindkettő bekövetkezett az elkövetkező évtizedekben, a közelmúltban pedig váratlan fordulatot vett egy harmadik irányba. A civil szervezetek jórészt az állam által (kisebb vagy nagyobb mértékben) kontrollált (ide tartoznak az EU források is) források függvényeivé váltak és jellemzően mindvégig azok is maradtak, mégis kialakult az első két évtizedben egy decentralizált forráselosztás a civil önkormányzatiság keretei között, mely mögött a független civil társadalom állami/politikai víziója által vezérelt jogalkotás húzódott meg, és létrejött egy partnerségi/párbeszéd kapcsolat a regnáló kormányzatokkal. A függetlenség képzetét erősítette a civilek számára elérhető források pluralizmusa is, ami negatív megbélyegzés nélküli (neutrális) viszonyulást jelentett a külföldi (az állami kontrollt nélkülöző) és a privát szférából érkező donorokhoz is. Ezek a rendszerváltást követően kialakult korai mintázatok kerültek átalakításra radikálisan 2010 után.

A nagy kiábrándulás és „visszarendeződés”

A demokratikus átalakulás szisztematikus, azonban előre nem látott (Sztompka, 1991) kudarcai és nem kívánatos mellékhatásai, mint például a gazdasági nehézségek, társadalmi polarizáció, a túlélő és újra feléledő kliensrendszer, és az általános kiábrándulás a demokráciából és a választásokból (Huntington, 1991), közrejátszott a demokrácia legitimációjának gyengülésében és a demokratikus értékek „varázstalanodásában” (Schmitter, 2011: 400). Az autoritarizmus „kis körei”[385] régi/új formákban egyre mélyebben szövik át a társadalmat, az anti-demokratikus[386] nézetek egyre nyíltabban és egyre gyakrabban jelennek meg a közbeszédben

[385] Ezt a kifejezést Bibó Istvántól veszem, sajnálatosan ellentétes értelemben az eredeti megfogalmazással, ami „a szabadság kis körei” volt. – Bibó, 1947

[386] Itt azokra a demokratikus rendszer ellenes (anti-system) nézetekre gondolunk, amelyek nyíltan támadnak alapvető demokratikus értékeket és elfogadják a rasszizmust és diszkriminációt.

és termékeny táptalajra találnak az emberek fejében, gondolkodásában. A szélsőséges gondolatok és nézetek, valamint a „civilizálatlan-társadalom”[387] megjelenését visszakövethetjük egészen a rendszerváltás legkorábbi időszakáig. Egészen napjainkig azonban nem sikerült komoly tömegbázisra szert tenniük ezeknek a nézeteknek.

A sikeresen túlélő és újraéledő klientúra rendszerek, hálózati tőkék[388] és a jól ismert nepotizmus, megújultak és lendületet kaptak a politika és a civil élet mindennapjaiban, s ezek a mély folyamatok aggasztóbb eredményre vezettek a demokrácia minőségét tekintve, mint maguk a szélsőséges nézetek – amelyeket részben a jog üldözött, részben pedig lassan besimultak a politikai paletta tolerálhatónak minősített színeibe. Azok a társadalmi és állampolgári tudások, melyek az államszocialista, sőt az azt megelőző korok ’hatalom–alattvaló’ mintázatait hordozták a „sikeres működésről”, mind a civilek, mind a hatalom birtokosai oldalán masszív szocializációs tartalomként voltak és vannak jelen.

Az állami forrásokért, valamint a konzultációs pozíciókért folytatott versenyben alkalmazott eszközök „szürke zónája”[389] nem volt ismeretlen 2010 előtt sem. Ha Diamond (1994) kategorizálását akarnánk alkalmazni a 2010 előtti állapotokra, akkor azt mondhatnánk, hogy az állam–civil társadalom kooperációjában a pluralisztikus és a korporatív elemek keveredtek. A legtöbb szervezet – különösen a kisebbek – egy pluralisztikus, kompetitív és nem hierarchikus rendszer részesei voltak, mely nem volt különösebben sem elismerve, sem támogatva, de kontrollálva, vagy teljesen ignorálva sem az állam által. Másrészt, a nagyobb, vagy ernyő szervezetek vonatkozásában inkább egy korporatív, hierarchizált és nem kompetitív modell volt jellemző az állammal történő együttműködésre. Ezek a szervezetek stratégiai együttműködési megállapodásokat kötöttek állami intézményekkel állami politikák megvalósítása céljából, s ezáltal monopóliumra igyekeztek szert tenni egy – egy területen és lényegében nyíltan vagy burkoltan kiszorítottak más szervezeteket vagy érdekcsoportokat a

[387] “Uncivil society” lásd 5 lábjegyzet

[388] A hálózati tőke fogalom magában foglal bármilyen személyes networköt, és annak bármilyen elvek szerinti, sokcélú használatát. Más szavakkal, a hálózati tőke magában foglalja a hosszú távú önzetlen rokoni kapcsolatokat, kiegyensúlyozott reciprocitásokat, tartós és sokcélú patrónus – kliens viszonyokat, instrumentális bartereket, valamint korrupt csereügyleteket (Sik Endre, 1995).

[389] Azok a gyakorlatok, amelyek a minisztériumok folyosóinak látogatását, pozícióban lévő köztisztviselőkkel történő evés-ivást valósítottak meg, előnyöket remélve a szervezet számára a „jó kapcsolatból”.

forrásokért és a befolyásért folyó versenyből. Valójában azonban csak nagyon ritkán kaptak valódi cselekvési lehetőségeket a civil szervezetek az ilyen együttműködési megállapodások keretében, melyek inkább szimbolikus térfoglalás, befolyás-növelés és forrás szerzés célzatúak voltak a civilek részéről, míg a hatalom valódi célja nem elsősorban a feladat és forrás átruházás, hanem inkább a civil legitimáció megteremtése volt.

Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy 2010 előtt a szervezetek „szürke zónás" lobbi tevékenységének elsősorban forrás és befolyás szerző célzata volt – aminek a végpontján valamilyen szakmai ügy szolgálata és persze a szervezet sikeres túlélési szándéka volt – és nem politikai vagy ideológiai színezete. A rendszerváltást követő politikai csatározásokból igyekeztek a civilek lehetőség szerint kimaradni, s ezért mindvégig függetlennek, politikamentesnek demonstrálták magukat. Ebből adódóan a lobbi tevékenységek inkább az államigazgatáshoz és az ott betöltött pozíciókhoz, és nem politikai pártokhoz kapcsolódtak.

Mindemellett többféle viszontagság is nehezítette az erős és független civil társadalom kialakulását az elmúlt évtizedekben, melyek közül a klientúra rendszer újraéledése csak az egyik volt.

A civil önkormányzatiság és pluralizmus

Legalább ennyire lényegi probléma a civil szervezeteket a kezdetektől sújtó magas fokú forrás függőség. Bár a civil szervezetek alapításáról és finanszírozásáról szóló jogi környezet[390] megnyugtatóan szabályozta a szervezetek alapításának és regisztrációjának rendjét, és az

[390] A vonatkozó korabeli jogszabályok, melyek többsége ma már nem hatályos: a társadalmi szervezetek létrejöttének hatósági megállapítása, jogi személyiségük elnyerésének biztosítása állami nyilvántartásba vétellel (Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény – hatályon kívül); alapítványok létrejöttének hatósági megállapítása, jogi személyiségük elnyerésének biztosítása állami nyilvántartásba vétellel (A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény – hatályon kívül); társadalmi szervezetek megszűnésének hatósági megállapítása, jogi személyiségük megszüntetése az állami nyilvántartásból törléssel (Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény); alapítványok megszűnésének hatósági megállapítása, jogi személyiségük megszüntetése az állami nyilvántartásból törléssel (A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény); közhasznú szervezetté minősítés (A közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLVI. Törvény – hatályon kívül); kiemelkedően közhasznú szervezetté minősítés (A közhasznú szervezetekről szóló 1997. évi CLVI. Törvény – hatályon kívül); törvényességi felügyelet gyakorlása a társadalmi szervezetek működése felett (Az egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény); törvényességi felügyelet gyakorlása az alapítványok működése felett (A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény);

Nemzeti Civil Alap (NCA)[391] felállításával a civil önkormányzatiság és kormányzati kooperáció keretei között került szabályozásra a közösségi források szétosztása[392], még ha a támogatások juttatásának (beleértve az Európai Uniós forrásokat is) masinériája nem is mindig volt teljesen transzparens már 2010 előtt sem. (Sikerrel működtek a már korábban vázolt „szürke zónás" lobbi-stratégiák.)

Azonban a 2010 utáni átalakulások legitimmé emelt utakat nyitottak a nyíltan elfogult támogatási eljárásoknak, amelyekben a nemzeti értékek „szükséges helyreállítása" nevében az elsősorban nemzeti és tradicionális értékeket valló szervezetek kerültek támogatásra, kizárva a másságot megjelenítő, a kritikai és „watchdog" hangokat hallató nézőpontokat. A leggyakrabban támogatáshoz jutó szervezetek neveiben az új narratíva vezényszavai ismétlődnek: nemzet, haza, polgári, tradíció, anya[393], asszony, illetve a határon túli Magyarok, hit, vallás, stb. Megindult a civil társadalom „lecserélése", ami éppen az államtól való közvetlen forrásfüggőség következtében meg is tudott valósulni. Ennek a folyamatnak a kibontakozása több fázisban és több eszköz igénybevételével történt.

Az egyik ilyen eszköz a közvetlen államigazgatási hatáskörbe rendelt forrás-osztás lehetőségének megteremtése, kiterjesztése. Egyértelműen nyomon követhetjük a változások irányát és az új preferenciákat azokban a civil önkormányzatiság szervezetrendszerét megkerülő, közvetlen minisztériumi, illetve miniszteri hatáskörbe utalt egyedi civil támogatások

---

[391] A Nemzeti Civil Alapprogramról szóló 2003. évi L. törvény – hatályon kívül; és e törvény végrehajtására kiadott 160/2003. (X. 7.) Korm. Rendelet – hatályon kívül.

[392] A hazai civil szervezetek szabályozásáról és struktúrájáról lásd Kuti Éva munkásságát: Éva Kuti (1996) The nonprofit sector in Hungary, Manchester; New York: Manchester University Press, 222 p. (Johns Hopkins Nonprofit Sector Series; 2.); (1998) Hívjuk talán nonprofitnak..., Budapest: Nonprofit Kutatócsoport, 220 p. (Nonprofit kutatások; 7.); (2003) Kuti Éva : Kinek a pénze? Kinek a döntése?, Budapest: Nonprofit Kutatócsoport, 143 p. (Nonprofit kutatások; 12.); (2004) Kuti Éva: Civic service in Eastern Europe and Central Asia, Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly 33: (4) pp. 79-97.; (2008) Kuti Éva: Associations et fondations hongroises, Revue Internationale De L'economie Sociale 87: (309) pp. 47-63.; (2010) Kuti Éva: The need for a comprehensive fund raising approach, Advances in Management 3: (2) pp. 26-32.; (2010) Kuti Éva: Policy initiatives towards the third sector under the conditions of ambiguity, In: Benjamin Gidron, Michal Bar (szerk.) Policy initiatives towards the third sector in an international perspective. Dordrecht; Heidelberg; London; New York: Springer, 2010. pp. 127-158.; (2011) Kuti Éva: Government-nonprofit sector relations in Hungary, In: Susan D Phillips, Stephen Rathgeb Smith (szerk.) Governance and regulation in the third sector. London; New York: Routledge, 2011. pp. 142-163.; (2013) Kuti Éva : Third sector complexity as a source of paradigm multiplicity, Voluntary Sector Review 4: (3) pp. 309-314.;

[393] A nőszervezetek közül elsősorban az anyaságot hangsúlyozó szervezetek jutnak előnyhöz, illetve azok, amelyek a „nő" kifejezés helyett az „asszony" kifejezést részesítik előnyben. Az „asszony" kifejezés nyilvánvalóan a nő férjhez menés utáni státusza, s ennek hangsúlyozása a „nő" fogalmához kötődő függetlenségnek és autonómiának a rejtett tagadását is jelenti.

körében, melyek 2010 után kerültek kiosztásra. Például a 49/2011. (III.30.) sz. kormány határozat 525 szervezetnek nyújtott, pár százezer forint és akár több százmillió forint közötti azonnali támogatást, különféle minisztériumok közvetlen juttatásainak formájában, s ezek között a szervezetek között egyértelműen felismerhető a fent leírt nyílt részrehajlás. Ez a forrás elosztási politika nyilvánvalóvá tette az állami, közigazgatási hatalomtól való függőséget és már látszatra sem kísérelt meg független, elfogulatlan rendszert megvalósítani.

A civil társadalom „újrarendezésének" másik eszköze a civil szervezetek számára rendelkezésre álló állampolgári és állami források elosztásáról gondoskodó, a civil önkormányzatiság elvén szerveződő Nemzeti Civil Alap felszámolása volt. Az NCA utódjaként, a 2011. évi 175. törvénnyel[394] létrehozott Nemzeti Együttműködési Alap (NEA) összetételében és működésében már nyomokban sem jelenik a civil önkormányzatiság gondolata. A NEA Tanácsa, mely az Alap céljainak megvalósítására vonatkozó elvi, irányító és koordináló döntéseket hozza, 9 tagból áll, melyből három főt a civil kapcsolatokért felelős miniszter saját hatáskörében kéri fel, három tagját az Országgyűlés illetékes szakbizottsága jelöli ki[395], míg három tagját civil jelöltállítási rendszeren keresztül bejelentkezett szervezetek képviseletére jogosult elektorok közvetlenül választják meg. Világosan látható, hogy nominálisan nem áll rendelkezésre a civilek számára elegendő szavazat az önálló civil döntések meghozatalára. Még érdekesebb képet kapunk, ha megvizsgáljuk a Tanács összetételét, amely egyértelműen megerősíti az elfogultságról tett korábbi megállapításunkat és az alternatív vagy kisebbségi értékeket képviselő szervezetek és azok képviselőinek teljes körű kizárásáról[396]. Ugyanerre az eredményre vezet, ha a Kollégiumok tematikai csoportosításának kontextuális kereteit és a kollégium tagjainak összetételét vizsgáljuk. Csak egy példát bemutatva: vizsgáljuk meg a

---

[394] 2011 évi 175. tv. az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról.

[395] Ami praktikusan a kormányzó párt általi kijelölést jelent a parlamenti 2/3-os arány miatt.

[396] A Tanács összetétele: Elnöke a Civil Összefogás Fórum (CÖF) alapítója és Civil Összefogás Közhasznú Alapítvány (CÖKA) elnöke, amely a kormányzati politikák támogatása céljából vonuló un. Béke Menet kitalálója és fő szervezője. Elnökhelyettese katolikus hitoktató, pedagógiai egyesület elnöke, tagjai pedig: 1. Új Ifjúsági Szemle Alapítvány kuratóriumi tagja, Palócvilág Alapítvány kuratóriumi elnök, Ifjúságszakmai Társaság Alapítvány képviselője; 2. Magyar Öttusa Szövetség képviselője; 3. Közép-európai Cserkészpark Alapítvány képviselője; 4. Cukorbetegek Egri Egyesülete képviselője; 5. Kecskeméti Piarista Diák Sport Egyesület (munkavégzésre irányuló jogviszonyban), Európa Jövője Egyesület projektmenedzser, Bács-Kiskun Megyei Civil Szervezetek Egyesülete elnökségi tag, Európai Sikerek Közhasznú Egyesület képviselője; 6. Asszonyok a Nemzeti Egységért Mozgalom képviselője.

Mobilitás és Alkalmazkodás Kollégium által támogatható civil tevékenységi köröket. Ezek: az élet és vagyonbiztonság, a közbiztonság, polgári védelem, önkéntes tűzoltás, mentés és katasztrófa elhárítás, közrend és közlekedésbiztonság védelme, szabadidő, hobbi és sport, a nők és férfiak esélyegyenlőségének védelme. E Kollégium elnöke a Katolikus Diáksportért Alapítvány kuratóriumának elnöke, alelnöke a Magyar Ital- és Áruautomata Szövetség tagja, a Széchenyivárosért Egyesület elnöke; tagjai között három sportegyesület képviselőit láthatjuk; Erdélyi Körök Országos Szövetségének elnökét; egy nyíltan kormánypárti televízió politológusát, aki egyben egy civil szervezet felügyelő bizottsági tagja; egy kormány delegáltat, akiről semmi sem derül ki a nyilvános adatok alapján; és a COMPASS Európai Ifjúsági Közösségért Egyesület alkalmazottját. Elgondolhatjuk, hogy az ebben a kollégiumban megítélésre kerülő nők és férfiak esélyegyenlőségét szorgalmazó szervezetek milyen potenciállal rendelkeznek támogatás elnyerésére. Ez különösen akkor aggályos, ha megfontoljuk, hogy az Európai Unió milyen jelentős hangsúlyt helyez a „gender mainstreaming" politikák megvalósítására.

A felszámolás sorsára kerülő sokszínűség és pluralizmus, amely kirekeszti az újító életstílusokat és identitásokat, az eltérő véleményeket és diskurzusokat képviselő civil csoportokat nyilvánvalóan tetten érhető és néhány esetben sajátos helyzeteket állított elő. A 2003-ban[397] alapított Sokszínű Magyarország Polgári Kör[398], amely szándéka szerint a jobboldali, vagy közép-jobb szimpatizáns LMBTQ[399] embereket kívánta civil szervezetbe szervezni a szélesebb polgári körök mozgalom keretein belül, „nyilvánvaló provokáció"-ként került megbélyegzésre. Később ezt az álláspontot módosítani igyekeztek, miután meggyőző tények kerültek felszínre arról, hogy nem csak heteroszexuális emberek támogatják a jobboldalt. A Sokszínű Magyarország Polgári Kör azonban mégis feloszlott egy éves működést követően, mivel nyilatkozatuk szerint: kezdeményezéseiket ignorálta a politikai jobboldal (HVG.hu, 2013).

[397] Az első FIDESZ kormány regnálásának idején.

[398] A polgári körökről a későbbiekben még szó esik. Ezek az akkor a hatalomból kikerült Fidesz által kezdeményezett helyi „civil" szervezetek voltak.

[399] LMBTQ jelentése: Leszbikusok, Melegek, Biszexuálisok és Transzneműek.

Nem kérdéses, hogy az erős legitimitással rendelkező kormányzó párt 2010 után megkezdte átépíteni a civil társadalom–állam együttműködést, és következésképpen az egész civil társadalmat. Volt azonban egy másik folyamat is, amely lényegét tekintve kialakított egy korábban kevéssé ismert és használt mintázatot, aminek lényege a civil szervezetek és a politikai cselekvések érintkezési területeinek összemosása, s ezáltal a civil politikaivá, a politikai civillé tétele. Ennek az eljárásnak a kiépítése már 2002 után megkezdődött, azzal a tudatos építkezéssel, amely akár a vidéki legkisebb falvakig elérve, az akkor a választásokat elveszített párt vezetésével és kezdeményezésére szervezni kezdte az un. polgári köröket. Ezek a polgári körök egy új stratégia részesei voltak, amely stratégia célja részben az volt, hogy megszervezze és ellenzékben is életben tartsa a helyi jobboldali szimpatizáns köröket, ugyanakkor a helyi civil élet motorjává és generálóivá is kívántak válni, nyíltan elkötelezett politikai és ideológiai nézetekkel.

Eddig a pontig a civil társadalom generális attitűdje és egyben törekvése, a politikától való függetlenség és a neutralitás megtartása volt: ügyek szolgálata és nem politikai ideológiák kiszolgálása. Ezek a polgári körök azonban sikeresen mosták össze a civil (közösségteremtő és szervező, kulturális indíttatású, hagyományőrző) törekvéseket az ideológiai és nyíltan politikai motivációkkal. Bár civil szerveződések és nem politikai párszervezetek voltak a polgári körök, mégis szervezésüket és koordinációjukat pártfeladatként látta el a politikai párt egyik prominens tagja (aki 2010 után jelentős államigazgatási pozíciót tölt be a mai napig). Ahogyan a házelnök[400] megjegyezte 2014-ben a Civil Ház fennállásának 10. Évfordulóján: a polgári körök elindításának ötlete példa nélküli innováció volt, még európai szinten is[401].

A polgári körök civil szervezetként való bejegyzése szinte azonnal megkezdődött. Az Országos Bírósági Hivatal adatállományában végzett kutatásaim eredményeként[402] látható, hogy 2002 és

[400] Kövér László, a Fidesz alapító tagja.
[401] http://www.fidesz.hu/hirek/2014-08-26/a-polgari-korok-elobbre-vittek-a-nemzet-eletet/
[402] A kutatás 2014 tavaszán folyt, amikor még nem fejeződött be a civil szervezetek adatainak és dokumentumainak feltöltése az OBH elektronikus rendszerébe. A határidő az adatok feltöltésére a 2011 évi 81. törvény szerint 2014. December 31 volt. Ekkor a megközelítőleg 67 ezer civil szervezetből csak 35 500 szervezet nyújtott be éves jelentést és beszámolót, s ezeknek csupán az egyharmada került digitalizálásra eddig az időpontig. Ez kb. tízezer szerveztet jelent. http://www.birosag.hu/allampolgaroknak/civil/tarsadalmi-szervezetek-es-alapitvanyok-nevjegyzeke

2014 között 91 polgári kör került egyesületként bejegyzésre. A szervezeteket a megnevezésük alapján lehetett a legegyszerűbben azonosítani, mivel ebben a 91 esetben egyértelműen tartalmazza a név a „polgári kör" kifejezést. Más esetekben, amikor a név nem ad egyértelmű iránymutatást, komolyabb kutatást kellett végezni annak érdekében, hogy egyértelműen kideríthető legyen, hogy polgári körről van szó. A honlapok felkeresése, a törvény szerint kötelezően nyilvánosságra hozandó éves jelentések és pénzügyi beszámolók megtekintése és felkutatása csak részben nyújtott segítséget, mivel e szervezetek többségének honlapja nincs, csakúgy, mint ahogyan nyilvános pénzügyi beszámolójuk és a tevékenységükről szóló jelentésük sem. Mégis arra elegendő volt egy ilyen kutakodás, hogy nyilvánvalóvá váljon, hogy a más néven – és nem polgári körként – bejegyzett szervezetek egy jó része is ebbe a kategóriába tartozik, s számuk több százra tehető.

A név alapján beazonosítható szervezetek esetében azonban jól látható az OBH adataiból, hogy e szervezetek felét 2010 után törölték a nyilvántartásból a szervezet képviselőjének kérésére. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy mi történt ezekkel a szervezetekkel. További kutatások fényt derítenek erre a kérdésre is. A szervezetek nyomon követése arra a megállapításra vezetett, hogy e szervezetek alapvetően politikai célokat szolgáltak a választások során, majd vezetőiket és képviselőiket az országos és helyi politika legkülönbözőbb funkcióiban fedezhetjük fel a nyertes választásokat követően. A nyomon követhető folyamatból csak néhány példát vizsgáljunk meg. Eger: az Egri Végvárak Polgári Körök elnöke, országgyűlési képviselő lett; Szeged: A Klepesberg-telepi Polgári Kör komoly kampányt folytatott a város polgármesteri pozíciójáért, sikertelenül, azonban egyéni választó körzetből országgyűlési képviselő került ki innét; Nyíregyháza: a Zöldövezeti Közösségi Élet Alapítvány elnöke, a megyei közgyűlés elnökévé vált egy nyíltan ápolt jó kapcsolattal a később koalíciós partnerré vált keresztény párttal; az egyik budapesti polgári kör büszkén hirdeti a honlapján, hogy részt vett a helyi jobboldali képviselő jelölt kampányában a XI. kerületben, vagy egy másik, X. kerületi polgári kör teszi közhírré honlapján, hogy ugyanennek a pártnak volt aktív segítője a helyi kampányában. Ezek az esetek, csak illusztrálják azt a folyamatot, ahogyan a civil szervezetek politikai cselekvésbe fordultak át, s talán már azt is jobban lehet érteni, hogy miért is szűnt meg ezeknek a szervezeteknek a jelentős része 2010 után. A nyertes választásokat követően ugyanis többé nem volt szükség ezekre a „civil szervezetekre".

Feltehetjük a kérdést, hogy a civil szervezetek köntösébe bújtatott párt tevékenységről van-e szó, vagy a civil – politika határterületeinek elmosásáról, és az amúgy sem egyszerű határterületi kérdések megjelenéséről. Valójában a polgári körök legitim, létező és korábban kielégülést nem nyert igényekre és szükségletekre adtak választ, civil közösségi gondolatokra és programokra épülő formában. Azonban látni kell, hogy a polgári körök szervezésének egyik célja a politikai tartalmak közösségi-civil köntösbe öltöztetése volt. Ez a stratégia *átmenetileg* tagadja és kivonja a politikumot a cselekvésből – civillé transzformálva azt (Mouffe, 2005).

Az emberek, akik már belefáradtak a politikusok versengéseibe hajlamosak arra, hogy beleolvadjanak a nemzet és nép biztonságos fogalmaiba (Mouffe, 2005). A politikum háttérbe szorítása sokféle előnnyel jár, ha nem is a demokráciára, de a kedvezményezett pártra és annak vezetőjére nézve. Ebben az összefüggésben ugyanis az adott párt vezetője már nem egy párt vezetője többé, hanem az egész egységes (vagy annak hazudott) nemzetnek lesz az örökös vezetője. A pártpolitikai tartalmak elmosásával a párt-bázis tömegbázissá változik, amely megsokszorozza a pártvezető legitimációját és kimozdítja őt a megkérdőjelezhető és kontrollálható kategóriából.

A párt és a civil szerveződések összemosása jól szolgálja a pártdemokrácia visszaszorítását is. A tömeg, a tömegbázis ugyanis mindig ott áll a vezető mögött (és rendszeresen vonul is), s az a párthoz képest jóval nagyobb korpusz. Így a párt működése is háttérbe szorul, hiszen a dolgok nem ott dőlnek el. Lényegében ezzel a módszerrel a civilség átpolitizálásra került, a párt pedig depolitizálódik és súlyát veszti, s ezzel a hatalom a kedvezményezettek egy egészen szűk körének kezében koncentrálódik. Az igazán nagy veszély az, hogy nem csak a „vezető" pártja, hanem bármilyen párt veszít a jelentőségéből. Ergo, a pluralista – többpártrendszerre épülő rendszer, a demokrácia maga, hiszen a hatalom legitimitása a közvetlen tömegbázisra épül és nem a demokratikus intézményekre. Lényegében ezt a jelenséget ismerhetjük fel a CÖF által szervezett béke menetek kormány-politika melletti demonstrációiban. Ezek a vonulások egy amúgy is erős demokratikus legitimitással rendelkező (2/3-os parlamenti többség) kormányzat döntéseit kívánják tovább legitimizálni a tömegbázis erejével. Valódi céljuk azonban a gyenge és csekély mértékű ellenzéki és nem-tetszést kifejezni merő hangok teljes eltörlése, és az eltérő vélemények képviselőinek megfélemlítése, egyszersmind a külföldi „vigyázó szemek" előtti erődemonstráció.

Ellenségkép: a jó és a rossz civilek

Carl Schmitt (1995) politika koncepcióját ismerhetjük fel, amikor a 2010 utáni időszak újra és újra előbukkanó ellenség teóriáival találjuk szemben magunkat. Eszerint, az autoritás megerősítése és a „nemzet egységesítése" a Másik, a Mások (idegenek, idegenszívűek) ellenséggé minősítésén keresztül képezi a politika lényegét. A pluralizmus és az eltérő hangok elutasítása arra a nézetre épül, hogy minden alternatív vélemény a nemzet legjobb érdekeinek elárulását valósítja meg. A „nemzet legjobb érdeke" pedig nem vethető alá vitának, vagy közösségi eszmecserének. A kritikai hangok és az alternatív gondolatok kizárása és ellenséggé minősítése drámai formában bekövetkezett a civil társadalom vonatkozásában is. Nem csak az történt, hogy bizonyos szervezetek nem jutottak többé támogatáshoz a pénzelosztás új rendszerében, hanem a külföldi, nagy nemzetközi szervezetek által támogatott, vagy jogvédelmet és demokráciát pártfogoló országok által létrehozott alapokból részesülő – s függetlenségüket megőrizni tudó – szervezetek komoly támadásokat voltak kénytelenek elszenvedni. Tevékenységük már sem nem minősül advokációnak, sem nem watchdog funkciónak, hanem „idegen hatalom katonái" által végzett gyanús nemzetellenes tevékenységnek. Ők „nem civilek már többé", s ez a minősítés a legmagasabb politikai/állami pozícióból fogalmazódik meg, ami önmagában is egy új cselekvési mintázat az állam - civil társadalom kapcsolatrendszerben. A hatalom legmagasabb képviselői ugyanis jogosultnak érzik magukat arra, hogy definitív meghatározásokat tegyenek a civil társadalommal kapcsolatosan, olyanokat, amelyek kívül esnek a jog és a szakmai nézőpontok határain. Ebben az állam - civil társadalom kapcsolatrendszerben egyértelműen és explicit módon az állam a meghatározó, és nyílt hatalmi politikával avatkozik be a folyamatokba.

Sajnálatos módon a civil társadalom egy részének megbélyegzése, és büntetőjogi tényállásokkal való gyanúba keverése a nyilvánosság előtt – az amúgy is sokszor bizalmatlansággal körülvett civil társadalmat egészében érintette és érinti. Beláthatatlan következményei lehetnek annak a társadalom széles köreiben megerősödő nézetnek, hogy csak a „gyermekeket gyógyító" civilek a jó civilek, míg a civilség hatalmat kontrolláló és elszámoltató szerepét vállaló szervezetek a rossz (gyanús) civil kategóriába kerülnek értelmezésre.

A civil nonprofit szervezetek, mint szociális szolgáltatás nyújtók

A helyi önkormányzatok és a civil nonprofit szektor közötti együttműködés már közvetlenül a rendszerváltást követően kialakult, melynek jogi alapját az önkormányzatokról szóló törvény[403] és a szociális törvény[404] adta. Az első jogforrás amellett, hogy meghatározta az önkormányzatok által ellátandó közfeladatok sorát, lehetővé tette, hogy ezeket más szektorokban működő szervezetekkel való együttműködésben valósítsák meg. A szociális törvény a szolgáltatások un. kiszerződésének feltételeit határozta meg. Azoknak a civileknek, akik közfeladatok ellátásában vettek részt, közhasznú, vagy kiemelten közhasznú státuszt biztosított a civil törvény[405]. A szabályozás a szubszidiaritás, a decentralizáció és a több- szintű kormányzás elveire épült, valamint megvalósult a szolgáltatások pluralizmusa. Gyakran szerződéses együttműködéssel civil szervezetek valósították meg a szolgáltatásokat, ami racionális volt, hiszen a civilek rugalmasabbak voltak, és könnyebben alkalmazkodtak a kliensek igényeihez a változó társadalmi és gazdasági környezetben, mint a helyi önkormányzat szervezetei vagy intézményei (Kinyik és Vitál, 2005). Mindennek eredményeként a 90-es évek végére több ezer kis civil-nonprofit szervezet dolgozott a szociális és egészségügyi szolgáltatások területén, de növekedett számuk a közoktatásban is.

A nonprofit civilek ilyen tevékenységének finanszírozása normatív alapon, a szolgáltatást igénybe vevő kliensre történő meghatározás alapján valósult meg. Sok nehézséget jelentett ez a civil szervezeteknek, hiszen a szervezet (adminisztráció, stb.) fenntartására ilyen módon nem tudtak forráshoz jutni, így ennek fedezetét más pályázati forrásokból kellett elérniük. A civil szektorban történő foglalkoztatás egyre jelentősebbé vált, s az itt dolgozó szakemberek és egyéb alkalmazottak a foglalkoztatás új ethoszát valósították meg, melyben összefonódott az

[403] 1990 évi LXV törvény

[404] 1993 évi III törvény

[405] 1997 évi CLVI törvény

elkötelezettség, ügy-szeretet és egy olyan intézményi kultúra, ami korábban ismeretlen volt Magyarországon.

Néhány szerző azzal vádolja a szolgáltatásokat nyújtó civil szervezeteket, hogy azok túlzottan professzionálisak és negligálják szerepüket a demokrácia előmozdításában (Rikmann és Keedus, 2012). A volt államszocialista országokban, és Magyarországon is, ahol minden szolgáltatást a központilag szervezett államszervezet nyújtott a rendszerváltás előtti időkben, különösen nagy szerepe volt annak, hogy más típusú szervezetekkel együtt (egyházi szervezetek, üzleti vállalkozások, önkormányzatok) a civilek is részt vegyenek a szociális szolgáltatások pluralizmusának létrehozásában (Hegyesi, 1989). Ez a fajta közösségi – pluralizmus, annak megfelelően, ahogyan azt Dewey-tól (1946) Putnam-ig (1993) sokan állítják, óriási szerepet játszik a demokrácia megvalósulásában, mivel megsokszorozza az elérhető alternatívákat, ezzel növelve a polgárok választási lehetőségét és szabadságát.

A civil szolgáltatók száma 1998 és 2011 között 2411-ről 3360-ra nőtt a szociális szektorban. De még így is az összes szolgáltatón belül a nonprofit szelet csak 10% maradt. A szolgáltatást igénybevevők nézőpontjából szemlélve: 16%-uk alapítványoktól és egyesületektől kapta a szolgáltatásokat a szociális alapellátások területén, 15%-uk közhasznú társaságoktól (a nonprofitoktól összesen az igénybevevők 31%-a kapta a szükséges szolgáltatásokat), 5 %-uk pedig egyházi szervezetektől (Statisztikai Tükör, 2009). A személyes gondoskodást nyújtó szakellátások köréből: az intézmény fenntartók 72%-a helyi vagy megyei önkormányzat volt, 15,6%-a egyházi intézmény, és 11,9%-a civil szervezet.

Ezek az adatok jól mutatják a civil nonprofitok jelentőségét helyi szinten a szociális szolgáltatások területén. Egy 2005-ben publikált vizsgálat szerint, amely a szerződéses szolgáltatásnyújtást térképezte fel helyi szinten, a felmért141 önkormányzat 39,7%-a szervezte ki szolgáltatásait. Ezek az önkormányzatok átlagosan 5-6 szolgáltatásra kötöttek szerződést, külön-külön. Az összes ilyen szerződés 44,7%-át független nonprofit szervezettel, 29,3%-át a helyi önkormányzat által létrehozott szervezettel, míg a maradék 5,6%-át egyházi szervezetekkel kötötték (Kinyik és Vitál, 2005). A szerzők rámutattak a szolgáltatás nyújtó nonprofit szervezetek egy speciális aspektusára, ami szerint ezek egy jelentős része nem volt igazán független, mivel a feladatok ellátása céljából a helyi önkormányzatok hozták létre és

tartották fenn őket[406]. A helyi önkormányzatok – a vizsgálatban lefolytatott interjúkban – azt állították, hogy azért részesítik előnybe az általuk történő nonprofit szervezet alapítást, mert azok fölött nagyobb kontrollt tudnak gyakorolni és ez fontos a szolgáltatások biztonsága szempontjából. Mindennek következtében a felvetődik a kérdés, hogy valójában szektorok közötti együttműködésről van-e szó, vagy az önkormányzati szektor lényegében önmagával működött együtt (Kinyik, 2009:101).

Bár a vizsgálat aránylag alacsony elemszámú volt, mégis ezek az adatok komoly aggodalmat ébresztenek abban az értelemben, hogy civil humán szolgáltatások területén működő szervezetek vajon mennyire voltak ténylegesen függetlenek. Ismerve a kliensrendszer és a hálózati tőke hazai működését feltételezhetjük, hogy az önkormányzatok által létrehozott nonprofit szolgáltatók vezetői és munkatársai közül nem kevesen rokoni szálakkal kötődtek a polgármesterhez, vagy a testület valamelyik tagjához. Kisebb településeken egyébként is jelentősebb a helyi hatalomnak való kiszolgáltatottság, s ez a működési forma különösen alááshatja a civil szervezetek központi értékeit.

Sok kritika érte a civil szolgáltatókra vonatkozó szolgáltatás indítási szabályozást, amelyet eredetileg nagy állami vagy önkormányzati intézmények engedélyezésére alkottak és a civileknek komoly nehézségeket okozott az előírásokat teljesíteni (Bíró, 2005). A szolgáltatások finanszírozása volt végül a legkritikusabb, amennyiben gyakran csúsztak a kifizetések, az egyes elszámolási időszakok között előfordult, hogy fedezet nélkül maradt a működés. Szintén egy 2005-ben folytatott vizsgálatban a megkérdezett nonprofit szolgáltatók több mint fele nyilatkozott úgy, hogy az önkormányzat által nyújtott normatív támogatás nem fedezi a tényleges szolgáltatást, 39,7%-uk pedig azt állította, hogy egyáltalán nem képesek hozzájutni az általuk nyújtott szolgáltatások ellenértékéhez (Kinyik és Vitál, 2005; Kákai, 2013). Az itt elősorolt problémák és konfliktusok kapcsán fontos megjegyezni azt, hogy lényegében nyílt kommunikáció folyt ezekről a kérdésekről, és a szervezetek ebben a folyamatban rendelkeztek befolyással – bár nyilván ez sok tényezőnek volt a függvénye.

2010 után az államosítás és centralizáció több hulláma is érinti azokat a területeket, amelyek különösen jelentősek a civil társadalom működése szempontjából. A változások a humán

[406] Ezt az adatot más szerzők is igazolják, mint: Kákai, 2013:29

szolgáltatások plurális sokszínűségének épp csak kibontakozóban lévő, bár nem ellentmondásoktól mentes szerkezetét megroppantják. A szubszidiaritás és az önkormányzatiság elvének félretolása, a helyi önkormányzatok mozgásterének[407] megkurtítása szűkíti a több-szintű kormányzás[408] gyakorlatát és elolvasztja azokat a tereket és bemeneteket, ahová a helyi civilek tevékenységükkel kapcsolódni tudnak, megnyirbálva a szolgáltatások nyújtásában való közreműködés lehetőségét (CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia, 2013: 90). Ezek a centralizálási és államosítási aktusok, melyek alapelemeit képezik egy újraéledő autoriter rendszernek, sajátos választ adnak a már korábban meginduló helyi önkormányzati pénzügyi turbulenciákra: az állam átvállalja a helyi önkormányzatok adósságainak jelentős részét, de ezzel egy időben elvonja vagyonuk jó részét és szolgáltatási feladataik csaknem egészét. A lokális szociális és foglalkoztatási nehézségek (szegénység, a helyi szociális szolgáltatások növekvő eszköztelensége, egészségügyi és közoktatási) kiáltó kérdéseire pedig a közfoglalkoztatás indirekt módon való emberekre kényszerítésében találja meg a választ.

Az a helyi és országos társadalmi, intézményi és közigazgatási környezet, amely természetes közegét képezi a civil szervezeteknek – hiszen ezek hálózatában működnek és kapcsolódnak a jogilag és igazgatásilag lehetővé tett bemeneti pontokhoz[409] – alapvetően átalakult és részben az egyházi szervezetekkel, részben pedig a központosított szolgáltatási rendszerrel kényszerül – nyilvánvalóan egyenlőtlen esélyekkel - versenyre a humán szolgáltatások területén még megmaradó civil szektor.

Az egyházak és a civil szervezetek versenye a szociális szolgáltatások területén

A szolgáltatást nyújtó szervezetek örömteli pluralizmusa egyben versenyt is jelent a szervezetek között. Versenyt a forrásokért, a kliensekért. Az elmúlt évtizedekben, de

[407] 2011 évi CLXXXIX törvény

[408] Schmitter a többszintű kormányzás elvéről

[409] Ahogyan ezt Kuti Éva: Kinek a pénze? Kinek a döntése? c. monográfiájában feltérképezte.

különösen a 2000-es évek második felétől, egy végig nem gondolt (vagy talán szándékolt?) finanszírozási mechanizmus különösen egyenlőtlen versenyfeltételeket teremtett a civil nonprofitok számára az egyházakkal szemben, mely végezetül nagyon sok civil nonprofit szolgáltató eltűnéséhez vezetett.

A történet az 1997-ben kötött vatikáni megállapodáshoz vezethető vissza, amely részben az egyházi vagyonok visszaadásáról, részben pedig az egyházak központi költségvetés fő során való támogatásáról szól. A probléma lényege a következőkben foglalható össze: míg a civil nonprofit szolgáltatók normatív alapon – klienskvóta szerint – kapták tevékenységükhöz a támogatást, addig az egyházak ezen felül kiegészítő normatív támogatást kapnak[410]; az egyház tagjai által nyújtott szolgáltatások után nem kerül adó és járulék kifizetésre, ami terheli a civileknél foglalkoztatottakat; az egyházak az Szja 1%-ára jogosultak, míg a civil nonprofitok esetében ennek az elérésre nagyon kicsi az esély; az egyházak számára a hívők által juttatott adományok adómentessége is ebbe a körbe tartozik. A civil nonprofit szolgáltatók sok esetben nem tudták folytatni tevékenységüket és vagy felszámolták a szervezetet, vagy igyekeztek mindent elkövetni azért, hogy az egyház keretein belül folytathassák munkájukat.

Az egyenlőtlen versenyhelyzet és a – minden kormányzat által – hangoztatott szektor semlegesség tökéletes semmibevétele komoly kritikára adott okot. Többek között a „CÉHálózat" – Civil Érdekvédelmi Hálózat a Fogyatékos Embereknek Szociális Szolgáltatást Nyújtó Civil Szervezetekért[411] indított többször is kampányt az egyenlőtlenséget törvénybe iktató költségvetési törvény ellen; a Búzavirág Alapítvány[412] nyílt levelet írt országgyűlési képviselőjéhez, melyben a kettős mércét kifogásolják a szervezetek finanszírozásában, 2012-ben. Ugyanakkor a kutatók és a nonprofit szféra szakértői is felhívták erre a problémára a figyelmet (Kuti, 1998; Bíró, 2005; Kóbor, 2012; Zám és Nagy, 2002). Az egyik tanulmány dokumentálja is a folyamatot. A 2010-ben folytatott vizsgálat során, az akkor még önálló,

[410] A kiegészítő normatíva az alap normatíva 67,8%-a az alap normatíván felül kerül kifizetésre (2013 évi 230 törvény 34.§.2. bekezdés).

[411] http://www.cehalozat.hu/ Utolsó kampányukat a 2014-es költségvetés ellen szervezték 2013 őszén. http://fn.hir24.hu/itthon/2012/11/12/fogyatekkal-elok-a-parlamentben/

[412] Búzavirág Alapítvány: Vakok és gyengén látók számára tart fenn lakóotthont. which maintain a residential home for visually impaired people sent an open letter to their MP with criticizing the double standards in the service provision in 2012 https://www.facebook.com/permalink.php?id=294543840577697&story_fbid=486014221430657

független szociális szolgáltatást nyújtó nonprofit szervezetekről leírják, hogy két évvel később már egy egyház keretén belül kínálták szolgáltatásaikat (Kóbor, 2010: 129).

Nem kapunk kedvezőbb képet akkor sem, ha a gyermekvédelmi szolgáltatások terén vizsgálódunk. 2012-ben ugyan ezek 18%-a nonprofit szervezet és csak 11%-a egyházi szervezet, ez a megoszlás mégis félrevezető. Ennek az egyik oka az, hogy az egyházak maguk is megindultak a szervezetalapítás útján, így egyre gyakoribbak az egyházak által alapított civil nonprofit szerveztek, melyeket a köznyelv „egyházi kapcsolódású civilek" néven emleget. A másik ok abból adódik, hogy az egyházi szervezetek több szolgáltatást is nyújtanak, több intézményt is fenntartanak, ami nem jellemző a nem egyházi szervezetekre. A civil nonprofit szervezetek 40%-a kis, családi napköziket működtet, 77%-uk egy szolgáltatást nyújt, míg az egyházi szervezetek több mint 3-4 intézményt működtetnek, a szolgáltatásoknak tehát nagy hányadát fedik le, miközben a szolgáltatást nyújtóknak csak a 3%-át teszik ki (NRSZH, 2013: 32 – 33).

A civil nonprofitok lassú kiszorulási folyamata a szociális és humán szolgáltatások területéről gyengíti a civil társadalom önállóságát, függetlenségét és a társadalomban betöltött szerepét. A szolgáltatások pluralizmusának csökkenése, megszűnése limitálja az állampolgárok választási szabadságát, a szolgáltatások minőségének fenntartását és ezzel komoly léket üt a demokrácia mindennapokban való gyakorlati megvalósulásának azokon a formáin, amelyek a polgárok számára kézzelfogható módon elérhetőek.

Összegzés és újraértelmezés

Jelen munka a civil társadalom és a demokrácia közötti összefüggést kívánta megvizsgálni azzal az előfeltevéssel, hogy egy erős civil társadalom jelenléte a demokrácia biztosítéka egy társadalomban, ergo, a civil társadalom gyengülése, vagy felszámolása a demokrácia eltűnését is jelenti. Az elméleti megközelítések és a magyarországi tapasztalatok csak részlegesen és összetett formában igazolták ezt a feltevést. A civil társadalom és demokrácia – bár egyértelműen összefüggést mutat, mégis úgy tűnik ez az összefüggés nem tisztán ok-okozati (bár ez sem kizárható), inkább laza konjugáló kapcsolat, és mintha mindkét vizsgált tényező

más erők hatására vagy befolyására, inkább osztaná egymás sorsát. Ilyen *más erők* lehetnek például a politikai rendszerek társadalompolitikai realitásai (különösen Kelet – és Közép Európában) – a klientúra rendszer tradíciója, a hierarchikus autoritás struktúrák, a korrupció és az egyre mélyebb társadalmi egyenlőtlenségek--- felmérhetetlen gátat emelnek mind a demokrácia, mind a civil társadalom megerősödése elé.

Az erős és élénk civil társadalom lehet beszédes és robusztus indikátora a demokráciának, a demokrácia pedig szükséges – elengedhetetlen peremfeltétele a civil társadalomnak. Ugyanakkor az is jól látható a magyarországi folyamatokból, hogy a civil társadalom nem rendelkezik azzal a „képességgel", hogy biztosítékot nyújtson a demokratikus működésekre, vagy stabilizálni tudja a demokráciát. Ez csakis akkor történhet meg, ha ebben a folyamatban „összjátékban" van más intézményekkel, társadalmi, politikai akaratokkal. A magyarországi példa jól mutatja, hogy a civil társadalom a forrásfüggősség, a politikai – ideológiai koncepcionalizálásnak való kitettség okán nem képes ellenállni az állam/politika „szirén énekének", vagy nyílt autoriter törekvéseinek.

A példák, amelyek létező fél-demokratikus kormányzati gyakorlatok igazolása érdekében menetelő civil mozgalmakat írnak le, azokra a megállapításokra emlékeztetnek, melyeket Suleiman 2013-ban tett az afrikai részvételi kormányzás eljárásainak elemzése kapcsán. Ezek az aktusok nem a létező hatalmi status quo ellenőrzését vagy megkérdőjelezését szolgálják, hanem annak fenntartását azzal, hogy kozmetikázott társadalmi konszenzust hazudnak, és ezzel legitimálják a fejlődés és modernitás ellenes, valamint a liberális szabadságjogokat megtagadó politikákat (Suleiman, 2013: 248; Hearn, 2001; Lewis, 2002).

A civil társadalom – demokrácia összefüggés vizsgálata során azonban nehéz kijelenteni, hogy a „lojális" vagy gyenge civil társadalmat fenntartó rendszerek egyáltalán nem lehetnek demokráciák. E tekintetben a demokrácia fogalmának újraértelmezéséhez kell folyamodnunk és a munkahipotézisként használt Schmitter-féle RED fogalom újragondolásához. Csakúgy, mint a legtöbb demokrácia meghatározás a schmitter-i fogalom is a demokrácia un. bináris értelmezését (azaz, hogy egy rendszer vagy demokrácia, vagy nem) adja, amely nem ad kielégítő magyarázatot a civil társadalom szempontjából való vizsgálódás vonatkozásában. A demokráciák válságáról, és a lehetséges ellen demokratizálódási hullámról napjainkban folyó kiterjedt diskurzus sok tekintetben újraértelmezi a demokrácia hagyományos fogalmát. Moller

és Skaaning (2013) az autokrácia két típusát: a zárt autokráciát és a választói autokráciát, míg a demokrácia négy típusát: a minimalista demokráciát, a választói demokráciát, a polyarchiát és a liberális demokráciát különíti el [413]. A szerzők a minimalista demokráciát és a választói autokráciát a demokráciák un. szürke zónájába sorolják, amelyek valójában a demokrácia határán vannak. Ezeket a demokrácia típusokat a Freedom House polgári szabadságjogok index mutatóval is lehet mérni, amelyben az egyesülési és szervezkedési jogok erős indikátorként szerepelnek. Áttételesen bár, de kimutatható a civil társadalom szabadságának és függetlenségének aránya az egyes demokrácia típusokban.

Érzékenyebb és pontosabb megközelítést enged – különösen a civil társadalommal való összefüggés szempontjából – a Lindberg – Coppedge – Gerring – Teorell (2014) V-Dem (Variety of Democracies) a demokrácia változatai c. projekt, amely 400 demokrácia indikátorral dolgozik, s ebből a civil társadalom (12. kérdéskör) további 12 alkérdés kidolgozásával alakítja ki a civil társadalom – demokrácia indexet. Elemzések ugyan még nem születtek ennek a kérdéskörnek a feldolgozására, az azonban jól látszik, hogy ebben az esetben is egy árnyalt és több-rétegű demokrácia fogalom alkalmazása működőképes. Az azonban mindenképpen megállapítható, hogy az úgynevezett szürke zónában lévő rendszerek, ahová az „illiberális" demokrácia is sorolható (Moller és Skaaning, 2013) igyekeznek nyomást gyakorolni a civil társadalom szereplőire.

Az új despotizmust megalapozó kormányzatok többféle módon kísérlik meg elhallgattatni a civil szektort: jogi akadályokat és korlátokat állítanak a civil szerveződések elé, megnyirbálják a rendelkezésükre álló pénzügyi forrásokat, rendszeresen botrányos támadásokat intéznek civil szervezetek ellen azért, hogy aláássák a civil társadalom és képviselői becsületét és megbízhatóságát a nyilvánosság előtt, és kísérletet tesznek arra, hogy kiszorítsák a kritikus

[413] A zárt autokráciában, nincsenek szabad választások, a hatalom átörökítése más módokon történik (örökléssel, kinevezéssel); a választói autokrácia több párt rendszerű, rendszeres választásokat tartanak, de a választások kimenetele nem kétséges, azaz, az ellenzéknek nincs valódi esélye arra, hogy hatalomra kerüljön; a minimalista demokrácia kizárólagos feltétele a rendszeres szabad választások megtartása, amelyek teret biztosítanak a politikai versengésben elérhető hatalom megszerzésére, a választásoknak bizonytalan kimenetele van. Tehát az ellenzék is megszerezheti a hatalmat. A választói demokrácia megköveteli a választások feddhetetlenségét is. A polyarchia a szólás és gyülekezési szabadság jogait adja a feddhetetlen választásokhoz; míg a liberális demokrácia a jogrendet, a demokratikus elszámoltathatóságot (Muller és Skaaning, 2013), és pl. demokratikus államot (Fukuyama, 2015).

hangú szervezeteket azáltal, hogy anyagi javakkal és egyéb formában csak a kormány-párti szervezeteket támogatják (Demes, 2007:178).

Ha meg akarjuk érteni a civil társadalom és a demokrácia jelenlegi állapotát Magyarországon, akkor nem elsősorban a civilség erejét, vagy gyengeségét kell figyelembe vennünk, hanem azt az állapotot, amely mélyen horgonyozza a magyar viszonyokat a kliensrendszer és hálózati tőke, valamint a nepotizmus tradícióiba (Sik, 1995). Ez a tanulmány azokat a folyamatokat vizsgálta, amelyek az elmúlt évtizedben az un. erős, neo-weberi állam (G. Fodor and Stumpf, 2008) égisze alatt, az újonnan felfedezett "illiberális" demokrácia koncepció keretei között (Tusnádfürdő Spech, 2014) alkotják jelen korunk társadalmi és politikai realitásait. Az idősebb demokráciáknak évszázadaik voltak arra, hogy kifejlődjön bennük a legalább többé-kevésbé független civil szektor, amely megfelelő távolságot tart a központi kormányzattól, betölti a szolgáltatási lyukakat vagy korrigálja a jogvédelem hiányosságait tevékenységein és akcióin keresztül, miközben a polgárok civil tudatosságát erősíti, és részvételi igényét kielégíti. Magyarország, úgy tűnik, beleragadt a múlt történelmi fosszíliájába és nem végezte el a nélkülözhetetlen tanulási folyamatot, ami többek között ahhoz volna szükséges, hogy értékelni tudja azokat a lehetőségeket, amelyeket a demokratikus elvek és rendszerek biztosítani tudnak.

Irodalom

A szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi szolgáltatások igénybevevői –

2012 [The service users of social, childcare and child protection services - 2012]. Nemzeti Rehabilitációs és Szociális Hivatal (NRSZH), Budapest, 2013

Bar-Nir, D. and Gal, J. (2011). Who Has the Power? The Role of NPOs in Local Authorities, *Voluntas*, 22 (1) 1–25.

Bibó, I. (1947). A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme

[The Hungarian Social Development and the meaning of transitions of 1945]. http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/326.html Downloaded 23 September, 2014

Bíró, E. (2005). A K.C.R.-DIMENZIÓ A Közfeladat-ellátásban történő Civil

Résztvétel jogi akadályai [The K.C.R. – dimension The legal obstacles for civil participation in public service provision]. EMLA Association, http://www.civiljogok.hu/tudastar/kcr-dimenzio-kozfeladat-ellatasban-valo-civil-reszvetel-jogi-akadalyai Downloaded 12 October 2013

Coelho, J. (2012). Vehicles for Transformation, or Tools for the Status Quo?

Civil Society and International Statebuilding in Kosovo. The Western Balkans Policy Review, Volume 2, Issue 2, Summer/Autumn 2012 (1 – 26) http://www.kppcenter.org/WBPReview2012-2-2-Coelho.pdf Downloaded on 22 September, 2013

Csóka, I. (2000). Between the Governmental and Civil Sectors in Hungary. The

International Journal of Not-for-Profit Law, Vol. 3(1) http://www.icnl.org/research/journal/vol3iss1/art_1.htm Downloaded 3 January, 2014

Dahl, R. A. (1989). Democracy and its Critics. Yale University Press

Demes, P. and Forbrig, J. (2007). Civic Association and Democratic Power Shifts:

On Strategies and Resources, in Forbrig, J. – Demes, P. (eds.) Reclaiming Democracy. Civil Society and Electoral Change in Central and Eastern Europe, The German Marshall Fund

Dewey, J. (1946) The Public and Its Problems: An Essay in Political Inquiry

Chicago, Gateway Books

Diamond, L. J. (1994). Toward Democratic Consolidation. Journal of Democracy, 5(3) 4-17.

Encarnación, O.G. (2003). The Myth of Civil Society: Social Capital and Democratic Consolidation in Spain and Brazil. New York, Palgrave

Fioramonti, L. and Fiori, A. (2010). Civil Society after Democracy: The Evolution of Civic Activism in South Africa and Korea Journal of Civil Society, 6(1) 23–38.

Flyvbjerg, B. (1998). Habermas and Foucault: thinkers for civil society. British Journal of Sociology, 49(2) 210–233.

Froelich, K. A. (1999). Diversification of Revenue Strategies: Evolving Resource Dependence in Nonprofit Organizations. Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, 28(3) 246-268.

G. Fodor, G. and Stumpf, I. (2008). Neoweberi állam és a jó kormányzás [The Neo-Weberian State and the Good Governance]. Nemzeti Érdek, 2(3) 5-26

Gagyi, Á. and Ivancheva, M. 2013a. Introduction. Civil society in Central and Eastern Europe: what's left of it? European Alternatives – Democracy, Equality, Culture, beyond the Nation State. www.euroalter.com Downloaded on 24 September, 2013

Gagyi, Á. and Ivancheva, M. 2013b. The rise and fall of civil society in East-

Central Europe. Civil society In Central and Eastern Europe: what's left of it? European Alternatives – Democracy, Equality, Culture, beyond the Nation State www.euroalter.com Downloaded on 24 September, 2013

Glasius, M. (2009). Uncivil Civil Society, in Anheier, H.K. – Toepler, S. (eds.) International Encyclopedia of Civil Society. Springer, Vol. 3, 1583-1588.

Habermas, J. (1996). Between Facts and Norms. Polity Press

Habermas, J. (2001). The Postnational Constellation . The MIT Press. Cambridge, Massachusetts

Hadzi-Miceva, K. (2008). Legal and Institutional Mechanisms for NGO-Government Cooperation in Croatia, Estonia, and Hungary. The International Journal of Not-for-Profit Law, Volume 10, Issue 4, August 2008 http://www.icnl.org/research/journal/vol10iss4/art_1.htm Downloaded on 10 September 2013

Hagen, K. (2002). Civil Society and Democracy in South Korea. The Good Society, 11(2) 40-45.

Havel, V. (1988). Anti-political politics, in Keane, J. (ed.) Civil Society and the State, London: Verso

Havel. V. (1993). How Europe Could Fail. New York Review of Books 18

November: 3.

Hearn, J. (2001). The 'uses and abuses' of civil society in Africa. Review of African Political Economy, 28(87), 43–53.

Hegyesi, G. (1989). A magyar jóléti pluralizmus első jelei [First signs of the Hungarian welfare pluralism]. Esély, 1, 39–49.

Heinrich, V. F., and Fioramonti, L. (2007). CIVICUS global survey of the state of civil society. Volume 2: Comparative perspectives. Kumarian Press Books.

Hooghe, M., and Stolle, D. (2004). The Roots of Social Capital: Attitudinal and Network Mechanisms in the Relation between Youth and Adult Indicators of Social Capital. Acta Politica, 39, 422–441.

Howard, M. M. (2002). The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe. Journal of Democracy, 13, 157 – 169.

Huntington, S. P. (1991). Democracy's Third Wave. Journal of Democracy, 2(2) 12 – 34.

Huntington, S. P. (1996). Democracy for the Long Haul. Journal of Democracy, 7(2) 3 - 13.

HVG – Heti Világgazdaság [Weekly World Economy]. 2 July, 2013

www.hvg.hu Downloaded 2 July, 2013.

Kákai, L (2013).A civil szervezetek nemzetgazdasági szerepe, társadalmi hasznosság, önkéntesség [Role of civil organizations in the national economy, social utility, voluntarism]. Ministry of Human Resources, http://www.civil.info.hu/documents/10179/992355e8-961b-4ec9-8d13-bdeb6daf5529 Downloaded 20 September, 2014

Kinyik, M. and Vitál, A. (2005). Közfeladatok ellátása a nonprofit szektorban [Public service deliverance by nonprofit sector]. Civil Szemle 2(2), 90-106.

Kinyik, M. (2009). A nonprofit szervezetek mint szolgáltatók jellemzői Magyarországon [Characteristics of nonprofit service provider organizations in Hungary]. Civil Szemle, 6(1-2), 95-111

Kóbor, K. (2012). Szociális és gyermekvédelmi célú civil/nonprofit szervezetek kapcsolatai a Nyugat-dunántúli és az Észak-alföldi régióban [Social relations of social and child care service providers in the region of West Trans-Danubia and the Northern Plains]. Szent István University, doctoral thesis

Kotkin, S. (2009). Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment, Modern Library

Kuti, É. (1998). Hívjuk talán nonprofitnak… [Maybe we call nonprofit…]. Nonprofit Kutatások 7. Budapest.

Kuti, É. (1999). Different Eastern European Countries at Different Crossroads. International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations, 10(1) 51 – 60.

Kuti, É. (2003). Kinek a pénze? Kinek a döntése? [Whose money? Whose decision?]. Nonprofit Kutatócsoport, Budapest

Lewis, D. (2002). Civil society in African contexts: Reflections on the usefulness of a concept. Development and Change, 33(4) 569–586.

Lindberg, S.I. – Coppedge, M. – Gerring, J. – Teorell, J. (2014). V-Dem: A New Way to Measure Democracy. Journal of Democracy, 25 (3) 159 – 169.

Miszlivetz, F. (2012). A demokrácia és a civil társadalom átalakulása a globális Térben [Transformation of democracy and civil society in the global space]. Civil Szemle,1. 63-82.

Moller, J. – Skaaning, S-E. (2013). The Third Wave: Inside the numbers. Journal of Democracy, 24 (4) 97 – 109.

Montero, A. P. (1998). Assessing the Third Wave Democracies. Journal of Interamerican Studies and World Affairs, 40(2) 117–134.

Mouffe, C. (2005). On the political. Routledge, New York.

Nyitrai, I. (2008). Szociális ügyeink civil szeletei [Civil slices of our social

affairs]. Civil Szemle, 5(1-2), 61-89.

Olsen, F. E. (1997). Feminism in Central and Eastern Europe: Risks and Possibilities of American Engagement. The Yale Law Journal, 106(7) 2215-2257.

Patrick, J. (1996). Civil Society in Democracy's Third Wave: Implications for Civic Education. Smith Research Center Indiana University, http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED406297.pdf Downloaded 22 August, 2014

Putnam, R. D. (1993). Making Democracy Work. Princeton University Press

Rikmann, E. - Keedus, L. (2013). Civic Sectors in Transformation and Beyond: Preliminaries for a Comparison of Six Central and Eastern European Societies. Voluntas, 24, 149–166.

Roniger, L. (1994). Civil Society, Patronage and Democracy. International Journal of Comparative Sociology, 35(3-4) 207-220.

Sajó, A. (1996). The Roundtable Talks in Hungary, in Elster, J. (ed.) The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism. The University of Chicago Press. 69 – 98.

Seligman, A. B. (1992). The Idea of Civil Society. Princeton, New Jersey: Princeton University Press

Sik, E. (1995). Network Capital in Capitalist, Communist, and Post-Communist Societies. Kellogg Institute, https://kellogg.nd.edu/publications/ Downloaded 11 August, 2013

Sloat, Amanda (2005). The Rebirth of Civil Society. The Growth of Women's NGOs in Central and Eastern Europe; European Journal of Women's Studies, 12(4) 437–452.

Schmitt, Carl (1995). The Concept of the Political. Chicago University Press, Chicago and London

Schmitter, P.C. (2010). Twenty-Five Years, Fifteen Findings. Journal of Democracy, 21(1) 17-28.

Schmitter, P. C. (2011). The Future Of 'Real-Existing' Democracy. Society and Economy, 33 (2) 399–428.

Statisztikai Tükör (Statistical Mirror), 2009. http://www.ksh.hu/vakbarat/letoltheto.html Downloaded 30 July 2013

Suleiman, L. (2013). The NGOs and the Grand Illusions of Development and Democracy. Voluntas, 24, 241–261.

Sztompka, P. (1991). Dilemmas of the Great Transition: A Tentative Catalogue. http://www.people.fas.harvard.edu/~ces/publications/docs/pdfs/CEE_WP19.pdf Downloaded 11 June 2014

Taekyoon, K. (2008). The Social Construction of Welfare Control: A sociological Review on State - Voluntary Sector Links in Korea. International Sociology, 23(6) 819-844.

Tocqueville, A. (1969). Democracy in America. Harper Perennial.

The 2013 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. United States Agency for International Development, 2014

Tusnádfürdő Speech of the Hungarian Prime Minister, 26 July, 2014 http://mandiner.hu/cikk/20140728_orban_viktor_a_munkaalapu_allam_korszaka_kovetkezik_beszed_tusvanyos_2014 Downloaded 27 July, 2014

Voorpostel, M. and Coffe´, H. (2012). Transitions in Partnership and Parental Status, Gender, and Political and Civic Participation. European Sociological Review, 28(1) 28–42.

Way, L. (2014). Civil Society and Democratization. Journal of Democracy, 25 (3) 35 – 43.

Whitehead, L. (1997). Bowling in the Bronx: the uncivil interstices between civil and political society, Democratization 4(1) 94–114.

Zám, M. and Nagy, F (2002). A civil szervezetek működésének, gazdálkodásának jellemzői [Characteristics of the civil organizations' operation and management]. http://nonprofit.hu/content/civil-szervezetek Downloaded 10 April, 2013